

AZ

ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET

ÉVKÖNYVEL.

I. K Ö T E T.

1859—1861.

SZERKESZTETTE

BRASSAI SÁMUEL,

M. H. I.

KOLOZSVÁRT, 1861.

AZ. EV. REF. FŐTANODA NYOMDÁJÁBAN.

R
2

21.346/1859-61

1964

F O G L A L A T.

Előszó	III— VI.
Az erdélyi Muzéum-egylet alakító közgyűlésének jegyzőkönyve	1— 26.
Rómaiak nyoma Erdély északi részeiben, Szerző <i>Torma Károly</i>	27— 45.
Adalék népünk költéséhez. Sz. Gyulai Pál (kivonatban)	46— 48.
A növénytaplálkozás ügye napjainkban. Sz. <i>Brassai Sámuel</i>	49— 62.
Feridun Beg „Szultáni okmányok gyűjteménye“ című könyvét ismerteti és belőle mutatványokat közöl <i>Vámbéry Armin</i>	63— 68.
A madarokról, különös tekintettel az Erdélyben honos fajokra. Sz. gr. <i>Lázár Kálmán</i>	69— 74.
Az erdélyi bányákból került viasztablák és az ősrómai folyóirat. Sz. <i>Findly Henrik Lajos</i>	75— 88.
A cserhalmi ütközet 1070-ben és helye, körülményeikkel. Sz. Nagyajtai <i>Kovács István</i>	89—106.
Békes Gáspár versengése Báthory Istvánnal. (1571—1575). Sz. <i>Szilágyi Sándor</i>	107—115.
A magyar korona feletti küzdelem a XVI. százban. Sz. <i>Jakab Elek</i>	116—152.
<i>Aquila pennata</i> és <i>Aquila minuta</i> . Sz. gr. <i>Lázár Kálmán</i>	153—155.
A tudományos ülések jegyzőkönyve nov. 26-dikától 1860. april 10-dikéig 1861	156—158.

Köre irt 4 rajztábla a 88 lap után.

ELŐSZÓ.

Midőn Muzzeum-egyletünk évkönyveit nyujtom az olvasónak, kötelességemnek tartom értesíteni, minő intézet szól bennök a közönséghez.

Európa sokáig — egész a legujabb időkig — nem ismert minket. No! „szép tőle nem volt, de véték se!“ Tán nem volt semmi közös érdek, mely figyelmét hozzánk és reánk vonhatta volna. Hanem, logika elleni véték volt ám ugy következtetni, hogy mivel *ők* nem ismertek minket, *mi* sem ismerjük magunkat, — népünket és honunkat. Ez a következtetés, ez az előítélet pedig tagadhatatlanul megvolt, nem csak a szorossan ugy nevezett külföldön, de mindjárt a Lajthán tul is. A bizonyítást — mi különben éppen könnyű lenne — mint nem e szűk helybe férőt, elengedendi nekem a k. o.

Előítélet, balvélemény, álhiedelem biz a, hogy mi honunkat ne ismertük vagy legalább ismerni ne törekedtünk volna. Egy pillantás tudományos állapotainkra és hazai irodalmunkra legott meggyőzhet felőle. Hasítsuk a tudomány mezejét két nagy tagra u. m. a historia és a természettudományira. Az elsőre nézve ki nem tudja, mily becses és gazdag gyűjteményei léteznek és léteztek a historiai — hogy legszélesb értelemben így mondjam — kútfejeknek magánosak és közintézetek könyv- és levéltáraiban? S hogy az adatoknak feldolgozására sem hiányzott sem erő sem figyelem, történelemre vonatkozó könyveink s folyóirataink könyvtárrá növekedett halmaza tanusítja. A természetrajz uradalmában a gyűjteményekre nézve az előbbi rovatban mondattakat ismételhethém. A mi pedig honunk kincsei ismertetését illeti, csak azt jegyzem meg, hogy midőn Köleséri és Fichtel Erdély ásványbeli gazdagságáról és jelességeiről könyveket irtak — Európának alig egy országa mutathatott fel magára vonatkozó ilyenmü munkát és hogy Baumgarten Flora Transilvanicája, melyet honpolgár szerkesztett s szerkesztésére honi kormány és magánosok versenyezve nyujtottak segédkezet, csak néhány évvel fiatalabb a legelső teljes „Flore française“-nél.

Átalában azt a tartományt, mely honismertetés ügyében oly csekély eszközökkel, oly kedvezőtlen helyzetben, oly bámulatos sokat és nagyot tenni bíró Benkő Józsefet mutathat fel, hanyagsággal, maga iránti közönyösséggel vádolni, ingyen rágalom.

De hiányzott igen is nálunk Erdélyben mind e magános törekvéseket élesztő, buzdító, segítő, sikeresítő, bizonyos tekintetben jutalmaztató középponti intézet. E sem azért hiányzott, mintha szükségét eleitől fogva nem éreztük, létesítésére ottan ottan nem törekedtünk, komoly lépéseket nem tettünk volna. Ne kérdjék tőlem: miért nem létesült hát? Erre felelni anynyi volna, mint a politikai sérelmek terére lépni, a hová tolakodnom egyletünk szabályai tiltanak.

De szabad ám a történelmin akár tombolni, s azért, mielőtt a jelen muzeumi-egylet felállításáról szólanék, hadd említsem meg röviden a korábbi törekvéseket.

Csak futólag említve Bod Péternek pusztában elhangzó szavait — „Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza“ előszavában — „Igen jó volna tudós emberekből álló Magyar Társaságot a Magyar nyelvnek ékesgetésére mint más nemzetekben vagyon, felállítani“ — Aranka György törekvésein kezdem anynyiszor dugába dült erőlködéseink sorát. Szóval s írásban ismételt buzdításaira általánossá vált a bélátás és meggyőződés arról, hogy a nemzeti mivetődés ügyének egy központi társaság hatás rugója lesz, és az eszme törvényhozási tárgyalásra is érett volt. „Egy erdélyi nyelvmivelő magyar társaságról való rajzolat“ czime alatt nyomtatott kis munkában adá tervét a Rendek elébe Aranka, 1791 elején. Az eszmét elfogadták de a nyelvmivelésnél szélesb alapot jeleltek ki a leendő társulat munkálkodásainak. Bizottságot neveztek ki, hogy a szélesített tervet kidolgozza; munkálatát az országgyűlésén felolvasták, megvitatták, a végtervet megállapították, a társulat számára jövedelem forrásokról gondoskodtak; mindezekről törvény-cikket irtak s a többiekkel együtt megerősítés végett a Felső elébe terjeszték. Kronikai szárazsággal mondom el, hogy Bécsben ezt a törvény-cikket nem erősítették meg.

Nem lehet e mentséget adni egy valóban létezett és működött más társaságnak, melynek az erdélyi történelmi kéziratok kiadása volt a feladata. Magán-társulat vala: tagjává akárki lehete 30 arany lefizetésével s az aláírók száma 78-ig ment. Élt és működött 1803-ig, midőn nyomát veszi a történelem buvára. Hm! részvényes társulatoknak Erdély levegője, ugy látszik, igen havasias. A törvényes megerősítés hiányában a „nyelvmivelő társaság“ létrehozta is megkísérté magán úton — 5 forintos tagokkal — Aranka s birta is vinni, de csak 1810-ig.

A szétszort erőket egyesítő társulat ügye ismét aludt 8 éviglen. Ébredésre a Döbrentey alapította „Erdélyi Muzeum“ szerkesztőségébe gyülekezett barátságos kis társaság nyujta alkalmat. Döbrenteyt felszólíták Székely Mihály és Cserei Miklós hogy készítne előrajzot mimódon kellene az erdélyi magyar nyelvmivelő társaságot felébreszteni? A felszólított kiszélesítve dolgozá ki a tervet. Tudományos társaságot kívánt öt osztályban, melyek tárgyai nyelvtudomány, historia, philosophia, mathesis és természet-tan, lennének. Folyóiratok kiadását, fordításokat s tudományos kérdések jutalom melletti kitűzését is a társulat teendői közé sorozá. Költségeire alapnak 62,000 forintot ohajtott. Az alaprajzot Maros-Vásárhelyt 1818-ban tartott gyűlés vette tárgyalásra s kiadta egy választmánynak észrevételei megtevése végett, mi megesvén, újabb ülésben megvitatták s azt határozzák, hogy terjesztődjék a munkálat a főkormányzó gr. Bánfy György elébe. Következő éven a főkormányzó engedelmébe következében közgyűlést tartottak Kolozsvárt, s az 1791-beli társulat alapján, de az új előrajz formájában, elhatározzák a tudományos társaság összeállítását. Teljesedésbe vételére a kinevezett hivatalnokok: elnök (gr. Teleky Pál), alelnök: (gr. Kemény Miklós), titoknok: (Döbrentey) személyeiben bizottság állott össze az új tagok kinevezésére s más előleges munkálatokra. Amazok neveit éppen itt, a valahára létesült társulat évkönyvei homlokzatán, olvasni nem lesz érdektelen. A kinevezett első tagok: Buczy Emil, Deáki F. Sámuel, Fekete Ferencz, gr. Kornis Mihály (altitoknok), Koros Imre, Méhes Sámuel, Molnós Dávid, Szász Mózes, Szilágyi Ferencz (az idősb), Sylvester György, a tudományos munkálkodásokat gr. Teleky Pálnál megkezdették. A tőke is gyarapodni kezdett; az 1791-diki társulattól 30,000 v. forint maradt papiroson; új aláírásokkal egy hó alatt 8,700 frt alaptőke s évenként fizetendő 584 frt gyűlt össze. A legszebb remény biztatott, midőn a derült eget egyszerre fergeteg fellegei lepék bé. Az udvari (erdélyi) kanczellária a társaság gyűléseit bétiltá, „mig ő Felsőge az elébe terjesztett tervre választ fog adni.“ A válasz soha se jött meg s a nyakára vetett hurok megfojtá a társulatot. Álom helyett halál.

Új teremtménynek kelle hát létre jöni függetlenül az elsőbb intézményektől.

Czélja, megindulása is egészen más volt. Ugy is kellett, hiszen 1837-ben, midőn az új intézmény legelsőben jöve szóba, már állott Pesten a „magyar tudós társaság“ s Erdélyben ehhez hasonlót emlegetni elszakadkodási bűn vádját keltette volna. Egy akadémia — teljes értelmében vevén e szót — az egész magyarságnak elég, mint elég a francziának, spanyolnak s másnak; de muzeuma miért ne legyen Al- és Felföldnek, Bánátnak, Kassának, Debreczennek? S miért ne? sőt hogy ne? a természet által anynyira egészszé kerekített Erdélynek!

Gr. Kemény József ajánlá fel először a felállítandó Muzeum alapjának historiai, könyvekben s kéziratokban gazdag, gyűjteményét. 1840-ben gr. Kemény Sámuel követi rokona példáját. Hivatalos helyen, Küküllő megye gyűlésén olvasák fel 1841-ben az alapító grófok, ajánlatát, melyhez ez úttal a gr. Gyulai Lajosé is csatlakozott ásványgyűjteményével. A három ajánlat az ország rögtön békövetkezett gyűlése elébe kerüle, mely az eszmét lelkesen felkarolván tárgyalására más nemzeti s hazai javasolt intézetekével kapcsolatban központi bizottságot nevezett ki. Az új terv Arankája N. A. Kovács István lön, mint a ki „Az Erdélyi Muzeum“ című munkájában az egész tárgyat sok oldalról alaposan megvitatta. A bizottság azonban folyvást munkálkodott, s az ajánlatok száma szaporodott. Megkell említnünk nevezetesen a gr. Eszterházi-féle éremés a Baternay-féle ásvány gyűjteményt, a gr. Dégenfeld-féle könyvtárt és hadimélnök őrnagy Góró Lajos könyv érem és ásvány-gyűjteményét. A magyar orvosok és természetvizsgálók 1844-ben Kolozsvárt tartott gyűlése alkalmával tetemesen szaporodott az ajánlatok száma, kivált természetiekben.

Az országgyűlésen a Muzeum tárgyában alkotott törvényezikk azt tartá, hogy neve „Muzeum Ferdinandeum“ legyen; helye a kolozsvári piacon levő, ugynevezett Bánfy ház, melynek megvásárlására 100,000 forintot, magyar és székely nemes birtokokra rovandót határoztak; felállítására s fenntartására, az önkéntes alapítványok, kamataik s a ház jövedelme szolgálván. Igazgatására 9 tagból álló választmányt tervelték s neveztek ki, s végpontban ki köték, hogy Erdélyben nyomtatott minden könyvből egy egy példányt tartozzék a muzeumhoz bészolgáltatni a kiadó.

A törvényezikket is felterjeszték a kellő helyre 1843, jan. 13-dikán; s eredménye a mi a többinek: félretétel s az ügy, a szent ügy elakasztása. Miért is terjesztették éppen „tizenharmadikán“ fel?

No de eljött a 13-nál nehezebb 48 és az ezt követő súlyos napok, melyekben még csendesesen aludni sem hagyták a — bizony nem anyai ápolásból — lefektetettet. A leendő muzeumba szánt gyűjtemények vandalus kezeken mentek át: némelyikök tetemes romlással s kipotolhatlan veszteséggel. Egy magas polczon álló férjfiu nem régiben a volt kormány dicséretére tartott beszédében tán csak nem ezt értette „civilizálásunk“ alatt!? Nem tudom, de érthetjük ám tudományos, központi intézetünk küzdelmeit és sorsát Virgilius verseiben:

Háromszor fellökte magát s könyökére vetette,
Háromszor lerogyott ágyára —

Hanem meg vagyon az is írva, hogy „amaz, a ki én utánam jön, nálamnál erősebb.“ — Az erős férjfiu neve az emberek közt: gr. Mikó Imre, s érdemczimjei közt legkisebb az, hogy „nagy méltóságu.“ Ez az erős férjfiu, egyszersmind jó és eszes is. Elsőben nyugalmas ágyat vetett a romok közt alvónak, hol csendesesen s bátorságban nyughassék, míg a feleszmélés órája üt s aztán orvosok után látott kiknek segítségével az ébredést eszközölje. Vagy hiszen nem rejtvényt, hanem historiai magyarázatot irok. Megmondom hát szárazon, hogy gr. Mikó Imre a Muzeum számára gyűlt kincsek letételére, addig is míg az intézet sorsa eldőlné, egy szép kertet és benne szép házat ajándékozott, az ajánlatok legnevezetesebb és kipotolhatlanabb czikkjét, a gr. Kemény József-féle gyűjteményt, már már bujdosó útaból megtéríté és — most kellett ám egyesített erély és diplomatiai finomság — megvivá a diadalom koszoruzta harcztot az centralizálás, germanizá-

lás és bureaucratia háromfejű sárkányával. Küzdelmét azzal a tüzzel folytatta, a melyet csak hazafiúi buzgalom bír éleszteni, azzal az ernyedetlen kitartással, milyenre csak a legnemesebb ambitio edzeni. Minden alkalmat megragadott, minden helyet hadi positionak használt fel: Kolozsvárról Szebenbe, Szebenből Kolozsvárra, innen Bécsbe és vissza repült. Fegyver nem riasztotta vissza, folytonos ellentállás nem lankasztotta, buvócska nem zavarta meg terveiben, csel nem ejtette törbe a küzdőt. Végre siker koronázá a hon áldásától kísért lépteit s 1859-ben a muzeum-egylet alapszabályai kormány s felség által megerősítve leérkezének Kolozsvárra.

Nem nagyítottam egy mákszemnyit; de igen is akartam elevenen képzelteni, minő küzdelemmel kellett egy magát civilizálónak hirdető kormánytól kicsikarni azt az engedélyt, hogy 2,000 ember, magán egyén, saját pénzével, önkéntes áldozatával egy tudományos, avvagy, csak honismertető közintézetet alapítson. Et haec olim meminisse juvabit.

Az alapszabályok nyomán mikép alakult az egylet, a mindjárt következő jegyzőkönyvből értesülhet az olvasó. Minthogy pedig „Évkönyveink“ az egyleti választmány tudományos ülései eredménye, magyarázat gyanánt béigtatom az alapszabályok ide vonatkozó cikkét, melylyel aztán bé is végeztem értesítői tisztem teljesítését.

I. Fejezet 6. §. a) „Azon választmányi üléseken kívül, melyekben a Muzeum anyagi ügyei intéztetnek, tartatni fognak olyan választmányi ülések is, melyeknek tárgyai lesznek főleg a honismeretre vonatkozó tudományokbeli értekezletek és felolvasások.“

Miképp lön eddigelő teljesítve az itt kitűzött feladat, a szerény kötet fogja tudatni a k. olvasóval, kinek részvétébe s figyelmébe ajánlja Muzeumunk tudományos ügyeit

Kolozsvárt, october 1-én, 1861.

BRASSAI SÁMUEL,

m. h. i.

Az erdélyi muzeum-egylet alakító közgyűlésének jegyzőkönyve.

E közgyűlés folyt 1859 november 23, 24, 25 és 26-ik napjain a kolozsvári városi táncsteremben, mindennap délelőtt 10 órától kezdve.

Elnökölt: gróf Mikó Imre ö nmlga.

Jelen voltak: A) üdvözlő küldöttségek: 1) A magyar tudom. akadémiától b. Eötvös József akadémiai al-elnök ur vezérlete alatt, főt. Danielik János egri kanonok, t. Kovács Gyula muzeum-ör a magyar nemzeti muzeumban és t. Csengery Antal urak. 2) Nagy-Bánya városa részéről főt. Smotzer Ignác nagyrépost vezérlete alatt t. Agricola Adolf, t. Korbuly Adeodat orvostudor, t. Pap Zsigmond, t. Kovács Lőrincz, t. Sándor Elek, t. Moldován Kálmán, t. Haracsek József és t. Naszádi Sándor urak. 3) Károly Fejérvár városa részéről t. Ötvös Ágoston orvostudor, t. Dánfy Károly, t. Elekes Károly, t. Szoboszlói György, t. Pap János urak. Azonkívül még Déés, Maros-Vásárhely, Sz. Udvarhely városok küldöttségei.

B) 442 egylettag.

Jegyzett: Finály Henrik.

Első nap.

Szerda, november 23-kán, 1859.

I.

A nagyméltóságú elnök megnyitja a közgyűlést következő szónoklattal:

Tisztelt közgyűlés!

Szinte négy évi törekvés után a kezdetnek valahára végén vagyunk. Szabályaink, melyek alapján az erdélyi Muzeum-egylet és Muzeum életbeléptetését megkezdhetjük, az uralkodó Felső k. jóváhagyását megnyerték. Legyen e nap nekünk ünnep; szándékaink, és a mit teszünk, legyen megáldva Istentől!

Az előzmények így hosszúra terjedésének oka részint a dolog természetében, részint az időkben rejlik. Régen is több idő folyt le, míg a nemzetközi érdekek éles ellentétei miatt ez ügyben alkotott törvénytervünk a trón elébe juthatott; s ez ellentétek az újabb időkben korántsem kevesedtek, sőt szaporodtak. Nagy akadályok gördültek elénk, melyeket elhárítani, nehézségek miket legyőzni, aggodalmak melyeket eloszlatni kellett; szóval: az alapszabályokat akként kellett egybealkotni, hogy azokon mint az egyetemes nyiltparancs és a jelenlegi kormányrendszer kívánalmain alapulókon a magas kormány is megnyugodjék, s mint a kitűzött cél nem kockáztatatóktól az alapítók is bizalmukat meg ne vonják, segélyüket meg ne tagadják. Alig gondolná valaki, mily bajjal volt öszszekötve csak a kezdeményezés kérdése is. Ki tegye ezt? Régen az országgyűlés lett volna arra hivatva; de ez nem létezett. A kormány? Ezt az új rendszer beállításának csoportos gondjai foglalták el. Azok, kik ez ügyet régen alkotmányi úton kezdemé-

nyezték, kérelmi úton tenni kétkedtek. Nem volt más mód, mint magával a formailag hallgató országgal, a hazánkbeli népségek jobbjával tetteleg kezdeményeztetni ezen, az ország diszére és szellemi javára czélzó intézetet. Egy, e haza minden népfajait és osztályait magába záró egyesületbe kellett belevonni mindazokat, kik a hon szellemi érdekei iránt elfásulva nem voltak, s tétlenségbeu nem várhatták az idők javulását. Ugy van: egy erkölcsi testületet kelle alkotnunk, hogy ez aztán a Muzeumot alkossa meg. Terhes föladat volt, mely nem egyszer próbára tette a muzeum-ügyet intéző id. bizottság türelmét, de tetterejét sohasem lankasztotta. Az oly példás lelkesedéssel kezdeményezett műnek nem szabad mitőlünk származó ok miatt félben maradni!— volt mindnyájunk elhatározása, és nem tágitottunk, el nem csüggedtünk.

Mindéz immár hátunk megett van, ott vannak az előzmények küzdelmei- és aggodalmainak komor képei, előttünk a remény és bizalom vidor derűjében áll az ügy jelene, vidám biztató alakban annak jövője. És én társaimmal együtt mély hálámat fejezem ki a Gondviselés, köszönetemet a Felső k. Uralkodó iránt, hogy meg adatott érnünk: kezeinkben látni a tehetés jogát. Bizom népeink érettségében, kivált pedig ennémetemnek ott, a hol drága érdekei forognak fenn, áldozni tudó honszeretetében és lovagiaságában, hogy most, midőn a szók s ígéretek helyét és idejét, az adás- és cselekvésé váltotta fel, az eredmény megfelel a várakozásnak; s a tett a már előre nyilatkozott lelkesedésnek; s nem szűnünk meg addig, míg a nemes mű megalkotva, a kitűzött czél elérve nem lesz.

S mi a czél, a mire mi törekszünk? Betölteni ama feladatot, mi az emberiség közös rendeltetése

s minden országnak és népnek jogosultsága s kötelessége: hogy az értelmesebb, ennek a művelt népek által használt minden útain és csatornáin terjedjen, a munkaöszön és iparszorgalom a tudomány segélye által helyes irányban s gyümölcsözőtőleg gyámolítassék, a műveltség terjedése által a népek öntudata s erkölcsi érzete szilárdabbá váljék, szóval: az eszmék és szellem világa s ereje által az érzékiség és anyagi irány túlnyomósága ellensúlyoztassék. Röviden, a mi célunk: a tudományosságunk egy új templomot alkotni egyesületi úton. Nem könnyű feladat. Mások ezt törvényhozási vagy kormányi úton, az ország közsegélyforrásiból, parancsoló törvény által teszik; míg mi az alapítás és fenntartás minden gondját, költségeit és felelősségét önvállalainkra s lelkiösméretünkre vesszük, s az intézet jó és balsorsát százak és ezrek önkényes ajánlatára, adott — de az idők és emberi sors változásainak alávetett — szavára fektetjük, a hol a kötelességteljesítést egyedül a kötelességérzet és semmi kényszerítő törvény nem ellenőrzi. Ismétlem, nehéz feladat! De azért megoldását Isten segélyével megkísértjük!

Hogy Erdélynek Muzeuma legyen, kimondotta az 1841/3. országgyűlés. E közakarantnyilvánítás elég bizonyíték arra, hogy ez a mai viszonyok közt is szükséges. Azóta a közértelmesebb terjedésének legnevezetesebb csatornáit: a gyűlésezés és sajtó joga a szellem munkásságának csak igen vékony szelentyűivé váltak, az erők versenye egyedül az irodalmi térre szorult, és így a Muzeumok és tudományos irányú egyesületek szükségesebbekké lettek mint valaha. Különben is e kornak egyik jellemvonása a mélyebb tudományosságra, magasb értelmi fejlettségre törekvés. Erre — nekem úgy tetszik — a nagyobb számot egyfelől a polgári élet örömeiben és vigasztalásokban meddő-volta, másfelől a megszorított anyagi szükségek fedezhetési ösztöne bírta, s csak kevés választottjait a Geniusznak azon epedő ismeretszomj, azon tudományi szenvedély, mely magát a tudást, az életnek eszmékkel szelvényét, és így az ember meszsze s magas céljának mindinkább megközelítését tekinti főcéljának. Ma többet s alaposabban kell tudnunk mint ezelőtt, hogy akár anyagi, akár szellemi munkánkat értékesebbé teheszük s az államnak is mindkét irányban növekedő igényeit kielégíthessük. A mit az iskolában látunk, hol a fiatalság a sokféle tudománytárgyakkal ugyszólván elhalmoztatik, nem tudom, alapos-e vagy felületes tudás lesz eredménye? De az imént letűnt korszak férfainál nagyon is határozottan látom azon törekvést, hogy az általános készültséget szakkészültség váltsa fel, s az eddigi mindenből valamit-tudási divatnak a tudomány mélyére ható alapos készültség lépjen helyébe. A mindenhez-értés kedvezményes kiváltságát még a lángésznek sem adja az ég, s csak némely nyeglék követelik maguknak; de azok, kik az emberi élet és erő határát az egyes tudományágak határtalan kiterjedésével egybemérni szokták, megelégednek már ma, ha némi általános tájékozó műveltség után, egy szakban az ismeretek lehető teljességére juthatnak. Ily tudományosságra Muzeum és tudományos intézetek nélkül szert tenni bajosan lehet.

De ma a tudomány mivolta s értéke felüli fogalmak is meg vannak változva. Bárminő beszéd és cifra szó, bármennyi utánmondás és böngészkedés — lehet ugyan szép és hasznos — de még nem valódi tudás; valamint a tudományos szerzésre is egy-két évet elegendőnek nem tartanak, fél vagy egész élet munkásságához kötik e tiszteletczim kiérdemlését. Ugy van. A tudomány nem pusztán az az ifjúkodikási vagy divatczikk; hatalom az, mely osztozik a világ kormányzásában, s trónja minden hatalmakénál erősebben áll; előny az, mely birtokosának tekintélyt kölesönöz a társadalomban mint a pénz és születés, tiszteletet gerjeszt s koszorukat ad, mint a harc diadala és polgári érdem. Avagy közelebbről megült nemzeti ünnepélyünkön is nem ilyenek valánk-e tanúi?

A mit az egyénről mondek, áll az országokról és népekről is; ezeknek mindig elébb, tovább, magasbra kell törekedniök; ismeretkörüket, láthatárukat tágitni, a tudomány inkább kezökgyében eső, érdekében álló ágait elébbvívőleg művelni, a közművelődés minden eszközét birtokukba keríteni kötelesek, ha javukkal gondolnak, s más országok s népek becsülését megnyerni ohajtják. Oly népek és országok, melyek iróinak s olvasóinak többsége a tudomány színvonalán alól áll, s melyek különösen a természettudományok, mathesis, mechanica, technica titkaiba eléggé nem avatottak s iparuk vagy nincs, vagy a velök versenyezőkkel nem mérközhetik, okvetlen mások hatalma alá kerülnek vagyoniilag; a melyek pedig a tudomány külön nemzeti ágait, a minők: a haza közéletének, történetének, földiratának, természeti jelességeinek ismerete — nem terjesztik, irodalmukat saját nyelvökön, saját eszmekörükben és önészjárásuk természetete szerint szorgalommal nem művelik, s ezek által az öntudatot és önbeeszeretet nem ápolják, előbb-utóbb szellemileg is mások szolgaságába esnek. Ime itt is a Muzeumok és tudományos intézetek szükségességéhez jutottunk.

Ez igazságok az emberiség életéből vannak meritve; de hasonlókra visz saját hazánk történetinek figyelemmel kísérése is. Erdélynek mindig megvolt a maga külön feladata, mi abban állott, hogy a keresztyén polgárisodásnak, az európai tudományok és alkotmányosságunk kelet felé védbástyája legyen. Ha ez utolsó kötelessége ez idők szerint megszüntnek látszik is, annál inkább előtérbe lépett a más kettő. Neki folytatni kell polgárosító szerepét önkeblében és azon kívül, terjeszteni a tudományt és világosság sugarait, megőrizni alkotmányos múltjának emlékeit jobb idők számára; mert ama formák, melyek közt e haza ezer évet boldogul töltött, mint pusztán történetnyomozási tárgy is, megérdemlik a mi gondoskodásunkat. Ezt ismét csak Muzeum és tudományos munkásság útján lehet elérnünk.

Ugy van tisztelt közgyűlés! E kornak és ebben hazánk népeinek tanubizonyosságot kell hátrahagyni arról, hogy ők e viszontagságos évtizedet is e hazában éltek át, hogy e törpe időben is magas-szivűen gondolkodtak, s a tudomány és szellem dicsőségének egy maradandó emléket állítani képesek voltak. A mik eddig ez ügyben történtek, ugyszólván csak jel- és eszmeadás volt, előhírnöke annak, a mi most eljött,

a közös Múzeum megalkotása idejének. A marosvásárhelyi, k.-fehérvári és n.-szebeni könyvtárak halhatatlan alapítóinak nagy lelke félszázaddal, sőt többel ezelőtt megsejtette azon kort, melyben e hazában a tudomány, közmiveltség és nemzetiségek érdekeinek új biztosítékokra, nagyobbszerű tudományos intézkedésekre lesz szükségök; azért tették meg ök a maga idejében kötelességeiket, példát és intést adva az utókornak, nekünk, hogy a megtört ösvényen tovább menjünk. De ama nemes czélu intézeteknek lényeges fogyatkozása, hogy részint — a n.-szebenit kivéve — nem központi helyeken vannak állítva, részint igen specialis érdekek szolgálatára látszanak rendeltetve lenni; míg az, melyet mi Isten segítségével most alapítani akarunk, egyenesen a közhazának java s disze szempontjából, minden tanulni és tudnivágyónak használatára, e hon összes népeinek mivelődése s erkölcsi emelkedése végett lesz alkotva. Nekünk és ez intézetnek egybekötő kapesul kell lenni a mult és jövő közt. Bé kell töltenünk e szomorú hézagot, az önbizalom reményeivel, az igaz hazafiság szebb jövőre jogosító műveivel. Nagyobb szerencsétlenséget alig tudnék képzelni, mint ha mi a tevés e határozó pillanataiban, melyektől függ a legszobb lelkesedés, függ annynyi nemes igyekezetnek sikere, oly kérdésekben, melyekben egy szép jövőnek magva rejlik — nem értenök meg egymást, s a gondviselés ujmutatását észre nem vennök. Igen, mert én abban, hogy e hon népei szellemei érdekeikre nézve új őrbástyáról gondoskodjanak — ily intést látok, sőt az idő és korszellem sürgető szózatát hallok. Csalódhatom, de sejtelmemet el nem titkolom. Jaj nekünk, ha e kor és nemzedék történetlapja iratlan marad. Akkor is jaj, ha semmit-nemtevéstünket kárhoztató ítélet lesz arra írva. Meddő panaszt s a viszonyok szerencsétlenségét mentségül írni ide nem elég; annak okait kérdi a késő kor szülötte s közvéleménye, és ez okok legfőbbikét éppen mi bennünk, gyöngeségünkben vagy közönyös tétlenségünkben, hogy ne mondjam — rüt önzésünkben — kell hogy keresse és megtalálja. Itt csak a tiszta hazafiság tettei, a szellem művei foglalhatnak helyet.

Ime egyik mélyebb oka napjainkban a Múzeumok, tudományos czélu intézetek és az irodalom fontosságának. Mint a hit sáfárai balszerencsében a vallás vizsgáztatásával enyhítik a fájó kedélyt; úgy a népek sorsát szívében ápoló böles és államférfi, az anyagiság túlsulya és a megpróbáltatás napjaiban vizsgáztatólag mutat az erkölcsiség és szellemi érdekek fejlődő állapotára, s mindkettő enyhítő körülményt lát abban, ha a — másképp szenvedő — népeknél a szép és nagy eszmék a szívekhez útát lennek, a jobbagnál a tettvágy ki nem hal; ha vannak a társadalmakban, kiknek munkássága által a tudomány terjed, az eszmék és tények igazságát sokan érzik és keresik, a közerkölcsiség emelkedőben van. Mert az emberiség keblét öröktől fogva azon belső hit melegíti, hogy a szellem ereje bizonynyal megvédi legdrágább érdekeit.

Ezen általános hatáson kívül lesznek még az erdélyi Múzeum és Múzeum-egylet működésének je-

lentékeny eredményei a közmiveltségre és a nemzetiség megszilárdítására nézve.

Azon tény, hogy e kis hon akarát- és erőegyesítés által, mások segélye nélkül, a legpénzszegényebb időkben ily vállalatot létesíteni birt, az önérzetre emelőleg, a jövőre nézve biztatólag hat. Mert a mint Guizot igen szépen mondja: „az országok állapota és polgárok érzelmei közt létezik némi öszhangzás, mely előhaladásukat rendeltetésökkel párhuzamban tartja, és azt miveli, hogy bizalmuk azon irányban növekedjék vagy fogyjon a minőben az állam süllyed, vagy az izlés és tudomány nemes műveivel gazdagodva emelkedik.“

A muzeumi gyűjtemények, az intézeti személyzet és választottsági munkálatok a hazának történeti, földrajzi, statistikai, úgy természetrajzi, földtani és műipari ismertetését s lehető nagy körben terjesztését tárgyazván: ez által a hazafiak egyfelől a hon földjének becsülésére, önismeretre, a közboldogságnak ott hol lehet előmozdítására buzdíttatnak, másfelől pedig a gazdasági, kéz- és gyáripari, úgy kereskedelmi és vállalati szellem is — más tényezők közreműködése mellett — új ösztönt és lendületet kap. Nekünk pedig ezekre nagy szükségünk van; különösen a haza multjának ismeretére azért, mivel abból fejlődött a jelen, a multban vannak elhintve sokszor késő jövőndök magvai, sőt a jelennek épületére szolgáló nem egy tanulsága is. Miként tudjuk meg mindezt, ha az eseményeket az évekhez és embernyomokhoz — ezekhez az idők örök rámaihoz — nem kötjük? Miként tanulhatunk a lefolytakból, ha adatait öszsze nem gyűjtjük? A tudás ott kezdődik — mondja Humbolt — hol a szellem, tárgyának minden anyagát birtokába kerítette. S valóban úgy van. Csak kinlódik, a ki hiányos adatokból kénytelen dolgozni. Sokszor támaszt kételyt önlelke, sokszor veszi észre a hézagot művében, látja, hogy csak egyetlen adatka hiányzik, csak egyetlen világosság-sugárért eseng, de az nincs, s nem tudja mit tegyen, mert meglevő forrásai tovább nem segítik; s még szeresés, ha adatai hiányos voltát elismeri, s ha nem épít bizton rájuk; mert akkor nem kénytelen későre venni észre, hogy a háznak, melyet sziklára vélt rakni, csak futó homok az alapja, hogy önmaga is nem az igazság apostola, hanem a tévelygésnek volt terjesztője. Múzeum nélkül, kivált történeti tárgyban, lehetlen az eligazodás.

Mint a külvilág testi érzékeink által lesz szemlélődésünk tárgyává: úgy adják a régi adatok, könyvek, kéziratok, érmek, szobrok, kövek s más műemlékek szellemünknek rendelkezésére a mult idők kihalt alakjait, romokká lett alkotásait, feledésbe ment történeteit! Elhanyagolni, elpusztulni hagyni ezeket, annyit tenne, mint magunkat lát- és hall-idegeinktől megfosztani. Ily nemzet multja zárt kriptához hasonló, melynek titkait senki sem ismeri, földüreghez, mely elborított városok romjait takarja; rá nézt a lefolyt századok egy hangtalan ür, kietlen pusztaság; az ily nemzet hasztalan élt, hasztalan szenvedett, mert életében csak helyet töltött, szenvedéseim okulni nem tudott, jelenének nincs alapja, jövőjének nincs józan reménye: mint zöld lóp üszik ideig-óraig a vi-

lág tengerén, míg a feltámadt vihar nyom nélkül a mélybe meríti. Én — megvallom — mind a mai idők bajaira, mind a jövőnek reményeire nézve, a mi multunkban sok vigasztalót találok. Nem! nekünk a multat felednünk nem szabad, sőt azt lelkiösmérete- sen tanulnunk kell: ismernünk kell a haza népeinek, egykori alkotmányának, kormányrendszerének, iparának, tudományos és irodalmi fejlődésének történetét; a mi kincset a föld gyomra rejt és felszine hord, a velünk élő népek keze és esze műve előállított, és ezután elé fog állítani, mind kötelesség ismernünk, egymás és a haza közjavára és díszére fel kell mind használnunk. És ezt csak a Múzeum és Múzeum- egyesület közös munkássága által érhetjük el.

Ezeket várom én az erdélyi Múzeumtól és múzeum-egyleti választottságtól; de nem az első években, nem is egy-két honfitársunktól, hanem várom ama hosszú sorától az éveknek, melyre ily intézetnek alkotva lenni és számítnia kell, várom az egyesületi tisztviselők és választottsági, sőt az összes egyesületi tagok vállvetett és kitartó munkásságától. Azon távol nagy czél körvonalai állnak szemem előtt, melynek egyes részeit évek, egészét évtizedek, tán századok időközei szokták megközelíthetővé tenni, s a melyek mindig az időhöz, a rendelkezés alatti anyagi és szellemi erőkhöz arányulnak. Bizonyos, hogy az első évek, míg t. i. a gépezet szabályos mozgásba jő, itt is a kísérletek, tapogatózások, a kezdetes évei lesznek.

És most tán buzdítnom kellene e gyülekezetet, s általa távollevő hazánkfiait adott szavuk megtartására, a Múzeumnak tett ígéretök beváltására. Én nem látom szükségét. Nekem elég annyit mondanom, hogy aláírási ígéreteink a szabályok megerősítése után kötelező erejűekké váltak; elég figyelmeztetnem honfitársaimat arra, hogy az aláírt közel kétszáz ezer forint csak akkor lesz való- sággal a Múzeumé, és az ezt alapító egyesületé, mi- kor vagy tetteleg begyül, vagy kötelezvényileg bizto- sítatott, hogy tehát már most egyedül a mi szavunk- tartásától, a szükséges tüke-erő közrendelkezés alá bocsátásától függ az: legyen-e Múzeum-egyesület? le- gyen-e Múzeum?

Oh, mondjátok ki, hazámfiai! ezt az embert és népet megdicsőítő nagy szót: LEGYEN! és a köz- vélemény nyugodt lesz, mert tudja, hogy e szóban az ügy sikerére nézve a két ország két ezer lelkes fiának szava van szent zálogul kötve, a birodalmi társnépek pedig tisztelettel említendik nevét Erdély- nek, mely a tudomány és közfelvilágosodás ügyeért ily példásan tudott lelkesülni.

A Mindenható, ki e hazát és hű népét balsorsa nehéz napjaiban soha el nem hagyta, legyen velünk most is. Vajha a közös sors az élet legnagyobb tanulságának megismerésére: benső egységre bírna bennünket! Én buzgón imádkozom, hogy a mint azon egy szirtláncz, a büszke Kárpát-hegység veszi körül e földet: úgy fűzze össze azon egy sze- retet s haza iránti hűség most és mind örökre annak minden jó fiát és hű népét!

Isten legyen velünk és tanácskozásainkkal! Sze- rencsém van az erdélyi Múzeum-egyesület első

nagy-gyűlését ezennel ünnepélyesen meg- nyitni.

A közgyűlés még a beszéd folytatában több iz- ben lelkesülten nyilvánította tetszését, a mely külö- nös élénkséggel tört ki a megnyitó beszéd azon pont- jánál, a mikor a nmlgu elnök a közgyűlést felszólítja, mondja ki az alapítandó múzeumra ünnepélyesen az ily alkalommal eskü gyanánt kötelező „legyen“-t. A beszéd bevégzésével szünni nem akaró éljenzés és taps tört ki.

II.

Báró Eötvös József magyar akadémiai alelnök, mint a magyar tudom. akadémia üdvözlő küldöttsé- gének vezére következő szókban tolmácsolja a köz- gyűlésnek a magyar akadémia üdvözlését:

Barátságos meghívásukat követve, mint a M. Tud. Akadémia küldöttjei jelenünk meg e körben, hogy a midőn e nemzeti ünnepélynek, melylyel a múzeum működését kezdi meg, tanui vagyunk, egy- szersmind kifejezzük azon örömet, melyet ezen nem- zeti intézet keletkezése fölött nemcsak a tudományos irodalom egyes barátja, nemcsak a M. Tud. Akade- mia, de az egész nemzet érez, mely belátva az ösz- szefüggést, a melyben nemzeti miveltségünk a nem- zet jövőjével áll; ezen intézet keletkeztében nem csupán nemzeti tudományosságunk emelésének egyik leghatalmasabb eszközét, hanem egyszersmind e nem- zet jövőjének egyik fő biztosítékát látja.

Voltak idők, midőn minden nemzetnek bizto- sága s azon állás, melyet a világban elfoglalt, csu- pán anyagi erejétől s a harezias szellemtől függött, melylyel elleneivel szembeszállt, s hogy e hon, mely a keresztyénség várfalának neveztetett, anynyi meg- támadások után még fennáll, eléggé bizonyítja, mi- ként a nemzet, melyre e határok megőrzése bizatott, ezen erényeknek nem volt hiányában. De az idők megváltoztak, s ki az európai népek újabb kifejlő- dését, ki azon irányt tekinti, melyben korunk halad, azon meggyőződésre jut, hogy hadi képesség, erély, sőt maga azon férfias szilárdság, melylyel valamely nép nemzetiségéhez ragaszkodik, sem elégségesek többé ennek fentartására. Napjainkban az idő emel- kedő dagályának csak oly nemzet állhat ellent, mely miveltség tekintetében is magasabban áll; s csak mi- dőn áthatva ezen meggyőződéstől arra törekszünk, hogy e nemzet, a mennyiben hátrább maradt, Eu- ropa legmiveltebb népeivel egy színvonalra emelked- jék s ha ereje engedi, őket megelőzze: akkor telje- sítethetjük őseinktől öröklött kötelességünket, mely most mint mindig csak az, hogy a magyar magához méltó helyet foglaljon el.

A részvét, mely minden iránt mutatkozik, a mi művelődésünkkel összefügg, a lelkesedés, mely ha- zai irodalmunk iránt nyilvánul, a hála, melylyel az összes nemzet csak e napokban egyik fiának em- lékét ünneplé, a ki éppen e mezőn kitünő érdemeket szerzett magának; eléggé bizonyítják, hogy a nemzet ezen feladatát tisztán fogta fel. Az erdélyi múzeum- nak megalakulása egy újabb bizonyosság, hogy e nem- zet nem csak ezen feladatát, de azon eszközöket is ösmeri, melyek által annak betöltése lehetségessé

válik, s kész azon áldozatokra, melyek ez eszközök megszerzésére szükségesek.

Ha közelebb multunkra visszatekintünk, sokat találunk, a mi a hazafit örömmel töltheti el. Az utolsó félszázad nem vala meddő tudományos kifejlődésünkre nézve sem és sok történt mind egyesek, mind a nemzet részéről, a mi már is gyümölcsöket hozott. Mindazonáltal, ha az eddig elért eredményeket szükségünkkel hasonlítjuk össze, nem tagadhatja senki, hogy azon czéltől, mely felé törekedniünk kell, még távol vagyunk, s hogy azon eszközök, melyek eddig rendelkezésünkre álltak, annak elérésére nem elégségesek.

Talán kérdés nélkül mondhatjuk el, hogy Akademiánk, mely Erdélynek anynyi jeles fiját számítja tagjai közé, s 25 évig azon férfi vezérlete alatt működött, kiben a két haza egységének legnemesebb képét tisztelte, hogy, mondom, az akadémia fennállásának 30 éve alatt elkövetett mindent, hogy az élbe tűzött czélnak megfeleljen: de még bizonyosabb, hogy ezen intézet azon roppant feladatnak, hogy a nemzet öszszes tudományos életének gyűlpontja s irányadója legyen, minden törekvése daczára, annál kevésbé lesz képes megfelelni, minél élénkebb, minél meszszebb körökre terjedő azon tudományos élet, melyet ébreszteni feladása.

Ha valahol, a tudományok körében áll, hogy a központosítás csak bizonyos pontig lehetséges s csak annyiban tövös, a menyinyben ezen túl nem lép. Kétségtelen, hogy az erők öszszemunkálása nagy eredményekre vezet, sőt hogy egyes tudományok körében bizonyos eredmények csak így érethetnek el, de szintoly bizonyos az is, hogy miután minden tudomány nem testületeknek, hanem egyeseknek köszöni haladását, s miután az öszszes tudományos töké csak úgy növekedhetik, ha annak előszerzésén különböző helyeken dolgoznak: egy nemzet tudományos kifejlődésének eszközlésére egy középpont nem elégséges.

A központosítás, melyet a tudomány kíván, lényegesen különbözik attól, mely után a hatalom törekszik. Ez azon van, hogy minden mozgalom egy pontból induljon ki, s hogy meszsze körben ne legyen semmi hely, hova sugarai nem hatnak. A központosítás, mely a tudomány haladására szükséges, abban áll, hogy minden mozgalom, mely különböző helyen s irányban támad, hogy a világosságnak minden sugarai, egy meszsze kör bár mely részéről induljanak ki, egy központban egyesüljenek. — Mint a sziklafalon leszivárgó eseppek, mint vékony vízfonalak kis erekben egyesülnek, hogy másokkal együtt elébb gyöngye patakok képezzenek, később több társakat véve fel haladások között, mindég nagyobb folyamokká nőjenek, míg végre a vizerek, patakok, zúgó hegyfolyamok és csendes folyók egyesüléséből a hatalmas folyam támad, mely egy országnak kincseit hordja és a népeket öszszeköti: ilyen a tudomány haladása. És ki azt képzei, hogy a világosság egy központból az egész országra elterjedhet, vagy hogy egy nemzet szellemi mozgalma egy helyről kormányozható: az a szellemi élet természetét nem fogta fel, s még kevesebb ismeri azon utat, melyen más nemzetek a tudományok körében azon állást

elfoglalták, melyet tőlök méltán irigylünk, mert közöttök nincsen olyan, mely jelen műveltségi állását egy hatalmas, a tudományokat az egész nemzet számára ápoló intézetnek, s nem inkább annak köszöné, hogy több központ alkotott, mely különböző helyeken az egyes törekvéseknek mintegy medréttől szolgálva, a tudományos kincset egyesíté.

Talán felesleges ezeket fölhozni. Hisz éppen ezen meggyőződés vezeté azokat, kiknek az erdélyi muzeum megalakulását köszöni. De midőn meszsze földről azért jöttünk ide, hogy a magyar akadémia nevében azon örömet fejezzük ki, melyet ezen intézet alakulása fölött érez, miért ne mondanók el, hogy ezen ügyben a Királyhágon túl ugyan azon nézetek léteznek, melyeket itt találtam, s hogy a két haza talán soha nem egyezett meg annyira, mint azon meggyőződésben, miként az erdélyi muzeum megalakulása által egy nagy nemzeti szükség pótoltatott.

Két hazáról szóltam, de e két hazában egy nemzet él, egy nagy egészszé forrasztva közös nemzeti érzés, és egy ezredévi multnak emlékei által.

A szebb időt, melyet Isen kegyelme e nemzetnek engedett, együtt éltük, együtt viseltük legszomorubb napjaink terheit; s ha néha szétágazánk, mint a fánál, melynek ágai szétváltak, csak vészre vala szükség, hogy a nagy nemzeti törzsnek minden részei egy irányban mozduljanak meg, s benne egységének érzete új erővel feltámadjon, egységének érzete, mely e nemzetet viszontagságos történetének hoszu folyama alatt soha sem hagyta el, s melynek Isten után fenmaradását köszöni.

Ezen érzés lelkesítsen valamint mindenben, egy tudományos törekvéseink körében is, és a tapasztalás meg fogja mutatni, hogy ezen intézet is, melyet Erdély a tudományoknak alkotott, nem mint attól néhányan félnek, az elkülönzésnek eszköze, hanem csak egységünknek egy új kapasa leendő; s hogy a versengés, mely olyanok között, kik egy pályán ugyan azon czél felé törekszenek, nem maradhat el, s mely által a kitüzött czél hamarabb éretik el — hogy e versengés, mi minden derék futásnak következése — a versenyzőket mindég közelebb fogja hozni egymáshoz.

E nagy lelkesedéssel fogadott tödvözlő beszédre a nmlgu elnök úr röviden válaszolván, megköszöni az egylet nevében a tudom. akademiának, hogy képviseltetvén magát e közgyűlésen, azon szerencsében részesíté, hogy oly fényes nevű férfiakat tisztelhesünk magunk közt, és kifejezi azon ohajtást, hogy a tudom. akadémia ne csak ne vonja meg támogatását az egylettől, az egy czélra törekvésben, hanem sziveskedjék az egylet közreműködését is barátságosan elfogadni.

III.

A gyűlésrend során felolvassa a jegyző a legfelsőbb megerősítést nyert egyleti alapszabályokat.

A közgyűlés e szabályokra nézve így nyilatkozik: Bár ha ohajtandó lett volna, hogy a szabályok kezdetben felterjesztett alakjokban nyertek volna megerősítést; mindazáltal ezen rég kezdeménye-

zett nemzeti intézetet létrehozni ohajtván, annak fejlődésére nézve kedvezőbb körülményeket remélvén, és bizván, hogy az egyleti tagok akarátja és tudományos nemzeties szelleme a hiányokat ki fogja pótolni, a közgyűlés elfogadja a megerősített szabályokat, s a muzeum-egyletet ezennel megalakultnak nyilváníta.

IV.

Az alapszabályok 38-dik §-ke értelmében a mnlgu elnök felszólítja a közgyűlést, határozza meg, mily nyelvet használjon az egylet mint hivatalos nyelvet belkormányzásában.

A közgyűlés indokolt határozata következő: Miután az 184^{1/3}-ki erdélyi országgyűlésen a muzeum felállítására tett indítvány nemzeti irányban és értelemben lett elfogadva és törvényjavaslatba foglalva, és az akkori alapítók is e szellemben tették áldozataikat; miután továbbá ez ügy újabb felvételével is ez volt a vezérelv, az alapszabályok 38. §-ke is ez irányt és értelmet nem csak nem másítja meg, de az e szellemben tett régi alapítványok is az intézet alapjához vannak utálva, sőt annak határozottan kimondása a muzeum-egyleti közgyűlésnek van fentartva; — megtekintvén azt is, hogy a muzeum-egylet tagjai csaknem mind magyarok és hogy e muzeum lételét feltételező újabb főalapítványok és adományok tevői kirekesztőleg magyarok, és alapítványaikhoz határozott feltételtül a magyar nyelv van kikötve; mind ezeknél fogva a muzeum-egylet és ez által alapítandó muzeum alakulása jelen alkalomával ezennel közegyetértéssel meghatározza a közgyűlés, hogy a muzeum-egylet belkormányzásában, minden tanácskozásaiban, kiadandó havi vagy kötetlen füzeteiben úgy évkönyveiben a magyar nyelvet használja.

Bárha e határozat elfogadására a közgyűlés a legelőnkebben nyilatkozott, és ellennyilatkozat nem történt, mindazáltal a határozat annál ünnepélyesebbé tételére, s hogy a legteljesebb akarat nyilvánítnak annál szabadabb tér nyíljk, a közgyűlés e határozatot feleslegesen még titkos szózatolásra is bocsátja, minek eredménye lön, hogy — a gr. Lázár Miklós, gr. Teleky Domokos, Gyárfás Domokos, gr. Eszterházy Kálmán és Páll Sándor urak személyeiben kinevezett szózatolási bizottság jelentése szerint — a jelen volt 383 szózatoló kivétel nélkül mind a fennebbi határozat és annak fennebbi szövege értelmében a magyar nyelvre szavazott.

V.

A jegyző a muzeum-egylet ügyei ideiglenes vezetésével megbízott választottság nevében jelentést tesz e választottság eddigi működéséről a következőkben:

Tisztelt közgyűlés!

Ezer évig tartott volt ama kevés kivétellel folytonos véres harc, a melyet a magyar nemzetnek beékelve a keletrómai és nyugatnémet császárság közé a maga és vérrel szerzett hazája fentartásáért kellett elébb kiküzdenie, és a melyben később mint Europa védőfala a keletről elenyomuló népar ellen,

szive legjobb vérével vette fel ama vérkeresztiséget, a mely helyet jelölt neki Europa mivelt nemzetei közt. A tizenhözadik évszáz vége felé nyert végre e sokat szenvedett, sokat küzdött nép egy kis nyugalmat, hogy vegye számba és vigasztalja magát a sok sebert és vesztésért koszorus költője buzdító e szavaival:

„Mégfogya bár, de törve nem,
Él nemzet e hazán!“

Ámde e nyugalom csak rövid ideig tartott. A polgárisodás, e hatalmas hódító, ellenállhatlan fegyvereivel a tudománnyal, művészettel és irodalommal, az iparral és kereskedéssel kezdé lobogtatni zászlóit hazánk határin, és a harc okozta sebjeiből alig fel-lábadt nemzet, hatalmas erőfeszítéssel kellett, hogy szedje össze minden tehetségét, nem ugyan harcra, hanem szellemi versenyre, a melyben a ki nem tud lépést tartani a többi pályafutókkal, menthetlenül el van veszve.

És a nemzet nem veszett el. Fényesen állotta ki a versenyt, egyetlen hatalmas irammal foglalá el helyét pályatársai közt, és tartotta meg mind e mai napig. A nemzet nagyjai, a haza atyjai felfogván hivatásuk egész nagyszerű jelentőségét, korán irányozák gondjaikat azon intézetek előállítására, a melyek mint csemetekertjei a nemzetnek, nevelik és ápolják az ifju nemzedéket, és oltván beléje nemes anyafák nemesítő szellemét képessé teszik arra, hogy bizton törhessen előre azon a pályán, a melynek czéljánál büszkén fonhatja majd fényes multja dicső babékoszorujába a békés mivelődés olajágával együtt a kitartó törekvés hervadhatlan bérét, az örökké zöld pálmát.

Mit tett a nemzet e versenyzés első korszakában, azt bámulva fogja majd érteni a késő utókor a történelem évkönyveiből. Alig száz éve, hogy felserkene a magyar a hosszú harc fáradalmi következtében eléállott kábultságból; és ha körültekintünk a két testvérhazában, lélekemelő meglepéssel tapasztalhatjuk, hogy ha elvesztette is politikai túlsúlyát, ha száma nem is akkora, hogy anyagi tömörségével pótolhassa a szellemi erő kifejtést, azért ma még sines kevésbé azon fensőbbesség teljes birtokában, a melylyel legragyogóbb fénykorában feljűl állott a türelmességénél fogva közte és vele lakó nemzetiségeken, habár ezeknek erős támaszul szolgálhatott törzsrokon szomszédok ezer éves mivelődése. Nincs a két hazában egy némileg nevezetes hely, a mely élő bizonyosságokkal nem tanuskodik e tagadhatatlan tény mellett; és a magyar, ha elragadtatással határos önérettel szeret visszapiillantani ösmultja fénykorára; valóban legközelebbi multjában is eleget kap, a miért pirulás nélkül jegyezheti bé e korszakot is történelme lapjaiba.

Bocsánatot kérek tisztelt közgyűlés, ha elgondolván lelkebben annak boldogságát, a kinek a sors kijelöli a dicső feladatot, hogy írja meg az utókor számára a sikerdús szellemi küzdelem részleteit, hogy pusztulhatlan emléket emeljen azon dicső neveknek, a melyek mint meganynyi napok fényvel és meleggel egyszerre töltik el keblünket, ha, mondom megdondolván ez öntudatbeli boldogságot, egy kissé nagyobb irammal kezdém meg beszédemet, mint a

mekkora illik szerény feladatombhoz. Az erdélyi muzeum-egylet ügyei ideiglenes vezetésével megbízott választottság nevében állok itt, hogy számot adjak arról, mit tett e választottság ez ügyben azóta, a mióta az alapítók gyűlése ráruházta azon tiszteletet, hogy tegye meg a szükséges lépéseket az erdélyi muzeum-egylet és ennek hozzájárultával a muzeum létesítésére.

Nem szándékom viszatérni azon időpontra, a melyben legelőbb nyilatkozott szóval és tettel az erdélyi muzeum szükséges és kívánatos voltának eleven érzete. Az egybegyűlt tisztelt tagok, tudom emlékeznek róla, részint mint jelen volt szemtanuk, részint e muzeum-egylet megalakítását indítványozó hírlapi cikkekből, hogy az 184 $\frac{1}{3}$ -ik erdélyi országgyűlésen a boldog emlékeztető felejthetetlen gr. Kemény József és vele együtt a még most hála a mindenhatónak a valahára elért cél örömeit köztünk és velünk élvező nemes rokona gr. Kemény Sámuel nagyszerű alapítványi ajánlatokkal együtt az országos karok és rendek eleibe vivék a muzeum-alapítás indítványát. Amaz országgyűlés jegyzőkönyvei és irománykönyvei eltörölhetetlen emléket tartják fenn azon egyetértő nemes lelkesedésnek, a melylyel a nemzet színe fogadta a korszerű indítványt. Ott fel vannak jegyezve nevei mind azon nemes lelkű hazafiaknak, a kik valódi magyar áldozatkészséggel felkarolák az ügyet, és életet adnak vala az igének, ha az ekkor e tárgyban megállított törvényezikkek megnyerik a legfelsőbb megszentesítést. Azt sincs miért ismételnem, hogy az akkor tervezett muzeum a t. szász nemzetnek jegyzőkönyvre adott világos nyilatkozata következtében „nemzeti muzeum“ czímet nyer vala. Czéломra elég ez emlékeket egy pár szóval felemlíteni és hozzátenni, hogy köztudomás szerint azon időtől fogva feledve lenni látszott e kérdés egészen 1855 közepe tájáig, a mikor legelőbb Dózsa Dániel úr a „Magyar Sajtó“-ban felszólalt ez ügyben, és e felszólalásával egy hírlapi vitatkozást idézett elő, a melyben egymásután Vass József tanár, Toldi Ferenc a magyar akadémia titkára és a „Magyar Sajtó“ akkori szerkesztője Török János eléterjeszték nézeteiket. Azonban e hírlapi vitatkozás alig hozta volna a kérdést közelebb megoldásához, ha egy nevezetes esemény nem jő közbe.

Ugyanazon gyász eset, a mely a hírlapi felszólalásra adott volt alkalmat, gr. Kemény József váratlan, kora elhunyt, árvaságra juttatta volt azon megbecsülhetetlen értékű könyv- és kéziratgyűjteményt, a melyet a boldogult tulajdonos hangyaszigalma egybegyűjtött volt Gerendi lakába. A boldogultnak végrendelete éppen azon rendelkezéssel, a melylyel a kincset biztosítani akará Erdély számára, aggodalmat ébresztett a hazafiak keblében; világos volt, hogy e gyűjteményt az ország határaiból kibocsátni, anynyi volna, mint félig lemondani róla, hogy használatlan heverése pótolhatlan veszteség a hazára nézve; szembe tűnt, hogy nem egy hamar fog akadni egyes ember, a kiben az olthatatlan ismeretszomj az ernyedetlen munkássággal és alapos készütséggel oly szerencsés vegyületben egyesítve lesznek, mint voltak gr. Kemény Józsefben, hogy tehát neki nem lesz rövid idő alatt utóda; mindenki érezte, hogy

itt tette van szükség, a készség is megvolt, de hiányzott a vezér, hiányzott a tekintélyes központ, a mely körül az egyirányu törekvések öszpontosuljanak.

De éppen az a szerencse a nemzetek életében, hogy ha pusztulnak is az egyesek, ha fájdalmas sebet ejt is rajta egy-egy derék fiának elveszte, a hervadhatlan nemző'erő új személyeket állit az elhaltak helyébe. Erdélynek is megvolt ez a szerencséseje.

A személyes szerénységnek tartozom anynyi hódolattal, hogy itt névszerint és egyenként ne soroljam elé, ki karolta fel gr. Kemény József halála után az erdélyi muzeum ügyét ápoló keblére, mily érdemet szerzett magának nem csak azzal, a mit tett és áldozott, hanem tán még inkább azzal, hogy miképp és mikor tett és áldozott e szent ügyért. Tudja ezt a haza és a nemzet, hálásan fog róla megemlékezni a késő utókor; mi pedig, a kiknek az a szerencse jutott, hogy vele és körülötte élvén és működvén magunk közt tisztelhesük őt, a kik szilárd kitarásnak és azon böles.mérsékletnek, a melylyel a ma létesült eszmét előbb kimondta és tettel vezérelte az ügyet a biztosított kivihetőség pontjáig, mélyen tisztelt személye iránt nem anynyi tiszteletet és hódolatot nyilvánítnak, mint a menynyi elégtételt nyújtunk saját hazafi érzelmünknek, ha egyhangulag és szívünk mélyéből ohajtjuk és kívánjuk, hogy a Mindenható ötet a haza javára és közintézeteink felvirágzására még sokáig ép erőben tartsa és éltesse!

1856 tavaszán egybegyűjtötte volt maga körül nmlgu elnökünk a haza jelesebb és egynehány szerény fiait, a kik kicsiny, zajtalan körökben a tudománynak éltek, ezekkel egyetemben egy alapszabálytervet dolgozott ki, egy erdélyi magyar muzeum-egylet létesítésére, és e tervet a megerősítést kérve nyező kérelemlevéllel együtt személyesen terjeszté a legfelsőbb trón eleibe jóváhagyás végett. E juniusban történt. Már juliusban leérkezett a m. helytartóság egy leirata, a mely kijelentvén, minő módosításokat kell a felterjesztett szabálytervben tenni, ha a legfelsőbb jóváhagyást és megerősítést meg akarjuk nyerni, egyszersmind felhatalmazta az alapítókat, hogy egybegyűlvén alakítsák meg azt a bizottságot, a melynek nevében most van szerencsém a t. közgyűléshez szólni; továbbá bocsássanak ki aláírási ivateket, a melyek a közönséget felszólítván a részvételre és adakozásra, meggyőződést nyújtsanak az iránt, hogy a kitűzött cél elérhető-e, de a mi legfőbb a boldogult herezeg kormányzó Schwarzenberg Károly ő magassága a legfelsőbb helyről nyerendő jóváhagyás biztos reményében a bizottság rendelkezése alá bocsátotta gr. Kemény József hátrahagyott tudományos gyűjteményét. A bizottság legelőbb is kibocsátotta a felszólítást és az aláírási ivateket, és az eredmény eléggé mutatta, hogy nem csalódott a nemeslelkű indítványozó a honfitársai hazafi buzgalma-ba helyezett bizalomban. A gr. Kemény-féle gyűjteményt átszállította a muzeum számára kijelölt helyiségbe, a szabálytervet pedig úgy módosította, hogy a magas kormány követeléseit a lehetőségig egyeztesse az alapítók ohajtásaival és érdekeivel, és így terjesztette fel ujra jóváhagyás végett, bizton remél-

vén, hogy már nem késhetik sokat a megerősítés. Szükségesnek tartom itt megjegyezni, hogy a muzeum czime átváltoztatása nemzetiből országossá, ekkor történt meg a m. kormány világosan kimondott kívánatára.

A megerősítés azonban nem jött meg. A bizottság és a m. helytartóság ismételt sürgetéseire a magas ministeriumtól nem jött egyéb, mint újabb kívánatok. Előbb az aláírásokból remélhető egyleti vagyon és alaptőke, majd a felajánlott muzeumi tárgyak, azután még az aláírók névsoros pontos kimutatása volt szükséges. Azonközben hg. Schwarzenberg Károlyban el is veszté az ügy egy őszinte pártolóját, és úgy látszott, hogy az azalatt lefolyt két hosszú év után még mindig a kezdetnél vagyunk.

Már kezdett a közönségnél imitt amott csüggedés mutatkozni, a mikor a folyó év kezdetén az ország herczeg Liechtenstein Frigyes ő magasságában új helytartót kapván, az ő kegyes pártfogása ismét új lendületet adott muzeumunk ügyének. Ismét leérkezett az alapszabályterv, kísérvé a módosítások hosszú sorától, a melyek egy része a leiratban elkerülhetlennek, egy része igen kívánatosnak volt jelölve. Az új módosítások halmaza és minősége csaknem kétségbe ejtette a bizottságot a siker iránt; még is hozzá fogott, és alapos megvitatás után végre czélt ért; sikerült a módosításokat úgy beléilleszteni az alapszabályba, hogy a lényeg és alap mégis meg volt mentve. Ekkor kapták alapszabályaink azt a formát, a melyben az imént szerenésém vala felolvasni, és e formában mentek fel megerősítés végett; a válasz július végén leérkezett a tisztába hozott alapszabálylyal együtt, azon meghagyással hogy a bizottság küldje fel négy példányát, hogy azok egyikére rá lehessen írni a megerősítő aláírást. A bizottság e végre kézirat gyanánt kinyomatá a szabályokat két nyelven, egynéhány példányban, felküldé, és végre megérkezék szeptember elején a megerősítés.

A bizottság ekkor elérkezettnek látá az időt, hogy a már megerősített alapszabály értelmében tegye meg a lépéseket a muzeum-egylet megalapítására, és ennek közvetítésével a muzeum beállítására. Kihirdeté az alakító közgyűlést, a melyet ma tünepélyesen megtülünk, de azt az időközt, a mely az alapszabályok értelmében a kihirdetés és megtartás közt lefolyt, arra használta fel, hogy kész munkálatokban állítsa össze az egylet működésére és a muzeum létesítésére vonatkozó azon tervjavaslatokat, a melyek a gyűlésrend folytán a t. közgyűlés holnapi tanácskozásaitól várják a döntő elhatározást.

Elmondám t. közgyűlés, kevés szóval, mit tett a bizottság, a következők meg fogja mutatni, hogy tette azt, a mit tett. A mint meg fog győződni a t. közgyűlés, az előterjesztendő javaslatok formulázásában mindenütt az alapszabályok szolgáltak vezérül. Tőlem pedig, remélem, nem veszi elbizakodásnak a t. közgyűlés, ha a véghez vitt munkában mint egyszerű napszámos közreműködő, most, a mikor tisztemet a t. közgyűléstől helyembe állandóul megválasztandó egyének átadni készülök, szívem benső ohajtásának szót adok, kívánván, hogy a Mindenható áraszsna ránk örökkévaló bölcsesége éltető vilá-

gosságát, hogy képesek legyünk egyletünket és muzeumunkat, hazánk, nemzetünk és utódaink javára úgy megalakítani és megalapítani, hogy a jövő kor áldásával párosuljon az alapítók emléke, és buzdítólag hasson ki a késő nemzedékre, a mely viszapillantván arra, a mit tettünk, ne legyen kénytelen pirulni kegyeletében.

A közgyűlés általános helyesléssel fogadja e jelentést és köszönetet szavaz a bizottságnak, különösen a nmlgu elnök urnak azon ernyedetlen kitartásért, a melylyel a muzeum-egylet ügyeit e pontig kezelte és vezérelte.

Ezek után a gyűlés eloszlott.

Második nap.

Csütörtök november 24-kén, 1859.

VI.

A jegyző felolvassa a lefolyt első napi ülés jegyzőkönyvét.

A közgyűlés egynéhány módosítással helybenhagyja és megállítja.

VII.

Átmenyén a napi rendre, a jegyző kezdi előadni azon javaslatokat, a melyeket az ideiglenes igazgató bizottság a közgyűlés eldöntése alá bocsát a muzeum beállítása iránt. Előbb azonban indítványba hozza, hogy miután a gyűlési tárgysorozatban legközelebb következő három tárgy, ugymint a muzeum helyiségének beállítása és elrendezése, a költségvetés és az a kérdés, hogy egyelőre hány és mi esoda hivatalnokot kell beállítani, oly szoros kapcsolatban van egymással, hogy egyet a másik melőzésével nem igen lehetne tárgyalás alá venni, engedje meg a közgyűlés, hogy e tárgyak egymásba vágó részeit egyszerre adhassa elé.

A közgyűlés elfogadja ez indítványt.

VIII.

A jegyző ezután előadja, hogy az ideiglenes bizottság alapot akarván adni eléterjesztendő indítványának, a nmlgu elnök úr hazafiui áldozata következtében a muzeum számára meglévő épületet és telket megvizsgáltatta és szakavatott építőmesterrel tervet és költségvetést készítettett arra nézve, mihe kerül ez épület kiigazítása és megnagyobbítása anynyira, hogy a muzeum benne elférjen. A meglévő részletes költségvetés azt mutatván ki, hogy minden új építkezés nélkül a meglévő épület kiigazítása és biztosítása 11665 pftba kerülne, a szükséges új építkezéssel együtt pedig 44665 pftba, a bizottság véleménye oda megyen ki, hogy miután a 33000 ftnyi különbség semmi esetre se volna elegendő egy külön épület megszerzésére a városban, maradjon meg az egylet a meglévő épület mellett, és tágíttassa meg anynyira, hogy a muzeum férjen meg benne. Továbbá szüksége levén a muzeum gyűjteményeinek mindennemű belbutorzatra, egyelőre 10000 ftot kellene szakasztani a muzeum alaptökéjéből, hogy ez összeggel egyelőre a legszükségesebb butorzat megszerzését

meg lehessen kezdeni, későbbre hagyván a szükséghez képest a még megkívántató butorzat lassankénti utánszerzését. Mind ezeknek alapján azt az indítványt terjeszti a közgyűlés elébe: „Hatalmazza fel a közgyűlés, a melynek egyedül van az alapszabályok értelmében joga az alaptökekből költségek engedményezni, a választandó egyleti választmányt arra, hogy a muzeumi helyiség és a legszükségesebb belbutorzat beállítására a muzeum-egylet alaptökéjéből 55000 pftnyi készpénz előállítására megkívántató földterhermentesítési kötelezvény kiszakasztására és a kifizőtt célra való elhasználására, oly meghagyással, hogy az építésre nézve pályázatot nyitván, igyekezzenek az építkezést minél olcsóbban és czélszerűbben eszközölni, éppen azt tegye a butorzat beszerzésében is; az értékpapírok készpénzzé változtatását pedig igyekezzenek a lehető legelőnyösebben végre hajtani.

A közgyűlés általános helyesléssel fogadja el ez indítványt, felhatalmazván a választmányt, hogy ha netalán oly építkezési rendszer mutatkoznék czélszerűnek, a melynél fogva az egy főterv szerint való építkezést a muzeumi teendők megakasztása és késleltetése nélkül részenként és ennél fogva úgy lehetne végre hajtani, hogy egyszerre ne venne igénybe oly nagy összeget, a választmány ezt megtehesse.

IX.

Mint hogy az eszközendő építkezés alkalmával a muzeumi épületben ideiglenesen letett muzeumi gyűjteményeket onnan minden esetre el kell költöztetni, és czélszerű elhelyezésökre okvetlenül helyiséget kell szerezni a városban, a bizottság azt indítványozza, engedné meg a közgyűlés egy oly helyiség fogadását, a hol legalább a könyvtárt ideiglenesen rendezni és egy olvasó szoba megnyitása által minél hamarább hasznosítani lehessen.

A közgyűlés ez indítványt annál szívesebben fogadja el, mivel alapos reménye van, hogy a helybeli köztintézetek egyikében az erre megkívántató ideiglenes helyiséget ingyen fogja az egylet megkaphatni.

X.

Az évi folyó költséget tárgyazó költségvetés egyik főrovatát tevén a tisztviselők rendezett fizetései, a jegyző elébb eládjja, hogy a bizottság azt tartván, hogy érdekében levén a muzeum-egyletnek a lehető legtöbb hazafit munkakörébe belévonni, némely hivatal törségben hagyását tehát csupán csak a pénzügyi viszonyok tevén szükségessé, jónak látja valamenynyi tiszteletbeli hivatal bétöltését indítványozni. A fizetéses hivatalnokok közül most egyelőre szükségesnek látja a következők beállítását:

- 1.) muzeum-őr, egyszersmind ideiglenesen az igazgató teendőivel is megbizandó.
- 2.) könyvtárnok, egyszersmind ideiglenesen viszi az érem- és régiségtárnok hivatalát.
- 3.) titkár.
- 4.) pénztárnok.

A közgyűlés helyesli e választást és az előterjesztett indítványt határozattá teszi.

XI.

A jegyző felolvassa ezután az egylet évi folyó költségeiről készített előleges költségvetést, azon megjegyzéssel, hogy a hivatalnokok rendszerezett fizetéseinek mennyisége csak ideiglenesnek tekintendő, fentartván magának az egylet, hogy mihelyt pénzeje engedi, tisztviselőit bőkezűbben jutalmazza. A költségvetés 8585 o. é. ft. évi szükségletet mutat ki, a remélhető biztosított 10142 ftnyi évi jövedelemmel szemben.

Költségterv

az erdélyi országos muzeum kezelésére és fentartására megkívántató

évi folyó költségekről.

A.) rendszerezett fizetések:

1. Muzeum-őr évi fizetése	1000 ft.
2. Könyvtárnok, egyszersmind ideiglenesen érem- és régiségtárnok évi fizetése	1000 "
3. Titkár évi fizetése	500 "
4. Pénztárnok évi illetéke mintegy	400 "
5. Segédszemélyzet	1920 "
I. A rendezett fizetések összege	4820 ft.

B.) Kezelési összegek:

1. fűtés	160 "
2. világítás	160 "
3. postabér	100 "
4. írószerek	25 "
5. kertmivelésre megkívántató napszám	100 "
6. kerti és házi eszközök kopása s romlása	20 "
II. A kezelési költségek összege	565 "

C.) Átalánösszegek:

1. nyomtatványokra	300 "
2. épületfentartásra	300 "
3. természetiek gyűjtésére	600 "
4. könyvtárra	1400 "
5. adó	600 "
III. Az átalánösszegek összege	3200 "

Főösszeg 8585 ft. 8585 ft.

A közgyűlés az előterjesztett költségvetést minden részeiben helybenhagyja.

XII.

Rákertlívén a sor a tisztviselők számára készült részletes utasítások tárgyalására.

A közgyűlés jónak látja e végre külön bizottságot nevezni ki. E bizottság elnökévé a nmlgu elnök úr m. Gyártás Domokos urat, tagjaivá gr. Lázár Kálmán, Gáspár János, Kasza Dániel, Mihályi Károly, Hincz György, Burián Pál, Indali Péter, ifj.

Roth Pál tagtársakat nevezvén ki, meghagyja neki, vizsgálja át ez utasításokat és tegyen rólok jelentést a közgyűlésnek.

Ezek után a gyűlés eloszlott.

Harmadik nap.

Péntek november 25-kén, 1859.

XIII.

A jegyző felolvassa a lefolyt második napi ülés jegyzőkönyvét.

A közgyűlés helybenhagyja és meghitelesíti.

XIV.

A jegyzőkönyv IX. pontjával kapcsolatban a mlgu elnök úr azon örvendetes tudósítással lepi meg a közgyűlést, hogy gr. Bethlen Sándor saját házában ingyen ajánlott helyiséget a muzeum gyűjteményei ideiglenes elhelyezésére.

A közgyűlés élénk örömyilvánítással fogadja e tudósítást és köszönetet szavaz a nemes grófnak.

XV.

A tisztviselőknek adandó utasítások megvizsgálására kinevezett bizottság jelenti, hogy az eleibe terjesztett munkálatokat a jelen körülmények közt teljesen kielégítőeknek találta, csupán csak az ellenőr utasításában úgy látta, hogy e tisztviselőre mint fizetéstelenre igen sok teendő van róva, ennél fogva azt indítványozza, hogy ez utasításból azon 4 pont, a mely a butorleltárak készítését és folytatását tárgyazza, maradjon ki, és menjen át e teendő a választmányra, mely mindig elgazitathatja egy egy bizottsággal.

A közgyűlés helyesli ez indítványt, és e módosítással megállítja a tisztviselői utasításokat.

Utasítás

az erdélyi országos muzeum igazgatója

s z á m á r a.

1. §.

Az alapszabályok 26. §-ke értelmében a muzeum-igazgató közvetlen felügyelője levén az egész muzeum belsejének és az abban levő valamenynyi gyűjteménynek, kötelessége e felügyeletet szigoruan és lelkiösméretesen gyakorolni és úgy az egyes gyűjtemények öreit mint a melléjök rendelt segédszemélyzetet nem csak hivatalos tekintélyével, hanem saját példás buzgalomával is, a muzeum fentartása, gyarapítása és hasznosítása érdekében rájok rótt kötelesegek teljesítésére buzdítani.

2. §.

Valamint az egylet minden tisztviselőtől megvárja, hogy az igazgató az alapszabályok és utasítása következtében tett rendelkezéseinek pontos teljesítését rászorítás nélkül is kötelességének fogja tartani, úgy viszont az igazgatótól is reméli, hogy fő-

nöki tekintélyével az alapszabályokban és utasításában kiszabott kör határain túl nem fog visszaélni, és magát nem anynyira főnöknek, mint egyenlő tisztviselők közt elsőnek fogja tekinteni.

3. §.

A nem közvetlen keze és felelőssége alá tartozó gyűjtemények belrendezése és kezelése részleteibe az igazgató rendesen nem avatkozik. Ha azonban erre nézve lényeges fonákságokat, hiányokat vagy hanyagolásokat venne észre, elébb az illető gyűjtemény öreit figyelmezteti és collegialis tanácskozás útján igyekszik a baj elhárítását eszközölni; ha ez úton nem megyen a választmánynak tesz jelentést.

4. §.

Az igazgatónak kötelessége arra is ügyelni, hogy a muzeumi helyiség belsejében mutatkozó épületbeli és butorzatbeli károkat, a mennyiben megigazitások a gazda tisztje, az illető öök idején jelentsék a gazdának, hogy a javítást még akkor lehessen eszközölni, a mikor még kicsiny költséggel és munkával eszközölhető.

5. §.

A muzeum bármely gyűjteménye számára érkező küldemények átvételénél és kibontásánál jelen lenni köteles, és ha a küldemény közvetlenül az ő keze alatt levő gyűjtemény számára érkezik, egy ört köteles az átvételnél maga mellé venni.

6. §.

A muzeumi szolgálakat ő szegődötti bé a tisztviselők ajánlatára, és ő is boesátja el, mindannyiszor jelentést tevén a választmánynak. A szolgálak az ő külön felügyelete alatt állanak, mindazonáltal, ha valamely szolgálát más szolgálatra akar használni, mint a mely neki ki van tűzve, azt mindig csak azon tisztviselővel egyetértve fogja tenni, a kinek keze alá a szolgál közvetlenül tartozik.

7. §.

A muzeumi segédszemélyzet közt támadt versengéseket az igazgató dönti el, éppen úgy neki van joga a többi tisztviselők kihallgatása után, az arra magát érdemesített szolgálakat jutalmazásra ajánlani a választmánynak.

8. §.

A muzeum-egylettől kiadni határozott tudományos időszaki vagy önálló munkák szerkesztéséről az igazgató gondoskodik, kötelesek levén a többi tisztviselők neki ebben segédkezet nyújtani.

9. §.

A választmánytól megszabandó hivatalos órákban köteles dolgozó szobájában jelen lenni, hogy akár a muzeum személyzete, akár idegenek vele értekezessenek.

10. §.

Ha az igazgató huzamosabb távollét, betegség vagy más fontos ok miatt tisztjét nem teljesíthetné, rendesen a legidősbik ör helyettesíti.

Utasítás

az erdélyi muzeum-egylet muzeum-öre számára.

1. §.

A muzeumőr mint a természettudományi gyűjtemények közvetlen öre e gyűjteményeket rendezi, lajstromozza és felügyeli, felelős levén mindenről, ami a keze alá van bízva.

2. §.

A gyűjtemény rendezésében a természeti tárgyak mind három fő ágában a tudományos rendszert követi, illőleg gondoskodván, hogy az egyes darabok mindegyike rendszeres címmezőjével meg legyen ismertetve és jelölve.

3. §.

A lajstromozásnál illetőleg a leltár készítésénél mind azokat a szabályokat fogja követni, amelyek lehetővé teszik a lehető legnagyobb áttekinthetőség egyesítését a tudományos ismertetés kívánalmaival.

4. §.

A gyűjtemény számára köteles természeti tárgyakat gyűjteni, elkészíteni és a melléje rendelt segéddel elkészíttetni. A maga számára külön gyűjteményt tartania vagy természeti tárgyakkal kereskedést a maga kezére üznie nem szabad.

5. §.

Ellenben kötelessége magát más hasonló gyűjtemények kezelőivel és természettudománnyal foglalkozó egyes férfiakkal érintkezésbe tenni, és velők gyűjteménye érdekében a lehető legelőnyösebb cserét üzni. Erre nézve a szándékba vett cserét részletesen formulázott indítványképpen mindig előbb a választmány eleibe terjeszti jóváhagyás végett.

6. §.

Ugy az e cserére megkívántató tárgyak megszerzése, mint általában a gyűjtemény gyarapítása érdekében időről időre a körülmények szerint tudományos kirándulásokat vagy személyesen fog tenni, vagy a melléje rendelt segéddel tétetni. Az ily kirándulásokon gyűjtött tárgyakat, mihelyt mivoltok meg van határozva, még a gyűjteménybe sorozás előtt a választmányi ülésben bé fogja mutatni.

7. §.

A gyűjtemény kezelésénél fel fog használni minden szokásos mód- és óvszert a gyűjteményi tárgyak fentartására és minden romlástól való megőrzésére.

8. §.

Azokon a napokon, amelyekben a gyűjtemény a nagy közönség számára nyitva van, nem csak személyesen ügyel fel, hanem az alája rendelt segéd-személyzettel is felügyeltet.

9. §.

Szivarozás, pipázás, szabad gyertyával való járás a gyűjtemény helyiségében feltétlenül meg van tiltva, éppen úgy oda nem tartozó tárgyak elhelyezése és ottartása.

10. §.

A gyűjteményi tárgyakat helyeikből elvenni és ok nélkül másutt hevertetni nem szabad. Ha a levétel tudományos célból szükséges, annak csak a gyűjteményhez tartozó valamely személy jelenlétében és keze által szabad történni. A muzeum-őr vagy valamely segédje jelenlétén kívül bé se szabad senkit a gyűjtemény helyiségébe bocsátni.

11. §.

Az akaratlan kártétel megelőzése tekintetéből a gyűjteményt szemlélni akarók, úgy mint más hasonló intézetekben szokás, bő felső öltönyeiket, esernyőiket és pálczáikat nem vihetik bé a gyűjtemény helyiségébe.

12. §.

Egyes gyűjteményi tárgyak kiadására nézve a muzeumon kívül való használatra, az illető rendszabályok az egyleti alapszabályokban meg vannak írva.

13. §.

A választmánytól neki átadott belbutorzatért és eszközökért az illető leltár szerint felelős.

14. §.

A gyűjtemény számára keze alá adott tudományos könyvekre nézve a könyvtárnok kötelességét veszi át.

15. §.

Mint a muzeumhoz tartozó botanicus kert felügyelője ennek jó karban és rendben tartásáról is felelős, és e végre rendelkezése alá van adva a kertész és a melléje rendelt segédek és napszámosok.

16. §.

A választmány évenként egyszer leltár szerint számba fogja venni az egész gyűjteményt és ezzel a muzeum-őr kezelését ellenőrizni.

17. §.

A hagyomány vagy adomány útján a gyűjteménynek jutott tárgyakról mindannyiszor egy teljes lajstromot, az adományozó nevével együtt ad át az ellenőrnek, az alapszabály 55 §-kében megírt „albumba“ való igtatás végett.

18. §.

A muzeum-igazgató állomása jelenleg üresen maradván, ennek teendőivel egy részben a muzeum-őr van megbízva. Erre nézve utasításul szolgálnak neki a muzeum-igazgató számára adandó utasítás fennebb elésorolt czikkei.

19. §.

A muzeum-őr köteles levén egész erejét és tehetségét a muzeumnak és különösen a keze alá adott természettudományi gyűjtemény gyarapításának szentelni, nem szabad neki az ez utasításban körülírt hivatalos teendőin kívül semmiféle más kötelező foglalatosságot elvállalnia.

20. §.

Ha haláleset vagy más okból az igazgató-őr személye változik, a választmány számba veszi a keze alá bízottakat, és ha mindent rendben talál az illetőknek feioldó bizonyítványt ad.

21. §.

Jelen utasítás két példányban irandó meg, a melyek egyike a muzeum-őr kezébe megy, a másik pedig az ő aláírásával az egyleti levéltárba.

Utasítás

az erdélyi muzeum könyvtárnoka számára.

I. Rendezés és laistromba szedés.

1. §.

A muzeumi alapszabályok 27 §-ke értelmében első és főkötelessége levén a könyvtár rendezése és laistromba szedése, a könyvtárnok mindennek előtt fogjon hozzá a könyvtár fentartására okvetetlenül szükséges ez alapmunkához és igyekezzék azt minél rövidebb idő alatt a legezlszerűbben elvégezni, hogy a könyvtárt a lehető leghamarább át lehessen adni a közönségnek használat végett.

2. §.

A könyvtár rendezésére nézve következő általános elveket tartson szeme előtt:

a) Első kíváncsalom levén, hogy a könyvtárban meglevő akármely könyvet vagy kéziratot könnyen és gyorsan meg lehessen kapni, igyekezzék a polczokon a helyet okosan és czélszerűen felhasználni. A könyvek kettős sorokban ne álljanak.

b) Hogy a czélszerűség mellett a külcsin is illőleg meglegyen, a szakmák szerint már osztályozott könyveket ismét nagyság szerint fogja rendezni.

c) Mindjárt az első rendezésnél igyekezni fog a könyveket úgy felállítani, hogy későbben új szerzemények hozzájárulása által a lehető legkevesebb helyváltozás váljék szükségessé.

d) Az egyes lapokból vagy apróbb füzetekből álló kéziratokat (okleveleket) vagy nyomtatványokat (röpiratokat, hivatalos kiboecátványokat, hirdetéseket stb.) hasonartalmuság szerint tárczába fogja egyberakni, a melyekben az előbbieket állandóan meg is maradnak, az utóbbiak pedig, ha elegendő mennyiségben felgyűltek, kötetekbe lesznek egyesítendőek.

e) Különösen nagy alaku térképgyűjtemények, egyes műlapok és effélék czélszerű elhelyezéséről illőleg fog gondoskodni.

f) A könyvtárhoz tartozó könyveken, kéziratokon stb. kívül semmiféle idegenszerű vagy idegen tárgyat a könyvtár helyiségében nem fog tűrni.

3. §.

Mihelyt a könyvtár fel lesz állítva, semmiféle könyv, kézirat vagy a könyvtárhoz tartozó más darabok nélkül nem szabad, hogy másutt heverjen, mint a számára kijelölt helyen.

4. §.

A felállítás és rendezés után következik a laistromba szedés, a melyre nézve négy általános és hét részletes laistrom készítése okvetetlenül szükséges. E laistromok következők:

- a) alaplaistrom,
- b) szaklaistrom,
- c) helylaistrom,
- d) betűrendes kézi laistrom,

a részletes laistromok pedig

- e) kéziratlaistrom,
- f) ösnyomatok laistroma,
- g) ritkaságok és „unicum“-ok laistroma,
- h) felesleglaistrom,
- i) szerzeménylaistrom,
- k) hiánylaistrom.

5. §.

Az alaplaistrom az egész könyvtárra terjed ki és szoros betűrendben felmutatja valamenynyi könyvnek, kéziratnak, műlapnak stb. tökéletes leírását. Szerkesztésében következő vezérelvek követendők:

a) A szoros betűrend háborítatlan fentartatása tekintetéből e laistrom egyes lapokból kell hogy álljon, a melyek betű szerint egyes tárczában egybe lesznek gyűjtve.

b) Egy egy lapon csak is egy kötet, munka vagy tárcza jegyzendő fel.

c) Ha egy kötetbe vagy tárczába több mint egy munka van egyesítve, az alaplaistromba annyira lap meggyen helyette, a hány önálló külön munka van benne, azonkívül még egy lap, a mely az egész kötetet vagy tárczát képviseli; ha pedig egy munka több mint egy kötetből áll, az egész csak egy lapot kap.

d) Könnyebb feltalálhatóság tekintetéből kívánatos, hogy minden könyv vagy gyűjteménydarab legalább két lapon forduljon elé, a melyek egyikén a szerző neve, a másikon pedig a cím főkifejezése legyen a jellemszó.

e) Az alaplaistrom minden egyes lapján meg kell hogy legyen:

α) A könyv teljes czíme, szóról szóra úgy, a mint a címlapon áll, a nyomtatvány vagy kézirat helyesírása pontos megtartásával.

β) A munka kötetszáma és minden kötetnek lapszáma.

γ) A munkában előforduló ábrák, képek, műmellékletek, térképek stb. száma, tárgya és minősége.

δ) A munka megjelenése helye, ideje, a kiadó és nyomtató neve; a könyv ritka vagy „unicum“ volta.

ε) A munka kötése, állapota.

ζ) Egy jegyzésben: honnan és mi módon került a könyv a könyvtár birtokába, mi a szerzési ára vagy becsü-értéke; végre

η) A könyv vagy munka helye a könyvtárban szekrény, polcz és szám szerint.

Ha a d) pont értelmében ugyanazon munka több mint egy lapon fordul elő, e részletezés csak is egyik lapon szükséges, a többiekben csak hivatkozás kell hogy történjék e fölapra.

6. §.

A szaklajstrom anynyi kötetből áll, a hány tudományszakra oszlik a könyvtár gyűjteménye. A könyvtárnoknak e tekintetben feladata, az áttekinthetőség megszerzése nélkül a lehető legkevesebb szakot állítani meg. Szerkesztése következő elvek szerint történik:

a) Minden egyes kötetben csak is a kötet címlapján és hátcímén kijelölt szakhoz tartozó munkák fordulnak elő. Megtörténhetik azonban, hogy egyes tartalmú munkák több mint egy szak alatt jelenheszenek meg.

b) Az egyes kötetekben a munkák betűrend szerint jelennek meg, a szerző neve levén mindig a jellemző; a hol e nincs tudva a cím főszava helyettesíti.

c) A könyvek címei e lajstromban nem fordulnak elő egész részletességgel, hanem csak teljesen jellemző kivonatban, meg levén jegyezve azonban mégis a kiadás helye és éve, az a körülmény hányadik kiadás, hogy van-e benne műmelléklet vagy nincs, a kötés minősége, a könyv épségi és tisztasági állapota, ritka vagy unicum volta és végre a könyv helye a könyvtárban.

E körülmények könnyen áttekinthető feljegyzésére tehát a szaklajstrom kötetének célszerűen rovatozottaknak kell lenniök.

7. §.

A helylajstrom egy rovatozott kötetben hű képmása az egész könyvtár felállításának és rendezésének, rovatai a következők:

a) balról három rovat a szekrény, polcz és szám számára;

b) közből egy nagy rovat, a melyben a könyv címe áll jellemző kivonatban;

c) jobbról három rovat a könyv formája, kötet száma és ára vagy becsértéke számára.

E lajstromban természetesen a hely szabja meg a bégjegyzés rendét, tehát nincs betűrend.

8. §.

A betűrendes kézi lajstrom a könyvtárnok mindennapi használatára szolgál. Benne a meglevő könyvek címei szoros betűrendben fordulnak elő egyszer a szerző neve, másodszer a cím főszava levén a jellemző, és mindegyikről meg levén jelölve a könyv helye a könyvtárban és becsértéke. Az új szerzeményekről évenként egy pótlajstrom készül e lajstrom mellé.

9. §.

Minden egyes könyv táblájának belső oldalára egy fehér lapocska ragasztandó, a melyen a könyv helye a helylajstromban követett jelölés módja szerint felirandó.

10. §.

Ha valamely kötetben több mint egy munka van egyesítve, a kötet elejébe fehér lapokat kell szükség szerint ragasztatni, a melyekben a kötetbe foglalt munkák azon rendben feljegyzendők, a melyben a kötetben egymásra következnek. Eppen így kell tenni azon tárczákkal is, a melyekben egyes kéziratok vagy műlapok vannak egybegyűjtve.

11. §.

A kézirat-lajstrom mint részletes lajstrom magába foglalja a könyvtárban őrzött eredeti vagy hiteles másolatú kéziratok leírását. Szerkesztéséhez csak akkor lehet fogni, ha az általános lajstromok már elkészültek. A könyvtárnok különösen nagy érdemet szerezhet magának, ha e lajstromban a kéziratok alapos ismertetését adja, leírván a darabnak nem csak formáját és terjedelmét a legnagyobb pontossággal és részletességgel, hanem röviden ismertetvén az írás jellemét, korát és a lehető legjellemzőbb kivonatban a darab tartalmát is.

12. §.

Az ösnyomatok és általában a régi nyomtatványok lajstroma magában foglalja a nyomtatás feltalálásától egészen 1500-ig megjelent nyomtatványok lajstromát, de a magyar könyvekre nézve ki kell hogy terjedjen az egész 16-dik századra. Minden egyes darabról meg kell hogy legyen mondva hány lapból áll, teljes-e, vagy hiányos, miről szól, hol és ki nyomtatta, mikor jelent meg, azonkívül benne kell hogy legyenek szóról szóra azon fel- vagy utóiratok, a melyeket a nyomtatás ősidejében a nyomtatók szoktak volt a könyvekre tenni, valamint a netalán benne levő ajánló feliratok is.

13. §.

A ritkaságok és „unicum“-ok lajstroma az illető darabok pontos és részletes leírásán kívül, még meg kell hogy mutassa, mily okok alapján van az illető darab a ritka könyvek vagy „unicum“-ok közé sorozva.

14. §.

A felesleglajstrom magába foglalja mind azokat a darabokat, a melyek több mint egy példányban meglevén, arra használhatók, hogy esere útján érettek oly munkákat lehessen megszerezni, a melyek a könyvtárban ninesenek meg. A könyv rövid de jellemző leírásán kívül meg kell hogy legyen benne becsára is.

15. §.

A szerzeménylajstrom idősor szerint pontosan feljegyzí a könyvtárba jutott új szerzeményeket, megjegyezvén mindegyikről a szerzés módját, továbbá a vásárlottakról az árt, a cseréltekről az érte adott darabok számát, minőségét és becsárát valamint a netalán ráfizetett pótléket, az ajándék vagy hagyomány útján kapottakról a becsárát.

16. §.

A hiánylajstrom nem csak a csonka munkákat foglalja magában, hanem egyszersmind azon új szerzeményeket is, a melyek még nem jelenvén meg egészen, csak még részben vannak meg, melyeknek részei tehát még bévárandók. Valahányszor egy csonka munka kiegészítése sikerül, vagy valamely még egészen meg nem jelent munka egy újabb szállítmánya érkezik, azt pontosan fel kell jegyezni a hiánylajstromba.

17. §.

Mind ezen lajstromok czélszerű szerkesztése a könyvtárnok feladata, és az ő béléltására és ügyességére van bízva, hogy úgy rovatoztassa, a hogy az áttekinthetés lehető legkönnyebb volta megkívánja.

II. Hasznosítás.

18. §.

Mihelyt a könyvtár fel van állítva, és legalább egy általános följajstrom elkészült, a könyvtár a muzeumi alapszabályok értelmében megnyílik a közönségnek szabályszerű használat végett.

19. §.

A könyvtár könyveinek a muzeum épületén, illetőleg az e czélra rendelt olvasó szobán kívül való használatára nézve, a könyvtárnok szigoruan kell hogy tartsa magát a muzeumi alapszabályok ez iránti határozataihoz és rendeleteihez. Megjegyzendő azonban, hogy encyclopaediai munkák semmi szín alatt sem adhatók ki.

20. §.

A ki az olvasó szobában a könyvtárnoktól könyvet akar kikérni, átad a könyvtárnoknak egy kérézczédulát, a melyen a kívánt könyv czíme világosan le van írva, és a melyre a kérés nevének alá. A kérézczédulát a könyvtárnok egy a végre rendelt tárczába teszi vevény gyanánt.

21. §.

Használat után rögtön vissza kell adni a könyvet a könyvtárnoknak, a kinek kötelessége a visszaadó szemé láttára a visszavett könyvet azonnal megvizsgálni. Ha nincs benne kár vagy hiány visszaadja a kérés czédulát, és visszateszi a könyvet a helyére; ha azonban valami kárt vagy romlást vesz észre, az okozott kárt rögtön megtéríteti, és a vett kárpotlás menynységét feljegyezvén a kérés czédula hátulso oldalára úgy adja vissza, a könyvet pedig addig vissza nem teszi a polczra, a míg a rajta történt kárt meg nem igazítottatta. Ha a kár olyan, hogy a könyv az által haszonvehetetlenné válik, a kártevő köteles az egész könyv, sőt ha ez valamely nagyobb munkának egy egyes kötete, a melyet külön megszerezni nem lehet, az egész munka árát megtéríteni, a károsított könyv sajátjává levén.

22. §.

Ha minden várakozás ellenére oly ember akadna, a ki a könyvekben szándékosan kárt teszen, a

könyvtárnok nem csak fel van jogositva, hanem köteles is, a könyvet töle rögtön visszazavenni, és kérézczédulája letartóztatása mellett ötöt az olvasó szobából kiutasítani. Az ily esetet egyszersmind rögtön a választmánynak fel kell jelenteni, hogy a netalán már megtett kár megtérítése iránt intézkedhessék.

23. §.

A könyvekbe se írónnal se pedig tentával nem szabad jegyeket csinálni, éppen oly kevéssé lapok behajtása által magának helyeket jelölni, azonban meg van engedve helyek jelölése a könyvbe tett papirszeletekkel.

24. §.

Ha valaki kéziratokból vagy műlapokról másolatokat vagy hasonmásokat akar venni, a választmánnytól engedélyt kell hogy kérjen rá. Az utóbbi czélra azonban csak is közléplágyságu irónt és a szokásos átrajzoló-papírost szabad használni.

25. §.

Miután a muzeumi alapszabályok értelmében az olvasószobában való rendről a könyvtárnok felelős, joga van neki az oly személyeket, a kik magaviseletökkel a többi olvasókat háborítják rendre utasítani, és ha a rendreutásítás nem használ, az olvasószobából kiutasítani és a választmánynak erről jelentést tenni.

26. §.

Hogy az olvasni kívánók a muzeumi könyvtárból kapható könyvek iránt jobban tájékozhasssák magokat, a választmány gondoskodni fog egy kivonatos bettűrendes szaklajstrom kinyomatásáról, a mely aztán mérsékelt áron kapható lesz, és a melyhez azután időről időre pótlajstromok fognak megjelenni, a mint a könyvtár gyarapodása szükségessé fogja tenni. E lajstrom egy példánya az olvasószobába is közhasználatra kitétetvén.

27. §.

A könyvtárnoknak meg kötelességévé van téve egy külön jegyzőkönyv vitele, a melyben feljegyzi mind azon könyvek czímét, a melyeket kerestek, és a melyek a könyvtárban nincsenek meg, hogy e jegyzőkönyv alapján ajánlhassa megszerzésöket.

28. §.

Kötetlen könyveket nem szabad olvasásra kiadni, kivéve tudományos folyóiratok egyes füzeteit, a melyeket azonban a könyvtárnok köteles kiadás előtt saját felügyelete alatt kivágnatni, hogy a kivágás alatt meg ne sérüljenek.

III. Kezelés.

29. §.

A könyvtárnok kötelessége az egész könyvtárt évenként egyszer alaposan kiporoztatni és megtakarítottatni. Ez alkalommal a polczokat és kötéseket megvizsgálja és a netalán szükségesnek mutatkozó javításokat és tatarozásokat eszközölteti.

30. §.

Ha valahonnan régi könyvek jutnak a könyvtár birtokába, azokat nem szabad addig a könyvtárba elhelyezni, a míg jól kiporozva és kitisztítva, és a hol szükséges újra kötve nincsenek.

31. §.

A tűzvész ellen való biztosításra nézve természetesen első és fő teendő magának a helyiségnek lehető legtüzelelenebb elkészítése; azonkívül azonban a belső kezelésnél is élni kell a szükséges elővigyázattal és erre nézve:

a) Se az olvasószobában se a könyvtár termeiben senkinek semmi szín alatt se pipáznia se szivaroznia nem szabad.

b) Szabad gyertyával a könyvtárban járni soha se szabad. Ha a válaszmány határozatánál fogva esti órák találnának az olvasásra kifizve lenni, czélszerűen elhelyezett olajlámpák által való világításról kell gondoskodni.

32. §.

A könyvek békötteséről valamint czélszerű tárczák készítéséről a kéziratok számára gondoskodni a könyvtárnok kötelessége, éppen úgy a megrongált kötések vagy tárczák kitararozásáról. A kötéseknel főleg az egyszerűséget és tartósságot kell szemmel tartani. Díszkötések megrendelése csak a válaszmánytól történhetik.

33. §.

A kéziratoknál különös gondot kell fordítani a netalán rajtok levő peccétek épen tartására. Ezért az ily darabokat erősen bészoritni nem szabad.

34. §.

A feles darabokat, valamint a csonkákat is, valamint külön lajstromozni, úgy külön szekrényekben is kell tartani. Ha sikerül valamely csonka darabnak kiegészítése, akkor helyet kap a könyvtárban és az általános lajstromokban is, a mi a 16 § értelmében a hiánylajstromban is feljegyzendő. Az oly csonka darabok, a melyek a kiegészítést nem érdemlik meg, a feles darabokkal együtt cserére használandók. Az oly darabok pedig, a melyek csonkán is becsesek, még kiegészítés előtt is helyet kapnak a könyvtárban és az általános lajstromban is, de megmaradnak a hiánylajstromban is, hogy a netalán lehető kiegészítésökről való gondoskodás meg ne szűnjék.

35. §.

A könyvtár belkezelésének tisztább áttekinthetése végett, a könyvtárnok még következő jegyzőkönyveket fog folytatni:

a) könyvtári naplót, a mely magában foglalván a könyvtárban előfordult és az azt illető minden nevezetes esemény leírását, egyszersmind a könyvtár történelmét is fogja ábrázolni;

b) rendes lajstromot a könyvtárt illető és a könyvtárnok keze alatt levő minden hivatalos irományokról;

c) Használatra kiadott könyvek lajstromát; azon könyvek feljegyzésére, a melyek a válaszmány ren-

delétére vagy engedélyére a muzeum épületén kívül való használatra ki lesznek adva. Meg kell, hogy legyen benne jelölve a kölesönvevő neve, czíme és lakása, a letett zálogösszeg menyisége, a kölesönvevett darab pontos és részletes leírása.

36. §.

A muzeum más gyűjteményei számára megszerzendő tudományos munkák is a könyvtárhoz tartoznak, és e szerint megjelennek az általános följajstromokban is. De rólok külön jegyzőkönyvet viszen a könyvtárnok. E könyvekről az illető gyűjtemények őrei felelősök, mind addig a míg a könyvtárba vizsgálta nem szolgáltatják.

37. §.

A mint valamely könyv, kézirat vagy más efféle darab a könyvtár birtokába jut, rá kell nyomni a könyvtár bélyegét. E bélyeg könyveknél a czímlap hátára és az utolsó lap tiszta részére megy. A feles példányokra és csonka darabokra, a melyeknek a könyvtár polczain és az általános följajstromokban még nincs helyök, nem jó bélyeg.

38. §.

A könyvlajstromok valamint a könyvtárnok más jegyzőkönyvei és a könyvtár levéltára egy e czélra rendelt külön szekrényben fognak állani a könyvtárnok dolgozó szobájában.

39. §.

A könyvtár termeibe a könyvtárnok vagy az őt helyettesítő könyvtári tiszt jelenléte nélkül senkinek és semmi szín alatt bémennie nem szabad; magától világos, hogy a takarítás alkalmával a könyvtárnoknak jelen kell lennie. Felelősségét meggondolván, jól fogja tenni a könyvtárnok, ha a szolgálkat sem bocsátja bé magokra a könyvtárba, a míg becsületességökről alaposan meg ne győződött.

IV. Gyarapítás.

40. §.

Az adomány vagy hagyomány útján a könyvtár birtokába jutott darabok átvételekor a könyvtárnok azoknak egy külön sorjegyzékét, a melyen a könyvek lajstromán kívül az adományozó neve és az adományozás módja, ideje és más feltételei világosan körül vannak írva, átad a muzeum-egylet ellenőrének, a muzeumi alapszabályok 55. §-kében megírt „Album“-ba való beigtatás végett.

41. §.

A cserére nézve következő szabályokhoz tartsa magát a könyvtárnok:

a) Valahányszor módot talál egy a könyvtárra nézve előnyös csere megejtésére, azt kimerítő és részletesen formulázott indítványképpen terjeszti a válaszmány eleibe, és ha a válaszmány jóvá hagyja, megejti a cserét.

b) Cserét a könyvtárnok leginkább csak más könyvtárnokkal vagy magánosokkal igyekezzék tűzni,

antiquariussal csak akkor ha szembe-tűnő hátrány nélkül kivihető. E végre a feleslek és csonkak lajstromát, azonnal, a mint elkészül, szét fogja küldeni mind azon könyvtárakhoz, a melyekkel cserélhetni gondol, és tőlök viszont a hasonló lajstrom közlését fogja kérni.

c) A könyvtárnok különös érdemet fog magának szerezni, ha eredeti beceses kéziratok hiteles másolatásával oly darabokat fog előállítani (teremteni), a melyekért más könyvtárak örömetst fognak vele cserét tizni.

d) Oly csonka darabok, a melyek kiegészítése remélhető, vagy a melyek csonkán is becesesek, a cseréből ki vannak zárva.

42. §.

A vásárlásra nézve a könyvtárnoknak kötelessége az irodalmi közlönyök közléseit különösen pedig a könyvtár árvezési lajstromokat és a nevezetesebb külföldi antiquariusok lajstromait figyelemmel kísérni és ezek valamint a 27. §-ben megirt jegyzőkönyv alapján, fog a muzeum többi tisztviselőivel egyetértve vásárlási indítványokat terjeszteni a választmány eleibe. Különben még következő rendszabályokhoz fogja magát tartani:

a) Oda kell törekednie, hogy a vásárlás a lehető legelőnyösebb feltételek mellett lehessen eszközölhető.

b) Ha a megvásárolt könyvek megérkeznek a számlát megvizsgálni, és ha helyesnek találta, azt rajta megjegyezni, és ugy adni át a titkárnak a kifizetés utalványozása végett.

43. §.

Akármi úton módon jó valamely könyv a könyvtár birtokába, a könyvtárnoknak kötelessége azt azonnal megvizsgálni, hogy ép-e. Ha valami hiányt veszen észre vásár vagy csere útján jött könyvben, a darabot feltétlenül rögtön visszautasítja, ha adomány vagy hagyomány útján jött, a hiánylajstromba megyen.

44. §.

A könyvtár számára érkező valamenynyi könyv a szerzeménylajstromba beirandó a 15. §. utasítása szerint. Az alaplajstromba csak akkor megyen bé, ha helyet kapott a könyvtárban, meg van bélyegezve és bé van kötve. Ekkor aztán a többi lajstromokba is beirandó.

V. Felügyelet.

45. §.

A könyvtárról és minden hozzá tartozóról az 36. §-ben jelöltek kivételével a könyvtárnok felelős, ezért a könyvtár és olvasószobák kulcsai mindig nála állanak. Ha azokat valamelyik alája rendelt egyénre akarja bizni, azt teheti ugyan, de a felelősség azért mindig rajta marad.

46. §.

Azon esetre, ha a könyvtárnok a választmány engedélyével szünidejét utazásra használná, vagy betegség vagy más fontos oknál fogva huzamosabb ideig

nem teljesithetné tisztét, a választmány czélszerűen fog gondoskodni és intézkedni, hogy a közönség ezért a könyvtár használatából ki ne legyen rekesztve.

47. §.

A muzeumi alapszabályok 48. §-ke értelmében a választmány minden évben egyszer számba fogja venni a könyvtárt a meglevő általános lajstromok szerint.

48. §.

A könyvtárnok kötelessége levén minden erejét és tehetségét a muzeumnak és különösen az ez utasításban körülirt hivatalos teendők teljesítésének szentelni, e teendőkön kívül nem szabad semmiféle más kötelező foglalatosságot elvállalnia.

49. §.

Ha haláleset vagy más ok miatt a könyvtárnok személye változik, a választmány gondoskodni fog a könyvtár át- és rendes számbavételéről. Ha ez alkalommal mindent rendben talál a könyvtárnoknak vagy maradékinak feloldó bizonyítványt ad.

50. §.

Jelen utasításból két hasonmás készül, a melyek egyike a könyvtárnok kezébe megyen, magát hozzátartás végett, a másik a könyvtárnok aláírásával az egyleti levéltárba megyen.

Utasítás

az erdélyi országos muzeum érem- és régiség-tárnoka számára.

I. Rendezés és lajstromozás.

1. §.

A muzeumi alapszabályok 29. §-ke értelmében az érem- és régiségtárnok első kötelessége az érem- és régiségtárt rendezni és lajstromba szedni.

2. §.

A rendezésre nézve következő elvek követendők:

a) Az egyes darabok az e végre szánt szekrényekben, polczokon és más állásokon ugy rakandók ki, hogy nem csak az egész felállítás jó izlésével kedvező benyomást tegyen a szemlélőre, hanem lényeges részeiben tökéletesen látható legyen minden darab, a nélkül, hogy meg kellene mozdítani vagy megfogni.

b) Szabad állásokon és polczokon csak szembe-tűnő, nagy és aránylag kevesebb értékű tárgyak tartandók. Kisebb tárgyak, a melyek még azonkívül történelmi emlékezetességöknél fogva nagyobb becsiek, záras üvegszekrényekbe valók, a mely szekrények kulcsa a gyűjtemény örének kezén van.

c) Mégis arra kell ügyelni az egész elrendezésben, hogy megkívántató esetben egyes darabokat megmozdítani sőt levenni is lehessen, a nélkül, hogy azáltal a mellette és körülötte levő darabokat meg kellene mozdítani.

d) A felállítás rendszere az érmeknél a tudományos numismatikai rendszer, a régiségeknél korszak és nemzetiség szerint.

3. §.

A lajstromozás áttekinthetőség tekintetéből következőleg történik:

a) Mindenek előtt készül egy általános főleltár, a melyben az egész gyűjtemény minden egyes darabja azon folyó szám szerint fordul elő, a melylyel a gyűjteményben jelölve van, következő rovatok szerint:

α) a darab folyó száma; teljesebben a terem polcz vagy állás és a darab száma;

β) a darab megnevezése és részletes leírása, mindazon történelmi és régiségtani jegyzetekkel, a melyek a darabot emlékeztetessé és nevezetessé teszik;

γ) megnevezése annak, a kitől, vagy a módnak, a melyen a darab a gyűjteménybe jutott, valamint a bejutás ideje is;

δ) a darab ritka vagy „unicum“ volta;

ε) a darab pénzbeli értéke.

b) Az éremgyűjteményről egy külön rendszeres lajstromot kell készíteni.

c) Egy harmadik külön lajstrom készül azon darabokról, a melyeken régi feliratok vannak, minden felirat epigraphia magyarázatával.

d) A lajstromokat kiegészíti a gyűjtemény bu-torleltára.

4. §.

Az éremtár számára még külön szükséges

a) felesleglajstrom, a melybe belémennek mindazok az érmek, a melyekből a gyűjteményben több mint két példány van.

b) cserelajstrom, a melybe beírja a gyűjtemény öre minden csere útján szerzett darabról, hány és miféle darabok, mennyi pénzbeli pótlás ment érte ki a gyűjteményből, és mennyibe áll e szerint a darab a gyűjteménynek.

5. §.

Valamint a muzeumi alapszabályok értelmében a gyűjteményhez tartozó darab egyikét se szabad a választmány rendelete nélkül nem csak a muzeum épületéből, hanem még a gyűjtemény helyiségéből is kiadni, éppen úgy benn a gyűjtemény helyiségében nem szabad a gyűjteménydaraboknak másutt mint ki-rendelt helyökön ok nélkül heverniök, éppen oly ke-véssé szabad a gyűjtemény helyiségében oda nem tar-tozó bár mi neven nevezendő tárgyaknak helyet adni.

II. Hasznosítás.

6. §.

Azonkívül, hogy az érem- és régiségár bizo-nyos napokon és órákon a nagy közönség számára nyitva lesz, meg szemlélés végett, még más fensőbb rendeltetése is van, annyiban, a mennyiben minden benne levő egyes darabhoz egy egy történelmi em-lék van kötve. Az e tekintetben való hasznosításra nézve következő szabályokhoz kell, hogy tartsa ma-gát a gyűjtemény öre:

a) a választmány irásos engedelmé nélkül meg-fogni és állásáról levenni valamely darabot a gyűj-temény felügyelői személyzetén kívül senkinek se szabad, engedély mellett is csak az ör vagy más hiteles egyén keze által és jelenlétében történhetik az ily levétel;

b) valamely darab lerajzolására vagy lemintázá-sára még akkor is külön engedély kell, ha arra az illető darab megmozdítása nem volna szükséges;

c) viaszba vagy ostyába nyomott pecsétékről sem-mi szín alatt se szabad lenyomatokat venni;

d) pecsétnyomókat a választmány engedélye után csak is pecsételő viaszba szabad lenyomni;

e) ha valaki engedélyt nyer lenyomás vételére valamely éremről, az ör ügyeljen, hogy ez ne tör-ténjék más anyagba mint meglágyított gutta-perchaba;

f) arra, hogy valaki elhalaványult írássok felélesz-tésére valami vegytani szert, vagy kövön, cserepen stb. levő elkopott feliratok befestésére valami festő anyagot használhasson, a választmány csak úgy fog engedélyt adni, ha a gyűjtemény öre oda nyilatko-zik, hogy ez által a darab pusztulni, csonkulni vagy tetemes rongálást szenvedni nem fog, vagy ha szen-vedne is, a remélhető tudományos eredmény meg-érdemli az áldozatot.

7. §.

A gyűjteménydarabok a muzeum épületéből va-ló kivételére nézve fentartandók az alapszabályok határozatai.

III. Kezelés.

8. §.

A gyűjtemény örenek első és főkötelessége le-ven a gyűjteménybe letett tárgyak épségben fentar-tása és megőrzése minden romlástól vagy csonkulás-tól, gondoskodni fog kellő tisztaságról, meg fogja óvni az ércdarabokat rozsdától, szövetanyagokat a molytól, farészeket a szitótól, töredékeny darabokat minden erőszaktól, és e végre nem csak arra ügyel-ni, hogy minden darab legalább egyszer évenként illő takarítás alá kerüljön, hanem az említett ellen-ségek ellen a tapasztalás után legezélszerűbbnek bi-zonyult ellenszereket is fel fogja használni.

9. §.

A darabok számát jelölő táblácskákat vagy czédulákat úgy fogja alkalmazni, hogy az által a darabon semmi kár se történjék. Ennél fogva az ily czédulákat vagy táblákat nem annyira a darabra magára, mint inkább, a mennyire csak zavar nélkül lehetséges, az állványra vagy polczra fogja illeszteni.

10. §.

Az ör felelős levén a keze alá bizott gyűjte-ményről, a gyűjteményi helyiség valamint a benne levő záras szekrények kulcsai nála állanak, és a fe-lelősség még akkor is az övé, ha a maga fejétől e kulcsokat másra bizná.

11. §.

A gyűjtemény helyiségében pipázni vagy szi-varozni senkinek semmi szín alatt se szabad, éppen

oly kevéssé akár mi szín alatt szabad égő gyertyával benne járni.

12. §.

Hogy még az akaratlan kártételnek is eleje legyen véve, mint más hasonló gyűjteményeknél szokás, úgy itt is a látogatók bő felső öltönyeiket, palczákat és esernyőket nem vihetnek be a gyűjtemény helyiségébe.

IV. Gyarapítás.

13. §.

Az adomány vagy hagyomány útján nyert darabokat átvevén az ör, mindennek előtt arról gondoskodik, hogy mivoltokat meghatározza, vagy ha az adományozó erről már közölt volna valamit, a közölt adatok helyes és alaposan igaz voltáról tökélyes bizonyosságot szerezzen magának. A mely darabról nincs tökélyes bizonyossággal tudva, hogy mi, azt nem szabad a gyűjteménybe sorozni.

14. §.

Ha valamely darab hamis volta kétségtelentül bé van bizonyítva, azt csak akkor szabad a gyűjteményben megtartani, ha vagy legalább egy valódi eredeti hű utánzása, vagy más tekintetből érdekes. Különben nincs helye a gyűjteményben.

15. §.

Azon darabok, a melyek mivolta még nincs bizonyossággal tudva, külön tartandók, és külön lajstromba iktatandók. Az ör kötelessége illő módon arról gondoskodni, hogy a meghatározás minél előbb megtörténjék. Végképpen a lomtárba vetni valamit, csak azután szabad, ha vagy éppen nem határozható meg, vagy meghatározás után nem a gyűjteménybe valónak mutatkozott, de akkor is csak a választmány beléegyezése után.

16. §.

Adomány vagy hagyomány útján jött küldeményekről az ör minél előbb kimerítő lajstromot készít az adományozó nevével és az adományozás körülményei és feltételei hozzátételével, és átadja az egyleti ellenőrnek az alapszabály 55. §-kében körülírt albumba iktatás végett.

17. §.

Az örnek egyik főfeladata a gyűjtemény feles darabjai előnyös elcserélése által a gyűjteményt gyarapítani. Erre nézve:

- a) közölni fogja a gyűjtemény felesleglajstromát más hasonló gyűjtemények kezelőivel, és tőlök is a felesleglajstrom közlését kérni. Ennek alapján aztán a választmány jóváhagyása alá terjeszteni indítványait és e jóváhagyás megnyerése után a cserét eszközölni;
- b) ha e kölcsönös közlések alapján valamely gyűjtemény ajánlatot tenne készpénzbeli vásárra, az ör ez ajánlatot közli a választmánynyal, és ha a választmány beléegyezik a kérdéses darabokat eladhatja. Az ily eladásból megfordult pénz azonban nem for-

ditható egyébre, mint ismét csak oly gyűjteménydarabok vásárlására, a melyeket más úton nem lehetne megszerezni;

c) az örnek meg van engedve, hogy a gyűjtemény gyarapítása érdekében az érmékből lenyomatokat készíthessen elcserélés és eladás végett;

d) a béceserélt darabokat meg kell vizsgálnia, és ha nem felelnek meg annak, a minek ajánlva voltak, vissza kell hogy utasítsa.

e) régiségkereskedőkkel csak akkor bocsátkozzék cserére, ha minden óvakodás mellett a csalódás ellen, a csere a gyűjtemény világos előnyére eszközölhető.

18. §.

Vásár útján meg fogja szerezni a gyűjtemény különösen az országban talált régiségeket. Erre nézve az ör kötelessége:

a) figyelemmel kísérni minden találmányt, és ha a találó önkényt nem kínálja meg a gyűjteményt vele, a gyűjtemény részéről illő lépéseket tenni a darab megnyerésére, ha érdemes reá.

b) Ha valamely ilyen nevezetes darab akármi okból nem volna megszerezhető, az ör igyekezzék annak legalább egy hű rajzát vagy ha lehet másolatát megszerezni.

c) Önkényt világos, hogy a vásár végleges megkötése csak akkor történhetik meg, ha az ör előbb bizonyosságot szerzett magának arról, hogy megéri a darab az érte kért árt, és azután a választmány beléegyezett a vásárba.

d) Más gyűjteményektől vagy éppen kereskedőtől a gyűjtemény csak akkor vásárol készpénzen, ha a kérdéses darabok a múzeumba nézve különösen fontosak, a minek eldöntése az ör elterjesztése után mindig a választmánytól függ.

V. Felügyelet.

19. §.

Azokon a napokon, a melyeken a gyűjtemény a nagy közönség számára nyitva van, az ör köteles jelen lenni és egy személyesen felügyelni, mint a melléje rendelt szolgálkkal felügyeltetni. Különben más napokon is köteles 10-től 1-ig délelőtt dolgozó szobájában jelen lenni, hogy ott legyen, ha idegenek meg akarják látogatni a gyűjteményt.

20. §.

A közlátogatás alkalmával a szekrényeknek nyitva állani nem szabad, éppen oly kevéssé szabad akkor bármi szín alatt valamely darabot helyéből levenni, vagy másolást és rajzolást engedni.

21. §.

Az alapszabály 48. §-ke értelmében a választmány minden évben a leltár szerint egyszer számba fogja venni az egész gyűjteményt és ez által ellenőrizni az ör kezelését.

22. §.

A gyűjtemény számára megszerzendő szakmunkákra nézt az ör a könyvtárnok kötelességét veszi át.

23. §.

A muzeumi alapszabályok 29. §-ke rendelete szerint az érem- és régiségtárnoknak se külön efféle gyűjteményt tartani, se érmekkel vagy régiségekkel a maga kezére kereskedést üzni nem szabad.

24. §.

Ha az ör huzamos ideig akár betegség akár más alapos oknál fogva nem teljesíthetné kötelességét, a választmány fog kellőleg gondoskodni helyettesítéséről.

25. §.

Ha haláleset vagy más ok miatt az ör személye változik, a választmány rendesen át- és számba veszi a gyűjteményt, és ha hiányt nem talál a kilépett örnek vagy az elhalt ör maradékának feloldó bizonyítványt ad.

26. §.

Ez utasításnak két hasonmása készül, melyek egyike az érem- és régiségtárnok kezébe megyen magát hozzá tartás végett, a másik az érem- és régiségtárnok aláírásával az egyleti levéltárba megyen.

Utasítás

az erdélyi muzeum-egylet titkára számára.

1. §.

A titkár mind a köz-, mind a választmányi gyűlésekben tollvivő, ezen gyűlések jegyzőkönyveit fogalmazza és az elnökkel együtt aláírásával hitelesíti.

2. §.

Az egylet nevében kelendő minden hirdetéseket, rendeleteket a titkár adja ki és aláírásával megerősíti. Elnök tudtával ő hivatja össze a választmányi gyűléseket.

3. §.

A gyűlések határozata szerinti minden okiratok csak titkári ellenjegyzés mellett hitelesek.

4. §.

Mind a köz-, mind a választmányi gyűlések határozatait a titkár köteles evidentiában tartani s ezek végrehajtása iránt az illetőket figyelmeztetni.

5. §.

Rendes előadó mind a köz-, mind a választmányi gyűlésekben. Titkárhoz beadandók a köz- vagy választmányi gyűlések elébe terjesztendő kérelmek, indítványok stb.

6. §.

A titkár számol le a közgyűlés előtt a választmány nevében.

7. §.

Az egylet levéltára kezeire van bízva, e levéltárt pontosan rendezni, lajstromozni és híven őrizni köteles.

8. §.

A titkár kezei közt van az egylet pecsétje.

9. §.

Folytatja az egylet hivatalos levelezéseit és kezeli a posta-könyvet.

10. §.

Rendes tagja a pénztári vizsgálatoknak és pénztárnok számoltatására kinevezett bizottságnak.

11. §.

Az egylet által kiadandó mindennemű nyomtatványok rendes javítónoka (corrector); ugyszintén ezek nyomdai kiállítása körül felvigyázó.

12. §.

A pénzbeli utalványozásokról a tárgyak szerint rovatozott jegyzőkönyvet viszen.

Utasítás

az erdélyi muzeum-egylet pénztárnoka számára.

1. §.

A pénztárnok biztosítékul Kolozsvárt helyben levő és minden tereh nélküli 5000 frt. értékű ingatlan vagyont köt le, abba saját költségén az egyletet bétábláztatja. Éghető anyagok e biztosításban csak akkor veendőek fel, ha ezek valamely közhiteleti tüzkármentő társulatnál biztosítottak. Ezen esetben a pénztárnok e biztosítást mind addig folytatni köteles, míg hivatalát folytatja.

2. §.

Az egylet a pénztárnok kezébe egy Wertheim féle tűzmentes szekrényt ad; a pénztárnok az egylet minden pénzét e szekrényben tartja és benne az egylet tulajdonán kívül semmit egyebet nem fog tartani. E szekrény belső külön részében fognak állani az egylet minden értékes papirjai és e rekesz kulcsa az ellenőrre lesz bízva, a kinél egyszersmind állani fog egy lajstrom, a melyben az értékpapírok számjai pontosan fel lesznek jegyezve, a kötelezvények pedig híven lemásolva.

3. §.

Bevételeiről és kiadásairól rendes naplót viszen.

4. §.

A rendszerezett hivatalnokok fizetésén kívül, melyek havonként utólagosan fizetendők, rendes utalványozás nélkül az egyleti pénztárból semmi kiadást nem teszen. A rendes utalvány pedig elnöki és titkári aláírás alatt kél. Az egylet szolgálai nyugtáit az igazgató láttamozza.

5. §.

Mind bevételeit mind kiadásait, kellő tanulevelekkel készíti fel.

6. §.

Az egylet pénzből maga nevére se nem kölcsönöz, se nem kereskedik; hanem köteles a pénztárt mindig oly állapotban tartani, hogy azt a vizsgálat mindig maga rendén találja.

7. §.

A részvényesektől a részvénydíj pénztárnok köteles begyűjteni; felhatalmaztatván a vidéken lakó részvényesektől a részvény felszedéssel saját felelősége mellett, más egyént is megbízni.

8. §.

Minden februar hó végivel köteles a pénztárnok a részvényeket befizetni elmulasztott részvényeseket a választmánynak feljeleníteni.

9. §.

Minden közgyűlés előtt rendes számadást terjeszt a választmány eleibe, melyben a pénztármaradékról névszerint meg legyen nevezve, hogy az mi esoda pénzneben van.

10.

Aláadja magát minden időben a pénztárvizsgálatoknak; ugy szintén az egyleti választmány által kinevezett pénztárszámoltató bizottságnak.

11. §.

A kezelése alatti pénztárban netán történhető károk megtérítésére mind magát, mind leendő örököseit in solidum kötelezi.

12. §.

A pénztárnok fizetése az államkötelezvények kamatjának 1°/_o a részvényesektől begyűjtött összegnek pedig 5°/_o-ja. E fizetését azonban soha sem előlegesen, s akkor is az ellenőr által ellenjegyzett nyugtája mellett veszi ki.

18. §.

A pénztárnoki utasítás két példányban adatik ki, egyik a pénztárnok számára ahhoz tartás és maga alkalmazás végett, a másik pedig a pénztárnok által aláírva az egyleti levéltárban őriztetik.

14. §.

Mindazon esetekben, midőn bevételei vagy kiadásai alkalmával maga igazolása végett hiteles tanura volna szüksége, az ellenőrhöz folyamodik.

Utasítás

az erdélyi muzeum-egylet ellenőre számára.

1. §.

Mindazon esetekben, melyekben akár a pénztárnoknak, akár a gazdának bevételeik vagy kiadásik tárgyában hiteles tanura van szükségök, az ellenőrnek kell tanuskodnia.

2. §.

Ellenőrnek bemutatandók az egylet számára tett ajándékozások, a végre, hogy az ajándékokat az ajándékozó nevével együtt az e végre készült „Albumba“ (lásd alapszabályok 55. §-két) saját kezével bérja.

3. §.

Ellenőr ellenjegyzzi a pénztárnok azon nyugtáját, melynél fogva saját fizetését veszi ki a pénztárból.

4. §.

Az ellenőr mind a pénztár-vizsgálati, mind a pénztárnok számoltató bizottmányok rendes tagja.

5. §.

Gazda, pénztárnok vagy titkár változása esetében az átadó bizottmánynak mindig az ellenőr a tollvivője.

6. §.

Ellenőrnél áll a pénztár azon belső rekeszének kulcsa, melyben az egylet értékes papirjai, okés kötlevelei vannak letéve, azonkívül egy lajstrom, a melyben pontosan fel lesznek jegyezve az egylet értékpapirjainak számjai, és híven le lesznek másolva az ama rekeszben őrzött kötelezvények.

Utasítás

az erdélyi muzeum-egylet gazdája számára.

1. §.

A gazda leltár szerint veszi át a muzeum-egylet minden ingatlanságait és ezekre felügyelni tartozik.

2. §.

A gazda az egylet biztosa minden történhető építetéseknel, igazításoknál s ezekre felügyel; mihelyt készek a munkák, bójelenti a választmánynak.

3. §.

A gazda tartozik felvigyázni a muzeumi kert tisztaságára, és e tekintetben rendelkezik a kertészszel és ennek legényeivel.

4. §.

A gazdának kötelessége gondoskodni a muzeum számára szükségeltető tűzifáról, gyertyáról stb.

5.

Mindazon esetekben, midőn kiadásai, bevételei vagy vásárlásai alkalmával maga igazolása végett hiteles tanura leend szüksége, az ellenőrhöz folyamodik.

Utasítás

az erdélyi országos muzeum segédszemélyzete számára.

1. §.

Az alapszabályok 23. §-ke értelmében a muzeum-egylet tartani fog a muzeum körül segédsze-

mélyzetet is, a melynek rendeltetése a muzeumi tisztviselőket a gyűjtemények rendezésében és kezelésében czélszerűen segíteni.

2. §.

A segédszemélyzet egyénei kétfélék u. m.:

- a) altisztviselők,
- b) szolgák.

3. §.

Az altisztviselőket a tisztviselők ajánlatára a választmány nevezi ki, és szorosan kötelezi őket arra, hogy a muzeum mindennemű vagyonát hiven őrizzék, tehát nem csak magok ne tegyenek kárt benne, hanem lelkiösméretesen ügyeljenek arra is, hogy más kárt ne tehessen, továbbá arra, hogy a rájuk bízott teendőkben pontosan és hiven eljárjanak azon tisztviselők utasítása és rendelése szerint, a kiknek alá lesznek rendelve. Az ily egyének azután a muzeum rendes személyzetéhez tartoznak, és a rájuk bízott dolgokról részletesen felelősök. Alá vannak ugyan rendelve a muzeumi tisztviselőknek, elbocsátások azonban a választmánytól függ.

4. §.

A szolgákat az egyes tisztviselők ajánlatára a muzeum igazgatója szegődötteti bé, és felterjeszti jóváhagyás végett a választmánynak. Kötelességök mindent hiven és pontosan teljesíteni, a mit a tisztviselők megparancsolnak. Ha nem teljesítik kötelességöket az igazgató el is bocsáthatja őket, utólagos jelentés mellett a választmánynál.

5. §.

E segédszemélyek a szükséghez képest rendes szolgálattételre fel lesznek ugyan osztva a muzeum egyes osztályai szerint, és e tekintetben egyenként külön lesznek alárendelve az illető osztályok öreinek, és ki is lesz szabva rendes teendőjük; de azért mégis valamenynyien az igazgató alatt állanak, és nem vonhatják ki magokat semminek a teljesítése alól, a mit akár az igazgató, akár közvetlen főnökjök a muzeum körül rájuk biz. Különösen kötelesek egymásnak segédkezet nyújtani az oly munkák kivitelében, a melynek gyors és pontos eszközzésére az egyes osztályba beosztott személyzet nem találna elégséges lenni.

6. §.

A muzeumot látogató közönség irányában szerényen és udvariasan kell hogy viseljék magokat. Ha felügyelés végett felállítva valami helytelenséget vesznek észre a látogatók részéről, szerényen intsek meg az illetőket, és ha az intés nem fog, jelentsék a gyűjtemény öreinek.

7. §.

Látogatóktól hozzájok intézett kérdésekre legjobb tudtok szerint készséggel és udvariassággal feleljenek.

8. §.

Az intézet érdekében kötelességökké tett szolgálattételért senkitől jutalmazást vagy díjt nem szabad követelniök; ha valaki önkényt megajándékozza őket, a legcsekélyebb ajándékot is udvarias köszönettel kell fogadniok.

9. §.

A muzeum épületébe bé- s kijáró személyeket, különösen olyanokat, a kik göngyöket vagy pogyászokat hordoznak, kísérik figyelemmel, hogy semmiféle elhordozás ne történjék.

10. §.

A hivatalos órákban valamenynyien jelen lenni tartoznak, és csak az igazgatótól kapott engedély után távozhatnak más esetben, mint hivatalos küldetésben.

11. §.

Valamenynyi szolga tartózkodjék az italtól és minden garázdaságtól, a melynek okvetetlen következése rögtöni elbocsátás.

12. §.

Tűzvész vagy más hasonló alkalommal valamenynyi szolga köteles rögtön a muzeumban megjelenni, és magát az igazgatónak rendelkezése alá jelenteni.

13. §.

Az épületben benn lakó szolgáknak estve 10 órán túl kimaradni és reggel viradta előtt kijárni nem szabad. Éjjel otthon lenni tartoznak.

14. §.

A segédszemélyzet közt támadt versengéseket a muzeum-igazgatója dönti el. Az igazgató ítéletében magát rövidítettnek gondoló fél a választmányhoz folyamodhatik.

15. §.

A magát hűségeseeknek bizonyított szolgák számára a muzeum-egylet illő megjutalmazásról fog gondoskodni, vagy béremelés vagy jutalomdíj által.

XVI.

A gyűlésrend során a választások kerülvén napi rendre, elnök ö nmlga eléterjeszti, hogy időnyérés tekintetéből czélszerűnek látná, ha a közgyűlés több hivatal bétöltésére egyszerre szavazna, névszerint elébb elnök, alelnök, muzeum-ör és könyvtárnok választására.

A közgyűlés elfogadván ez indítványt, a nmlgu elnök úr négy bizottságot nevez ki a szavazások ellenőrzésére és számba vételére névszerint:

1. Elnökválasztási bizottság:

Elnök: gr. Mikes János; tagjai: Betegh Kelemen, Torma Károly és Szacs vay Zsigmond.

2. Alelnökválasztási bizottság:

Elnök: Ujfalvi Sándor; tagjai: Takács János, ifj. Roth Pál és Korbuly Gergely.

3. Múzeum-ör választási bizottság:

Elnök: b. Apor Károly; tagjai: Naláczy Farkas, Mara Miklós és Ugron Sándor.

4. Könyvtárnokválasztó bizottság:

Elnök: Zeyk Károly; tagjai: Kelemen Benjámin, Mihályi Károly, Kispál Lajos.

XVII.

Mielőtt a közgyűlés szavazáshoz fogott felszólalás történik a közgyűlésben oly értelemben, hogy a múzeum-egylet részéről hálátlanság jele volna, ha még szavazásra lenne szükség az elnök megválasztására, miután az elnök tisztelt személye iránt bizonyosan senkiben legkisebb kétely sincs.

A közgyűlés e felszólalásra harsány felkiáltásban nyilvánítja teljes egyetértését e tekintetben, a legélénkebb örömunyilvánításokkal éltetvén mint elnököt gr. Mikó Imre ő nmlgát. Minthogy azonban az alapszabályok világosan megparancsolják a szavazást, a közgyűlés az alapszabályok értelméhez ragaszkodván a nyilvánult egyetértést még titkos szavazásával is akarja megerősíteni.

XVIII.

Megtörténvén e szerint az első szavazás következő eredménye lett:

Elnökválasztásra szavazván 293 tag, ebből 292 gr. Mikó Imre ő nmlgát választotta, 1 szavazat esett id. gr. Teleki Domokosra.

Alelnökválasztásra szavazván 288 tag, ebből 278 gr. Lázár Miklóst választotta, azonkívül még kapott Tisza László 4, id. gr. Teleki Domokos 2, gr. Mikes János, gr. Bethlen János, gr. Bethlen Sándor, gr. Lázár Kálmán 1-1, szavazatot.

Múzeum-örválasztásra szavazván 292 tag, többséget nyert Brassai Sámuel 270 szavazattal, azonkívül még kapott Jancsó József 11, dr. Szabó József 3, dr. Engel József 2, Berde Áron, Kövály László, Pávai Vajna Elek 1-1, szavazatot.

Könyvtárnokválasztásra szavazván 293 tag, többséget nyert Szabó Károly 208 szavazattal, azonkívül még kapott Finály Henrik 70, Gyulai Pál 12, Vass József, Dózsa Dániel, Szabó Gergely 1-1, szavazatot.

XIX.

Elnök ő nmlga lelkes szavakban megköszönvén a közgyűlésnek a benne helyezett bizalmat, felszólítja a tagokat, hogy már most ígéreteik pontos beváltásával támogassák elnöki kötelességei teljesítésében; ezután felszólítja a közgyűlést újabb szótárolásra a még hátra levő tisztviselők és a választmányi tagok választására, e végre a már működött négy bizottságot újra felkéri az ellenőrzésre és számbavételre, még pedig az elnökválasztási bizottságot a titkár választására, az alelnökit pénztárnokválasztásra, a múzeum-örít ellenőrválasztásra, a könyvtárnokit gazdaválasztásra, az ügyvéd választására gr. Bethlen János elnöksége alatt, a választmány választására b. Kemény István elnöklete alatt két új bizottságot nevezvén ki, az előbbibe tagokul Földváry

József, Medgyes Lajos és gr. Kornis Ádám, a másikba Kasza Dániel, Matskásy Péter és id. Pataky József urakat adván az elnökök mellé.

Ezután a választmányi 12 tag választására az alapszabály értelmében következő 36 tagot ajánl, megjegyezvén, hogy e 36 tag azért van az alapítók és részvényesek sorából véve, minthogy az igazgató tagok a szabályok 12. §-ke szerint ugy is tagjai a választmánynak:

Szacsvay Zsigmond, Páll Sándor, Horváth Pius, Nagy Péter, b. Kemény Gábor, Zeyk Károly, Mike Sándor, gr. Bethlen János, Keserü Mozes kanonok, Gyulai Pál, dr. Engel József, Berde Áron, Nemes János mérnök, Takács János, Ovsiák Alajos, Jancsó József, Dózsa Dániel, Hincz György, Wolf János, Kövály László, Gyergyai Ferencz, Száva Farkas, Gámán Zsigmond, Agoston Károly, Pataky József, Wendler Frigyes, Halmágyi Sándor, Fekete János, Tompa János, Demeter Károly, Pekri Ádám, Kriza János, Makoldi Sámuel, Naláczy Farkas, Kelemen Benjamin, Sámi László.

Megtörténvén a szavazás, következő volt az eredmény:

a titkárságra szavazott 246 tag, többséget nyert Finály Henrik 124 szavazattal, azonkívül kapott Dózsa Dániel 111, Gyulai Pál 9, Gondol Gedeon 1, Indali Péter 1 szavazatot;

a pénztárnokságra szavazott 232 tag, többséget nyert Bányai Vitális 185 szavazattal, azonkívül még nyert Kövály László 47, Tiltsch János 4, Páll Sándor 3, Mozsa József 2, Naláczy Farkas 1 szavazatot;

az ellenőrségre szavazott 229 tag, többséget nyert dr. Szabó József 162 szavazattal, azonkívül kapott Páll Sándor 40, Sárkány Ferencz 11, Makoldi Sámuel 3, Kövály László, Ineze Mihály és Ferenczy Mozes 2-2, gr. Eszterházy Géza, Bíró Lajos, Bányai Vitális, Jancsó József, Jancsó Lajos, dr. Pataky Dániel, Korbuly Gergely 1-1, szavazatot.

A gazdai hivatalra szavazott 221 tag, többséget nyert Bíró Lajos 116 szavazattal, azonkívül kapott Biasini Domokos 60, Schütz János 16, Páll Sándor 14, Hincz György 6, dr. Szombathelyi Gustáv és Tauffer Ferencz 2-2, Lukács Ferencz, Kövály László, Bíró Miklós, dr. Szabó József, Matskási Péter 1-1, szavazatot.

Az ügyvédségre szavazott 206 tag, többséget nyert Fehér Márton 142 szavazattal, azonkívül kaptak Csulak Dániel 31, Pataky József 13, Sebe Sámuel 5, Simon Elek 3, Groisz Ferdinánd, Groisz Sándor, Vajna Sándor és Szentiványi Ferencz 2-2, Medgyes Károly, Butyka Lajos, Medgyes Ferencz 1-1 szavazatot.

A választmányi 12 tag választására bégyült szavazatokat lepecsételvén a közgyűlés felkéri az illető bizottságot, hogy délután kiszámlálván az eredményt a következő napon tegyen jelentést róla.

Ezek után a gyűlés eloszlott.

Negyedik nap.

Szombat november 26.kán, 1859.

XX.

A jegyző felolvassa a lefolyt harmadik napi ülés jegyzőkönyvét.

A közgyűlés helyben hagyja.

XIX.

A választmány-választási bizottság jelentést tesz a számbavett szavazás eredményéről.

E szerint 242 tag szavazván többséget nyertek: Gyulai Pál 228, Nagy Péter 224, Mike Sándor 209, Horváth Pius 200, Zeyk Károly 192, gr. Bethlen János 191, dr. Engel József 191, Kriza János 190, Takács János 176, Szaecsvay Zsigmond 164, Páll Sándor 155, Dózsa Dániel 141 szavazattal, azonkívül kaptak: Nemes János 111, Berde Áron 64, Hincz György 56, Sámi László 42, Kövály László 39, Gyergyai Ferencz 21, Fekete János 15, Nagy Elek 8, Torma Károly 8, Jakab Elek 7, Kagerbauer Antal 6, Vida Károly 5 és még számosan 3-1 szavazatot.

XXII.

A magyar tud. akademiától, a magyar nemzeti muzeum igazgatóságától, a kir. magyar természettudományi társulattól, az erdélyi honisimei társulattól és az erdélyi természettudományi egylettől érkezett üdvözlő iratok felolvasása következén.

A közgyűlés ez üdvözlőket szívélyesen fogadja és elhatározza, hogy mindegyikre köszönettel válaszolván viszont biztosítja az üdvözlő intézeteket és testületeket a maga szíves közreműködéséről és felkéri a kiadandó nyomtatványok kicserélésére. Az üdvözlő iratokat a jegyzőkönyvbe iktatni határozván, ezek így következnek:

Nagyméltóságu Gróf Úr!

Excellentiádnak mult hó 24-én költ atyafiságos levelét, melyben tudtván a magyar tudományos Akademiával, miszerint az erdélyi Muzeum-egylet alapszabályai megerősítették, s ennek folytán az, folyó hó 23-kán első közgyűlését tartja, az Akademiát is küldöttei által meghívni méltóztatott; hazafiai buzgó örvendezéssel s testvéries meleg részvétellel vettük.

Mert beteljesedve látjuk kedves testvér hazánknak közel hetven év óta anynyiszor nyilatkozott azon forró ohajtását, hogy végre valahára oly tudományos középponttal birjon, melyben ezen anynyi tekintetben nevezetes és tiszteletre méltó ország tudományos erői egyesülvén, mind azon kincseket, melylyel a természet, a történet és a nép szelleme azt megajándékozta, közismeretbe hozhassák; mind az összes hazai tudománynak hazájokban közvetítői lehessenek.

De beteljesedve látjuk a nagyobb magyar haza és minnen magunk, e nemzeti Akademia régi ohajtását is: jól tudva, mily hathatós eredményeket várhat egy ily tudományos egyesülettől az összes ma-

gyar tudományosság, s különösen mily lényeges segedelmekkel biztatja akademiánkat is a vele leendő kézfogás.

Mert nyilván van előttünk, mily lendületre képes az erdélyi magyar szellem, valahányszor a kor eszméi s az institutiók kedvező alakulásai azt működésre hívják fel. Fényes betükkel van Erdély a XVI-dik század magyar irodalomtörténetébe beírva öntudatos, lelkes és több irányu igyekvéseivel egy nemzeti irodalmat megalkotni; fényesekkel a XVII-dik század, ha csak annak hathatós kezdeményezését tekintjük is, melylyel az összes tudománykört a magyar fajnak meghódítani törekedett. És élnek emlékeztünkben a mult század erő kifejtései a nemzeti tudományt társas úton előmozdithatni, valamint a jelennek második tizedében azon sokat ígérő lelkeség, melynek oly meglepő jeleit idézék fel egy szerencsés mozgatónak felhívásai. Hogy ezek állandóságra nem vergődhetek, tudjunk, nem az erdélyi szellemen mult.

Ime megjött az idő, mely valahára megnyitá a tért, megteremté az eszközöket. Erdély megdicsőítette magát áldozatkészsége által: melylyel — meg vagyunk győződve — Erdély tudományos képességei, működve nem kevesebbé dicsően fognak versenyezni.

Tisztelve azon hazafiakat, kik e sokat ígérő alkotványhoz összcshordák a köveket; tisztelve azokat, kik abban az új élet világot meggyújtani szövetkeznek: megkértük s kiküldöttük képviselőinkül b. Eötvös József urat, e tudományos akademia elnökét, Bartakoviés Albert egrí érsek urat, akademiánk igazgató-tanácsosát, ugy Danielik János apát, Csengery Antal és Kovács Gyula urakat tiszteletli, rendes és levelező tagjaink sorából, hogy Nagyságatok előtt személyes kifejezői legyenek hazafiai részvevő örvendezésünknek és atyafias kézfogásunknak; s egyfelől biztosítván e testvér intézetet teljes készségünkről, annak céljait részünkről kitelhetőleg előmozdítani; viszont annak is eléforduló esetekben a mi működéseink segélyezésére szíves hozzájárulását kikérjük.

Excellentiád pedig, kinek nemes törekvéseihez e nagy ügy boldogításában szerencsét és hoszszu életet kívánunk, fogadja kijelentését azon hazafiai szinletlen tiszteletnek, melylyel Excellentiád iránt az összes akademia viseltetik.

Költ Pesten, a M. Tudományos Akademiának 1859. november 1-jén tartott összes üléséből.

gróf Desselffy Emil,
a magy. tud. Akademia elnöke.

Toldi Ferencz,
titoknok.

Nagyméltóságu Gróf!

Kegyelmes Uram!

Mint a magyar nemzeti muzeum igazgatója és mint a magyar akademia tagja, személyesen kívánom az erdélyi muzeum-egyletnek, mint ifjabb testvérintézetnek alakítógyűlésén megjelenni, de gyöngéldésem által visszatartva Kovács Gyula muzeumunk természetosztályi öre fogja ez alkalommal a

magyarországi nemzeti muzeumot képviselni, s a testvérintézet üdvözlését megvinni.—Adja az ég, hogy az erdélyi Muzeum, mely nagyrészt Excellenciád hazafias lelkesedése által létesült, s ezen lelkesedésnek mindinkább terjedése által már is a legszebb reményekre jogosít, mindenkor virágozzék, s a testvérország tudományosságának minden időben forrása és kalauzza legyen! Adja az ég, hogy a magyarországi s az erdélyi muzeum mindenkor testvérszeretettel viseltetvén egymáshoz, közös erővel munkálkodva a közös szent célt — a nemzeti miveltés terjesztését — elérjék.

Mély tisztelettel Excellenciádnak
Pesten, 1859-ki november 17-kén

alázatos szolgálója
Kubinyi Ágoston.

Tekintetes Muzem-egylet!

A magyar természettudományi Társulat legűszintébb örömet fejezi ki az erdélyi muzeum-egylet létrejötte fölött.

Nincs e két honban hazafi, ki azt ne ohajtotta volna, nincs ki azon most nem örvendezne. Menynyivel inkább érzi ez örömet a magyar természettudományi Társulat, látván, hogy saját működése helyétől oly tova is létrejö egy központ, melybe a hont hason célból tanulmányozók eredményei összefolynak, és a melylyel ugyanazon a nyelven léphet eszme-meg tárgycserébe, melynek művelését is egyik céljául tekintí: szólván azon a természet-tímenényeiről átalában s a hon ismerésére szolgálókról különösen.

Szabadjon első lépés gyanánt az évkönyvek eddig kijött 3 kötetét (könyvársi úton legközelebb) megküldeni és a tekintetes Muzeum-egyletnek azon ígérertet tenni: hogy a magyar természettudományi Társulat, az ez után kiadandókkal is legnagyobb örömmel fog szolgálni.

Pest, november 18. 1859.

A magyar természettudományi
Társulat nevében:

Kovács Gyula,
társulati alelnök.

Tekintetes Muzeum-egylet!

A magyar honi földtani Társulat a legűszintébb örömmel üdvözlí azon szerenésés napot, melyen az erdélyi Muzeum-egylet áldásdús működéseit önalkotta törvények nyomán megkezdené; adja az ég bö áldását reá!

Mily szerenese, egy a természet által oly dús kincsekkel megáldott honban a hazafi erőket őszpontosítva szemlélni arra, hogy kedves testvérhonunkat tüzetesen megismerjék, és a mivelt világgal megismertessék; társulatunknak, mely hasonló feladat megoldásán fáradozik, midőn az idős testvér földtani viszonyait kutatja, ez valódi örömnap.

Midőn tehát társulatunk a leghöb testvéri szeretettel nyujtja a tekintetes egylet felé üdvözlí jobb-

ját, szerény adományul munkálatainak eddig megjelent első füzetével kedveskedik, azon ígérettel, hogy a nemsokára megjelenendő második füzetel, valamint később a többiekkel is kedveskedni édes kötelességének ismerendi.

Ezen üdvözlétünk megvitelével társulatunk első titkáráat Kovács Gyulát biztuk meg.

Pesten, november 19-kén 1859.

A magyar földtani társulat nevében

annak elnöke

Kubinyi Ágoston.

Hochgeehrter Museum-Verein!

Mit freudiger, gehobener Stimmung begrüsst der unterzeichnete Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde den nahenden 23. November, welcher durch die Gründung des siebenbürgischen Landes-Museums zu Klausenburg für immer verherrlicht werden soll; mit wahrer Begeisterung rufen wir dem 23. November einen tief aus dem befriedigten Herzen sich empordrängenden Segen zu, da an diesem Tage eine neue Stätte gegründet wird, wo vor den prüfenden und sichtenden Augen der Männer der Wissenschaft nicht nur die mannigfach verflochtenen Geschichte der Völker Siebenbürgens, wie sie die dahingeschwundenen Jahrhunderte zusammen gewebt haben, sich klar und durchsichtig aufrollen werden, den jetzigen und künftigen Söhnen des Landes zum Besten, sondern wo auch die überreiche Natur des Landes ihre Gaben ansammeln und aufhäufen soll zur Schatzkammer, ebensogut für den forschenden Gelehrten, wie für den auf Veredlung seines Arbeitsmaterials sinnenden und zeitgemäss vorwärts strebenden Gewerbsmann.

Seit neunzehn Jahren hat der Verein für siebenbürgische Landeskunde auf demselben Felde seine Kräfte versucht und nach demselben Ziele gestrebt, und diese neunzehn Jahre haben ihn je länger je mehr gelehrt, wie überreich nach allen Seiten hin das Reich des Forschens im theuren Siebenbürger Vaterlande sei. Um so inniger begrüsst der unterzeichnete Ausschuss das nunmehr ins Leben getretene Landes-Museum und um so heisser hegt derselbe den Wunsch, dass es dem Hochgeehrten Museum-Verein gelingen möge, unter langjähriger Leitung seines erlauchten, von uns hochgeehrten, hochgeborenen Herrn Vorstandes, die schönsten Lorbeern auf dem Felde siebenbürgischen Forschens und Wissens zu erringen! Und wenn es ein kennzeichnendes Merkmal der neueren Zeit ist: das Vereinzelte zu einen, das zusammengehörige fest zu verbinden, damit wie im Leben, so auch im Wissen der vereinten Kraft und dem einigen Willen gelinge, was dem alleinstehenden Versuch unerreichbar ist: so möge denn auch um das Löbliche Museum und den Verein für siebenbürgische Landeskunde die holde Göttinn Eintracht ihre liebenden Arme schlingen, damit ihrem vereinigten Ringen kein Ziel unerreichbar sei!

Möge das Löbliche Landes-Museum die Hoffnungen, und alle die Erwartungen erfüllen, die sich in so reichem Maasse an dessen Gründung knüpfen.

Hermannstadt, den 17. November 1859.

Vom Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde.

Joseph Trausch,
Vereins-Vorsteher.

Karl Fuss,
Schr.

Euer Excellenz!

Indem am 23-ten dieses Monats der von Euer Excellenz gegründete siebenbürgische Museum-Verein seine erspriessliche Wirksamkeit für die Wissenschaft und das Vaterland beginnen wird, beeilt sich der gefertigte Verein für Naturwissenschaften, der zum Theil dieselbe Aufgabe sich gestellt hat, hiezu dem löblichen Museums-Verein das beste Glück zu wünschen und ihm soweit es die Anstrengung und Erreichung des beiderseitigen gemeinsamen Zweckes anbelangt, seine brüderliche Unterstützung zuzusichern.

Möge die schöne und wichtige Aufgabe, welche beide Vereine sich gestellt haben und welche in unserm an Schätzen der Natur sowohl, wie an Zeugen einer grossen geschichtlichen Vergangenheit so reichen Vaterland dem Geiste und den Kräften seiner Söhne noch so reichen Stoff und vielfältige Nahrung zu wissenschaftlichen Forschungen bietet, die beiden Vereine stets Hand in Hand in brüderlicher Eintracht und freundschaftlichem Wettstreit ihrem Ziele entgegen gehen lehren und so zum Frommen der Wissenschaft und zum Heile des Vaterlandes gereichen.

Hermannstadt, am 4. November 1859.

Vom siebenbürgischen Verein für
Natur-Wissenschaften.

Johann Neugeboren,
Vorstandsstellvertreter.

E. A. Bielz,
Sekretär.

XXIII.

A jegyző jelenti, hogy a szebeni jogakademiában tanuló magyar ifjuság maga közt aláírást nyitván, közüle harminczhárman irtak alá részvényeket az erdélyi muzeum alapítására.

A közgyűlés igen szívesen fogadja a nemes gondolkozásu ifjak hazafi áldozatkészségét.

XXIV.

Eléjött indítványra elhatározza a közgyűlés, hogy a jelen alakító közgyűlés jegyzőkönyvét mint külön emlékkönyvet kinyomatja.

XXV.

Elnök ő nmlga előterjesztésére elhatározza a közgyűlés, hogy a muzeum-egylet első igazgatási éve 1860 január 1-jén vegye kezdetét, e szerint a részvényességi 10 év e naptól lesz számítandó és a tisztviselők fizetési is e napon kezdenek folyni.

XXVI.

A titkárra nézve azt indítványozza a nmlgu elnök, hogy miután e tisztviselő ögtön kezdi működését tán méltányos volna fizetését is azonnal folyóvá tenni.

A titkár nem várván bé a közgyűlés határozatát, megköszöni a szíves ajánlatot, kinyilatkoztatván, hogy megelégszik, ha az ő fizetése is akkor kezd folyni, a mikor a többi tisztársaié.

Ezután elnök ő nmlga következő beszéddel zárja bé a közgyűlést:

Tisztelt közgyűlés!

Első alakító közgyűlésünknek tehát már már vége. A cél, mely egybehozott volt, elérve. Számavettük muzeumi, muzeum-egyleti s azzal együtt erkölcsi és nemzeti erőnket is. A mi az elsőt illeti: úgy vélem, hogy mind anyagi, mind szellemi erőnk elegendő arra, hogy célbavett szerény kis tudományos hajlékunk, az erdélyi Muzeum megalkotásának híte minden jök keblében közös szíves szállást találjon. Ugyanis e végre képezett egyesületünk formaszertint megalakult, a kellő tisztviselői kar és választottság ki van nevezve, munkásságának irány adatott, a Muzeum épületének és helyiségének új rendeltetésök szerinti átalakításáról s begyűlt vagyonaiknak — addig is alkalmas helyen rendezéséről s a lehetőségig használhatóságáról gondoskodás van téve. Már most a tisztviselők és a választmány feladata, az ügyet tovább fejleszteni, az irántai rokonszenvet a hazafiakban folyvást növelni, rosz akarat és félreértések ártalmaitól őni, a közszeretet ápoló karjain biztos haladással előbbre vinni, szóval: ez új szellemi csemetének a haza földében erős meggyökerezését eszközölni.

A ki e közgyűlésnek csak ezen eredményeit tekintti is, találnia kell abban némi olyat, mi a haza és tudomány igaz barátjának kedves, s szívének jól esik. De a ki ennek folyama alatt nyilvánult sokféle képesség, szellemi erő és hű nemzeti érzés nemes versenyét, s határozott irányát és jellemét nem hideg kedélylyel, de hideg elmével kíserte, az, sokat fogott látni és élvezni olyat, a mi a hazafi lelkét felemeli, s nemzetünk szebb jövőjének meganynyi zálogát képezi.

Azonban ezen mi tudományos és nemzeti ünnepeink nem csak tiszta örömeinkben, de tanulságokban is gazdag volt. Én, tisztelt hazámfiak! ezen gyűlésen kifejezett vélemény- és akarategység, szellemi és erkölcsi erősuly, tudányszeretet és hazai hűség mértékéből és jelleméből következtetve meggyőződtem arról, hogy ha mi az előnkbe vett úton szilárdan előrehaladunk: közöttünk a polgárisodás, a tudomány és ezeken alapuló nemzetiség ügyét kockáztatni, vagy éppen elejthetni többé semmi nem fogja. . . Meggyőződtem továbbá, hogy mi önkormányzásunkra jogosultságunknak a lefolyt szomorú napokban új alapot készítettünk az által, hogy nagyobb egyetértés, kevesebb elfogultság és szűkkeblűség, mindenekelőtt pedig az eddiginél végtelentül több önmérsékletünk által arra képesekké váltunk. Szóval, engem is azon vigasztaló hit éltet: hogy „megfogyva bár, de törve nem vagyunk!”

A másik örökre szép emléke e közgyűlésnek az hogy nagyobb testvérhoni tudományos Akademiánk, nagy tekintetű alelnökét s néhány legkitünőbb tagját testvéri jobbnuyjtás végett közénk küldvén, ezáltal velünk benső és közvetlen érintkezésbe jött. E két okból fontos és örvendetes reánk nézve: először, mert a gyöngéknék erősekkel szövetekezése a tudomány terén is amazoknak és a tudományoknak van mindig javára és gyarapodására. E mellett e viszony, bölesen és hű gonddal ápolva eszközlője lesz idővel a két hazába szakadt egy testvér szellemi, erkölesi és így mindennél biztosb és maradandóbb lelki rokonulásának. Emlékezetes marad az továbbá, a köztünk megjelent akadémiái küldöttség tagjainak kiváló személyiségei tekintetéből. Mint az égi tájakat fényesb és sűrűbb csillagok: úgy jegyzik ki erős szellemek, nagy egyéniségek útait az irodalom- és társadalmi életben, mélyebb és örök marandóságú nyomok; az ő jártok-költök barázdákat von a társadalom azon rétegein, hol megfordulnak, felköltik az embereknél a jobb természetet, a nemesb ösztönöket. Tanaik, beszédeik, nemes modoruk által befolyanak a kedélyek és erkölesök nemesbülésére, fölemelik a lelkeket, élesztik, kiterjesztik a szép és

jó érzését. S hogy a mi testvérhoni barátink ránk és a mi társaságunkra e hatást gyakorolták, úgy hiszem, mindenki kész velem bevallani.

És most legyen szabad, szívem mélyéből kérni a tisztelt közgyűlés tagjait arra, hogy ha elhagyják is e termet és várost, ne hagyják feledésbe menni szívökben a muzeumot s azzal kapcsolatos drága és közös érdekeink szent ügyét; győződjenek meg, hogy mi itt benn akár mily buzgók vagyunk, mégis az ügyszöz méltó erőt és sikert kifejteni csak az egész ország meleg rokonszenve s erélyes gyámolítása által válunk képesekké.

Végre, újból hálára emelem kezemet a Mindenhatóhoz, a ki nekünk e szép napokat, e nagy nemzeti ünnepet megérnünk engedte. Igen! Légy áldott oh Isten! hogy a midőn anynyi hívei a hazának, kikkel egykor egy lobogó alatt küzdém, búban megtörve, idő előtt, vigasz nélkül tüntek el e szép föld színéről, nekem megengedett, nemzetemet ily nagy alkalommal, ily szép számban s az erőnek ily teljében látnom! — Én szívem egész bizalmával mondom ki népünk nagy látnokával: „hogy a magyar nem volt, hanem lesz!!!

RÓMAIAK NYOMA

Erdély északi részeiben.

Olvasta az E. O. muzeumegyleti választmány tudományos 1-ső ülésén febr. 25-kén 1860.

Torma Károly.

Erdélynek a Torda és Marosvásárhely közötti egyenes vonaltól le az oláhországi határszélekig terjedő, úgynevezett déli része már a XVI-ik száz végétől fogva vala archaeologiai, epigraphiai tudományos buvárlatoknak sok kincset adó tere.—A hazájokban archaeologiai tekintetben már szinte mindent kibuvárlott olasz és német tudósok újabb időkben¹⁾ kitünő figyelemmel fordultak Erdélynek eme déli része — mint különösen a római epigraphiai emlékek igen gazdag bányája felé. Az itt — kiváltképpen a valóban classicus Hátsgvidéken, nemkülönben Károlyfehérváron, Tordán és környéköken — napfényre került római feliratos kövek által csaknem naponkint szaporodik szintúgy a római világnak egyetemes epigraphiai gyűjteménye²⁾, mint különösen azon anyagalmaz is, mely Erdély római uralom alatti történelmének, s geographiájának megírásához elkerülhetlenül szükséges.

Hazánk északi része azonban kevésbé vala a külföldi, sőt még a hazai epigraphicusok előtt is ösmeretes.

Archaeologiai nyomozásaim azon kedvező helyzetbe állítanak, hogy a lelt feliratokat összeszedve és kapcsolva, jelen közleményemben nem egy új, s e szerint ismeretlen adatot nyújthatok különösen Erdély északi részének rómaiak alatti geographiájához, egyáltalában pedig a római feliratok erdélyi gyűjteményéhez.

Tisztelettel közlöm tehát ezennel mind azt, a minek a római epigraphiát illetőleg Erdély ime részében 1858—1859-ben nyomára jöhettem.

I. Alsó-Ilosva.

A Dézstől 3 n. mértföld távulságra fekvő Alsó-Ilosva és Csicsó-Keresztur határán létezett római castrum-stativumnak — álló táborhelynek — romjaiból, hol egyszer

¹⁾ Így az erdélyi epigraphicai irodalom terén elenyészhetetlen érdemet szereztek maguknak a többiek felett: gr. Borghesi, Henzen, Massmann, Mommsen, Neigebaur. Azonban az erdélyi arch.-epigraphiának magyar irodalma sem maradt derék munkások nélkül; jeles dolgozatokkal szaporíták ugyan is: gr. Kemény József, Erdy, Kiss, Páur, s. t. m. — Nemmagyar ajku erdélyi hazánkfiai közül pedig két tudós fejt ki és folytat széles ismerettel és szép eredménnyel ezen a téren nagy munkásságot: u. m. a közbecsülésben részesülő Aekner I. M. és tanár Müller Frigyes.

²⁾ Hogy a külföld előtt archaeologiai tekintetben mily nagy figyelem tárgya Erdély: főképen az által is megbizonyosult, hogy a porosz kir. tudományos academia az általa kiadandó római egyetemes epigraphiai gyűjtemény érdekében egyik nagytudományu tagját: Mommsen Tivadar tanárt 1857-ben Erdélybe útaztatá.

hol másszor ázott római emlékkövek feliratait összegyűjtve ismeretessé tévé Torma József a „Nemzeti-Társalkodó“ 1831-ik évi folyamának 14—18-ik számaiban ime cím alatt: „a rómaiaknak a tudós világ előtt addig-elő esmérletlen nyomdokaik nemes Belső-Szolnok vármegyében.“ — E közlemény adatai azonban csak azután levének a tudományos világ előtt oly ismeretessé, a minő mértékben újdonságuk és fontosságuk érdemlette, hogy Neigebaur azokat — számszerint 11 feliratot — „Dáciájában“ a 234—239-ik lapon közreadá. Mert e feliratok nemcsak hogy egy római katonai telepnek Erdély imez északi részein létezését tevék kétségtelenné, de még egy — hihetőleg Caracalla idejétől Severus Alexanderig (196—235 é. Kr. sz. u.) — Dáciában állomásozott lovas-osztálynak, az Ala I. Tungrorum Frontonianának állomási helyét is meghatározzák¹⁾.

Érdekelve az archaeológiának ezen castrum romjaiból netán még nyújtható becses adatok által, elhatározám a még kiásatlan levő romok feltakarását. — E tervem kivitelét könnyítette azon körülmény, hogy lakásom az említett romoktól nincsen távul, sőt a castrum stativumtól független telepítvénynek romjai épen birtokomon léteznek. — Megkezdém tehát az ásátást e romokban 1858-ik év május havában, s csekély szüneteléssel junius hó végéig folytatám. Feltakartattam a castrumnak katonai laktanyákat tartalmazó épületeiből 16 osztályt; nemkülönben az ettől nyugotra mintegy 200 lépésnyi távulságra fekvő hét osztályú fürdőépületet. — Ásatásaim folytatásában tavaly a körülmények meggátolván, az idén kétszeres erővel szándékozom megkezdett munkámat folytatni, s a katonai castrum előtt, illetőleg alatt délre elterülő telepet — coloniát — magát egészben kiásatni, s majdan ennek végeztével eddigi ásatásaim eredményét egy — térképekkel, alaptervvel s más rajzokkal világosítandó monographiában közreadni²⁾. — Mentsen ki tehát e tervem kivitelének komoly szándoka, ha a szélesebb körben Neigebaur által ismeretessé tett, s már oly sokat vitatott alsó-ilosvai feliratok pótlékául ez alkalommal igen röviden csak azokat a feliratokat közlöm, melyek az én ásatásaim következtében jövének napfényre.

A lelt feliratok következők:

1.

Fogadványi oltár — tabula votiva —, 2' 1" magas — 1' 2" széles

F O R T V N A E ⁽¹⁾
 R E D U C I + A E L ⁽²⁾ +
 C E L E R + P R A E F ⁽³⁾ +
 E Q + A L A E ⁽⁴⁾ + F R O
 N T + O B + R E S
 T I T U T I O
 N E M + B A L I
 N E I + P O S U I T ⁽⁵⁾

[⁽¹⁾ AE. összefonva. ⁽²⁾ AE. összefonva. ⁽³⁾ AE. összefonva. ⁽⁴⁾ AE összefonva. ⁽⁵⁾ IT. összefonva].

Egészen ép, sértetlen és nehézség nélkül olvasható felirat. Fortunae [reduci Aelius| Celer praefectus] equitum alae fro[n]tonianae ob res|titutio[nem] bali|nei posuit³⁾.

¹⁾ V. ö. Henzen „Bulletino dell' istituto di corrispondenza archeologica per l' anno 1849/50; „Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde“ neue Folge, I, 1853, 27—29. l. l.; „Jahrbuch der k. k. Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale“, II, 1857, 100. l. s. a. t.

²⁾ Hogy ásatásaim végeztével a lelt régiségi tárgyakat egybeállítva Muzeumunk gyűjteményéhez legnagyobb örömmel fogom mellékelni: csaknem szükséglelti említenem.

³⁾ E felirat által érvényt nyer Torma Józsefnek fennemlített értekezésében kifejezett az a gyanítása, hogy az alsó-ilosvai castrumhoz fürdőépületek is járultak.

Érdekes az, hogy ezen fogadmányi-oltárt épületanyagként találám — oldalára fordítva — a fürdőépület falába beillesztve; mely körülmény e fürdőépületnek kétszeres — tán leromboltatása miatt szükségessé vált — újból építését, helyreállítását vagy kiigazítását teszi kétségtelenné.

2.

F O — — — —
R — — — —
S E — — — —
R — — — —

Fogadmányi-, s kétségkívül hasonlóképpen a visszatérő szerencsének — fortuna redux — szentelt oltár darabja.

3.

Nemkülönbén egy:

I — — — — —
C I V I — — — — —
E T D A — — — — —⁽¹⁾
betűket mutató feliratos kő-töredék.

⁽¹⁾ Az E. és T. betűk kétesek.

4.

Számos, következő bélyeget föltüntető téglá:

A L A E ⁽¹⁾ F R O N T ⁽²⁾

[⁽¹⁾ Mind a négy betű összefonva. ⁽²⁾ az F. és R., nemkülönbén az N. és T. betűk összefonva.]

5.

1' 10'' négyyszög — 2¹/₂'' vastag téglá e bélyeggel:

C O H I I B R O O

az az: cohors II britannica miliaria. E cohors-nak Dáciában volt állomásozását sehol említve nem találom. Azt azonban, hogy a cohors I britannica milliaria Dáciában, s Alsó-Ilosvához közel állomásozott, látandjuk alább a III-ik szakaszban.

Ackner 1845-ben nem ismerve az alább közlendő szamosujvári, alsó-kosályi, sőt még az alsó-ilosvai római castrumok létezését sem: Ptolemaeus geographus Ulpianum-át, Doricum vagy jobban Docirana-ját, és Rhueconium-át¹⁾ a Nagy-Szamos völgyébe — Szamosujvár és Dézs tájára helyezi²⁾.

Véleményem szerint azonban Alsó-Ilosvához a Septimius Severus, Peutinger-ről nevezett posta-földabroszának Largiana-ja jöne. Ime földabrosz Optatiana és Largiana között 15 római — 3 geographiai — m. f. távulságot jegyez meg: s Alsó-Ilosvától az Alsó-Kosályi határon létezett Optatiana-ig éppen annyi a távulság. — Miután azonban e véleményem a később mondandókból önként nyeri erősülését, — nem kívánok e pontnál hosszasan időzni.

¹⁾ Geographiae Claudii Ptolemaei Alexandrini libri VIII, Basileae 1552, edit. Sebast. Münster, 45. l.

²⁾ Archiv des Vereins für siebenb. Landeskunde, I B., III H., 1845, 32 l.

Azon körülményből, hogy a Peutinger-féle földabrosz Largianán túl északkeletre még két katonai telepet helyez — [a Largianától 17 r. mérföldre eső Lersie-t¹⁾, s a főváros, sajátlag azonban valódi colonia jelével: a két tornyocskával jelzett Porolisso-t, északkeleti Dacia két végső katonai telepét]; — s viszont abból, hogy én Alsó-Ilosván felül a Nagy-szamos és Sajó völgyén még eddig nem találhattam kétségen kívüli római telepítvényromokat, melyekhez — az A-Ilosva — Largiana közti távolsági mérték meghatározása szerint — az említett Peutinger-féle földabrosz két utolsó dáciai telepét teljes biztossággal helyezhetném — : mondom, e két föltehető ellenvetésből még nem következik az, hogy Largiana helyiségét illető véleményem egészben clessék.

Nem minden alap nélkül gondolom ugyan is Lersie-t és Porolisso-t a Nagy-szamos vagy Sajó völgyének valamelyik eddig ismeretlen pontjára helyezhetni. — Az Alsó-Ilosvától Csicsó-Keresztturnak, továbbá Bethlentől Kócs- és Somkeréknek vivő kétségtelen római út maradványai²⁾; további telepítvényeknek a Nagy-szamos-, vagy Sajó-völgyén létezését teszik elfogadhatóvá. — Nemkülönben azt sem tartom lehetlennék, hogy az Alsó-Ilosvától Radna felé vezető úton, amattól mintegy 2½ órányira fekvő Szészarma mellett római, és nem a középkorból eredő váracsk létezett, addig legalább nem, míg az ellenkezőről ásatások nyomán meg nem győződöm. — Ugyancsak Szészarmától ½ órányi távolságra fekvő Középfalván pedig a rómaiak nagy mérvben üzött sóbányászatának biztos nyomai látszanak. — Nem szükségfeletti megemlítenem még azt is, hogy köztudat szerint a Sajó völgye sórétegekben szerfelett gazdag (Sófalva, Bilak), s ez okból a provinciák természeti kincseit vajmi készségesen kiaknázni nemesak hajlandó, de derekason tudó rómaiak telepítvényeiket helyes számítással a Sajó völgyének tán épen ime pontjáig, vagy meg lehet még azontúl Szász-Régen felé is előtölhaták, összekötendők amúgy is e vidéket Dácia keleti részein létezett telepítvényeikkel.

Az alsó-ilosvai római telepet illetőleg végül megjegyezni kívánom még azt, hogy az alsó-ilosvai és csicsó-kereszturi határon létező kősórétegeket is nagy mérvben kizsákmányolták a rómaiak, mint ezt kétségtelen területi jelek igazolják; s legvégül azt, hogy maga az ide — gyaníthatólag sóbányászat érdekében — alapított római állótáborhely és telep a mivélés alá vett sóaknák tözsomszédságában, a castrumtól lőtávolságnyra vala építve; mint ezt a fennlevő castrum-romoknak a rómaiak által mivelt sóaknák helyén ma létező tavaktól való csekély távolsága igazolja is.

II. Szamosujvár.

Hogy a mai Szamosujvárnál római telepítvény létezett, régibb történetíróink s földleíróink közül sokan tudták, s ezen római telep meglevő maradványait szem előtt tartva különböző — Erdély régi geographiáját, különösen Ptolemaeus Napuca-ját²⁾ illető — conjecturákat állítának föl. — Igy Timon³⁾ ezen szavai által: „si Torda Salinis respondet, ut eruditus placet, Napuca in novam arcem [érti a Martinuzi által épített szamosujvári várat] quae a Samusio nomen habet, Patruissa in Claudiopolim abierit. Haec enim tria et finitima, et eidem fere coeli positioni subdita fuisse, ostendit auctor [Zamosius]“; nemkülönben Felmer⁴⁾ következő tételével „et Napucam incidere in novam arcem, quae a Samosio nomen habet“ — a dáciai földirat híres Napocaját, — az Ulpian „Pandectai„ szerint⁵⁾ jus italicumot“ évező Napocensis coloniát, — végre a Peutinger-

¹⁾ Lersie úgy hiszem, és nem Cersie, mint többen olvassák.

²⁾ Geographiae L. VIII, Basileae 1552, 45. l.

³⁾ Imago antiquae Hungariae, Tyrnaviae 1735, 134. l.

⁴⁾ Martini Felmer Primae lineae historiae Transsilv. etc. cum observ. I. C. Eder, Cibinii, 49. l.

⁵⁾ Digestorum lib. I, 8—9. §. de Censibus „in Dacia geogr. cernensium colonia a divo Trajano deducta juris italicum est. Sarmizegethusa quoque ejusdem juris est, item Napocensis colonia.“

ger-féle postaföldabrosz két torony-jegygyel fővárosnak — jobban mondva, nagyoeska szerű coloniának — indicált Napocáját más véleményü tudósok ellenében a mai Szamosujvárhoz helyezik.

A gyanításnál azonban bővebb adatra s hitelesebb tényre támaszkodva Napocát a mai Szamosujvárhoz helyezhetni véli nagy szorgalmu Benkő Józsefünk is, „Specialis Transilvaniája“ 1. könyvének VIII-dik része CXXIV §-ában így irván: „arx quae milite praesidiario custoditur Compil. §. 131, accepto praenomine Szamos a praeterlabente flumine, ujuvár i. e. nova arx vocari coepit, dum recentissima esset; quam nomenclationem, oppido etiam impertitam in praesentem diem retinet. P. Timoni Napucam Ptolemaei novi huic arci adtribuenti objecit Baro Petrus Apor hujus novitatem. Sed poterat Timon ei, si hic versatus fuisset vestigia veteris arcis segetibus jam coronata ostendere.“

Szerény véleményem szerint is Napoca Szamosujvárhoz helyezendő, következő okokból:

1. A Peutinger-féle földabrosz szerint Salinae és Napoca között a távolság 36 római „millia passuumot“, az az $7\frac{1}{2}$ n. mérföldet teszen: Salinae-Torda pedig Szamosujvártól épen annyira fekszik.

2. Ugyancsak azon földabrosz Patauissa és Napoca közé egy átgázolandó folyóvizet helyez: ezt a jelenlegi Kis-szamos, mely a város — illetőleg a castrum előtt foly — épen helyettesíti. — Azon ellenvetésre, hogy miért nincsen Patauissa mellé is folyóviz rajzolva az említett földabroszon, holott pedig a Patauissának megfelelő mai Kolozsvár mellett a Kis-szamos foly jelenleg, s folyt lihetőleg a rómaiak idejében is: — úgy hiszem, nem jog nélkül állithatom fel azt a véleményt, hogy ama földabrosz rajzolója vizet valószínűleg csak azon esetben volt hajlandó rajzában megjelölni, hogy ha az vagy jókora nagy vala, vagy pedig, ha nevezetesebb római telepek mellett, mint Napoca is, folyt el. E nézetem mellett érvül felhozni kívánom azt, hogy a földabrosz rajzolója épen Salinae mellé sem jelzett folyóvizet, holott az Aranyos mikép jelenleg Tordát: akkép mosta vizével a rómaiak alatt Salinaet is. — Brucla (a mostani Koslárd) és Salinae között van ugyan folyóviz jegyezve, hanem az elsőhez tetemesen közelebb levén rajzolva: kétségtelenül a Marost akarja jelenteni.

3. Állításom nyomatékossabbá tételére egy hátrább (a III-ik szakaszban A. 3. alatt) megemlítendő fogadmányi-oltár-feliratot is felhozhatok, nem épen súly nélküli erősség gyanánt.

4-ik s imez előzmények után véleményem szerint csaknem döntő oknak azon tényt említem meg, hogy a mai Szamosujvár mellett látható római coloniának substructiói nagy kiterjedésűek levén, jogosan gyaníttatják a szemlélővel egy nagyobb mérvű római telepnek: — mint például a kettős torony jelével fővároskép, vagy is nagyoeska terjedelmű coloniaképen jelzett Napocának — a helyt létezését. — Végre azonban

5. legdöntőbb bizonyítékot szolgáltat arra nézve, hogy Napoca a mai Szamosujvár közelében állott ama felirat, melyet Neigebaur ¹⁾, s ezt kijavítva Ackner ²⁾ tesznek közzé, s melynek végén álló N. C. P. betük imigy önkint találják megfejtésöket — t. i. „Domino orbis Trajano Nervae per barbaros gentes armis resistentis viis patefactis Napocensis Colonia Posuit“, miután e feliratot mint Szamosujváron találtat nevezi meg mindkét közlő!

Fekszik Szamosujvár Kolozsvártól 6 n. mérföldnyi távolságra északkeletre, a Kis-Szamos mellett. A római castrum stativum pedig a coloniával együtt a város déli részén — a Kolozsvár felé vivő országút, s az úgynevezett malomárka között létezett. — Mind a most említett malomárok vize, mind pedig vizáradások alkalmával a Kis-Szamosnak egy, egyébkint elhagyott, ágán folyó része egyremüködvén: tetemesen rongálják a castrum-maradványt, főképen pedig a necropolisnak fennmaradott, már csak igen csekély, részét. — Maga a

¹⁾ Dacien etc. 232. 1.

²⁾ Jahrbuch der k. k. Central Commission etc., II B., 1857, 79. 1.

castrum a malomárok és a Kis-Szamosnak ezen említett elhagyott ága által alakított szegleten fekszik; előtte pedig keletnek — a malomárkon jóval túl áthuzódó — nagykiterjedésű colonia-romok terülnek el.

Azon tény, melyet a néphagyomány is bizonyít, hogy az 1710—1720 között ide-települt örmények a jelenlegi Szamosujvár első házainak s templomának építési anyagául a római castrum kö- és téglamaradványait használták fel¹⁾: minden e helyt szándékolt ásatást eredménytelenné teszen. Ez tehát párosulva azon gyanítható körülménnyel, hogy amaz építkezések idejében hihetőleg sem fordítottak a romokból napvilágra emelt feliratos kövek megőrzésére,—már pedig a telep fontossága és kiterjedése hihetővé s csaknem bizonyossá teszi, hogy ily feliratos köveket jókora számban kellett hogy találjanak—: fájlalnunk engedí, hogy a Neigebaur²⁾ által Bartalis után közölt két feliraton kívül kevés az, mit a szamosujvári római telep romjai a mostani archaeolognak nyújthatnak.

Im' itt közlöm mind azt, a mi idetartozó újat összegyűjthettem:

1.

2' 9'' magas — 2' 1½'' széles köb, melynek egyik oldalán Herculesnek aligkivehető alakja, másik oldalán pedig egy ló mellett álló alak van féldomborműben — basrelief — nagyon eseflenül kifaragva; két oldala simán van hagyva. Látható Szamosujváron a „középutczai“ 166-dik sz. ház előtt.

2.

2' 6'' széles — 3' magas kőtábla-töredék, melyen egy farkas emlőjét ülve tartó gyermekalak, — a monda Romulusa — látszik féldomboruan faragva.

2' 9'' magas — 1' 9'' széles, lónak és kutyának csak félig kifaragott alakját előtűntető kőtábla.

4.

Feliratos kőtöredék, melyen e betűk olvashatók:

— — — — —
I S S I M — — — — —
— — S — — — — —

Látható e három darab ugyanott, a „vízutcza“ 569. sz. ház belső udvar falába befalazva.

5.

Redős togáju, szakállas férfiu mellképe; a jelenleg országos fegyintézetnek használt szamosujvári vár Martinuzi által épített részének falába beillesztve. — A közönség hibásan vélte e féldomborműben Martinuzi arczképét láthatni, miután kétségtelen római mű.

6.

3' 6'' magas — 2' 4'' széles, s delphinnek alig kivihető alakját, továbbá

7.

1' 4' magas — 2' 4'' széles, s nő és szakállas férfiu alakját féldomborműben ábrázoló, csaknem teljesen elmállott kőtábla. — Nemkülönben

¹⁾ Teljes hiteltű azon adat, mely szerint az 1720-tól 1759-ig épült főtemplom nagyrészét, nemkülönben az 1800-ban alapított, s „institutum Karácsónyianum“-nak nevezett kórodát a római telep substructiói kőanyagából építették.

²⁾ Dacien etc. 232, 1.

8.

1' 9" magas — 1' 9" széles fogadmányi oltár, melyen e felirat olvasható:

HERCULI SAN⁽¹⁾CTO
 MARC + VE⁽²⁾RA CILIV
 VERVS + LEG + AV⁽³⁾G
 PROP + CVRANT⁽⁴⁾
 PANN⁽⁵⁾ON + MAXI
 PREF + EQ

[⁽¹⁾ az A. és N. betűk összefonva.—⁽²⁾ a V. és E. betűk összefonva.—⁽³⁾ az A. és V. betűk összefonva.—⁽⁴⁾ az N. és T. betűk összefonva.—⁽⁵⁾ a két N. betű összefonva.]

Az az: „Herculi sancto | Marcus Veracilius | Verus legatus augusti | propraetore curante | Pannonio Maximo | praefecto equitum.“

Benkő „Specialis Transsilvaniájának“ fennebb idézett helyén közlé ugyan — bár hibásan ¹⁾ — e feliratot, de másoknál nem találtam megemlítve. — Miután azonban a „Specialis Transsilvania“ Erdélyben is csak kéziratban forog közkezezen, a külföld előtt pedig ismeretlen, — bátran állíthatom, hogy ez az érdekes felirat szélesebb körben eddig ismeretlen volt ²⁾, melyet egyszersmind abból a tekintetből is közlendőnek tartottam, mivel általa egy ekkorig ismeretlen dáciai helytartónak — legatus augusti — Marcus Veracilius Verusnak nevét ismerjük meg.

Látható e három utolsó darab a „nagy piaczon“ létező Placsintár-féle 59. számú ház udvar felőli falába illesztve.

9.

1852-ben a castrum romjai között e következő darabokat lelének: a) 1' átmérőjű — 4" mélységű, — s 1/2" vastagságú cserép tál; b) kőből faragott kiterjesztett szárnyu sas, fej nélkül; végre c) egy alig ismerhető — hihetőleg Amort ábrázoló — kőszobor töredéke. Mind a három darab, tanár Gábrus Zachar^o úr tulajdona.

10.

Fennemlitett régiség-kedvelő tanár Gábrus úr írásbeli tudósítványa szerint egy Szamosujváron kiásott 1" magas — 3' széles feliratos követ 1800-ban Szebenbe a b. Bruchental-féle gyűjteménybe vittek.

11.

A Szamosujvárral szomszédos Széplak határán 5 év előtt találtak egy birtokomban levő carniol mélyvésetet — intaglio, — mely széken ülő Jupiter-alakot, sasával a lábainál, kitűnő szépen dolgozva ábrázol.

12.

Ezen római castrum mellett 1835-ben talált, négy darabban összeállított becses bronz-féldomborművet ez alkalommal azért nem írom le terjedelmesebben, mivel e régiséget muzeumunk archaeol. gyűjteményének ajánlván, tiszteletteljes benyújtásakor leszek bátor előterjeszteni véleményemet misége felől.

¹⁾ Veracilius helyett Vericillust helyezvén.

²⁾ Neigebauer „Daciájában“ — mely munka pedig a Seiwert „Inscriptióinak“ kiadása óta (1773.) Erdélyben talált római epigraphiai emlékeket összegyűjtve adja — nem említi meg e feliratot Szamosujvárnál.

1859-ben a castrum romjait megvizsgálván, e következő bélyeggel jegyzett járdatégla darabot találtam:

A L (1) II P

[(1) az A. és L. betűk összefonva.]

Úgy vélem, hogy e betűk az ala II praetoriát¹⁾ jelentik, mely lovas osztály tehát e tégladarab bizonyítása szerint Napocában vala állomáson.

Hátra van e szakasz végeztén mint legalkalmasabb helyen kifejeznem azon nézetemet, mely szerint én Patavissát a mai Kolozsvárhoz helyezem következő okokból:

1. Mert Salinae távolsága Patavissától a Peutinger-féle földabrosz szerint 12 római mérföld levén: ezen mértéknek megfelel a Torda és Kolozsvár közötti mintegy 3 geographiai mérföldet tevő távolság.

2. Mert a mai Kolozsvár helyén valósággal római telepítvény létezett. — Kétségtelenné tesz ez amaz, ugyan nem nagy számban található, de csalhatlan bizonyítékot nyújtó feliratos kövek, oszlop-töredékek s más archaeologiai tárgyak, melyeket Kolozsvárt s kitünetleg épen benn a városban²⁾ különböző időkben leltek. — Végre

3. Mert a Peutinger-féle földabrosz Patavissája és Napocája közötti 24 római mérföld távolság megfelel a Kolozsvár és Szamosujvár közötti 5 geogr. mérföld távolságnak.

Alkalmoszerűleg el akarom itten mondani, hogy mennyire hasztalan fáradozásnak tekintem azokat az etymologiai conjecturákat, melyek szerint római telepítvényeknek holfekvését neveiknek mostani hely-nevekkel való azonosítása által kísértgettek gyakorta meghatározni. Így — több példát nem is említve —: Patavissát a mostani Patához, Napocát Pókához helyezék végtére is szinte csupán abból az okból, mert az egyik római telep névének első-, a másiknak pedig utolsó szótagja ama két mai helység nevében is előfordul!

Tény ugyan is az, hogy Erdély legtöbb helységének neve vagy szláv-*vlakk*, vagy magyar eredetű és hangzásu, mai oláh elnevezése pedig e helységeknek: amazok valamelyikének utánzása. Nem hihető tehát — a szláv-*vlakk* elnevezéseknek a rómaiaktól való különbözősét ezúttal nem vizsgálva, s csak a magyar nevek nagy különbsége általi bizonyításnál maradva —, hogy a magyaroknak, kik a rómaiak uralma után (274. é. Kr. u.) Erdélyt csak néhány száz év elteltével vették birtokukba, az e földön már megalapítva talált, vagy általuk később alapított helységek elnevezésénél a római nomenclatio szolgált volna alapul: mert ha ezen esetet fogadnók el, úgy számosabb erdélyi helység mai nevének kellene a római elnevezéssel összetalálni. De ezt kimutatni szintúgy nem lehet, mint nem azt, hogy az archaeolog a mai oláh helynevekben a római elnevezést felfedezni képes lehessen. Vegyük például erre nézve Erdélynek azt a részét, melybe a római uralom magát leginkább befészkelte; melyben a római legotthonosabban érezte magát; melynek telepítvényeit, városait — (mint romjaikból kiásott archaeologiai tárgyakból látható) — az emberi élet fenntartására legközelebből szükséges tárgyakon kívül: kényelem, fény és pompára szolgáló tárgyakkal, eszközökkel, művekkel s a t. is kiruházta; végre, melyet valamint legkorábban vett birtokába, úgy legkésőbb is vesztett el: a mai Hátszegvidék táját. — Dacia e vidéken létezett fővárosa (Sarmategte, Sarmazege, Sarmiz, Zarmizegetusa regia, Ulpia-Trajana) nevének hangzását feltalálhatjuk-e e főváros romján ma elterülő Várhelynek tájékán létező bármelyik helység nevében? Nem. — Pedig, ha a honfoglaló magyar hajlandó lett volna, akár a bejövetelekor még virágjában talált, akár az elpusztult római telepnek helyén, vagy ennek közelében általa alapított helységek nevének elnevezésekor a római nomenclatio

¹⁾ Arneth „Zwölf militär-dipl.“

²⁾ Ez utóbbi körülmény — mellesleg megjegyezve — azt mutatja, hogy épen a jelenlegi belváros egy része — valószínűleg az úgynevezett „ó-vár“ foglalja el a castrum és telepítvény helyét.

tiót venni alapul, s ezt vagy tisztán megtartani, vagy rontottan elfogadni: kétségtelenül legjogosultabban teszi vala ezt Sarmizegetusa, a római Dacia fővárosa nevével. Azonban az etymológiát és helységnevek földerítése végett döntő adatképpen használó archaeologok boszuságára: a magyar, az e romokra épült helységet — tulajdonító névvel — Vár helynek, a román pedig szlávosan Gredistyeának nevezi. Még tovább menve, vegyük például a római Dacia más nevezetesebb helyei nevét is: Adaquas-t, Apula vagy Apulum-ot, Salinae-t, vagy végre a rómaiaknak Ptolemaeus és a Peutinger-féle földabrosz által megnevezett számos kisebb dáciai telepítvényeit: vajjon találunk-e a római s a jelenlegi elnevezések között hasonlatosságot? Bizonyára nem. — Vagy tán őseink „Pata“ és „Póka“ faluk gyökeres magyar elnevezésével kivételesen csak azért valának oly ildomosak, hogy Pata-vissa és Napoca holfekvésének meghatározásakor az utókor archaeologja el ne akadjon?....

Ellenben azt a tényt, melyet hazánkra vonatkozólag — az azt a rómaiak után, még pedig néhány száz évnyi időszak elteltével, lakó nép másnyelvüségé miatt — kétségbe hozni bátorkodtam: elfogadhatónak vélem mindazon országokra nézve, a melyek mai lakosságának nyelve „az anya“ Róma leánya. — Így például: Olasz-, Francia-, Spanyolország-nak számos mai helynevében a római elnevezést részben, sőt teljesleg is feltalálhatjuk ¹⁾.

III. Alsó Kosály.

Közleményemnek archaeologiai tekintetben egészen újat nyújtó, s ez okból érdekesebb szakaszára térek. — Ez az alsó-kosályi határon álló, s általam kiismert római castrum stativum romjaiból eredő egészen új és kiadatlan ²⁾ feliratos köveket tárgyalja.

Ez a castrum-stativum fekszik Alsó-Kosály és Kapjon faluk között, Dézstől 1 n. mérföldnyire északnak, éppen a Nagy-Szamos folyó mellett, a Magyarhonnak vivő országúttól balra. — Maga a castrum az itten sebess és kanyargó Nagy-Szamostól még csak mintegy 30 ölnyre fekszik; a castrum mellett létező necropolis azonban — a Szamos vize akadálytalan rombolásának ki levén téve — csaknem kétharmad részben el van már mosva. — Téglá-, cserépedény-, szén-, állati, már meszesült s nemritkán roszul égetett emberi csont- s néha pénzdarabok azon jelenségek, melyekkel a Szamospart a szemlélőnek kínálkozik, s melyek engemet egy római temetkezőhely csalhatatlan itten létezéséről meggyőzve: szorosabb nyomozásra készítették, s ennek folytán a római castrum megismerésére vezettek. — Csalhatatlan valódiságu római emlékkövek találhatása tekintetéből kifürkészttem a közelfekvő Kapjon és Alsó-Kosály faluk épületeit, s hála ama — hazánkban szokásos — kegyeletes érzületnek, mely a régi feliratos emlékeket, lakóházakba, körfalakba való beillesztések által, oly sokszor tartotta fenn a történelem nyomozójának, az archaeolognak: e fűrészlet dús és igen fontossá válható eredményre vezetett. Ugyan is:

¹⁾ Tökéletesen egyet értve a t. szerzővel ime véleményére nézve, legyen szabad megerősítése végett még egy más oldalát is szóba venni a dolognak. A szövegben említett numzeteknél igaz hogy fel-leljük ma is számos ó római helység nevét, de meg kell gondolnunk azt is, hogy az oly helységek mindnyájan folytonosan lakható s lakott állapotban jöttek át mostani birtokosaikra, sőt ezek ha csak részint is, a régi római vagy velök vegyült akkori lakosok maradékai. És csak ily természetű és körülményű helységek nevei maradtak meg az úgy nevezett római leánynyelvekben. De a hol csak castrumok, ha bár stativumok is voltak, s a római táborok és coloniák kiköltözésével pusztán, népetlenül maradtak, ha ugyan ott vagy közelökben, annál inkább hosszacska időszak teltével, keletkeztek későbbre más helységek, — faluk vagy városok, — ezek neveiben a volt római névre való vonatkozást is hasztalan keressük. Erre elég példa van Nagybritanniában, nálunk Erdélyben pedig az esetek legeslegnagyobb része, ha tán nem éppen özvesége is, az utóbbi rovat alá tartozik. Ezt azért is szükségesnek tartók megjegyezni, nehogy az oláh idioma leánynyelv voltábólszerző véleménye ellen himet varhasson valaki. Szerk.

²⁾ Mert még hazai tudós archaeologunk Aekner sem ismer a Kis- és Nagyszamos Dézsnél való összefolyásán alul római maradványokat. L. „Jahrbuch der k. k. Central-Commission etc.“ I. B., 1856., 37. és 40. l. l.

A.

A kapjoni, báró Huszár-féle kastély körfalában e következő római feliratos kövéket találtam befalazva, u. m.

1.

2' 3³/₄" magas — 1' 5" széles fogadalmi oltár.

—I⁽¹⁾ O S C O
 N E S⁽²⁾ O R D I
 N A T O R U M
 S U C C E⁽³⁾ C I L I O
 A E L I A N O R
 V B A V R E L
 R O I V L I T⁽⁴⁾ L I V
 P R I N C I P
 P O S

[⁽¹⁾ az I. betű kétes.—⁽²⁾ az N. és E. betűk összefonva. —⁽³⁾ az E. betű kétes. —⁽⁴⁾ az I. V. L. i. T. L. és i. betűk kétesek.]

E felirat olvasásánál sok nehézséggel kell küzdeni. Ugy látszik ugyanis, hogy a kőfaragó vagy metsző a felirat mintáját — tán nem értvén — hiányosan adta vissza. Egyébiránt a betűk vésete elég tisztán, de szerfelett durván van dolgozva; legalább nem ama — gyakran művészi — tisztasággal, mely általában a római feliratok vésetét jellemzi. — Érthetetlen, s a hiányos véset esetének elfogadása nélkül alig kapcsolhatni össze az első, negyedik és hetedik sort. — Ez esetet azonban elfogadva e felirat olvasását következőleg kísérhetnők meg: „OPTIO|nes ordi|natorum¹⁾ | SUBCECILIO Aeliano ET |SVB Aurel|IO. IVLIANO²⁾| principalibus | posuerunt.“

2.

2' 6" magas — 1' 8" széles fogadalmi oltár

I O M
 M A V R E L
 M O E — — N V S
 C O S L E G V P I E
 A V G — — — I S R
 — A N S P R O S A L
 S V A S V O R V M⁽¹⁾ Q
 O M N I V M V L
 M

[⁽¹⁾ az V, és M. betű összefonva.]

¹⁾ Ordinatus, vagy ordinum ductor annyit tett, mint centurio = százados (vagy centurio ordinarius, qui in proelio primos ordines ducit.) — Optio centurionis pedig helyettesse — succenturio — vala a centurionak = százados hadnagya. — V. ö. Nieupoort „Ritus romanorum“ Berolini 1743, 353.; Anthony Rich „Dictionaire des antiquités romaines et grecques.“ Paris 1859, Edit. Chérueil, 137 és 436. l. l.

²⁾ Vagy pedig — s tán megközelítőbben „IO+IVLI+ET (összefonva)+ LIV (?) azaz: „Aurelio, Julio, et Livio“.

Azaz: „Joui optimo maximo | Marcus Aurelius | Moe....nus ¹⁾ | consularis ²⁾ legionis V piae | Augustalis (?) ministr (a T. és R. betűk összefonása esetével) | ans ³⁾ pro salute | sua suorumque | omnium votum libens | merito.“

E fogadványi oltár anyaga könnyen málló természetű zöld porondkő levén, az atmosphaeriliák annyira megrongálták s szertebontották, hogy a feliratot már alig vehetni ki. Egyéb-kint is hibából felfordítva levén béalazva, a felirat szerfelett nehezen olvasható. Nem kívánok ez okon kezeskedni olvasásom helyességiért; állithatom azonban, hogy többszörös után-nézésemnek, egybevetésemnek mindig csak az itt közölt olvasás lön az eredménye.

3.

3' 1" magas — 1' 3" széles fogadványi oltár.

DEAE — — — ESI
REG — — VALVA
LENTINUS BF
COSMIL — S ⁽¹⁾ LEG
XIII G GORDI
AED — L ⁽²⁾ COLNAP
ACENS VBSIG
SAMVM CUM REG
— — ANSVA ⁽³⁾ L — — M

IMP ⁽⁴⁾ DNMANT ⁽⁵⁾ GORDI AV ⁽⁶⁾ GVS
TOETAVIOL — COSX — — —

[⁽¹⁾ az M. I. L. és S. betűk körvonala alig kivehető. — ⁽²⁾ az L. betű alig látható. — ⁽³⁾ a V. és A. betűk összefonva. — ⁽⁴⁾ az M. és P. betűk összefonva. — ⁽⁵⁾ az N. és T. betűk összefonva. — ⁽⁶⁾ az A. és V. betűk összefonva.]

„Deae NEMesi | regINAE Valerius Va|lentinus beneficiarius | consularis miles legio-nis | XIII geminae gordianae | aedIL(is) + coloniæ Napocæ | a censibus subsignavit | Samum cum regione | TRans valLVm „vagy: „valLEm“) imperatore domino nostro M. Antonio Gor-diano augus|to et Aviol A consulibus (239. é. Kr. sz. u.)“ ⁽⁴⁾.

Szükségfeletti lenne figyelmeztetnem e felirat leginkább topographiai fontosságára. Érintve van abban a „Samum“ (Samus-tól) által hihetőleg a Szamos.

Mit lehessen érteni a „regio transvallum“, tehát a vallum = sánczolat, árok és ennek regioja = előtartománya, kerülete — vagy „vallem“-et olvasva tán bizonyos völgyen, illetőleg hegyentúli része alatt? nagy tért ad az elmélkedésre és nyomozásra.

Dacia, mint római tartomány, három kerületre volt felosztva, mint ezt a híres olasz archae-olog gr. Borghesi jogosultan vitatá ⁵⁾. Végleg azonban nincsenek megegyezve az archaeologok e kerületek — Apulensis, Auraria és Malvensis — nevei meghatározásában. Szándé-kom nem az, hogy imez előttük még eddig ismeretlen, tehát meg nem vizsgált felirat „re-gio transvallum“ kifejezéséből következtetve: Dacia e három neve valamelyikének meghatá-

¹⁾ Nem tudom a két hiányzó betűt kipótolni. — MoeNAnus, vagy moeNEnus szokatlan római nevek, s idegenszerűleg is hangzanak; óvakodva lehet tehát bármelyiket is elfogadni. Sajnálunk kell ez okon, hogy a hiányzó betűk miatt a felirat legatus consularisának cognomenét biztosan nem határozhatjuk meg.

²⁾ Consularis rövidítése a „legatus consularis“nak, azaz: a császári provinciákba küldeni szokott helytartók nevezetének. — L. Nieupoort „Ritus romanorum“, 145. l.; a. Rich. „Dictionnaire des anti-quités“ 358. l.

³⁾ Mert így alig lehetne olvasható „consularis legionis V pie AVGustalis rOGans“.

⁴⁾ E felirat olvasását Mommsen úr kiegészítései szerint adom, mivel 1858-ban közöltem volt.

⁵⁾ V. ö. „Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde“ neue Folge I. B., 7—10. l. l.

rozására, vagy nézetemnek tudományos vitatására törekedjem, azt állítván, hogy e három kerület valamelyikének neve „Dacia transvallum, vagy transvallem“ vala. Csak is azért érintém meg e lehetőséget, hogy ez által mind a hazai, mind a külföldi archaeologok figyelmét ama kérdés eldöntésénél e felíratra is fordítsam. — Az esetben is azonban, ha egy „Dacia transvallum“ lehetőségét elejtjük, archaeologjainknak sok tekintetből kell elmélniök e „regio transvallum vagy vallem“ meghatározásánál. A Nagy-szamos, Sajó és Beszterczefolyó-menti sóban és ércben gazdag vidék — az alsó-ilosvai és szészármai római castrum-maradványokkal, a Bethlentől Kócs és Somkeréknek vivő római úttal (igaz ugyan, hogy a vallum nyomainak minden még eddig látható jelei nélkül) ¹⁾ — adhatand-é ugyanis egyfelől kulcsot e vidék meghatározhatására? Vagy igen-é másfelől a Tordától — Salinae — Kolozsvárnak — Patavissa —, s innen Bács, Magyar-Nádas, Sárd és Oláh-Köblösön keresztül Magyar-Nagy-Zsombornak vivő római út ²⁾ vidéke a Mojgrád, Vármező, Romlott és Tihonál létező castrum-stativum maradványokkal? Mind ezek oly kérdések maradnak, melyeket én most érinteni — avatatlan kezekkel — nem akarok ³⁾. Fontos még e felíraton ime kitétel is: „a censibus subsignavit Samm cum regione transvallum“. — E kifejezés eddigelé ismeretlen előttem, s nem találhatom másképpen ide alkalmazható helyes magyarázatát, mint ha e tételt következőleg értelmezem: a Szamos környékét a sánczon vagy árkon túli ⁴⁾ tartománnyal együtt az adó alól felszabadítá, adásától meg- vagy fölmenté, (vagy tán mégjobban) visszafoglalá.

Ezen olvasás által talán nem éppen hypotheticus értelmezését nyernök e felíratnak. Ismeretes tényeket sorolok ugyanis elő, midőn megemlítem, hogy Caracalla alatt a gothok a római tartományokba beütvén, ez az imperator Daciát maga sorsára bízta; hogy ez és A. Ant. Heliogabal alatt a magokra hagyott helytartók alig tudták e provinciát a szomszéd barbarok támadásai ellenében védelmezni — (igy a carpok, egy goth-féle nép Pupienus és Balbinus alatt a moesiaiakat, a scythák az istermelléki római telepítvényeket támadták meg); hogy maga Antonius Gordianus is — a kinek uralkodása első évéből való e fogadmányi oltár — az alanok ellen harezolt. Igen valószínű tehát, hogy — mint aztán a későbbi imperatorok alatt gyakrabban is történt — ama barbar népeknek Daciában és Moesiában bizonyos földterületeket engedtek, engedhettek át e provinciák helytartói, s fizetett adók által biztosították magukat a béke felől. Talán ilyen terület lehetett ezen „regio transvallum is“, melynek adófizetés alóli fölmentését érdeklí a kérdéses felírat.

„Aedilis coloniae Napocae“. Új epigraphiai adat a rómaiak Napoca nevű daciai coloniájának a Peutinger-féle postaföldabrosz, Ptolemaeus geographus utáni topographiai elhelyezése kérdéséhez.

Mint fennebb is vala alkalmam említeni, én a Peutinger-féle földabrosz, az ezzel teljesen találó jelenlegi távulsági mérték, Timon, Felmer és Benkő gyanításai folytán Napocát Szamosujvárhoz helyezem. Mily szembetűnő a lehetőség, hogy az optatianai Valerius Valentinus a szomszéd Napocának lehetett aedilise.

Nem alap nélkül kívánom azonban állítani, hogy a Peutinger-féle földabrosz Optatianája a mai alsó-kosályi castrum-stativummal ugyan egy. Napoca ugyan-

¹⁾ „Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale“ 1856, I. B., 131. l.

²⁾ Ha tán völgy ninesen a „vallem = vallem“ alatt értve. Ez esetben a „regio transvallem“ hihetőleg a „malvensis“ kerülettel egy lehetett.

³⁾ Az említett vidékeket archaeologiai tekintetben kibúvárolván, s tán megszerezhetvén az ily fontos kérdés tárgyalásához okvetetlen szükséges anyagot: reménylen, hogy évek multával hozzászólhatok e kérdéshez. — Addig is azonban azt, hogy északi Erdély római emlékeinek hiánytalan egybeállítására s közreadhatására főbb vágyaim s törekvéseim egyike: kimondani óhajtom e helyt főleg azért, hogy czélom megközelítése tekintetéből nyilváníthassam, hogy minden arra szolgáló adatot legnagyobb köszönettel veendek, honunknak e tárgy iránt érdeklí fíaitól.

⁴⁾ Például olyforma terjedelmű — a rómaiak birtokát a sarmatáktól elválasztó sáncz, mint az úgynevezett csörsz árka, vagy mint a római sánczok.

is ama tábla szerint Optatianától 16 római millia-passuumra, azaz: 3 1/5 g. mértföldre feküdt; s ezen távulság a Szamosujvár és A.-Kosály közötti távulsággal teljesen egyezik. Állításom erősségéül felhozhatom még, hogy miután a földabrosz rajzolója Optatiana és Largiana közé egy átgázolandó folyóvizet helyezett: ezt igen természetes következtetéssel a Nagy-szamosossal azonosíthatjuk. Azon körülmény, hogy e folyó jelenleg az alsó-kosályi castrum romjain túl foly, és az A.-Kosályról Alsó-Ilosvára útzónának nem kell e folyót átgázolni: nem gyengíti állításomat, mert e földabrosz első felvétele idejében az éppen e két castrum között folyhatott el, amaz időtől fogva medret cserélvén, minek esalhatatlan nyoma látható is az A.-Kosályval szomszédos Alór falu határán, sőt magában az alsó-kosályi határban is. — Végre a Peutinger-féle földabroszon Optatiana és Largiana között indicált távulsági mérték is — 15 r. mf. — egészen egyezik a mai A.-Kosály és A.-Ilosva közötti 3 g. mf. távulsággal.

Északi Dacia ó geographiája felőli véleményem kiegészítése végett nem tartom helyenkivülinek megjegyezni, hogy az a hegység, mely a p. földabrosz szerint Apulumtól kezdve Porolissoig ime felirattal „Alpes bastarnice, blastarni, bacpetoporiani“ van jelölve, s mely a római birodalom dáciai tartományát keletről a sarmata törzsektől — a pit-ek, dag-ok, geták és venadoktól — kik a jelenlegi északkeleti Galiciát és Bukovinát lakhatták — elválasztotta —: nézetem szerint egy a Ptolemeus által is említett és egyetemesen „Karpatus mons“¹⁾ névvel jelzett hegyekkel; s hogy ezen hegységek alatt a Kárpátoknak — tordai, ezibles, radnai, sajió havasok neve alatt előforduló elágazásait vélem rejteni. Végre hogy a „fluvius Agalingus“ név alatt a bukovinai Besztercze, Moldova vagy Sereth folyója lenne érthető²⁾.

4.

Találtam még a b. Huszár-féle, kapjoni kastélyban egy — szakállas férfit, nőt és három gyermeket ábrázoló féldombornívü 2' magas — 2' 8' széles római sirkövet minden felirat nélkül. — Nem tartom feleslegesnek erre vonatkozólag megjegyezni, hogy a nép ez emlékkő alakjaiban Miczbán családja tagjainak alakjait véli fölfedezhetni. Érdekes eset ha megfontoljuk azt a körülményt, hogy a kapjoni várat — mely éppen a b. Huszár-féle kastély helyén létezett — a Bocskai család (György szerezvén azt meg 1569-ben) birta 1607-ig, (mikoron is István a fejedelem a Hallereknek hagyományozta); s ha tekintetbe vesszük a mondát, mely a Bocskai családot Miczbán fiai egyikétől, Simontól eredtetí.

Mind ezen leirt négy római emlékkő anyaga zöldporondkő. Sajnálunk kell azonban, hogy azok e könm gödrös lukacsos természeténél fogva a lég, nap, eső hatásának tetemesen kitéve levén, már is porladozó állapotban vannak.

¹⁾ Geographiae etc. VIII. Basileae, 1552. 44. l.

²⁾ Örülni fognék, ha archaeologjaink figyelembe vennék közleményem e tételeit, annyival inkább, mivel végre is csak vitatással derülhetnek fel ó geographiánkat illető ilyen érdekes, de kétséges feladványok. — Arra nézve, hogy ily nehéz kérdésekhez hozzászólni bátorkodtam: szolgáljon azon állhatatos meggyőződésöm mentségül, melyszerint Dacia geographiájára és topographiájára vonatkozó ily specialis kérdéseket legjogosultabban illető hazai — jobban mondva bennszülött — archaeologok tárgyalhatnak, kitűnőleg helyismereti előnyükre támaszkodva; vagy legalább hogy ilyen kérdések vitatásánál azoknak a helyiséget illető véleményük mindig kihallgatandó lenne. Hogy aztán nézetük okadatott-e? azt — minden esetre azonban a nyújtott helyismereti adatok felhasználásával — csak gyakorlottabb archaeologok — e tudomány magasabb szempontja világánál — határozhatják meg véglegesen. Ebből kifolyólag kötelességemnek tartom e pontnál kijelenteni, hogy északi Erdély geographiálára vonatkozó nézeteimnek ezen igénytelen formulázása nem tudományos dissertatio: hanem egyszerűen helyismeretemre s autopsiámra alapított közlemény akar lenni, mely beéri azzal, ha huzám tudós archaeologjai, s e tudomány külföldi emberei becses figyelmökre méltatandják.

B.

Követve archaeologiai fürkészetemet a gr. Eszterházi-féle, kapjoni lakház udvarán a következő feliratoknak jutottam nyomára:

1.

2' magas — 1' 1³/₄" széles fogadmányi-oltár; a főépületbe befalazva:

DEAE NEME (1) S I
SACRARIVM
VETVSTATE
DILAPSVM ÷ A
Solo RESTITVIT
CASS ÷ EROTI
ANVS ÷ B ÷ F ÷ Co S
AGENS ÷ INMV
N (2) ERE ÷ STAT ÷ R (3)

[(1) M E. összefonva. — (2) az N. betű fele lepattanva. — (3) az R. betű kétes.]

„Deae nemesi | sacrarium | vetustate | dilapsum a | solo restituit | Cassius Eroti | anus
beneficiarius consularis | gens in mu | nere stationem....“

Tiszta szép vésetű levén a felirat könnyű az olvasása is; kivéve az utolsó betűt, mely—
le levén itt a kő pattogozva — bizonytalan. — F-re = fecit-tel, vagy P-re = posuit-tal
gondolni sem lehet, miután már a restituit előljár.

2.

A kertben szabadon 3' 5¹/₂" magas — 1' 6" széles fogadmányi-oltár:

I O V I F V L G
P R O S A L V T E
D D ÷ N N — — — — —
— — — — —
— — — — — A V G V
S T O R V M ÷ C H
P R I M A ÷ B R I T T A
N I C A ÷ O O ÷
V L P

„Jovi fulguratori | pro salute | Dominorum nostorum... augu | storum cohors | prima
britta | nica miliaria | votum lubens posuit.“

A harmadik sor fele, a negyedik egészen, s viszont az ötödik sor fele úgylátszik
szánszándékkal ki van vakarva. — Gyakori epigraphiai jelenet. A megbuktatott imperator
nevét az utód kitörülteté, vagy ennek párthivei kitörülték a chronológiának legnagyobb ká-
rára. — Kik azon imperatorok, a kiket e felirat érthet, nem lehet kivenni, miután a kivakart
sorok betűinek legesekélyebb körvonala sem maradt.

Hogy a „cohors I brittanica miliaria“, vagy a „pedites singulares brit-
tanici“-knak osztályát Traján hozta Daciába, már tudva volt Trajánnak 110-ben Kr. után
kelt katonai diplomája által¹⁾. — E felirat tehát a „cohors prima brittanica miliaria“-

¹⁾ Arneth „Zwölf militärdipl.“ VI. —

nak az alsó-kosályi—optatianai—castrum-stativumban való állomás helyét jelöli ki¹⁾. — A „cohors II brittanica miliaria“ — mint láttuk — Alsó-Ilosván — Largianában állomásozott.

3.

Fogadalmi oltárnak 3' 2'' magas — 6'' széles töredéke:

— — — — —
 OLPROSALDNAV
 G
 PONTMSPTANT⁽¹⁾ IOCHIAN
 — — — — —

[⁽¹⁾ NT. összefonva.]

„...cOLonia pro salute domini nostri augusti | pontificis maximi SPT (?) Antiochiano (et Orfito consulibus)“.— Claudius Gothicus, hihetőbben azonban Domitius Aurelianus idejéből. — Az SPT betűk értelmét magyarázni nem tudom.

E fogadmányi-oltárt 270-ben Kr. emelték, mit a consulok megjelölése bizonyít. Ez okon valószínűleg egyike a legújabb keletű dáciai feliratoknak. — Eutrop IX-ik könyve 15-dik részének ime szavai szerint: „provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit (t. i. Aurelianus), vastato omni Illyrico et Moesia, desperans eam posse retinere: adductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae, in media Moesia collocavit sat.“²⁾. — Domitius Aurelianus Daciát uralkodásának (270—275 Kr. u.) utolsó éveiben — legioitól s a telepeseiktől kiűrité, hihetőleg 273—274-ben Kr. u., mert már 275-ben Kr. u. Byzancz és Perynth között megölk. Innen látható, hogy e feliratoskövet Dacia végképpen odahagyása előtt alig 3 évvel emelték; ez okból tehát chronologiai tekintetben legnagyobb fontosságú. — Fájlni lehet, hogy e feliratnak mind alja mind eleje hiányozván, a colonia nevének bizonyosságát — (ha ugyan az „...OL“ betűket „coloniára“, s nem „SolI-ra“ lehetne kiegészíteni“) — megszerezni nem lehet.

4.

A kapu mellett befalazva 1' 2¹/₂'' magas — 1' 5¹/₂'' széles sirkő darabja:

O + V I X + A N N⁽¹⁾ + L X — —
 E T + A V R + A E L I A N
 B — — —

[⁽¹⁾ NN. összefonva.]

„....vixit annos 60... | et Aurelio Aeliano | bene merentibus. — Az első helyen említett halott neve — csak a végső O levén meg — hiányzik.

5.

Látható még továbbá a főépületbe befalazva két lovas férfiut elétüntető dombormű; nemkülönben a kertben egy Jupitert a sassal lábainál ábrázoló közsobor s több ilyen töredék³⁾.

¹⁾ Fényt derít az még több kétes archaeologiai esetre is. V. ö. Henzen „Commentar“-ával Antoninus Pius 157-i katonai diplomája felett („Archiv des Vereins für siebenb. Landeskunde“ Nf., 1859, 1. H., 126, 131—132 l.), — nemkülönben Müller F. értekezésével, „Mittheilungen der k. k. Centr. — Commission etc.“ IV. B., 1859, 107 l. 2 h.

²⁾ Eutropius. E recensione H. Verheyk, Norimb., 1792, 104 l.

³⁾ Nem kétlem, hogy imez elésorolt emlékek birtokosai — felszólítván arra — készségesen ne fognák átadni a köveket muzeumunk számára.

C.

Következő feliratos kövek továbbá Kapjonból birtokunkba:

1.

1' 5'' magas — 2' széles fogadmányi-oltár:

DEAE NEME⁽¹⁾ SI
C ♦ I V L ♦ M A X I M X⁽²⁾
B F ♦ C O S ♦ L E G
V M A C P — — — —

[⁽¹⁾ M E. összefonva. — ⁽²⁾ X kétes.]

„Deae nemesi | Cajus Julius Maximus... | beneficiarius consularis legionis | V Ma-
cedonicae Pic....“ — Vagy ha az utósorból semmi sem hiányzik: „posuit“.

2.

2' 5½'' magas — 1' 2'' széles fogadmányi-oltár:

I O M
E T D I S
D E A B V S
O M N I B
V A L V I B
V A L E R I A N
V S B F C O S L E
X I I I G
V S L M

„Jovi optimo maximo | et dis | deabus | omnibus | Valerius Vibius | Valerian | us be-
nificarius consularis legionis | XIII geminae | votum solvit libens merito“.

3.

1' 10'' magas — 2' széles feliratoskö töredék:

— — — — — F
— — — — — R I
— — — — — F E L
— — — — — I

(¹)
— — — — — E B R I T
— — — — — R E N S E S
— — — — — L I ♦ B I T H I
— — — — — I V N C T⁽²⁾ — —

[⁽¹⁾ Mintegy öt sor hiányzik. — ⁽²⁾ T kétes tán I.]

E felirat betűi esetlenül vannak faragva; ehhez járul még az a körülmény is, hogy a kő maga ketté van törve, s hogy a negyedik sor után mintegy 5 sor látszik szándéko-
san kivakarva lenni, — Lehetlen tehát e felirat értelmezését megkísérteni. — Az utóbb emli-
tett körülményből, hogy t. i. több sor van szándékosan levésve: minden esetre imperator
tisztetéjére emelt feliratnak látszik. — A meglevő betűk nyomán talán ilyformán lehetne a
szövegnek némi értelmet adni: „... imperatoRI | pro FELici | s a t.“ — A végso-
rokban újból a „cohors I brittanica“ neveztetik meg ilyformán: „... cohortis primE britta-

nice milia RENSES — talán az E. hiba I. helyett — | sub cura L I + B I T H I
 s a t. — Minden hiányai mellett is érdekes e felirat a „cohors I brittanicára“ való új-
 lagos hivatkozása miatt.

D

Az alsó-kosályi görög-egyesülthitűek templomának kerítésén belől végre e feliratos
 követ találtam: 2 $\frac{1}{2}$ ' magas — 1' 8'' széles fogadalmi oltár:

I + O + M
 C E T E R I S Q
 — — — — E L I S
 S E X — — I S N S
 R E — — — F R A
 T — — S — — — O N
 A V G — — — O V I X
 L — — — — — O S (1)

[(1) az ajánlványi szöveg kezdő betűit — I. O. M. — kivevén a többi szinte mind kétes.]

Ezen feliratot, az idő által igen megviselve levén, képtelen vagyok bár miként
 is értelmezni.

A közhit szerint eme fogadalmi-oltárt hajdan a g. e. h. templomban áldozóasztal
 lábának használták; de a templomot más helyre építették, s a régi áldozó asztalt mással
 helyettesítvén, a kérdéses feliratos követ földbe ásva azon helyen tartják, a hol a régi templom-
 ban az áldozó asztal támaszául szolgált, minthogy — mint mondják — a köznép véteknek
 tartaná más helyre mozditását. — Így pedig teljes elmállásnak, végenyészetnek néz elébe.

E

1.

Megemlítendőnek tartom még egy — ha bár nem éppen teljes joggal e szakasz alá
 sorozható emlékkövi feliratát. — Ez az emlékkövi fogadalmi-oltár alakra van faragva, s egy — a
 constantini korszak félreismerhetetlen műizlésében faragott, balra néző római férfiú mellképét
 ábrázolja; az arc közepének irányában jobbról O-t, balról I-t feltüntető egyes bevéselt be-
 tükkel. — Azon adatból ítélve, hogy az Alsó-Kosályt és Kapjont birtokló gr. Haller-család
 birta és birja Dézsre az úgynevezett „Rákóczi-házat“: lehetséges, hogy ime — hihető-
 leg az alsó-kosályi római castrumban kiásott emlékkövet valamelyik családtag hozatta a kö-
 zeli Dézsre, s érdeklődve épen maradása iránt lakházába falaztatta. — Látható e felirat az
 említett gr. Haller-féle ház udvarra szolgáló erkelyének jobbfelől levő oldalfalába (Báthori
 Zsigmond fejedelem nevének kezdőbetűivel jegyzett, s a Báthoriak czímerét elétüntető farag-
 vány szomszédságában) befalazva.

2.

Megjegyzem végül, hogy egy — az alsó-kosályi castrumtól a Nagy-szamoson keresz-
 tül Dézs felé vivő római út maradványai könnyen kiösmerhetők.

Foglaljuk röviden egybe mind azt, a mit e töredékes közleményem nyomán több
 mint hypothesisal következtetnünk lehet. — Ezek a következők:

1. Hogy a rómaiak Patavissája Kolozsvárhoz, Napocája Szamosujvárhoz, Optatianája Alsó-Kosályhoz, Largianája pedig Alsó-Ilosvához¹⁾ helyezendő. — Nem különben, hogy

2. az „ala II praetoria“ Szamosujváron, a „cohors I brittanica miliaria“ Alsó-Kosályban, végre hogy a „cohors II brittanica miliaria“ és a lovasokból álló „ala I tungrorum frontoniana“ Alsó-Ilosván állomásozott.

Legyen szabad végezetül ó geographiánk érdekében archaeológjaink figyelmét Erdély észak-nyugoti úgynevezett „szilágysági részeire forditanom, hol is a Mojgrád, Vármező és Tihónál létező castrum romokban könnyen találhatnánk Ptolemaeus „Ulpianum -a“, „Docirana vagy jobban Doricum“ és „Rhuconium“-ának helyiséget.

Nem végezhetem bé e kisdéd közleményt a nélkül, hogy muzeumunk archaeologiai gyűjteményét közvetlen érdeklő pár ohajtásomat el ne mondjam.

Erdély földje római szintűgy, mint magyar feliratos kövekben szerfelett gazdag. — Pár ezer darab ugyanis az, melyet már ismerünk, és hányat boritanak még a föld néma rétegei, s a szorgalmas eke vasától meghorzsolva, hány fog még világosságra jöni?

A meglevő mindennemű epigraphiai emlékek összegyűjtése leendő az „erdélyi muzeum-egylet“ egyik szép, de nagyon fáradságos feladata egyfelől: míg a begyűlendőknél elhelyezése sem kis gonddal fogja másfelől szaporítani a t. egylet teendőit.

Külföldi muzeumoknál széles és szellős arcade-okat — íves csarnokokat — használnak ilyes emlékek felállítására s elhelyezésére. Ezen elrendezés a mellett, hogy nem csak a tudományos vizsgálóra, hanem a laicus szemlélőre nézve is czélszerű — könnyebbitve lévén az átnézet a chronologiai felállítás által — még a díszesség, sőt szépség tekintetéből is ajánlatos. Nélkülözni az erdélyi muzeumnál — mely mint sejtenünk lehet e részben igen gazdag lehetne — az epigraphiai emlékek ily rendszeres és czélszerű felállítását: nagyon elszomorító lenne! A példa előttünk van, s óva int a baj elkerülésére. E tételtem a pesti „magyar nemzeti muzeum“-nak egy nagy hiányosságát érdeklí, melynél t. i. a nagy mennyiségű s honi archaeológiánk szempontjából tömeges — de instructiv felállítást igénylő feliratos kövek, márvány s a t. római- s magyar műemlékek rendezetlensége maig is fájóan érezteti egy díszes, czélszerű arcade hiányát. Mindaddig, míg egy ilyen nem díszesítendi amannak s muzeumunknak is udvarát vagy kertjét: a helyett, hogy a rómaiak nagy szelleme, vagy hazai hőseink, statusférfaink, tudósaink jeles tettei szólhatnának meg azokról a néma kövekről — viszont tette s a nagynak, szépnek, hasznosnak utánzására buzdítván: válni fognak még a tudomány emberei előtt is élvezhetlen köhalmazzá, mely egy altermet, pinczét, — szükség esetében pedig egy udvarszögletét foglalandja el.

Ohajtandó lenne tehát, ha a t. egylet útasításul működő választmányának — nézetem szerint azonban a mikénti kivitel semmi positiv rendelkezéssel nem korlátolván — azt adná: „intézkedjék úgy, hogy a muzeumi építkezések tervezésénél — természetesen a szakértőknek kihallgatásával — az erdélyi epigraphiai emlékek felvételére alkalmas arkádok építésére is legyen gond fordítva“.

Muzeumunk egyik fődíszét kétségkívül a feliratos köemlékek teendik. Arra nézve, hogy miként juthasson az erdélyi muzeum mentül számosabb ilynemű emlékek birtokába: szándékom a t. egyleti választmányhoz egy. úgy hiszem, czélra vezető tervezetet nyújtani bé. — Addig is azonban, míg ezt megtehetni módomban lenne hinni szeretem, hogy azon tisztelt hazafiak, kik ilynemű kö-, márvány- s a t. műemlékek birtokában vannak, s kiknek —

¹⁾ Az első szakaszban Largiana fekvését meghatározni törekvő véleményem e három szakasz végezte után e helyen találja — némileg amazok corollariumául — érvényesülését.

vagy lakásuknak a muzeumhoz közelvoltánál-, vagy pénzerejökönél fogva — tehetségök és módjukban van, ilyenü emlékek beszállítását a muzeum helyiségeire eszközölhetni, megakadályozandják ily emlékek elszoródását, feledékenységbe merülését egyfelől, valamint szerzemállítását s szándékos összerombolását másfelől.

Azon időtől fogva, midőn 6-ik Károly császár kormánya, kitünő figyelmet fordítván a birodalom epigraphiai műemlékeire gr. Ariosti által az ilyeneket Erdélyben összegyűjteté hazánkból kiszállítatá: hány ily emlék lön feldulva, hány veszett végképpen el — avvagy jutott.....külföldre? Hány emlék, melynek feliratát Zamosius, Köleséri, Tröster, Seivert a régibb hazai, s többen az újabb epigraphicusok közül, közétevék — fájdalom azonban, hogy gyakran hiányosan — nem létezik már többé?; pedig, miután a hiányos olvasás a mellett, hogy az ilyenekkel foglalkozó tudósnak sok idejét elforgácsolja s mégis csak zavart okoz, pedig mondom, hány epigraphicus nem ohajtáná e hiányokat a létezőkkel való egybevetés által készségesen kijavítani.

Ime egy új — századik tán — de bizonynyal nem utolsó érv, mely hazai muzeumok állítását szükségképpen követeli! Muzeumunk Isten kegyelméből, s Erdély nemes — mert áldozatra kész — fiainak akaratából már van, s most kívánnók-é indolentiából vagy egyéb okból megfosztani a tudományt, meg az utókort attól, hogy a dicső mult emlékeit, összegyűjtve s muzeumunkban központosítva nem levén, ne használhassa, s azokból tanulván — ne okuljon? Ez erőnknek félreismerése, több, indolentiánál több: közvetett vandalismus lenne!

Nehéz — mint mondam — de igen szép feladata egyletünknek a még meglevő emlékek összegyűjtése, egyesektől való kinyerése, s végre rendszeres tudományos felállítás. Nagy szorgalmat igénylő munka!; de ha végezve lesz: nem fogjuk szégyenkedve kísérni a muzeumunkat felkereső idegent, tudóst e termeken keresztül; büszkén küldhetjük a fiatal nemzedéket muzeumunk látogatására, mely akkint tárháza úgy — e hont leigázó, de civilisatiora szoktató kihalt nagy nemzet műemlékeinek, mint kincstára a z on nemzet ereklyéinek, a mely második hazát alapítván annyi vérrel küzdött e szent föld megtartásáért; mely a polgárisodást, közműveltséget — mennyire a folytonos harci zaj engedte legjobb szándékkal s oly tanulékonyan ohajtotta — bár sok oldalról gátolva elsajátítani; s mely végre hazáját — hiszem Isten után — el nem veszítvén haladni fog a civilisatival, ápolandja a műveltséget, s igazat adván gr. Montalembert tételének, hogy „hosszu emlékek teszik a nagy nemzeteket“ — tiszta kézzel ápolandja, s feledésbe menni — vagy éppen veszni — nem engedendi, hiven megőrizvén: tíz évszázás emlékeit“!

Utólagos jegyzés a 42-dik laphoz.

A C. 1. szám alatt leirt fogadmányi oltár feliratában a „Cajus Julius Maximus“ után üresen hagyott helyet, a kétes X betűt epigraphia rövidített jelnek — melyet nyomdai jegyek nem birnak képezni — tekintvén „centurio“-nak véli már most magyarázhatni a tisztelt szerző.

A D A L É K

N É P Ü N K K Ö L T É S É H E Z

Gyulay Páltól.

(Kivonat*).

A Muzcum-egylet febr. 25-dikén tartott tudományos ülésében Gyulay Pál „Egy kis adalék népköltészetünkhöz“ cím alatt néhány erdélyi, nagyrészt székely népkölteményt olvasott fel széptani taglalattal kísérve.— Mindjárt értekezése elején megemlíti, hogy mióta a Kisfaludy-társaság megszűnt munkálkodni, a néphagyományok gyűjtése is megszakadt, mert az az egy pár gyűjtemény, melyek tíz év óta megjelentek, mind régibb idők mozgalmának eredményei. Kiemelte a Muzcum-egylet törekvését, mely az érezhető szükségét legalább részben pótolni akarja, felszólítván tagjait néphagyományaink gyűjtésére.

„De vajjon lesz-e fáradozásunknak ohajtott sikere—mond folytatólag az értekező—fogjuk-e gazdagítani a magyar népszellem kincstárát, vagy csak szegénységünket leszünk kénytelenek bevallani? Oly kérdés, melyre az irodalmi közvélemény nem éppen vigasztalóan felel. Majdnem általános az a meggyőződés, hogy az erdélyi népköltés csekély figyelemre méltó. E vélemény nincs minden alap nélkül. Mindaz, mi eddig a magyar néphagyományok gyűjteményeibe Erdélyből került, vagy éppen nem új, vagy éppen csekély becsü. Különösen a székely népköltésben csalódott az irodalom. Azt hitte, hogy egész új világot fog fölfedezni, ősbibb eredetiséget, gazdagabb kedélyt, alkotóbb képzelmet s mindennek éppen ellenkezőjét találta. Azon 20—40 székely népdal között, melyeket Erdélyi közölt, alig van egy pár figyelemre méltó, s a legszebb is csak már egy ismert dal gyöngé variánsa: szóval, mintha az erdélyi vidékek népköltése csak hulladékokból táplálkoznék, s a mi benne eredeti és vonzó, inkább nyelvi sajátosság, ethnographiai adat, mint költői szép. Csak a

legtöbb időben kezd ingadozni e vélemény, mióta néhány becses adat fekszik a kritika előtt. A „Hadak útja“ mondában, melyet Lugossy egy székely katona elbeszélése után jegyzett föl, nevezetes adalék járult hunmondáink köréhez; Kriza gazdag gyűjteményéből egy pár mutatóvány szokatlan figyelmet gerjesztett; a Nagy Lajos által közölt Baresai pedig egyik legjobb népballadánknak lön elismerve. Ime egy kis buzgalom, már is mily szép eredmény, ime néhány jel, melyek méltán erősíthetik önbizalmunkat, hogy fáradozásunk nem lesz sikertelen. Én is ez önbizalmat akarom erősíteni néhány erdélyi még eddig ismeretlen népköltemény bemutatásával, melyek szerintem az összes magyar népköltés legszebbjei közé tartoznak, s mintkögy éppen ballada és románézneműek, népköltésünk legterméketlenebb ágát fogják gazdagítani.“

E költemények egyike így hangzik:

Elindula Ajgó Márton
Hosszu útra, rengetegre;
Megtalálta Molnár Annát
„Gyere velem Molnár Anna:
Hosszu útra, rengetegre.“
„Nem mehetek Ajgó Márton,
Vagyon nekem csöndes házam,
Csöndes uram, jámbor uram,
Karon ülő kicsi fiam!“
Hivta, nem jött, elrabolta.

*) Az eredeti értekezést egész terjedelmében a „Budapesti Szemlé“ben közölvén szerzője, csupán e kivonattal szolgálhatunk olvasóinknak. Ez is megjelent ugyan a „Kolozsvári közlöny“ben, de tán tartósabb lesz könyvben, mint egy politikai lap veszőkeny hasábjain.

Elindultak most már ketten
Hosszu útra, rengetegre;
Megtaláltak egy burus*) fát,
Leülének árnyékába.
„Nézz egy kicsit a fejembe!“
Hullni kezd az asszony könye.
„Mért sírsz, mért sírsz Molnár Anna?“
„Nem sírok én Ajgó Márton,
A mi hull, a faharmatja.“
„Nem hull most a fa harmatja,
Mert éppen álló dél vagyou.“

Felindula Ajgó Márton
Ekkor a fa tetejébe;
Visszaejti a pallosát.
„Add fel, add fel pallosomat!“
Felhajtja a pallosát,
Ketté vágja a derekát.
Felöltözik ruhájába
Térdig érő ángliába,
Elindula hazájába,
Megállott a kapujába.

„Csöndes gazda jámbor gazda
Adsz-e szállást az éjszaka?“
Nem adhatok, vitéz uram,
Vagyou neker: síró fiam.
Addig kérte, míg megadta.

„Csöndes gazda, jámbor gazda
Van-e jó bor a faluba?
Hozz egy kupát vacsorára.“
Míg az ura borért jára,
Kigomboilta a dolmányát,
Megszoptatta síró fiát.

Értekezőnek feltűnő e ballada eredetisége, a mennyiben nincs rokonságban az általa ismert hazai s külföldi balladákkal. Szerinte legszebb alkotásu balladánkat is többé kevésbé megtalálhatni más népek költésében. Ez állítása bizonyítására összehasonlítást tett a magyar, szerb, angol, spanyol, litván népköltés között. Megjegyzé, hogy mindezt nem népköltésünk kisebbitésére mondja. „A valódi eredetiség — úgy mond — mind a nép-, mind a műköltésben nem a tárgyban, az alapeszmében rejlik, hanem a szellemben és feldolgozásban. Az emberi szenvedélyek és viszonyok nagyjában mindenütt ugyanazok, s ha még a mellett ugyanazon polgárisodás kebelében fejlődtek ki, lehetlen, hogy a legtávolabb élő nemzetek költése is ne mutasson fel közös vonásokat, nemcsak tárgyban, hanem még inventióban is. Azonban valamely nem használt alapeszme, vagy szokatlan inventio, ha egyszersmind költői, mindig nagy figyelmet érdemel.“

Értekező e balladában ilyesmit lát, ha nem is éppen valami nagybecsűt, de mindenestre becses —

*) Burus annyi, mint terebély, ágával jókora helyet fedő, borító fa, a boru vagy buru szótul; még Zrínyi u-val írta: „Im itt felkoltan vitéz-vitéz e buru.“ XV. ének 74-ik vers.

az anyai szeretetnek egy szokatlan és valóban költői vonását. Megjegyzí, hogy az anyai szeretet sokkal nagyobb szerepet játszik a nép, — mint a műköltésben. E jelenség okainak fejtegetése után áttér a ballada taglalására. Kiemelí a többek közt a Molnár Anna jelleme rajzát. „E hü és gyöngéd nő jelleme egy pár vonásban, mély lélektani következetességgel van rajzolva. Midőu hívja Ajgó Márton, nem mondja neki, hogy nem szereti, nem szidja össze, mi némi kaczer színezetet adna vonakodásának, hanem a mély kedély legbájosb naivságával menti magát:

„Nem mehetek Ajgó Márton,
Vagyou nekem csöndes házam,
Csór des uram, jámbor uram,
Karon ülő kicsi fiam!“

Oly meintség, melyről azt hiszi, hogy ellenállhatlan. Fogalma sincs arról, hogy férjétől és gyermekétől megválhassék a nő, s lehessen valaki, ki képes legyen ezt kívánni. Később a fa alatt szintén nem átkozódik, nem tűz össze rablójával; az ő átka sohaj, az ő haragja köny, azt is eltitkolja, mert élete türelem és önmegadás. Az is művészien van gondolvá, hogy tulajdonképpen nem ő gyilkolja meg Ajgó Mártont, hanem a véletlen. A véres tett mennyire ártott volna a végkifejlés bájának; mert semmi sincs művészietlenebb, mint tragikai elemet használni tragikai ezél nélkül. Az átöltözködés, vagy tulajdonképpen a esizmaíg érő, angol posztóból készült mente felöltése is e nő jellemét emeli s végkifejlésre szolgál. Molnár Anna férfiruhába öltözik, hogy ne jusson újra valamely kóbor vitéz kezébe, hogy minél hamarabb és biztosabban juthasson gyermekéhez, s midőu férje nem ismer reá, csak akkor ötlík eszébe ama gyöngéd esel, mintegy az ösztönszerű anyai szeretet önkénytelenségéből. Az átöltözés és útazás sebeségét mennyire kiemeli a nyelv és rhythmus sebesége, éppen mint a rablás szenvedélyes erőszakosságát a „Hivta, nem jött, elrabolta“ sor, mely keveset sem enged Caesar „veni, vidi, vici“ híres mondasának.“

Értekező e balladát nemcsak széptani tekintetben tartja becsesnek. Szerinte egyike legrégibb népköltésünknek, mit részint magából a tárgyból, részint a költemény külső alakjából igyekszik bebizonyítani. Erősségül hozá fel Arany azon állítását, miszerint népköltésünk eredetileg csak a rhythmus báját ismerte, s minden afféle mint rím és mérték csak esetleges lehetett, e rhythmust pedig képezte a verssor egyes ífemeinek hangsulyos szók általi kiemelése, melyet néha az alliteratio is élesített. — Ide vonatkozólag még négy, szebbnél szebb népköltéményt olvastott fel, melyek rimetlenek, s melyekben a hangsú-

lyosság rhythmusán kívül még a gondolat rhythmusa is megvan.

„Imé e költemények fontossága—mond folytatólag—nemzeti rhythmusunk legnevezetesebb kérdésére nézve. E mellett nekem úgy tetszik, mintha e költeményeken ha nem is éppen egészen új, de mégis oly nemü szinezet ömlenek el, mely népköltési gyűjteményeinkben szokatlan, ritka: bizonyos naivabb képzelem, mélyebb kedélyesség, erélyesb régiség. S ne örvendjek-é, midőn még azt is hozzá tehetem, hogy egy pár oly költemény is van kezeim közt, melyek a Tisza partjáról vándoroltak bérceink közé, s itt szájról szájról szájra adva sokkal szebbekké kerekedtek“.

A felolvasott két költeményről megjegyzi, hogy mindenik megvan az Erdélyi gyűjteményében; az első egy négy sorból álló dal, mely nálunk egész románeczcza kerekedett ki; a második ott is románeczcza, de homályos, indokolatlan, báj nélküli, itt csaknem művészi egész.

Végül így szól: „De nem fárasztom tovább önök

türelmét töredékes és inkább csak figyelemgerjesztő, mint a tárgyat kimeríteni akaró jegyzetemmél. Nagyon meg volnék jutalmazva, ha felolvasásom bármi kis részben erősítené önbizalmunkat, hogy néptünk még ki nem bányászott költése drága kincsüket rejt, ha közlött mutatóványaim ingert adnának báresak egy hazámfiának néphagyományaink gyűjtésére. Ha az én kisdéd gyűjteményem, melyet leginkább tanítványim buzgóságának köszönök, néhány hónap alatt is ennyi szépet bir felmutatni, ha engem egy székely kocsis és gyalui szolgáló csaknem esetleg ennyi becses ereklyével tudtak megajándékozni: mennyivel többet tehetnek azok, kik vidéken laknak, s az idő és körülmények nagyobb kedvezésével dicsekedhetnek? És miután nekem jutott a szerencse néphagyományaink ügyében a Muzeum-egylet tudományos ülésén először szót emelni, legyen szabad egyszersmind kérnem a t. választmányt. hogy a netalán beküldendő gyűjtemények rendezésére s később kiadására méltóztassék az én munkásságomat is igénybe venni, mire teljes készséggel ajánlkozom.“

A
NÖVÉNYTÁPLÁLKOZÁS ÜGYE
NAPJAINKBAN.

Olvasta

az erd. o. muzeumegyleti választmány tudom. 2-dik ülésében

mart. 10-dik. 1860.

BRASSAI SÁMUEL,

muzeumi ideiglenes igazgató.

A ki a természeti tudományok birodalmában, jelesen a kémia terén bár egy kis körutat vagy kitérőt tett, kérdjük meg tőle, ki neve ütötte fülét legsűrűbben? Minden bizonynyal azt feleli tétovázás nélkül, hogy a „Liebig“é. Ugy is van az, salonok és hallgató termék egyformán hangoztatják vissza e nevet. Tanár és tudománykedvelő egyformán hódol tekintélyének. A szigorúan tudományos és a népszerű irodalom lapjain egyaránt találkozunk vele. Hazája,— mintha meg akarná ezáfolni a prófétáról szóló ősi közmondást,— egyformán tiszteli a külfölddel.

Ezen rendkívüli kitüntetés okait puhatolva, tudakozódásunkkal a tudomány történelme avatottaihoz folyamodunk. Tán radikál-reformer volt s a kémia egész rendszerét meglepően új idomba alakította mint Lavoisier? — Felelet: nem! Tán bámitó tényekkel, új elemekkel gazdagította a tudomány készletét mint Davy? — Azzal sem! Tán a rendszerre tartósan és gyümölcsözőleg kiható új elméleteket állított fel, mint Dalton? — Azt sem! Tán hát az egész tudományt felölelte oriási karokkal, s egyszersmind minden részletében előlépteket tétetett vele? — Hm! Berzelius-Napoleon művelte ezt, és még sem jutott fel az egyetemes elismerés azon polczára, a melyre Liebig, ki alig dicsekedhetik kamatjával a nagy svéd tőkénének. Vagy tán újra meg újra kiadott tan- vagy kézi könyvet írt s ezzel ezereknek meg ezereknek, tanároknak és tanítóknak adott kulcsot a kezébe a kémia dús tára megnyitására, mint Gmelin vagy Graham? — Nem tette s nem is szerzett volna vele magának helyet a salonok selyem pamlagain, hol csak Hora-

ius idejében heverték a „libelli stoici“. — Ugy hát a tudománynak életre való alkalmazásával érdemesítette és jogositotta magát hírnevére, mint Dumás? — Ebben van valami, de sokan sikeresben működtek e téren mint Liebig, s azért mégis neveiket csak a szakbeli emberek ismerik.

Ennél több felvilágosítást nem birunk nyerni; mert ime: a kit a közvélemény a tudomány zászlósává emelt, azon tudomány szigorúan bíráló történelme nem ismeri el annak!

Ha már ennyire is ébresztém tisztelt hallgatóim újságvánását, kötelességem legalább megkísérteni a rejtély teljesebb vagy hiányosabb megoldását. Van nekem e felől egy gondolatom, egy igen egyszerű gondolat, melyet magyaroltam sugall, s a melyet magyar hallgatóim könnyebben fel birnak fogni, mint más akárki tehetné.

Nálunk is van egy név, melynek hallására író és irodalomkedvelő, mondhatjuk tudós és nem tudós egyaránt kalapot emel, egyaránt magas talapra helyezi a szellemi műveltség fényes termében, egyaránt nevére esküszik. Ez a név a Kazinczy Ferencz neve.

Az érintkezés első fő pontját már kiemelém. Ámde éppen úgy talál a másik. Nem vonunk le semmit nagy férjfiunk igazi, mondjuk egy vonással: hazafiúi érdemeiből, ha megvalljuk, hogy ha szakonkint vesszük, még nemzeti irodalmunk korlátolt egén is lelünk nagyobb szerű csillagokat. El kell ismernünk, hogy Vörösmarty nagyobb költő; Jókay vagy Józsika vonzóbb regényíró; Haller (itt már egy kissé hátrább kell tekintenünk) vagy Faludy Ferencz művésziőbb

fordítók; Pázmán Péter (itt még hátrább) meg Káldy György erősebb stylisták, Kölesey talán mélyebben fejtegető criticus, és Révay bizonyosan sokkal nagyobb nyelvész — mint Kazinczy Ferencz.

Ne tartsanak tőle, nem folytatom tovább ez oldalról a mindig gyűlöletes, és a mostani, ért kilist képzelhető kényes időben a hasonlítóra nézve még gyűlöletesbé válható hasonlítást. Sietek a dolog velejére, a kitézött kérdés megfejtésére.

Van t. i. egy pálya, melyet minden versenyző társ nélkül mindkettőjük — Liebig és Kazinczy — csak egymaga futott meg. Van egy minden kifogáson kívüli dicső koszoru, mely mind a kettőt egyformán illeti, s a melyet nem hogy fejökről letépni, de benne csak osztolni is velök bizonyosan meghiusulandó remény büntetése alatt senkinek eszébe sem juthat. Van egy kevesektől igényelt bár szép vonás, melynek szentelte mind a kettő lelke legnemesebb tehetségeit, áldozta mind a kettő élte minden működését, s a mely egyenlően jellemzi mind a két férfit — a tudomány emberét s az irodalom emberét.

És ez a vonás, ez a koszoru abban áll, hogy mind a kettő a felkarolta ügynek kifáradhatlan szolgálója, buzgó apostola, lelkes ragója és a mi mind ezeket megkoronázza, sikeres elésegítője vala.

Itt már elválnak a pályák, a czélok egymástól. Kazinczy ügye az irodalmi ízlés thronra való emelése, a gráciáknak áldoztatás, a magyar nyelv képesítése arra, hogy ezen magas czélok elérésére eszközül szolgáljon. A Liebigé a kémia érvényesítése, a tudománynak az élet anyagi ügyeiben kalauzá, tanácsadóvá, segédeszközzé tétele.

De megmarad ám a külön két pályára nézve a hasonlatosság, meg az irány, meg az érintkezés, a párhuzamosság. Mind a kettő határtalan szeretettel ragaszkodik választott ügyéhez, emez a tudományhoz, amaz az ízléshez és édes hazai nyelvéhez; de mind a kettő tisztelettel is hajol meg előtte. Bosszankodva távoztatják, miut Urunk a vásárosokat a templombál, úgy ök is az avatatlanokat, a kontárokat az előttök szent helyről. Lótnak, futnak, fáradsnak, mindenik a maga világában, egyik Európában, a másik a kis Magyarhonban, — mert hiszen másutt „nincsen számára hely“, de van ám itt tenni való elég, — segédek, tanítványokat, Moecenasokat keresnek, nyerne, gyűjtenek. Működésük térhelyén ügyöket illető egy mozzanatot sem kerüli ki figyelmöket, mindenütt ott vannak biztató, lelkesítő, tanácsadó, ha kell igazító szózatukkal. Kiváló bizalommal folyamodik mind a kettő az elfogulatlan elmékhez, a fejledező friss erökhöz. Fiataloknak — mit mondok? — fiatalok sergének adnak tüzet, irányt, szakmát, munkát. És minthogy a legszentebb törekvés sem lehet féreértés, ellenzés, sőt ellenségeskedés nélkül, minthogy — oláh hazánkfiaikint — a hol jószág ott kár is van, mind a kettőjüknek olykor szenvedni is kellett fáradaimk díjában; végre nem lehetne egykönnyen megmondani, vajjon ellenségei vagy — tanítványai tettek-e több kárt mind a kettőjüknek?

Szóval Liebig úgy, mint Kazinczy nem csupán szervei valának a tudománynak, az irodalomnak: személyökben a tudomány, az irodalom élt, járt, kelt és cselekedett.

Ezt tették ök s ezt nem tették mások, kik mint szakférfiak néltalan magasabban állottak mint ök s ezért vannak fejeik a közvélemény előtt — és méltán — fénylőbb gloriával körítve!

Nem tudom kielégítette-e valamennyire tisztelt hallgatóimat a feltett kérdés kísértett megoldása; de megvallom, engem nem nyugtatott meg egészen. „Természetvizsgálói gyakorlott szemem“ egy vonást lát Kazinczynál, melyet Liebigre nem alkalmazhatni. Ez a nemzetiesség sympatheticus vonása, mely egymaga elégséges volna irodalmunk tárogatóját előtünk becsessé tenni; de a német tanár európai híret legkisebbé sem magyarázza; mert az az európai közös nemzetiesség még IV. Henrik korától fogva sem gyarapodott testesebb eszmévé, mint a — „deutsche Einheit.“

Leltem én azonban szerencsémre ama hiányzó helyett egy pótló vonást a mi kimikuskunkban. Liebig a nagy közönség előtti első fellépte óta, melynek kezdő pontja „die org. Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie“ czimű munkája kiadása, ha valaha meg minden esetre igen bajosan oldható kérdést tüzött ki a világ elébe; mi több foglalkodtatja vele folytonosan és tágitatlanul a mivelte emberiséget.

Ne kicsinyeljék e vonást, urhölgyeim és uraim! Egy kérdés, egy feladat, egy rejtély, nem tekintve voltaképpi és benső fontosságát, ha egyszer a közfigyelmet meg birta ragadni, éppen nem csekélység, és képes hiresebbé tenni feltevőjét, mint megoldóját is. Látni a hajdankor regés sphynx-e mily sokaig rettegettette az egész Göröghont és Oedipus feloldván kérdéseit azonnal megszünteté hatalmaskodását. A mathesisnek legragyogóbb s mondhatni még a laicus világot is viszhangoztató korszaka akkor volt, midön Europa mathematicusai egymást felhívó kérdéseikkel tartották örökös elevenységben a tudományt: a midön a felsőbb analysis feltalálásának maig is döntetlen kérdése felett meg volt oszolva a világ Newton és Leibnitz között. És végre eszökbé jutassam-e tisztelt hallgatóimnak azon magas állásu egyént, a ki oriási kérdésjel gyanánt lebeg örökösen a legújabb történelem láthatára felett, mint az Orion csillagesoportja ragyog folyvást az ég boltján téli derült éjeinken?

Liebig feltett kérdése ez: „Miképp táplálkozik a növény?“

Tudom hogy kedvök volna t. hallgatóimnak reám alkalmazni Horatiusnak azt a versét, melyet Édes Gergely imígy magyarit:

„A hegy nyög, vajudik s születik kacajukra egérke.“

Hiszzen, mondják, ez oly régi kérdés, mint maga a növénytan; mit mondok? — még régiebb, majdnem egykoru a földmíveléssel és tökélyesen egykoru azal az idöszakkal, melyben a hosszas míveléssel erejéből kivett föld elsóványultát tapasztalá a veritékező

gazda. Aztán még nevetnek is történelmi járatlanságon, hogy én a Liebig idejére teszem át a szóban forgó kérdést.

Lássák hibáztatóim, e mind igaz, a kérdés elég régi arra, hogy abban az időtájban, melyben Liebig fenn idézett könyvét kiadá, a legteljesebben megfejtettnek tartásuk. S egy ily világban tekintett kérdést megújítani sokkal nagyobb merészség, talán éppen oly eredetiség, mint egészen újat tűzni ki. Jól is tette, hogy kitzíte; mert a képzelt igazsága fejében megnyugvással elfogadott felelet, a csaló bizonyosság ártalmasabb mint maga a tétovázás is, ámbár e sem irigylendő állapot. Mig kétség lebeg bárminő elmélet felett, csak hebehurgya s divaton kapó ember épít reája — légvárat, szervez talán költséges módszereket, állít fel s tán követ is hiedelmét biztossággal kecsgetető gyakorlati szabályokat. De a közszű nagyobb rész ösztönszerűleg tartózkodik az ily kockavetésektől, s a mai verebet nem hagyja el a holnapi tűzokért. Egészen megfordul a viszony, mihelyt közmeggyőződésé válik az elmélet. Most már csak az ultraconservatívek, az „úgy kaptam úgy hagytam“-féle makacs elmék, a hitetlen Tamások, és így a legkisebb töredék üszik szembe a folyammal; a nagy közönség az ártól hagyja magát vitetni, minden ember szintűgy szégyenlené az illető ügy színvonalán alúl maradni, a divatot nem követni, a világgal nem haladni.

S hátha mégis aztán csalni talál a közvélemény, ha nem igaz az elmélet? Mennyi embert tesz bolondá, mennyi tökélet emészt fel sikeretlenül! Hány emberrel veszti el a tudományba vetett hitet, bizalmat! S pedig biz' éppen ilyen volt a kijelöltem időszakban a növénytaplálkozás elmélete, a híres humus-theoria.

Ha akármely istenadta növényt a „Libanus czedrusfájától fogva mind az izsópig, mely a falból nevededik ki“, szárazon pörkölni kezdünk, eleinte csak senyved, megasz, aztán a hőség nagyobb fokával meggyulad, lángot vet, nagyobb része elillan a levegőbe s csak kevés százada marad meg a pörkölő edény fenekén, azon állapotban, melyet a közbeszéd és a tudomány egyformán „hamu“nak nevez.

De a tudomány még más nevet is ad az imént mondottaknak: az elégett, elenyészett állományokat szervies (organicus), a hamuban maradtakat, melyeket már semmi hőségfok elillasztani nem képes, szervietlen (inorganicus) alkotó részeknek nevez.

A humus-theoria mindezekkel igen katonásröviden elbánt. A szervies rész, úgymond, áll oxygenből, hydrogenből és carboniumból, vagy akarom mondani, hogy valamelyik purista szűz fülét meg ne sértsem: éfényből, könnyből és szényből. És, mivel a két első körülbelöl azon arányban van benne, melyben a vízben, tehát — még rövidebben — úgy lehet tekinteni a szervies növényanyagot, mint szénből és vízből álló egyletet. A szervietlen rész a humus theoriának csak ásvány-anyagokból állott, melyek semmi szükségképpi kapcsolatban nincsenek a növény szervezetével, melyek, mint a növénybe felszitt nedvek tisztátalanságai, csak történetesen jutottak beléje.

Ugyan ez a nézet az állat és növény közti (kímiai) különbséget is eligazította egy pár szóval. Az állati test is szervies és szervietlen alkotó részekből áll; csak hogy itt a szerviesekhez még egy negyedik állomány: a nitrogen vagy azot, — akarom mondani — legeny is járul. A növény szervies részének kímiai jelképe hát: $C^m H^n O^p$, az állaténak: $C^m H^n O^p N^q$.

Az utóbbiakkal nem levén most semmi közünk, haladjunk tovább a humus-theoria ismertetésében. — A növény hát lényegesen szénből és vízből állván, ezekből kell állni a táplálékának is. A vízre nézve nincs nehézség, oda szorítkozik hát a kérdés, honnan és miképp kapja a növény a szenet? A kezünk alatti elmélet azt feleli reá, hogy a humusból. — Mi a humus? Felelet, állatok és növények elkorhadt szervies részei, melyek a talajföldbe kisebb nagyobb részben belévegyülve alkotják a tevékeny vagy termő földet. A humusból és humussal veszi fel hát a növény a szenet, részint az egyenesen általa kövéritett nedvekkel, részint szénsavanyyná változott állapotban mint a melynek a vízzel való vegyülése kétségtelen.

Gyakorlati tekintetben kész vala az alkalmazás. A termőföld olyan, mint a házigazdasszony éléskamarája. A humus a liszt, szalonna, zöldség, eczet, cukor, fűszer s kitudja még mi abban a kamarában. A gazda tehát csak humust gyűjtjön a földébe, majd a nagy szakács, a természet, kifőzi eledelnek a természetű növények számára.

Tehát humus-t minden áron! Humus for ever!!

Igy állott az ügy, midőn Liebig belépendő vala a sorompók közé. Dogmatikai tekintéllyel parancsolgatott a rendithetlennek tartott elmélet, s ellene szólni oly eretnkség lett volna, mint ma abban kétkedni, hogy a magyar nyelv rokontalan eredeti alak s Etelközből a csárdással s palotással együtt hozott attilája a „külszenvedő szófűzet.“ No de az eretnek, a turkáló Liebig mégis megszólala, még pedig nyersebben, harsányabban, mint a bévett vélemény puha vánkosán édesen szendergők szivelték volna. Kimutató a nagy hiányt a humusisták adataiban: azt hogy a legendát elhanyagolták, holott jelenléte éppen oly közönséges a növény, mint az állatországbán. Ki a lézagot okoskodásaikban, mert a humus a vízben oldhatóan levén maga egyenesen táplálékul nem szolgálhat; oly kímiai processust pedig, melynél fogva a humusbeli szén a termőföldben természetes úton szénsavanyvá alakulna, a tudomány nem ismert. Ki azt, hogy a növény a benne lerakódó szén legeslegnagyobb részét szénsavany alakjában ugyan, de éppen nem a gyökerei által s így nem is a humusból, hanem a levelei által s a légkörből veszi be. Kimutató, hogy azok a fitymált, vagy legfeljebb izgatónak nézett szervietlen, ásványos anyagok nem jelentéktelenek vagy éppen nélkülözhetők a növény alkataban, hanem életi működésére okvetlenül szükséges szerek, annyira hogy a humusban legdúsabb föld, bizonyos ásványszerek híjával bizonyos növényt nem terem vagy tökélyes kifejlését eszközölni nem bírja, mint p. o. phosphor nélkül a búzáét.

Hizelkedem magamnak, hogy egy némely t. hallgatóm figyelemmel kísérte idáig előadásom fonalt, s kötelességemnek tartom a benne őszinteségem iránt néhalán keletkező gyanút születtében elfojtani. „Hisz' ön,“ gondolják, „feljebb úgy szólva minden új leleményt megtagada Liebigtől, s most halommal hordja elé őket!“ — Az ellenvetés, illetőleg szemrehányás igen helyén volna, de csak egy feltét alatt, t. i. ha mindazon szép dolgokat a tisztelt tanár fedezte volna fel. De ez nem áll; azok mind, és már jókora idő óta a tudomány birtokában voltak s csak elükbe kellett terjeszteni a humus-theoria főnökeinek s pártolójának.

Hanem itt ismét más nehézség bukkan elő. Bajos megfogni úgy-é, hogy a tudomány oly sürgő életében s élénk közlekedésében, minőt a mivelő Németthonban teszünk föl, miképp keletkezhetett oly csalfa elmélet, annyi világos ténynyel s igazsággal szemközt?

Lássák, t. h., az ily kétségek eloszlatására is jó a többek közt, ha az ember nem fél oly nagyon a pedáns ethnographiáktól s a nemzetek szellemi életét nem akarja, „szellemdús“ collegám Jókay Mór kívánata szerint, csak a néphumor nyilvánulásaiból s adomákból, mint legbövebb és legtisztább kútfőkből meríteni. Én ugyan ez oldalról nem szándékszem világosítani a kérdést, főképp mivel a két következő okot fontosabbnak tartom. Egyikök az elbeszéltem elmélet egyszerűsége. — Alig képzelhetni, mily csudahatásu ajánló levele az bármi ügynek a közönség előtt! Nem hivatkozom arra, hogy ha egy órát három kerékből lehetne összeállítani, mint megszaporodnának az órák; hogyha a természettant vagy mechanikát két három elybe lehetne prézselni, mennyi lenne a physicus. Ez mind csak lenne; de tény ám a forróviz, a hidegvizkurák, a Leroy-féle hánytató rendszer, a Morison labdacok, a Baunscheidt-féle szurkálások roppant népszerűsége s gyors elterjedése. Tény az, hogy minden vallásfelekezet, melynek keletkezéséről tudomásunk van, az ismeretes legrégebb reformatiótól a Szákhja-Muniétől fogva a legújabbig, kezdetekor egyszerűbb rendszeren alapult, mint az a melynek vagy a melyeknek rovására elterjedett. Ezért kapott fel egyikért oly gyorsan és szétömlőleg a humus-theoria is.

„Ugyde tudományos elmélet tudományos igazságokkal ellentétbe?“ — O erre még könnyebb a felelet. Az az elmélet és ezek az igazságok mind a tudományba tartozók ugyan, de más-más tudományba. A pedig nagyon nem mindegy; mindjárt megmagyarázom.

Mióta Smith Ádám a nemzeti gazdaság nagy elvét, a munka felosztását elméletileg is kimondá, a világ nem csak teljesen meggyőződött helyességéről, hanem az általánosítás erős ingerénél fogva sok más dolgokat is uralma alá húzott s a többek közt olyanokat, melyeknek természete azt a nyügöt nehezen tűri. Mindjárt a „tudósság“ után nincs népszerűbb guny tárgy mint a „sokat tudóság“ — Kotzebue egész komédiát írt róla. Azt még valahogy elengedik, hogy szaktudós valaki; de „polyhistor“, vagy éppen „en-

cyclopaedista“ az éppen synonym a „nyeglé“-vel. Hadd tekintsük egy kissé visszáját is az éremnek.

Midőn p. o. egy óragyárban egy ember csupán kereket s ezt is tán csak bizonyos nagyságot esztergál, kétségkívül tíz vagy húsz annyi kereket állít elő, mint az tehetné, a ki más részeit is készítené felváltva az órának s még össze is állítaná. Igen de amattól aztán nem is kívánnak semmi egyebet, csak hogy a kerekék illő számát kiállítsa; mert ott van egyfelől a gyárnok vagy provisor, ki a munkát kiszabja; s ott másfelől az órás a ki géppé szerkeszti. Amde ily napszámosi szerep a tudomány egész uralmában nem létezik, elvileg legalább nem kellene léteznie. A legjelentéktelenebb osztálybeli munkásnak is teljes tudata kell hogy legyen feladata és az egész tudomány céljáról, mivéne a rendszerben foglalandó helyéről. A kimikus a laboratóriumában nem adhat ki tanítványának oly móddal egy analysis-t, mint a patikás a szolgájának törni való mandulát. Oly egyént, kinek az egész növénytanról tiszta fogalma nincsen, egy növényfaj meghatározásával sem lehet megbizni. Igen de a növénytan ismerete csak úgy megkélyes, ha zoologiai sőt ásványtani párhuzamos ismeretei is vannak a fűvészeknek. Azt a hegymászót, kinek képletei meghatározása végett idegen palaeontologhoz kell folyamodni, azt mondhatni igazán nyeglének, ha geolognak meri magát nevezni. Vagy tán megfordítva a historicust nevezzük nyeglének, ha mathematicai s astronomiai ismereteket szerez, hogy chronologiai adatait teljes megnyugvással felhasználhassa? kímiaikat hogy érmei vásott, rozsdázott vonásait olvashatóbbakká s példányait vele tenkre ne tegye? meg ha philosophiát tanul, hogy néhalán egymásnak ellenmondó tanui kihallgatásából az igazi tényállást megközelíthesse s előadásában az emberiség magas érdekeit szembe elől el ne tévessze? Ugy-é nagyon igazságtalanok lennénk? Ne legyenek hát ott túl is igazságtalanok azok, kik az efféle dieteriumokra, mint: „Pluribus intentus minor est ad singula sensus,“ vagy „sokhoz kapó, semmivel bíró“ s a t. igen sokat építnek; ne becsméljék oly nagyon a polyhistoriát, s akkor én sem emlegetem, hogy a mivelttség történelmében epochát jelelő nevek: Mózes, Homerus, Plato, Aristoteles, Michelangelo, a két Baco, Kepler, Newton, Leibnitz, Bayle, Voltaire, Humboldt inkább vagy kevésbé polyhistorokéi voltak. Akkor én sem bizgatom, hogy Laplace, ki genialis számító, de rossz finanszminister volt, s a kinek integráló fogásai nélkül Neptun tán nem fedezték volna fel, mint mathematicus oriai magasságban állott Arago felett; de emez a ki mérnök, csillagász, természet-tanár, szép stylista, szónok, népképviselő vala, nem csak a tudományokon hagyta tevékeny keze nyomát, hanem az emberiség miveltségére általában hasonlatlanul nagyobb hatással volt, mint tudós collegája. A tudományok szoros rokonságánál s szellemi általánosságánál fogva hát azt kell állítunk, hogy a szaktudós sem lehetne igazában olyan mint a sajtukacsz, vagy a tormába esett féreg; de meg kell vallanunk, hogy e bizony csak eszményi képe az ügynek. A valóságban, tudósok százai meg százai

kärhoztatják maguk magukat szenvedélyből, szükségből, rosszul érzett ambícióból vagy a munka-osztás elvének helytelen alkalmazásából arra a kukac-, arra a gyári napszámos szerepre. És innen van, hogy éppen azon nemzetnél, mely a szaktudóságban ma kétségtelenül az első helyet foglalja, több az elfogultság, a korlátolt láthatárság, az egyoldalúság, mint másutt akárhol. A juridica facultásnál nem tudják mi történik a medicában, s itt talán még le is nézik a philosophicaibeli törekvéseket. A mathematicus ügyet se vet a fűvézet haladási momentumaira, a kémikus nem tartja méltónak ismeretére az emeltyi törvényét s a physiologus nem hiszi, hogy a kimiának valami szólója volna az ő keze alá. Azaz, hogy már most még igens hiszi, sőt önmegtágadásával egészen karjai közé vetette magát; de akkor még e tekintetben is másképp volt s Liebignek a fenn ezimzett könyvében az volt a fővádja az agriculturisták és physiologusok ellen, hogy nem levén ismeretesek a kémia által felfedezett igazságokkal, valótlan és bolondnál bolondabb állításokra vetemültek.

Igy állhatván fel hát a kémia daczára a humus-theoria, Liebig az ellentétet kiegyenlítendő, mint a világra nézve egészen friss kérdést tűzé ki, hogy „miképp táplálkozik a növény?”

Nem tudom érdekesbé teszem-e vele értekezéssem hátra levő részét, vagy a mi kis érdeke lenne attól is — és nagyobb valószínűséggel — megfosztom, de az igazság kénszerit kimondanom, hogy e kérdés maig sincs megfejtve — a Sphynx még él és uralkodik.

A mit Liebig maga tett feloldására, csak arra szolgált, hogy az agriculturisták és növényphysiologusok táborában szakadást okozott s oly belháborut idézett elé, melynek minden peripetiáival való elbeszélése bizony mulatságosb lenne, mint a divatlapok olvasóinak Homerus Iliasa. Sajnálom, hogy ezélem s időm csak a legfőbb mozzanatokra enged szorítkoznom szárazon.

Előre kell bocsátnom, hogy a kérdés fő ereje, t. i. a mi a világot ma is függőben tartja, nem abban áll, hogy mivel táplálkozik a növény? Liebig fellépte után csak hamar elég közönségessé vált az a meggyőződés, hogy a növénynek tápszerei mindazok az anyagok, a miket a kémiai analysis az élő növényben kimutat, hogy az ásványiak vagy szervetlenek nem kevésbé lényegesek mint a gázneműek és a szeneny; és a csupa izgatók (stimulansok) eszméjét, kisebb nagyobb vonakodással csakugyan eldobták. Elismerték ellenben elég készséggel a legenda nagy fontosságát.

Hanem abban a kérdésben a nagy momentum, a gyakorlatra nézve oly lényeges elem az, hogy melyek azok a tápszerek, melyekhez a növény úgy szólva maga, illetőleg a nem segített természet erején jut, melyeknek kifogyásától nem lehet tartani; és másfelől, melyek azok, a miket az ember, a természet adhat és szükség esetében, azaz a névtalan kifogyott talajnak, adnia kell, hogy természetének sikerét arathassa. Ez a sibbole, mely éppen az új tan zászlaja alá gyűlt táborban a schismát okozá.

Liebig s hozzája legközelebb álló tanítványai a sulyt egészen a szervetlen ásványos anyagokba helyezték. A szemet, mondának, szénsavanygáz képeben veszi bé a növény; e pedig mind a légkörben. mind a talaj által beszívott esővizben bővön van. Soha bé nem duguló forrása továbbá az állatok lehellese és az égések. A legenda felvételére megint a tudomány más kulcsot nem ad, csak az egy ammoniakot, mely mind a légben, mind a földben — emlékezzünk csak a salétrom képzésére — megint elegendő mennyiségben van s a szüleséget még a szervies tetek korhadása is untalan szaporítja.

A tulajdonképpi ásványi anyagokat ellenben csupán a talajból, még pedig felettébb korlátolt termő helyéből veheti a növény. Nincs ennek lába mint az állatnak, hogy ha egy helyt kifogy másutt keresse eledelét. De biz' a föld sem megy hozzája, mint az örökös forgásban levő levegő, mely az egy helyen fel nem használt gáz-táplálékot oda viszi a hol több szükség van reá. Úgy de egy bizonyos talajban bármely bővön legyenek azok az ásványos anyagok, egyiköket vagy másikat az ott termelt s onnan természetesen elhordott növények milliói idővel kifogyasztják s az embernek, a természető gazdának kell kipótolni.

Még egyet ne feledjünk, azt sugja fülünkbe a kémia. A növény gyökere csak folyadékot szívhat bé, az emlegetett ásványos anyagoknak hát ezen folyadéokban, mondjuk egyenesen, a—tisztá, szénsavanyos vagy ammoniakos vízben oldhatóknak kell lenni, hogy a növénybe béjuthassanak. Megeshetik már, hogy a talajban ott vannak a kívánt szerek, de oldhatlan állapotban s ebből születik már a természető második teendője: a szervetlen tápszerek oldhatóvá tétele.

Kell-e ennél tisztább, logicaillag s természettanilag megdönthetlenebb okoskodás? Egyszerűbb még a humus-theoriánál is és felhasználva benne a segéd-tudományok elvei s elméletei. El is hatott gyorsan, mint az avarban harapódzó tűz Európának minden országaiba, melyekben a földmivelés életkérdés és a talaj ijesztő soványulása az okszerű gazdaságot a gyakorlati tudományok legfontosbikává tette. De lásuk elméleti és gyakorlati következéseit. „Mert minden fa az ő tulajdon jó gyümölcseiről ismertetik meg,” azt mondja a szentkönyv.

A növények különbözők levén, különbözőknek kell lenni tápszereiknek is, ha anyagban nem, minden esetben az elemek arányában, mértékében. Ezen arányt természetesen visszatükrözi az illető növény alkata. A kívánt tápszer minőségét megtudandók, hát a növényt kell kémiai bontás alá venni, még pedig új elméletünk szerint illó, füstbe menő részeit füstbe is hajtva, csak az ásványos anyagokat vesszük számba. Mennyire egyszerűsíti ez ismét a dolgot. Az egész növény helyett csak h a m v á t szükség bontogatni. És lön nagy sürgés és hamubontás Europa minden laboratoriumában a Themsetől a Dunaig, s a Spreetől vagy tán Memeltől a Girondeig. A kitűzött cél a vala, hogy minden természető gazda tudja meg minő tápszer kell a búzájának, zabjának, luczernájának, répájának, repcejének s a t. szintoly jól és biztosan, mint tudja hogy miféle eledellel kell tartá-

nia lovát, ökrét, tehenét, juhát, sertését, kutyáját, macskáját. Eljutott-e a célhoz — én megmondani nem tudom; mert historiát s nem criticát írok. Az új elmélet bajnokai azt állítják, hogy el. Fennyen kérkedve hivatkoznak arra, hogy a trágyának évszázak óta vitatott kérdése: „mi a hatás szer s miképp hat benne?“ — el van döntve elméletek s az emlegetett kísérletek által. Azt mondják, hogy a trágyában csak a benne foglalt szervetlen anyagok a termékenyítők, talajjavítók; hogy a zsiros vagy sovány, szalonnás vagy porföldes, éretlen vagy érett trágya mind csak felesleges metaphorák; mert mindezek az állapotok a trágya ásványos, egyedül lényeges részeiben semmit sem változtatnak. De ki van mutatva, szerintök az is, mily okszerűtlenül cselekesznek a gazdák, midőn különböző terméseik gyarapítása végett mind csak azt az egyféle — pajtabeli — trágyát hordják szántókra s réteikre. Még több az, hogy mily ok nélkül fárastják marháikat s viselik szekereiket a sok ezer mázsa teher kihordásával, midőn elégetvén a trágyát, hamva éppen azt a szolgálatot tenné, s 40 szekér teher helyett csak egyet kellene kivinni. Önkintelenül tolatodik az a reflexionk, hogy a mezősegi s magyalföldi földész ugyan mily ösztönszerű de mély philosophiát tanusít öntudatlanul, midőn trágyája kihordásával nem vesződik, hanem elégeti — igaz hogy aztán a hamvából sem kap a szántóföldje. — De mire is kapna? Hisz' úgy se volna elérve vele az a cél, hogy a különböző nemű növények különböző táplálékot is nyerjenek! Itt vala hát a bökkenő. De segített a bajon Liebig az ő mesterséges trágyáival, melyeket búza, rozs, kolompir sat. számára külön-külön nem a pajtában, hanem kémiai gyárakban készítenek egyenesen az illető ásványokból. Hogy aztán a gazda mit csináljon a pajtájában s aklaiban gyűlt trágyájával, azzal a kémiai gyáraknak semmi köze!

Nagy, iszonyu nagy dolognak kellett volna ebből a „Patentdünger“ből lenni, ha Isten is úgy akarja mint Liebig. Ő pedig nem akart kevesebbet, mint oly radical reformot idézni elé a gazdaságban, melyhez képest mind az, a mit a vasutak és telegraphok társadalmi hatásáról képzeltek a vérmes reményűek, el kell hogy halványuljon. Eddig a gazdát nyugözte az eső, nyugözte a szárazság, a szél, a csendes idő, a hideg, a meleg, nyugözte talaja, trágyája, ökre, lova, bérese. A „Patentdünger“ mindezekről a nyugöktől megszabadítja s teljesen egy láb-
ra állítja a gyárnokkal. A posztógyárnok ennyi s ennyi posztót akar termelni. Megveszi a hozzá kellő gyapjút, se többet se kevesebbet, gépeivel megfo-

natja, megszöveti, megfesteti, végekbe összefogatja s megvan a készlet. Így a gazda is. A zsidó megrendel nála ezer köből búzát. Ehhez kell egy ennyi s ennyi mázsa Patentdünger, ennyi s ennyi köből magbúza, a gőzgép megszántja, béveti s elboronálja a földet, s annak idejében learatja, kicsépli, megrostálja a termést: éppen ezer vékát — se többet se kevesebbet, mert hiszen a tudomány számításai nem csalnak. Annál kevésbbé pedig, hogy a Patentdüngerben a kémia s physiologia minden elvei fel levő használva, a búza természetéhez szabott trágya a növény tenyészési korszakát legalább egy harmaddal megrövidíti — hiszen tán ismeretes t. hallgatóim előtt a treibolt ugorka, kárfiol sat. — s ezáltal a nétealan nem kedvező idő mostoha befolyását tökélyesen semlegesíti és neutralizálja.

„Ah!“ mondaná egy francia, ha hallaná: „c'est trop beau pour être vrai!“ — én pedig azt kezdem sejteni, hogy a historia már rövid időn nem fogja ellenezni criticali tisztemet.

Ugyanis az ásványos elmélet és gyakorlat a „Patentdüngerrel“ érte el tetőpontját. Iskolai s társalkodó termek cseengtek a kémia és physiologia ígéjétől. Buzgó és mesterök szavára esküvő tanítványok fáradoztak az új tan hirdetésében s, hogy úgy mondjam, világiásításában. Egyletek és magán társulatok gazdasági kimikusokat szegödtettek a gazdasági növényhamvak és a talaj bontogatására. A kémiai gyárak nem gyözték termelni a csudatevő „Patentdünger“t s mindezeknek kétségbehozhatlan következése gyanánt Liebig zsebe sok fényes tallérral telt s ősi ezimerét a fejedelem elismerése bárói hétgombos koronával díszíté.

Kár hogy a tetők rendszeren keskenyek szoktak lenni, hogy a hágót lejtő követi és mint egy régi magyar operában énekelték:

„Az evező út az aérben sík,
A ki magasra hág, nagyot esik.“

Az actiot, mint mindig, nyomba követé a reactio. A mesterséges trágya nem csak a divat utáu vaktába rohanók, hanem fontolva haladók kezébe is eljutott. Puhatóló kísérleteket tőnek vele nem csak ellenek, barátok és részrehajlatlanok rovatai alá sorozandó magánosok, hanem tekintélyes társulatok, gazdasági egyletek is, és én nem járhatok el méltányosan s időkimélőbben, mintha a criticusi szerepet a historicuséval egyesítve egy ily kísérlet eredményeit belátható táblácskában ide igtatom:

Kísérletek:	Trágya mennyisége egy hectarera (2780 bécsi □ öl)	Mag szem	Szalma, polyvasat.	A mag aránya a szalmához	A trágyázatlan földbeli terméshez való arány.	
	Kilogramm.	Kil.	Kil.	Kil.	Mag	Szalma
1. Sz. Őszirozs:						
a) tehén ganéjjal .	64800	1490	4039	1: 2, 71	164	187
b) ásványos trágyáv.	540	1253	3067	1: 2, 61	138	142
c) trágya nélkül . .	—	907	2160	1: 2, 38	100	100
2. Sz. Tavaszbuza:						
a) ásványos trágyáv.	325	1444	2273	1: 1, 57	86	88
b) trágya nélkül . .	—	1685	2570	1: 1, 53	100	100
3. Sz. Árpa (skotziai):						
a) ásványos trágyáv.	1020	1703	3968	1: 2, 32	83	132
b) trágya nélkül . .	—	2046	2992	1: 1, 45	100	100
4. Sz. Árpa (Chevalier):						
a) ásványos trágyáv.	676	1428	1949	1: 1, 37	130	119
b) trágya nélkül . .	—	1096	1636	1: 1, 50	100	100
5. Sz. Árpa (közöns.):						
a) tehén ganéjjal .	15187	3834	3848	1: 1, 00	112	114
b) ásványos trágyáv.	270	3321	3578	1: 1, 08	98	106
c) mézszel.	520	2363	2754	1: 1, 17	69	83
d) guanóval	270	3065	3375	1: 1, 10	89	100
e) trágya nélkül . .	—	3429	3375	1: 0, 98	100	100

Ide járult még az ellenmondási viszketeg s a haszonérdek. Az elsőt nincs miért magyarázni, sem mentegetni, hogy még tudós kebelben is helyet foglalhat; de a másik egy kis világoztást igényel. — A kémiai gyárók megszokallák a kémikus bárónak találmanya használatáért fizetendő díjját s gondolkodtak miképp lehetne kijátszodni. Ezt a mi ipar-patentes időnkben, midőn esudálom hogy valaki még nem váltott kirkesztő szabadalmat a halhatatlanság italára, vagy a bölcsék kövére, nem volt nehéz megtenni. Mesterséges trágyát más is szabadon és a Liebig jogai megsértése nélkül készíthetett, sőt patentst nyerhetett reá, mihelyt kimutatta, hogy az ő rendszere más elvre van építve. Ez az elv, magában az elméletben szintugy kínálkozott. Láttuk feljebb, hogy a humus-theoria két nagy fogyatkozása közül egyik az ásványos anyagok elhanyagolásában, másik az azót s következőleg az ammoniák számba nem vételében állott. Liebig az elsőt emelte ki egyoldaluan, a mi szabad kezet kereső gyárnokunk természetesen a másikba kötött belé. Elutasíthatlan adatok bizonyítják, hogy némely elsoványodott talajok a természetű növény kifejlésére szükséges ásványokban elég gazdagok s még sem teremnek, holott a bennök foglalt szervetlen anyagok oldhatóság tekintetében sem különböznek más kövérebb és elég bő termést adó talajbeliektől. Azt sem lehetett továbbá tagadni, hogy a használni szokott természetes trágyák, milyen jelesen a pajtabelin kivál a haltrágya, a guano sat. legenyben bővölködnek. Elég ok arra, hogy az újnemű „Patentdünger“ az ammoniaktartalmat tűzze ki czégéértül; de elég arra is, hogy az okszerű gazdák s az okszerű gazdaság tudományos vezérei közt a nagy, schisma, a már feljebb érintettem szakadás, alakuljon.

Az egyik fél zászlaján az ásványos szerek, a másik lobogóján az ammoniák; tudós, szakember, gyárnok, okoskodó gazda egyfelől: tudós, szakember, gyárnok, okoskodó gazda másfelől! Képzeltetni a versengést, a villongást, a számítások taticáját, a folyó iratok hasábjait töltő polemikiák, az önálló pamphletek nyilzaporát, a kísérletek bombáit, az erősségek kardesattogását, a szemrehányások, a szidalmak fütyölő golyóit, ki nem véve még az élczek, a gunyok perzselő röppentyűit is! Mint mondam, e-gész kis epos, és oly bevégzetlen mint a trojai háboru az Iliásban. És még van egy érintkezési pont a két ügy között: t. i. hogy Liebig nagyon megharagudt, mint Achilles, és ismét megbékélt, mint Thetis gyors fia. Talán még abban sem hibáznánk felettébb nagyot, ha feltennők, hogy haragja folytában a Patentdünger viselte, ha gyengén is, a Briscis szerepét. Annyi igaz, hogy a legutóbbi időkhben tetemes concessiokat adott Liebig az ammoniáknak. Nem növénytápláló természetére nézve, mert hiszen ez az eszme éppen az övé nagyrészben, hanem az ammoniáknak és savainak a talajra való hatását ismerte el, a mennyiben a benne levő oldhatlan ásványos szerek oldhatóvá és így a növénybe felszívhatóvá tételét eszközölni képes.

De a másik fél ezzel természet szerint nincs megelegetve s azért mind e mai napig úgy — nem áll, hanem — hányódik a növénytáplálkozás ügye, mint egy lapt a szembe álló két párt között.*) En

*) A ki bővebben és alaposban kíván értesülni a mondottakról, útasítom a Gazd. Lapokban 1855-ban közlött értekezésemre, hol a kémia követeléseit a gazdasági miveletek irányában rostába vettem.

lát a bé nem végzettet, mint hü historicus magam sem végezhetem bé ugyan elbeszélésben, de a tárgyalás kiegészítésére van még egy pár mondanivalóm.

Bárminő fontos ügy felett folytatott vitatkozások alkalmával szokott többnyire keletkezni egy harmadik, bár igen kisdud csoport, mely a nem egyedül s nem mindig a tudomány érdekei által hevített indulatok tusájába nem elegyedve higgadt kedéllyel, de azért nem kevésbé buzgón üzi vizsgálatait a ki tűzött kérdés felett. Ily neműi szöszatok emelkedtek a fennforgó tárgyban is, melyek mind magukban nyomosok, mind pedig az ügyre nézve újabb mozzanatokat jelelnek s ezekkel is t. határozatimat megismertetni kötelességemnek tartom.

Thénard Pál, a meghalt Thénard J. L. híres kémikusnak apai nyomdokába lépdelő fia a trágya erejére nézve az eddig divatozó nézetek egyikéhez sem áll, hanem egy általa lelt állományban keresi, melyet trágyasavanyúnak (acide fumique) nevez. Tapasztalta t. i. hogy az érett trágyalevet ha agyagföldön átszűrük, a színét elveszti, az élőbb fehér föld pedig bő legénytartalmu barna tömeggé válik, melyet sem hűdeg sem meleg viz aztán fehérre nem mos. Hasonlóképp megszintelenítik a trágyalevet különböző fokozatokban a vaséleg és szénsavanyos, kivált kettős szénsavanyos méz. Tapasztalta Th. azt is, hogy a friss (éretlen) trágyalé is megszintelenül ugyan az agyagföldön átszűrve, de a levegőn újra megbarnul, miből természetesen következtette, hogy amaz ásványok által lekötött állomány érés által bővebben alakul a trágyában.

Szintoly természetes volt az a következtetése, hogy a növénytermőföldben agyag, vaséleg, szénsavanyos méz mindig leledzven, a beszántott trágyának eső és hólé által oldott legényes állományát magukba szivják s a növény gyökereinek átszajátítás végett bizonyos feltételek mellett átadják.

Minthogy pedig a trágyalé különböző és kémiailag nem együtt szerek keveréke, annak állott Thénard, hogy a tulajdonképp hatós, lenyeges állományt azon léből kiválassza. Sikertült is neki egy köszén tekintetti fekete, szilárd anyagot nyerni, mely magára a vízben oldhatlan és kémiai képlete: $C_{30}, H_{15}, N, O_{11}$. A lugsókkal oldható, más aljakkal oldhatlan sókat képez.

Ime hát az ammoniáktól különböző állomány, mely amazt a tudományban eddig elé bitorolt kiváltságától, mintha a legény átszajátításának egyedüli eszközlője volna, megfosztja. Tehát tevőleges és nemleges nyereség egyszersmind.

De itt még nem állanak meg a Th. vizsgálatai. Szintúgy még van győződve az ásványos anyagok fontos szerepéről a növény táplálásában, mint az azótéről. Jelesen a phosphorra fordítá figyelmét, mint a mely rendszerint oldhatlan sókba burkolva leledzven a földben, nagyon elakasztotta a chemico-physiologusokat, kik nem tudták megmondani, miképp lesz természetes úton a növények által átszajátíthatóvá? Természetesen mondom, mert mesterséges eszközök igen is vannak hozzá; jelesen Liebig

hozta bé a csonttal való trágyázásba azt a javítást, hogy kénsavanyonnal oldva kell a földnek adni a csontot, melyet az angol k. gazdasági egylet elnöke egyetlen egy nyereséynek monda, mit a földmivélés a kémianak köszönhet. Haragudtak is ám reá érte.

Igaz ugyan, hogy a szénsavanyos viz feloldja a phosphorsavanyos vizet és ez némi részben megmagyarázná a phosphor átszajátíthatóságát, igen de Thénard kíséretei ellenemondhatlanul megbizonyíták, hogy a földben mindig meglevő vaséleg és agyagföld amaz oldatból a phosphorsavanyt megint magukhoz ragadják és még oldhatlanabb sókat képeznek vele. Igen de ha felfedezte Thénard a bajt, felfedezte a segedelmet is a természetben: wo die Noth am grössten, da ist Hülfe am nächsten, azt mondja a természet háztartásában újra meg újra és gyakrabban mint az erkölcsi világban bételő közmondás. A segédszerek a kovasavanyos méz és magnesia, melyek a phosphorsavanyos vasat és agyagot újra felbontják s a mindig működő szénsavanyos víznek alkalmat adnak a növényeknek a kellő phosphort kiszolgáltatni.

„Midön“, így szól Thénard, „a kémikus a földek termékenysége különböző okait törekszik kitanulni, legelsőben is szükséges hogy a feladat tisztán, határozottan álljon előtte. Ekkor bévonul a laborátoriumába, s a kérdést a járulékek körülményekből kivetkeztetvén s a lehető legkevesebb elemekre szorítván, mintegy a természetten kívül teszi meg kísérleteit. És ha munkája sikerül, tégelye microscopiai eredményeiből azon miveletekre következtet, melyeket a természet a tömegei roppantottságánál fogva szintoly roppantokká teszen!

„Ez a szokott módszer. „Ezt követem én is;“ — mindig Thénardot beszélgetve, — „de mily szigoru pontosságúnak legyenek is az észleletek, némelyek még sem hisznek neki. Sokan megengedik a laborátorium következtetéseit, de azt mondják hogy nagyban, a földön nem úgy meg.“

„Hasonló criticáknak valék én is kitéve korábbi értekezéseim tárgyában“ — (azokban t. i. melyeknek tartalmát feljebb röviden eléadám) — s ámbár gyakran a legjobb indulattal valának hozzám intézve, én mégis a legkomolyabban vettem, annál inkább hogy részint ezen akadémiabeli mestereimtől s barátaimtól jöttek.

„A kifogásokra megfelelő oda hagytam egy ideig a laborátoriumot, s megindultam a természetben keresni példákat, a trágyasavanyat, ennek a talaj ásványos elemei által való lekötését, önkintes újralakultát és a phosphortartalmu állományok átszajátítását tárgyaló elméleteimre. A mi a trágyasavanyat illeti egy más jegyzékemben lesz kimutatva hogy átszajátítása különböző módon eshetik meg, de kiváltképpen az oldható kova- és szénsavanyos egyletek esz- közlésével. Ez úttal csak azt akarom megbizonyítani:

„Hogy valamely föld önkintes termékenységére az kívántatik meg, hogy a phosphor- és trágyasavanyos állományok temérdek többsége oldhatlan állapotban létezzék benne; de hogy azon földben létezni kell oly kö-

nemeknek is, melyek önkéntesen, lassan lassan és állandólag felbontakozván oly termékeket adjanak, melyek az oldhatlan phosphor- és trágyasavanyos egyletekre való hatásuk által átváltoztassák ezeket fokozatosan oldható phosphor- és trágyasavanyos savakra, melyek aztán ezen állapotjukban egyenesen alkalmasok legyenek a növények táplálására. Ugyhogy átsajátítható természetes állományokban bármily dús föld, ha amaz átsajátítóknak nevezhető állományok nincsenek benne, terméketlen; holott ha aránytalanul nagy mértékét tartja az átsajátítóknak, ereje s termékenysége igen hamar kimerül. Hadd kísértssem meg.

„Sok tartományban vannak oly völgyek, melyekben a folyók, sőt a patakok is egymástól földtanilag voltaképp különböző halmokat különöznek el egymástól. Saône-et-Loire megyében jelesen vannak oly völgyek, melyek egyfelől kirekesztőleg mészművek. Ezekbe a völgyekbe nyílnak más kisebbek, melyek egyfelől a granitos, másfelől a meszes oldalakba vájvák; ezen másodrendű völgyek patakjai a fővölgybe mossák lassan lassan azon földnemeket, melyeken átfolydogálnak. Ugyhogy ellenkező oldalról de egymáshoz közel eső patakokat választván ki, könnyen akad az ember oly helyekre, melyeken a meszes és granitos földek összevegyülvők. A vegyületek igen különböző ásványbeliek lehetnek ugyan, de lelni köztök oly helyeket, melyeken a hatás a legfelsőbb fokot mutatkozik.“

Keresett hát Thénard oly vidékeket melyekben a feljebbi feltételeket létesítve lássa, és akadott nem egyre. Mindnyája oly igen egyezett a fő körülményekben, hogy csak egyet látta szükségesnek részletesen leírni. Én is leírom utána, a localitást természetesen elhanyagolva, mint a mi minket nem érdekel, s a tapasztalás hitelesítése végett elég ha az eredeti irományba bé van igatva.

Egy patak csörgedez csaknem másfél mértföldnyi hosszát graniton, esillámpalán, békasón, pirosuló feldspathon át forrásától egész addig, míg a fő völgyben egy Guy nevű nagyobb patakba szakad. Ezen átmenve, túl egy más amazzal szembe folyó patakra akadni, mely meszes, márgás földek és kövek közt halad a tulsó völgyön le. Az elsőnek a vidéke szegény, a növényzet rajta silány, töpörödött, ember és állat kevés, hitvány. A másik patak vidéke már egészen más; növényi s állati természetét majdnem dúsnak mondhatni. De e még semmi a harmadik darabhoz képest, mely a fő völgyben azon alól kezdődik, a hol a két kis patak a Guybe szakad. Itt kell látni a kövér fütermést! Van is ám különbség a föld áraban. Az elsőben 5—60 forinttal drágán van megfizetve holdja; a másodikban már 350 fto ér, s a harmadikban 1000 forinttal is többre megy az ára. És mindezek együtt akkora darab földön, melynek hossza valamivel több két mértföldnél, szélessége 3000 öl: körülbelül 2200 holdnyi.

„Mitől jöhet,“ kérdi Thénard, „e nagy különbség? Hogy a granitos föld rossz, azt könnyű megfogni; hogy a meszes jobb, azt szintoly könnyű; de hogy a kettőjök vegyülete annyira meghaladja jószágban mind a kettőt, az a kijeleltet hatások hatalmas működésire mutat.“

Mellesleg megjegyzem, hogy ha kimikusunk kissé gondosabban körültekintett volna a gazdasági téren, melynek szolgálatára szentelte tudományát az utóbbi időkben, megtudhatta volna, hogy a különböző nemű földek érintkezésénél mutatkozó sokkal nagyobb termékenység a gazdák előtt ismeretes tény! Nő, de ha nem tudta, jól tette hogy felkereste.

Analyzálván ezeket a különböző termésű földeket, úgy találta, hogy a granitos talajban a phosphátoknak csak alig mérhető nyoma és trágyasavany kevesebb van $\frac{1}{1000}$ -ed résznel. A márgás földekben felmegy a tartalom közel $\frac{18}{1000}$ -ed phosphát-ra és $\frac{19}{1000}$ -ed trágyasavanyra; és sehol sem kevesebb 11 és 8 ezerednél. A vegyes talajokban végre a phosphátok aránya 4 vagy $4\frac{1}{2}$ ezered s a trágyasavanyé 5—6 ezeredrész. — Így hát a két utóbbi közül a termékenyebb talajban kevesebb a növényi tápszert, mint a kevésbé termékenyben.

„Ez így levén,“ kérdi tovább Thénard, „a külső tapasztalásnak a laboratoriumi kísérletekkel való ime pontos összeegyezése nem de megbizonyítja az említett granitos földekben oly bővön létező kovagok (silikat) szerepét? Nem meg-e, a vas-, mangantimanyélegek megtartó hatását a phosphor- és trágyasavanyok tekintetében“

Természetesen, mondja Thénard, ki ezen jelenségekben a maga állította elmélet tanubizonyosságait látja. Mert, mellözve azt hogy ama legelső nemű föld terméketlenségét a tápszerek parányi mértéke magyarázza, a másodikban a felesleget nem birja a növény átsajátítani, mivel a vas, mangan- és timanyélegek a phosphor és trágyasavanyt, s a mész az utóbbit lekötve őrzik; holott a vegyített talajban a kovagok a kevesebb — azonban mindig elég bő — mennyiségű tápszert megszabadítván a termés szolgálatára alkalmassá teszik. A kiket pedig ez a világos tanúság meg nem győzne, mond továbbá, talán meggyőző a következő földmívelési tény:

„A leirt vidékben a kovacos földre meszet hordanak; a meszes földekre szőrrongyot; mind a kettőbe a mi kevés pajtabeli trágyát kevernek, azt a meszes talajok csak a vetésforgás kezdetén kapják, a granitosok pedig minden vetés előtt.“

„E szerint azon földhöz, mely már magában oly gazdag a lúgsókban, hogy csaknem lúgot lehet belőlök főzni, megint lúgasföldet (meszet) tesznek; a mely talaj phosphatokkal s legenyves szervies anyagokkal bővölködik, azt megint phosphatokkal s legenyves szervies anyagokkal gyarapítják! Nem de onnan van ez, hogy a márgás földekben a phosphor- és trágyasavanyos állományokat, lekötő elemek őrizvén kovagok hiányában holt tőkévé teszik? és folyvást átsajátítható elemekkel kell szőr képében szaporítani. Oly sikerrel pedig, hogy a meszes vidék közepette levő jókora tagban minden nyolcz évben 20—25 mázsa gyapju nemű hulladék a szőlőket a legjobb termésben tartja. Holott a granitos földekben a kovagok a kevés tápszert oldható állapotban tartván, részint az eső kimossa, részint a termés, a vegetatio legelső korában felemészti, úgy hogy későbbi növekedésére semmi sem marad, és a reáholdott mész,

mint lekötő, megőrző elem a hirtelen való kifogyást akadályozza.

Nekem úgy tetszik, hogy Thenard eddig ismeretlen oly viszonyokat fogott fel s oly mély belátással, hogy meg nem állhattam, hogy nézeteit terjedelmesben ne közöljem, mint a mennyi helyet e rövid áttekintésben egyébaránt igényelhetnének.

Engedjék hát, hadd tolmácsoljam még azon általános következtetéseket is, melyeket szerzőnk elméleti és tapasztalati előzményeiből kivon.

„A talaj csak úgy lehet magában s önkintesen termékeny s úgy maradhat állandóan az, hogy ha három csoportra osztható elemeket foglal magában: u. m.

1. átsajátíthatókat,
2. az átsajátítható elemek megtartóit,
3. az átsajátítás eszközlőit, vagy átsajátítókat.

„A mi ezen három csoportbeli állományok saját természetét illeti, szerepük olykor többféle is lehet. Némely átsajátítható elem megtartó, lekötő lehet egy más hasonlóképp átsajátítható elemmel szembe: ilyen a szerepe némely szervies anyagnak a foszfátokra nézve, minők a szőrben (gyapjuban) és a guánóban vannak. Némely elem ismét egyszerre átsajátítható és átsajátító lehet: ilyenek a hamag és a kovacs; van olyan is, mely mind a három szerepben működik, mint a mész.“

És végre, hadd mondassam ki Thenarddal, azon legáltalánosabb észrevételt, melynek szem előtt tartása deríthetne legjótékonyabb világot a növény táplálkozás ügyére.

„Ki kell hát tanuhunk — mind azon elemek természetét, melyekből áll a talaj, egyetlenegy sem hanyagolván el; és ha szinte sok téendő van is még előttünk, kimondhatunk annyit, hogy sok esetben az egyben vagy másban szükölködő talajokra nézve a földmivelő gazda ösztönszerű szerencsés tapintattal kitalálta gyakorlatban a kellő javításokat, bárha elméleti okaikról nem is birna számot adni.“

Aranyat érő mondás, melyet szerzőnk ugyan csupán saját elméletére alkalmazva nyilvánít, de a melyet én általánosban szerkesztve mondek ki, mert igaz és helyes volta így is szembetünő.

És most már éppen ezen álláspontból vessünk még egy pillanatot a fennforgó vitára.

T. hallgatóim méltán csudálkozhatnak, hogy midőn az előttünk már ismeretes két párt mindenike a maga nézetét elméleti és gyakorlati erősségek oly halmazával, a természet és gazdaság működései folyamából szedett oly teméntelen tényekkel bizonyította, melyeknek egybevetéséből kitettség, hogy ha egyik félnél sincs is a teljes és egész igazság, de egy részt bizony mindenikök méltán igényelhet belőle; ez így léve mondom, csudálni lehet, miképp nem jöttek azon gondolatra, hogy a két részt összerakva szerkesztvén egy tökélyes egész alkossanak. Hiszen mily közel állott már az a következtetés, hogy a gazdasági gyakorlatra nézve az ásványos és szervies (legény, szén) részek egyformán fontosok s érezhető kár nélkül egyiket sem lehet mellőzni vagy elhanyagolni!

Igy is lett volna az; de lám az igazság ke-

resése csak két rövid időszakban foglalja el az előtért: u. m. a vita keletkezésekor, mikor a felek még nem melegeültek belé s a végén, midőn már kifáradtak belőle. Szintugy mint a nemzetjogi vitatott pontoknak csak a háboru előtti s utáni alkudozásokban van igazi érdekek; a hadjárat alatt csak egy eszme hevít, a győzedelemé. A tudományos polemiák hevében is bizony csak a „nekem van igazom“ működik s bár harcolna mindig nemes fegyverekkel. De miképp legyen nemes, midőn annyi nemtelen indulat járul forgatásához: önzés, kenyér- és hírféltés, még haszonlesés is! Hanem a tárgyaltuk vitatkozásban is bételt ama közmondás, hogy „az okosabbik enged.“ Liebig dobá ki az Eris almáját de ugyan ő is igyekvők elébe vetni a lábát, hogy tovább hengergését megállítsa. Mint már feljebb érintém, lemondott az ásványos anyagok kirekesztő kiemeléséről, elismerte még a humus szerepét is, mely szerint jelesen szén-savany-forrásaúl szolgál, melyet a föld nedve felvévén, különben oldhatlan tápszerek átsajátítása eszközétül szolgál, elismerte az ammoniáknak, salétrom-savanyos sóknak, konyhasónak gyakorlati használhatóságát is a természet gyarapítására s végre eléállott egy egészen új felvétellel is, melynek megértetése végett némely tényeket s tárgyalut ügyünkbeli mozzanatokot előre kell boesátnom. S ezt annál bátrabban tehetem e helyen, minthogy éppen sorában vagyunk azon munkálatoknak, melyeket a vitázó felektől függetlenül folytattak szerzőik.

Tudva van, hogy Angliában az utóbbi időkben egy bizonyos földmívelési mivelet van napirenden, melyet ott „Drainage“-nak neveznek, és a vadvizes vagy általában vizenyős helyek kiszáritásában áll. Közbe mondva, nyelv-mívelőink, kik mint a rosz kovács, minden alkalmon kapnak, hogy szeretett nyelvünket megnyilazzák, ennek a miveletnek „alagesővezés“ nevet adtak, mintha egyfelől a nyitott árkokkal való száritás nem éppen úgy Drainage volna, mint a beásott csövekkel eszközölt, és másfelől ezen utóbbinak nem felelne meg a mi ősi szavunk: lecsapolás. De legyen akármi a neve, oly általános és fontos javításnak tartják ezt az ángolok a gazdaság folytatásában, hogy a parlament milliókra menő országos kölcsönt rendelt felsegítésére. Mind a mellett hogy a gyakorlatban számtalanszor megmutatta a következtetés, t. i. addig elé csaknem vagy éppen hasonvehetetlen földek bő termése, a száritás tetemes javalmait, elméletileg még is keletkezhett az az aggodalom, vajjon a lehúzott viz nem hord-e el magával a talajból egy rakás tápszert. Kimikusok és értelmes gazdák, Thomson, Way és Houxton vizsgálókat tőnek e tárgyban azzal a meglepő eredménnyel hogy a drain-viz, mint ők nevezik, többnyire olyan mint a tiszta forrásviz, hogy még az erősen trágyázott földből is alig sejtethő nyomát viszi magával a hamagos és phosphoros sóknak, továbbá igen csekély ammoniákot; ellenben sok salétromot, jelesen az erősen trágyás földből. Ehhez én csak azt jegyzem meg, hogy nem látom át, miért kellett laboratoriumbeli pepecslő fogásokból tanulni ki azt, a mit a természet annyi ezer meg ezer kút és forrás pél-

dájában nagyban bizonyít! Hanem ha már egyszer megkezdtek a kísérleteket, jól tették hogy tovább folytatták a talaj ezen újan kémlt természete kitanulását. Termő földeken, nyersen, kiszáritottan, kiégetetten különböző sós oldatokat szűrtek át, és kijött, hogy a föld nem csak hogy ki nem ereszt magából az ásványos savakat, hanem még a reáöntött oldatokból is kihúzza, leköti, úgy hogy az alatt kifolyó víz még aránylag csekély mennyiségű földön át szűrve is majdnem egészen tiszta. Maga Liebig tett e nemből a legújabb időben igen pontos kísérleteket s azt hozta ki belőle, hogy tehát az esővíz, melyben aránylag igen kevés a szénsavany, a talajbeli oldhatlan tápszerek feloldani nem képes, — legfeljebb csak fellágyítja a földet; — hanem a növények gyökerei működésében kell rejteni némi szervies erőnek, mely maga is, ha nem mindent, de igen sokat tesz az ásványos anyagok átszajátíthatóvá tételére. Legyen szabad említnem, hogy feljebb érintett értekezésemben, már ezelőtt négy vagy öt évvel kívántam figyeltetni a kimikusokat, ne néznék a növényt valami élettelen, csupán gépies physikai szerszámnak, hanem ismerjék el, hogy azon szervies erő, mely a vízből és szénből, a mészből, hamagból, phosphorból egy ásványjegecznél oly sokkal tökélyesebb — egy szóval élő — lényt bír előállítani, e cél elérése végett a kímában ismeretlen működéseket is képes lesz létesíteni. Ime most Liebig, kinek bizony az én értekezésem nem jutott tudomására, egészen más úton azon következtetést hozá ki.

De közelebről véve szemügyre, ennél sokkal fontosabb és érdekesebb találkozások bukkannak elé e tárgy körül. Mindnyájan ismerjük — a mennyiben már ismerésnek mondhatni — a természet azon mindennapi, de azért nem kevésbé rejtélyes műfolyamát, melynél fogva a must, az almálé, a köszmété lé sat. borrá, az árpás, a szalados víz serré, a kukoricza-, rizs-, kolompérlisztből készült keverék, a szilva-, cseresznye- s más gyümölcslevek pálinkává, a cukorszörp rummá, az édes téjsavó kumisszá alakulnak át. Ismerjük mondok annyiban, hogy tudjuk azon feltételeket, melyek nélkül ez a műfolyam: a forrás vagy éledés, nem eshetik meg. Ezek a feltételek cukortartalom, víz, bizonyos határok közé szorított melegségi fokok, a légkörről való, bár kis ideig tartó érintkezés, és végre, mint legnevezetesebb elem: az élesztő. Igaz hogy ennyivel s még ennyi nélkül is az emberek Noé ideje óta bort, Egyiptom és Scandinavia mesés régiségétől fogva sert, a hajdani Szítyiában kumiszt, a középkoron kezdve pálinkát, s a cukornád mivelése következtében rumot állítottak elé. De a tudományt nem elégíti ki az eredmény; nem a mit, hanem a miként-et akarja látni, ohajt a külfeltételeknél mélyebbre, imezek benső kapcsolatára tekinteni, s kitanulni mindenen felett azt a titkos befolyást melynél fogva az élesztő a cukros víz elemeit felbontván, egy részöket egy addig nem létezett állománnyá, a szeszszé alakítja át.

Az Isis fátyla nem vala érintetlenebb, mint az mely az erejedzés ügyét fedte, még ezelőtt 15—20

évvel is, midőn a kimia bészárkozva laboratoriumába, emezt mint Lafontaine ismeretes patkánya a sajtot, melynek üregében lakott, az egész világnak, s magát mindentudónak képzelte. De szőtt ám magának teméntelen szökből leplet, mellyel tudatlanságát takargassa. A nem tudás őszinte bevallása ma sem divatosabb, mint a Socrates üldözte sophistáknál vala Athenae fénykorában. Végre besütött mégis egy vékony világsugár a Berzelius formulázta catalyticus erőben, melynek elmélete jó rendin csak az iménti lepelből szabott köpeny vala. T. i. catalyticus erővel felruházottnak mondák azon állományokat, melyeknek csupán jelenléte bizonyos kémiai egyletek felbomlását és másoknak alakulását eszközözi, úgy mindazáltal hogy maguk a származott egyletek egyikében sem vesznek részt, a kifejlett elemek egyikével sem vegyülnek. Ilyen pl. a platintapló, mely a hydrogen és oxygenből vizet, a szeszből cezetet alkot, s maga még is tisztán csak platintapló marad. Ilyen catalyticus ereje volna már az élesztőnek (fermentnek) is: mert hiszen a cukros lében foglalt cukor oly tisztán feloszlik alkoholra (szeszlangra) és szénsavanyra, hogy e kettőnek özvege a kísérlet végével éppen üti a felolvadva volt cukor súlyát. *Evgenia!* az élesztő hát Contact-substanz, (ez a műszó) és catalyticus erővel alakítja a szeszt és szénsavanyt.

Hanem az a maga eszén járó makaes természet nem akarja vala ez alá az egyszerű törvény alá hajtani a nyakát; sőt a tovább puhatól emberi észnek is kételyei keletkeztek iránta. Első bog az vala, hogy az élesztők különbözőek és szerkesztett alkatuak lévén, kérdésbe jöve, mindeniköbben minő állomány játszodja hát tulajdonképp a „Contactsubstanz“ szerepét? Ezt még nem volt nehéz megfejtetni, mert már tudva volt, hogy minden élesztő legeny tart; tehát a legeny a keresett állomány! — Ugyde a legeny maga nem szolgál élesztő gyanánt, a cukros levét évekig lehet legenybe zárni s még csak a legparányibb pezsdülés sem mutatkozik. Legenyeg egylet is számtalan van minden élesztő hatás nélkül, s általában azt, hogy tehet-e valami szer élesztő szolgálatot, azt csak egyenes tapasztalásból lehetett megtudni. A melyeket pedig a tapasztalás ilyeknek mutatott, határozott kémiai képletre ($C_m H_n O_p N_q$) vinni ismét lehetlen volt, mert az az eszményi „gerj“, melyről dr. Polya József az akadémiában egész értekezést tartott, s a melynek ilyes formulát tulajdonított is, nem létez másutt csak az ő fejében. És ha még létezne is, a legnagyobb bökkenő az, hogy a természetes gyümölcslevekben, a mustban sat. az élesztőt senki még fel nem fedezte, s a mit a bor forrás magyarázatára e tekintetben felhordani próbálgattak mind csupa találgatás vagy reáfogás. Hát ha még hozzá tesszük, hogy az élesztő nem is felelt meg tökéletesen a Contact-substanz fogalmának, miután az éledett lében hasonlíthatatlanul több élesztő alakult, mint a mennyit erejedztetésére fordítottak? A mindentudó Kimia tehát megint csak ott volt a hol az előtt: az üres contacttheoriával, a terjedelmes értekezésekkel, a vastag könyvekkel és — tátott szájjal.

Most már a fűvészek ingeráltak. A microscopi-

mok és microscopiumi vizsgálatok tökélyestülével, a velők felfedezett új világ mindig több több tudományos erőt vont körébe. A természet mind három országát kikutatták a pusztá szemmel láthatlan szervies lények után. Mind a hármát — mondom — mert még az ásványtannak és geológiának is meg kelle nyitni tárházait a motózásra. Elévevük hát az éledő édes nedvektől felhányt tajtékat is, az élesztőt, s mit lelének? — Élő növényeket, gombát! — Az élesztő gombák a növény ország legesleg egyszerűbb alkatai közé tartoznak; az igaz hogy egyénök csak pusztá szemmel láthatlan holyagcsából áll; igen de ezek a holyagcsák születnek vagy helyesben mondva, kelnek, növekednek, élnek, szaporodnak és meghalnak szintgy mint a növény ország fejedelmei, a pálmafák. Vizsgálatról vizsgálatra kijött, hogy az így vett és képzelt élesztő lényeges része nem is egy gombafaj, hanem nemek és fajok egész csoportja, a melyikhez tartozó fajoknak más családi minőségökön kívül, még az a sajátosságok is van, hogy vízben és víz alatt — egyenesen czukros vizet értve — tenyésznek és így mint egy átmeneti, középen vagy inkább határon álló csoportot képeznek a gombák és algák (moszatok) között.

Tegyük, hogy számosnál számosabb észlelések kimutatják, hogy az élesztőben s éledő levekben ezek a gombák soha sem kiányzanak; tegyük, hogy a nétalán ellentmondó fél egyetlen egy világosan ellentmondó tényt — tudjuk hogy szabályt erősítő kivételek is léteznek — sem bir felmutatni, önkintesen következik, hogy a czukor felbomlását tovább nem tulajdoníthatjuk az élesztő catalyticus erejének, hanem a növény vegetatioja hatását kell elismernünk. És nem csak ezt, hanem azt is, hogy a felsőbb növények vegetatioja hasonló chemico-physiologiai hatással lehet a talajra.

A nevesebb kémiknsok közt csupán Mitscherlichről tudom, hogy az éledési ügy ezen új oldalát felfogta. Ő maga is kísérleteket tett s a dolog igazságáról annyira meggyőződött, hogy kémiai tankönyvébe is beigtatta. Nem úgy Liebig. Ő, a ki a physiologusokat oly tüzesen feddette, hogy a kimiát nem tudják vagy használni nem akarják, most nem akará túrni a testvértudomány betolakodását, s egész röpiratot bocsóta ki nem csak az új tan ellen, hanem az egész poroszországi tudomány ellen: egy „siralmas ének“ — et arra a themára, mily szerencsétlen állapotban sinlenek a természeti tudományok abban az országban, hol ily „tévtanokat“ vesznek pártolásukba. Természetesen, mert neki is volt egy saját elmélete az éledésről, mely röviden abban állott, hogy az élesztő voltaképp egy rothadásba indult legenyartalmu anyag, s e rothadás dynamicus processusa indítja meg a czukros oldatban a felbomlás folyamát, melyben aztán kémiai várokonosságuknál fogva a szén és éleny egy része szénsavanyyná, a többi a hydrogennel alkohollá alakul, sat. Ennek az elméletnek az élesztő gomba valódi „Merulius destructor“ — ává levén, a tudós önzés a józan megfontoláson feljül kapott s a nyers felszólalásnak egy még nyersebb összetűközés lön a következésé, melynek jellemét megíthet-

ni abból, hogy a vita folytában Liebig Mitscherlichet a nagyérdemü veterant „fecsegő vénasszony“ — nak nevezé el..

És most? Most ugyan az a Liebig a vénszipa véleményére állott, nem ugyan egyenesen az élesztő gombák ügyében, hanem ennek a növény táplálkozására való alkalmazásában. Meggyőződünk erről legott, ha Liebig feljebb idézett új véleményét Mitscherlichnek már 1844-ben kinyomatott nyilatkozatával egybevetjük. Eléadván t. i. a berlini tanár a gombás elméletet és erre vezető tényeket, imigy folytatja: „Aehnliche chemische Prozesse werden durch viele organische Wesen bewirkt, dahin gehört die Zersetzung des Holzes durch den Holzwurm; nicht unwahrscheinlich ist es, dass auf aehnliche Weise die Wurzeln der Pflanzen die Ueberreste der organischen Wesen des Bodens zerlegen.“ Tegyük a „szervies létegek“ — hez, még az „oldhatlan ásványos anyag“ — okat s a két vélemény közti hasonlóság teljes ugyanazonosságá válik.

Csudálatos még az is, hogy az egész éltét a természet kémiai és physical erejei vizsgálatára szentelt kémikus a szervies erőknél hódol utóljára is; és kik hozzák kétségbe következtetését? Gazdasági tanárok — (Wolf sat.) — kik foglalkodásuknál fogva mindennap szemek előtt látják működni a szervieség physicalag megfoghatlan erejét! Igaz hogy tán még tovább ment egy francia physicus, Jamin, ki a legújabb időben (1860) közölt értekezésében úgy állítja elé a növényt, mint egy hajszálesővekből álló physical szerszámot. És így, a szervies élet egyik legrejtélyesebb tüneményét, a növényekben a nedvjárást, melynek némi megfoghatására a Dutochet találta endosmose és exosmose-zához mint utolsó horgonyhoz kapaszkodtak a physiologusok, megint visszaviszi a leggépiesebb physical jelenségre, annyira hogy még a növény magasságát is a priori szerkesztett algebrai képletekkel akarja előre meghatározni. Jamin nagy experimentator és mathematicus; de éppen a mathematicus kéntelen a számításait bonyolító elemek legnagyobb részét kiktűszöbölni, minek következésé aztán az, hogy a gyakorlat és élet, melyekből azokat nem lehet kiktűszöbölni, számításai eredményeit meghazudtolja. Jelen esetben is el akarja feledni Jamin, hogy a növény sejtei nem csak felszívják, hanem át is alakítják a nedveket, hogy ezek a levelekben egészen mások, mint a gyökérben, hogy a gyökér végek nem csupa hajszáleső nyílások, hogy egy tajték köből faragott doriai oszlop, nem adaequat képe, mint ő akarja velünk elhitetni, az élő növénynek, és végre ha a sejtek rejtélyes működését még a kémia sokkal finomabb és közelítőbb törvényei sem bírják kimagyarázni, a physica ügyszolva kézzel foghatóbb általánosításai még kevésbbé képesek e nagy cél eléretésére.

Nem folytatom tovább a részletezést, elhagyom nevezetesen a soha nem nyugvó Boussingault számos kísérleteit, melyek többnyire már inkább vagy kevésbbé tudott igazságoknak csak megerősítésére vagy már is ingó balhiedelmek teljes megdöntésére szolgáltak. Megint elégnek tartom megemlíteni Du-

chartre kísérleteit, melyekkel megbizonyítottnak hiszi, hogy a növény a gyökerein kívül semminemű szervével a vizet bé nem issza. Szintugy a Schüblerleit is, melyek a talaj physical minőségeinek tulajdonitnak a legfontosabb szerepet a növények táplálásában, s a melyek a mult évszázbeli angol gazda Jethro Tull egyoldalú nézeteit látszanak megújítani. Mindezek csak szinezgetnék vagy árnyalgatnák a képet, de rajzát sem compositioját nem egészebbitnék. Én hát, mint Kisfaludy Sándornál a „bereknek gyors kaszási“, egy utolsót vágok s azzal végzek.

A külön-különfelé elterülő, higgadtasok dagadozva rohanó árját már csillapítani kezdik vala; már tán közeledik vala a nézetek egyeztetésének rég óhajtott napja, midőn egy legújabb tény újul rohammal is fenyeget. Mindnyájan tudjuk, mily nagy szerepet játszik a guano az utóbbi 10—15 év óta azon országok mezei gazdaságában, melyekre nézve a száraz költséges vitel ezen hatós trágya használatát nem teszi jovalmatlanná. A guano az idéztem Schisma mind két pártjának támadó és védő fegyver gyanánt szolgált, ásványszeres és ammoniákos fél egyformán hivatkozott reá; szembettinő foganatát tagadni nem lehetvén, mindenik párt nem kölcsönös engedélyre való intést látott benne, hanem saját elmélete diadalát akarta ünnepelni. A győzedelem mégis, kivált Anglia és Franciaország kimikus gazdáinál és gazdasági kimikusainál az ammoniákos részre látszott hajlani. (Ennek a viszhangját vélem sejteti, a bajor gazdasági egylet 1858-beli kísérleteiben is, melyeket az idej Gazd. Lapok 2. számjában látok közölve.) De mi történék? A déli nagy Ocean mosta Jarvis és Baker szigeteiről legutóbbi években igen fogatos guanot kezdenek Európába hordani. Minősége, termékenyítő ereje ellen nincs kifogás, és oly élénk kereskedést idézett elé, hogy a nevezett szigeten egy amériikai társaság van állandóan megtelepedve a guano kibányászása végett. Mint várni lehetett, legott kimiai analysis alá veték az új trágyaszert; és kijött, hogy elméleti tekintetben ez és a régi merőben ellenkező tulajdonuak. A perui guano ammoniákos sókban fellelte gazdag, phosphatokban aránylag szegény; a Baker szigetbeli phosphatokban igen gazdag — sokkal gazdagabb mint a csontliszt, ammoniákos sókban mondhatni igen szegény. Az analysis részleteit mutatja a következő táblácska:

Perui — Bakerszigeti

	g u a n ó:	
Víz	13, 73	2, 50
Szervies anyagok,		
ammoniákos sók	53, 16	9, 94
Phosphorsavanyos sók	23, 48	83, 26
Szénsavanyos mész		0, 60
Alkalis sók	7, 97	2, 89
Homok	1, 66	0, 81.

Kellett-e több, hogy a hamvadni kezdő tüzet újra felélessze? Most már bezzeg a phosphatisták kaptak feljül. Lám, mondják az azótosoknak: a ti guanótok, melynek majd egy negyede mégis phosphor-

savanyos só, ha ammoniákbeli dússágánál fogva némi kétséggel is, már mellettünk szólt; hát még ez a mostani, mely alig egy hatodán kívül merő phosphat, hogy ne biztositná az ő silány kilenez procent ammoniákos savai mellett részünkre a diadalt? Visszatérnek Liebignek legrégebb s azóta tetemesen módosította állításaira s egész nyereségükben törekesznek ezzel az új erősséggel érvényesíteni.

A feleletet a másik félre hagyom, s gondolom nem marad adós. Én pedig ezen érdekes tableauval, az egymás ellen ütközőfélben álló két táborral, a növénytáplálkozás ügyéről adott képemet befejezettnek vélem.

Igaz hogy a kép olyan, mintha én tisztelt hallgatóimat egy éppen rendezés alatt való könyvtárba, vagy játékpróba alatt a színpalak mögé vezettem volna. Nem igen kellemetes biz' ez a kép, meg kell vallanunk, de azért lehet tanuságos. Hadd próbáljuk kivonni a tanuságot belőle. Mindent összevéve a növénytáplálkozás ügyének eddig való folyamata megtekintése bennünket a következő elvek kimondására jogosít:

1) Hogy a növény táplálására mindazon elemek, melyeket a kimia benne felfedezett és állandóul benne foglaltaknak talált, az ásványiak és a szerviek, egyaránt fontosok, egyaránt szükségesek, és nem hogy nélkülözhető volna valamelyikök, de még rangsorozat sincs fontosságuk vagy hatásuk közt más, mint a mi több vagy kevesebb mennyiségökkel van kapcsolatban, tekintetbe vevén az illető növény természetét.

2) Hogy a talajban meg kell lenni mindazon elemeknek, melyek a növény táplálására szolgálnak, és jöllehet bizonyos az, hogy a szénnek nagy részét a levegőből, bizonyos lehellés nemű műfolyammal veszi bé a növény; megint jöllehet valószínű, hogy a legenyt is némi részben a légkörből kapja, mindazáltal éppen nem bizonyos az, hogy a szénsavany és ammoniák azért nélkülözhető volna magában a talajban s nedveiben is. Sőt inkább hová tovább jobban meg kell győződnünk az ellenkezőről.

3) Hogy a talajban ama tápláló elemeken kívül még másoknak is kell lenni, melyek az elsőbkek átsajátíthatóságát elésegítsék. Továbbá és ellenben olyaknak is, melyek éppen azt az átsajátíthatóságot gátolják és így egyfelől a növényeket a saját zsirjokba való fulástól, és másfelől a talajt termő ereje hamarjába kifogyásától oltalmazzák.

4) Hogy azon kimiai és jelesen physiologiai törvényeknek, melyek szerint a növények kellő tápszereik átsajátíthatókká és a növény alkató részeivé válnak, ismeretétől még igen távol vagyunk. Ha valamiről, erről elmondhatjuk Sz. Pállal, hogy „most tükör által és homályos beszéd által látunk“ és hogy „a mi ismeretünk részszerint való“ vagy a mint a nagy fordító Luther mondja: „Unser Wissen is Stückwerk.“

5) Hogy azok a kísérletek, melyeket a laboratoriumokban bár növényekből vett, de éppen az életfolyamból kiszakasztatások mián szervietlen, ásványi, mondhatni haltakká vált anyagokkal tesznek;

valamint azok, melyek szerint a növényt természetes és szabadon terjeszkedhető körülményeiből ki- és mintegy büntetett rabot, úgy szólva „száraz kenyérré és vízre szorítva“ növelik, — az imént említett törvények fátylának egyegy szögletkékét ugyan megemlíthetik, de a természetnek sem világosítására, sem tanácslására biztosan nem szolgálhatnak, sőt egyoldalúságukban tetemes kárt is tehetnek. Szóval, mint Liebig mondja, „a gazda a kémikustól ne várjon s követeljen kész receptet.“ Én is azt mondom; mert különben úgy jár mint az az orvos, a ki a töltött káposztát feljegyezte vala hideglelés elleni szernek.

6) Hogy ezentúl is, mint eddig csupán szabadon, a természet korlátlan befolyása alatt; de minél gyakrabbi, egyenlő és változtatott körülmények közt intézett és folytatott kísérletek adhatnak a gazda kezébe, nem „recept“-ket, hanem csak kulcsot, mellyel a természet törvényei rejtélyes kamrába bényitván saját adatai és körülményeihez képest alkothasson magának gyakorlati szabályokat. — Minthogy azonban erre azt lehetne kérdezni, mit adott, vagy adhat hát a tudomány a gazdasági gyakorlatnak? Erre azt mondom:

7) Hogy a tudomány felvilágosításai előtt az imént említett próbák és kísérletek csak vaktábla tevődtek; modoruk, folyamuk, eredményeik egyaránt bizonytalanok voltak. Ezentúl pedig — akarnám mond-

hatni, már most — a gazdasági kísérleteket folytatni, s az észrevételekből lassankint és óvatosan általánosabb törvényeket vonni azon szabályok szerint lehet, melyek a tudomány ily nemű vizsgálatait és működéseit oly ragyogó, mi több: oly biztos és termékeny eredményekkel koszorúzták. Ama felvilágosítások előtt, ha egy bizonyos próba nem sikerült, csak a volt a biztos következtetés, hogy az ajánlott mód nem jó, nem elfogadandó, vagy legalább nem általános. Most ki tudjuk keresni legalább részben, s a tudomány haladásával mindig több több részben, hol volt a hiba? minő elem vagy elemek hiányzottak? minők voltak kelleténél bővebben? minő kellő körülmények nem járultak, vagy minő feleslegesek járultak az észrevételhez vagy kísérlethez? és így hogy min kell a következő kísérletekben segíteni, mit helyre hozni, mit eltávolítani, min igazítani? Egy szó mint száz az ezentúli kísérletek annyira különbözhetnek a régiektől a gazdaságban, a mennyire ép szemű ember járása egy nagy városban, egy vak emberétől, kit vagy kutyája vagy senki sem vezetne. És ezen nagy előnyt köszönjük uraim a tudománynak! De legnagyobb legméltóbb köszönet a lesz, ha feltudják s igyekeznek használni. Mely tekintetben, ha szomorú képpel vagyok is kéntelen végezni át nézetemet, de az igazság parancsolja megvallanom, hogy még eddig minden sürgés forgás daczára igen igen kevés történt.

FERIDUN BEG

Medsmuai mtmsiat esz Szelatin

FERIDUN BEGNEK

Szultáni okmányok gyűjteménye*).

Ismerteti

VÁMBÉRY ARMIN.

(Olvasódott a muzeumegylet 4-dik tudom. ülésében, apr. 28.)

*) E jeles könyv megvételére könnyen rábírák egy itt lakó buzgó hazánkfíát, t. Vélies Károly urat, ki mindaddig magánál tartja, míg az erdélyi muzeumegyletnek szánt nagybecsű egyéb gyűjteménnyel együtt bé nem küldheti.

V.

Nyugaton azt szeretik hiesztelni, hogy a keleti de leginkább a török történelem nagyobb része csak a viselt dolgok száraz elbeszéléséből áll, és hogy az illető írónak a magasztos padisahk lába porát nyaló tolla az uralkodó vagy fő országlarak büneire félelem vagy kincs-szomj szötte fátyolt szokott teritni.

Mi nem akarjuk itt az efféle véleményt merően légből kapottnak mondani, csak szerény észrevétel gyanánt jegyezzük meg, hogy ha az oszmánli történetírók olykor olykor az említett hibával bélyegzetek is (mitől a civilizált európai írók sem igen mentek), mindamelllett más részről az olvasónak gazdag kárpótlást nyújtanak, melyből a legnagyobb lézagot szépen kitölthetni.

Ezen kárpótlás nem más mint azon sok gonddal és bámulatos szorgalommal készült okmány-gyűjtemények, melyek Stambul magán- és közkönyvtáraiban találkoznak. E történelmi kincsek csak azon korszakban jöhettek létre, midőn a magas porta még egész Európának ellensulyt vetett, és levéltára titkainak közzétételeből eredhető befolyásoktól nem igen tartott; akkor kettős czélt érték a dologgal:

1-ször, az okmányok (Munsiat), melyeket a páratlan nehézségű török irály virágainak tekinthetni, a kiatib- (hivatalnok) pályára iparkodóknak gyakorlati iskola gyanánt szolgáltak.

2-szor. A porta mintegy dicsekedett azzal, hogy ha megmutathatta népének, mily alázatossággal szoktak irni egy persa sah, egy franczia király, sőt egy római császár is, és mily parancsolói kifejezésekkel válaszolt ő nekik.

Az ismeretes török okmány-gyűjtemények közt, melyek száma mintegy huszra rug, leginkább kiemelendő Feridun begé, a választott darabok nagy fontosságu tartalmánál szintugy mint művének terjedelmességénél fogva. Némelyek szerint Aasikpasazade, a törökök Herodotja kezdte volna legelsőben e szép gyűjteményt: a próféta térítő leveleit, a khalifok valamint Oszmandsik Orkhan és Mohammed (I) korából fennmaradt leveleket és fermánokat csak az ő gondosságának köszönhetjük. Idris Bidliszi a Hest Bihist (Nyolcz paradicsom) czim alatt ismeretes nagy becsű történelmi mű írója az érdekes gyűjteményt nem kisebb szorgalommal folytatta, úgy hogy Feridun tekintélyes előmunkálatokra akadva, a kiegészítéshez annál könnyebben foghatott. Feridunt, mint tudjuk, Szolimán Szigetvár alatt Nisandsi az az államtitkárnak nevezte ki, mely hivatalban a nagy miveltségu beg az alkalmat felhasználta, annyira hogy művét szépen rendezve tizenegy kötetben Murad (III) szultánnak az akkori keleti tudományos világ nagy bámulatára benyujthatta*).

*) Az erdélyi török eseményekre vonatkozó okmányokat, melyek csak is a Feridun utáni korra nézve fontosok, csak az itt ismertetett példány összeállítójának köszönhetni. Sok, végzetlen sok kincs van a török okmánytárban a hazai történelemre nézve. De fájdalom, a viszonyok nagyon megváltoztak, mert a jelen t. ministerium csak rettegve néz a multját figyelmes szemmel tekintő idegen vagy belhonira, mindig attól tartván, hogy az ily kutatás az egyik vagy másik kormányra kellemetlen hatást tesz, magára pedig abból eredhető követségí intést talál húzni. Az efféle „billet amical“tól a fényes portán nagyon félnek.

V.

Az egész gyűjteménynek a mint a későbbkori írónál említve találjuk, csak kevés leirata létezett, idővel egyikét kötet hiányozni kezdett és kétszáz év lefolyta után D' Ohsson és Hammer csak három töredékféle kötetre akadtak.

Ezen sajnálatos sors érte az egész tudományos világra de leginkább a hazánk történelmére nézve nagy érdekűvé lehető okmány-gyűjteményt, míg utoljára Resid pasa a stambuli magán- és közkönyvtárakban felfalálható példányokat összeszedte, és a sajtónak átadva, a nagy művet legalább a végképpi enyészettől megmentette. Ő az utóbbkori szultánok alatt kelt és a jelen ozmán birodalomra káros befolyással nem levő okmányokat is a nagyuri levéltárból (hol a moly kegyetlentül dühöng) kivévén, Feridun művéhez csatoltatta.— Az egész gyűjtemény 1265 (1847/8)-ben került ki a sajtó alól 300 példányban, de csak a porta főhivatalnokai közt osztották ki, úgy hogy kereskedésbe nem jutott és ezt a rendszabályt a tavaly megjelent második kiadásnál is szem előtt tartották.

Most csak azt nem tudhatni, vajjon hány kötet került sajtó alá az eredeti Feridun gyűjteményéből. Mahmud pasa pártfogóm jószágából sikerült nekem ugyan a nyomtatásban használt eredeti szöveget látni, de én abban inkább egyes töredékeket, mintsem köteteket találtam. Annyi bizonyos előttem, hogy Hammer nagy műve dolgozása alatt a mai Feridunak jó részét nem ismerte. Ő egyes fermánokról azt szokta mondani: „Ismét egy kincs, melyet előttem senki sem ismert.“ Mi most bátran állíthatjuk, hogy sok oly kincs birtokába jutottunk, melyekről a híres német tudós föl sem tette, hogy napfényre is jöhetnének valaha.

E rövid jegyzések előrebocsátása után szükségesnek látjuk a két kötetben Magyar- és Erdélyországra vonatkozó fermánokat, leveleket (nameh) és szerződéseket (Ahnameh), melyeknek jó részét lefordítva a magyar tudományos társaságnak beküldtük*), itt részletes lajstromba írni. Egy futó pillanat is a könyv nagy fontosságát eléggé bebizonyíthatja; én csak forrón ohajtom: vajha több alkalmam lenne Feridun-féle könyvekkel öregbiteni a hazai okmány-gyűjteményt.

Első kötet.

105. lapon.

1. Murad**) az első hírül adja Bajazid fiának, ki helytartó volt Hamidban (Kisászta), hogy tavasszal igen nagy sereggel készül Magyarországra ütni.

120. l.

2. Bajezid (Jyldyrym) a magyarokon Nikápoly-nál nyert győzedelme hírét Törökországba küldi (Persául).

*) Csak hogy mindeddig még tudtomra nem esett, vajjon e küldemény az illető helyre beérkezett vagy nem; mert választ még mindig várok. V.

**) Mindenütt a könyv- és kéziratokban található török címek hü fordítása. V.

156. l.

3. Mohamed (I.) oláhországi hadjáratában győztes levén Magyarországra (Erdélybe) út, itt egy tusa alatt lováról lebukik, és kéntelen gyaloghíntón vitetni magát Brusszába, mire a fia Szulejman beg, a következő levélben atyjának balszerencsését erősen sajnálja (Persául).

171. l.

4. Murad (II.) Sahrukh Mirza (Timur fia) levele lére felel, melyben egyszersmind magyarországi hódításairól (berontásairól) említést tesz. (Pers.)

455. l.

5. Szolimánnak belgrádi hadjárata, oda menetele, a vár megvétele és visszajövetelének napló formában való részletes leírása. 927. Dsemasiul akhir 11-edikétől kezdve mindennapi esemény egészen Zilkide 17-dikéig 153 nap. (1528, majus 30—nov. 29.

463. l.

6. Belgrád megvételét hirdető diadal levél.

483. l.

7. Szolimán Mohácsnál vívott győzedelmét egész birodalmában hirdeti.

530. l.

8. Szolimán Buda és Pest elfoglalását egész Törökönban hirdeti.

Második kötet.

2. l.

9. Mohammed (III.) Eger alatti táborából az egri vár megvételét híreszteli Stambulban.

86. l.

10. Murteza pasának a budai helytartónak szóló nagyuri rendelet.

98. 99. l.

11. Két fermán, melyet Murteza pasának a budai helytartónak küldöttek.

126. l.

12. Szerdar Haszan pasának a budai várparancsnoknak szóló magas rendelet.

128. l.

13. Mohamed pasához a budai várparancsnokhoz rendelet a béke megújítása iránt.

351. l.

14. Erdély fejedelmének és Magyarország királyának küldött magas parancsolat.

354. l.

15. Válasz Rákocznak azon levelére, melyet a hadjárat alatt intézett a fővezérhez.

354. l.
16. A felső magyarországi begeknek (nemeseknek) adott frigylevél (Ahdnameh).

356. l.
17. Bocskay magyar király és erdélyi fejedelem hodolása után járult frigylevél.

358. l.
18. Egy nagyuri levél, mely által Bethlen Gábor neje az erdélyi fejedelmi széken el van ismerve.

361. l.
19. Kenaan pasa budai helytartó részéről a magyar királynak szóló levél.

361. l.
20. Az erdélyi fejedelemnek és a magyar főuraknak hagyakozó nagyuri rendelet.

364. l.
21. Az erdélyi fejedelemnek szóló császári ferman.

367. l.
22. Fordítása azon levélnek, melyet Bethlen Gábor Murteza pasa budai helytartónak küldött. (Ez a levél merész és rendithetlen lélekről tanuskodik; soha sem olvastam ily bátor írásmódot kereszténynek műszülmanhoz intézett levelében).

365. l.
23. Bethlen Gábornak iratott nagyuri rendelet.

366. l.
24. A magyar király részére küldött szultáni rendelet.

369. l.
25. A magyar királytól (Bethlen G.) jött levél fordítása.

370. l.
26. Fordítása azon levélnek, mit a magyar király (Bethlen G.) a fővezérnek átnyujtott.

372. l.
27. Nagyuri ferman, melyet Erdélyország fejedelme Bethlen Gábor nejének nyujtottak át.

373. l.
28. Felelet, mely Erdélyország adója (Cháreds) megérkezését jelenti.

374. l.
29. Felelet az erdélyi fejedelem azon levelére, melyben az országában dúló villongásokat beszéli el.

375. l.
30. Az erdélyi fejedelemnek szóló ferman.

376. l.
31. Egy barátságos levél az erdélyi fejedelemre emelt Bocskai királynak.

377. l.
32. Az erdélyi nemeseknek szóló császári ferman.

377. l.
33. Nagyuri rendelet Rákoczy király azon levelére, melyben fia számára az erdélyi fejedelemséget esdekeltte.

378. l.
34. Ferman, mely Rákoczy Görgi (György) fiának tronra emelését helybenhagyja.

379. l.
35. Egy szultáni parancsolat, mely az erdélyi nagyoknak meghagyja, hogy az újonnan kinevezett herceget (Rákoczy) elismerjék.

461. l.
36. Az erdélyi nagyoknak küldött frigylevél.

477. l.
37. A szigetvári táborban levő vezérek (jobban mondva Szokolli) másodikát útja siettetésére kéri Szelim.

(Török cím.)

Fordítása azon levélnek, melyet Bethlen Gábor magyar király Murteza pasához, a budai helytartóhoz küldött.

**Boldogságos nagyságos Vezir,
Tisztelt becses barátunk!**

Az Uristen áldja meg önt hosszú élettel, hogy sorsa csillagja a fűlséges Padisah szolgálatjában napról napra nőjön fényben és magasságban. Toldy Mihály hű emberünk által küldött nemes levelét vet-tük és nagyon örültünk azon hirnek, hogy Nagysá-god megrongált egészsége ismét helyreállt, mi min-dig imádkozunk a mindenható tronjánál az ön ép és egészséges létiért.

Értésünkre esett, hogy ön a fényes portára je-lentette, hogy a német az egyezkedési értekezletek megkezdeténél a padisah dicsőítésében szokásos czi-meket megesonkitotta, mi önt elégületlenné tette,*) hogy a szerződési leveleket (vere kiagydy)**) hiányos fogalmazás végett visszaküldeni kényszerít-tetett.— Ezen lépések nagyon helyesek, hadd győ-ződjenek meg arról, hogy a padisahnak okos vezirje székel Budán, ki urának becsületét kellőleg tudja őrizni — és a visszaküldött okmányok által hadd kényszerüljenek bévallani hibájokat. Remélem, hogy eddig ki is javították, valamint általában csak azt

*) Talán inkább: „a miért megneheztelt“ vagy „a mit rossz neven vett.“

**) Meninsky szerint: Vire kjagydy, tulajdonképp: salvas conductus, útlevél, biztosság-, vagy bátorságlevél.

kérem az Istentől, vajha egy áldott órában a béke szent ügyéhez fogva hamar vége lenne a dolognak. Jelenleg is folytonos figyelmem mindenhová terjed, és minden eseményt tudatok Nagyságoddal, a seregem is teljesen és készülten áll a közzétett rendelet szerint, mert remélem, hogy ön is a padisahnak fermánjait hajszálnyi pontossággal végrehajtandja.

A bátorságlevelek visszaküldésekor Eszterházi Miklósnak a német császár és Magyarország palatinusának is egy jó szigorú levelet tetszett írni, minnek mi nagyon örültünk. Ugyanazon levélben azt is tetszett szóba hozni, hogy Stambulban azon hírt terjesztették volna legnagyobb titokban, hogy itt csak a padisah kárára köttetett béke a némettel, és már rólam két-könfélé mendemondák szállonganak. — Ez nagyon levert és szívemnek mély büt okozott, az okát is mindjárt tudatom Nagyságoddal. Először a Stambulban lakó főuraink (vükelu [minister]) az én viselt dolgomat nem is igen ismerik. A padisah iránti őszinteségemnek már többszörös bizonyítékát adtam, de semmit sem használ, mert ha a némettől még tíz tartományt is meghódítva a padisah birodalmához csatolnék, még akkor sem hallhatnék egy „Isten áldjon meg“-et; annyi szolgálat, annyi áldozat fejében tisztelet helyett még bizalmatlansággal fizetnek. — Tessék elhinni a padisahnak egy okos férfiasinosen, ki a kor szüükségei szerint minderről gondoskodva egy illő, tüdős tanácsot legyen képes teremtteni, ki mindenek fölött a válságos percz szerint az ügyek elejét végét megfontolva hitének és kormányának szép szolgálatot tehessen. E tárgyról ennyit szólni szükségesnek láttunk.

Tudni tetszik, hogy a némettel való béke ugyan névszerint létezett, de ezen utóbbinak a padisahnak birodalma ellen szőtt gonosz tervei nyomára jutván, ezeket minden titkolódzás nélkül megismertetjük, tanácsot kérvén az ellene használandó szerekre nézve. — Akkor udvarából azon rendelet érkezett, hogy a seregemmel készen álljak: azon esetre, ha engemet támadnának meg, ön siessen az iszlám sereggel segítségemre, ha pedig a padisah birodalmába rontanának, én segítsem önt. — E pontra nézve legkevesebb hanyagságot sem tanusítottam, és összes seregemmel meg is jelentem, de hisz' láthatná most Nagyságod a nagyuri birodalom mivé lettét, ha én csak egy cseppet is késedelmeztem volna. Szóval a mostani kibékülésünk a némettel nem az én kedvemre történt, valamint a háborut sem a magam hasznomért kezdém. De mit tehettem volna én, ha ön felsőbb helyről érkezett és az ellenségeskedéseket megszüntető fermánokat kapott? E hír szörnyen meglepett, felültöltte tett, mert én minden okoskodásom daczára a magas porta esze e rögtön változtatása okát nem érthetem. Továbbá, nagyon tisztán láttam, hogy ön is a kibékülésre hajolva a némettel való összecitkőzéstől nagyon ovakodik. Mit tehettem volna egyebet, mint a felsőbb parancsolatnak engedelmeskedve színté a béke útjára térni.

Tessék elhinni valamint Nagyságod a padisah becsülete őrzését, birodalmának megvédését mindig

szem előtt tartja: úgy én is őszinteségi híremet fentartani igyekszem. Csak az Isten a megmondhatója, hogy mennyit áldoztam én már a padisah jólétiért, ön is tudhatja, hogy iparkodásom nagyobb része nem a porta kárára sült ki; de mi haszna, ott nem ismerik és számba sem veszik.

Ilyes híreket költő árulók szavaitól a lelkeim már régóta borzad, most csak mindent tünök, mert egyebet nem tehetek. De a mindenható Istent hívom segítségül, hogy én jövőben semminő ügyben őszinteséggel el nem járok, és bármi essék is tudomra, másnak hírül nem adom. Saját országhoz megahúzódva, Erdélynek kötelezettségem szerinti évi adóját beküldve csak imádkozni fogok a padisah boldog éltiért; mert azon szilárd reményben vagyok, hogy Muhammed népe eránti nyiltszívűségem nem sokára a világ előtt tudja lesz, és az engemet bitangolók csak szégyent aratnak.

Küldjük ezennel a német király sajátkezűleg írt és pecsétjével megerősített okmányt Horvát Lázár bizodalmas emberünkkel, jó lesz, ha Nagyságod ezt valami hiteles emberével lefordíttatja, hogy tartalma nemes értésére essék; de figyelmeztetem, hogy a fordító a díjak (deák) nyelvet jól értse, hogy annak igazi velős értelmét magyarázza. Nagyságod is vegye fontolóra, vajjon a béke haszon- vagy kár szempontjából jött-e létre? Én ebben semmi szégyent, semmi szemrehányást nem tünök „Júztum ak alnym acyuk“ (példabeszéd: azaz fehér az arczom, derült a homlokom — nem pirulok), a porta nagyjai erre nézve panaszt nem emelhetnek; talán én vándolhatom őket, ha a padisahnak bejelentem, hogy a kezemben volt Magyarország koronáit (törökül — koronalar, talán korona-városokat?), melyeket én hódítottam meg a kardommal, ők tölem erőszakosan elvéve a németeknek adogatták? A békét más módon létrehozni lehetetlenség vala. A hercegségi czimmal birt Iszletria (?) *) tartományról is lemondani kényszerültem, ezenkívül a német királytól kapott 6 ezer piaszter kárpótlást is elvesztettem. Azon hűbértelkeket, melyeket 8 év előtt hű szolgálatban magokat kitüntetett szolgálóimnak adtam, most vissza kell vennem, miáltal ezeknek irántam mutatott hajlamuk is meghül, és én megannyi vitéz katonát vesztetek. A szerződésben meg arra is lekötélteztem ma-

*) „Iszletria“-t a békülős úr nem tudja magyarázni, de közli az eredeti török szót. Mi ennek megtekintéséből úgy véljük, hogy az úgynevezett „puncta diacritica“ elébb tolasával „Iszlezia“-t olvashatni s ebből aztán Szlezia: azaz: Szlezia-t magyarázhatni. T. i. a török és arab szók egyaránt nem szenvednek a szó elején két mássalhangzót, szintűgy mint a magyar, ki a Stephanusból Istvánt, a scholából iskolát, a Stabból istápot, a Spitalból ispotályt csinál. Így a török a „sztavrosz“ görögszóból isztavrosz-t (kereszt), a „spiniacium“-ból iszpanaksot, a Stanpolissá rövidített (Con)stan(tino)polisból Isztambul-t; az arab a spongiából iszfonds-ot (az arabnak nincs p-je, s más nyelvek g-jének a d felel meg) sat. Így lett Szlezia vagy Szleziaiból is Szlezia. Végül megjegyzem, hogy alább a beküldő úr is a puncta diacritica megigazításával állítja helyre az értelmetlen „Förmösz“-ből „Körmöcz“-öt.

gamat, hogy Kassával együtt elfoglalt hét magyar kerület emberei a német katonák ellen fegyvert ne emeljenek.

E békét én a német királyllyal csak úgy tartatom érvényesnek, ha a padisah iránt táplált őszinteségem meg nem sértődnek; mert én a magas porta ügyeit mindig csak haszonra szolgáló módon akarom elintézni, és míg az ebbeli tervemet nem testesíthetem, eddig egy hajszálnyit sem térhetek vissza.

A jelen lépésem csak a magas porta nagyai (vükela) káros beavatkozásából eredt, már kezemben volt az alkalom, a németen mindentől győzedelmeskedtem, midőn egyszerre a békére vonatkozó rendeleteket kapám. A stambuli ulema uraink, kiknek fő kötelessége a hit dolgaival bajlódni, a harez és tusa mesterségéhez igen keveset értenek, ehhez közülük nincsen és hasztalan avatkozásuk csak ily eredményeket szülhet.

Ha a fényes porta a béke létrejövetelét oly sürgősen nem kívánta volna, én már eddig Usaprag*) kerülete birtokában lennék és a kifolyamló hasznok által oly békét teremthetnék egészen tetszésem szerint, a minőt meggyőzött ellenségén még egy padisah sem nyert, de így éppen az ellenkező sült ki és az ellenség diadalmaskodik. Kár, hogy ezt az alkalmat elhanyagolták; mert a kilőtt nyíl nem tér vissza, és elmúlt eső után nem szokás kúpönyveget venni (mint a török példabeszéd mondja).

Engedelmet, hogy ily körülményes levelezéssel Nagyságodnak fejfájást okozva alkalmatlankodtam, mert felháborodásom és ingerültségem határtalan. Fogadja ön továbbra is hű barátságom jelét azon meggyőződéssel, hogy míg élni fogok a nyiltszivűség**) útjáról el nem térek.

Aldja meg az Isten hosszú élettel.

Irámban váraim közt levő Belgrád (Fehérvár) városában Ramazan 19-dik napján 1036. (maj. 24. 1627.)

[L. S.]

Fordítása annak a levélnek, melyet Bethlen Gábor magyar király a fővezérhez intézett.

Boldogságos, Nagyságos, Kegyelmes
Vezir ő Méltósága!

Az ég áldja meg méltóságodat hosszú élettel, hogy szerencse csillaga nőttön nőjjön. Az ezelőtt küldött levelemben az idevaló viszonyokról volt szerencsém szólhatni, egészséges jóllétünkről is irtam, a miért fölösleges dolog imétlésükkel most újra fejfájást okozni. — Most csak azt bátorkodom említésbe hozni, hogy az a nemes ferman, mely Murteza pasának a békealkudozások újra megkezdését paran-

*) Nyelvészeti okoknál- és erősségeknél fogva lehet ezt Csepregnek is olvasni. Megengedik-e a történelmi viszonyok és körülmények? döntsék el a historikusok. Szerk.

**) Tán „egyenesség“?

Szerk.

esolja velem közöltetett, és már hozzá is fogtunk együtt azon dolognak a padisah hatalmának és becsületének megfelelő elintézéséhez. Eleinte sokféle akadályokra akadunk, mert tessék elbinni, hogy ez a német ellenség oly seregből állott, a milyent a 7—8 évi háboru alatt az ellenfélnél nem igen találunk. Kardfordatásra képes 50—60 ezer katonája, 30 ezer jól gyakorolt puskása, ezenkívül 20 ezer fikerveres(?)*) nevű lovassa, néhány ezer magyar—horvát katonája és 30 darab nagy ágyuja volt. Mind ennek teljes hiteit adni méltóztassék. — Hadi terve a nagyur Hatvan, Pest, Szolnok és Szeged szandásáikra, a Duna- és Tiszapartokra és az ezen vidéken levő laktanyákra és várakra czélt; tavaszra még nagyobb dolgokat akartak végezni, tán végezték is volna, ha én és Murteza pasa csak egy órát is mulasztottunk volna egyesülésünkkel. Már affélő ne is tessék kételkedni, hogy tenkre ne tették volna első nap az oszmanli serget, a második vagy harmadik nap az enyimet, mert különvált táborral szembe könnyebb a győzelem. Szóval, azt senki se regélje többé, hogy a német császár serege valami barátságos czéllal jelent volna meg a nagyuri birodalomban; ki ezt meri állítani, az saját hitének és padisahjának nyílt ellensége.

A nagyuri sereg még a pesti térségen (Rákos) esendben táborozott, midőn a németek Esztergomhoz egy mértföldnyi távolságban leszállva, a padisahnak környékbeli városai- és falvaiba rohanva mindent felgyújtottak, leromboltak és a lakosokat fogságba vitték. Mi még akkor jó távol voltunk, de ezeknek berontásáról hallván éjjel nappal gyors úton az iszlám sereg segítségére siettünk és Murteza pasa ő nagyságával egyesülve rögtön az ellenségre indultunk. Az útunkban ért németiséget levagdálva nem sokára sáncokba tértünk, és az ellenség táborát szorosán békerítve éhséggel, hideggel és a kardélevel annyira zaklattuk, hogy hús ezre, talán felinél több elveszett. Ezt mind a fölséges padisah szerencse csillaga befolyása alatt vittük véghez, a nélkül hogy a nagyuri birodalomból: egy egyes tyúkot is vettünk volna; az egész táborunkból, az iszlám seregből és az enyimből, sok ha csak száz ember is elesett.

Ime Méltóságod látja, mit mivelünk én és Murteza pasa egy év lefolyta alatt; mi a nagyuri kincstárból egy fillért sem költöttünk el; se jancsár, se kapukolu- (féle sereg), sem pénz, sem eleségünk nem levén, csak a határvidéki sereggel tettük e szolgálatot. Ennek daczára a stambuli urak érdemeinket elismerni vonakodnak és a békekötés módját hibáztatják. — Mi három hónapnyi határidőt szabunk, mi alatt a biztosok mindkét részről egy helyre összejövén a szerződési értekezletekhez fogjanak.

Persze mindedig még nem egyezkedhettünk, ennek okát is részletesen megmondanám Méltóságodnak csak hogy félek, nehogy a németnek valamiképp tudtára esve, aztán követeléseit jobban felcsavarja; szóbeli üzenetet sem adhatok, mert az emberemet

*) Tán „könnyű lovas“ (cheveu légers)?

Szerk.

csak nagy bajjal és sok kérés után bocsátják Méltóságod elébe, s ha ez sikerülne is neki, az ott levő emberek előtt úgy sem szólhatna. — Legjobb, ha ezen ügyben biztos és hiteles tudósításokat kívánna, hogy ha Murteza pasát gyors futárok által oda méltóztatnék hívni Stambulba, hogy saját szájával mondhatná el Méltóságodnak a mit szeme látott és füle hallott, mert becsületemre mondom, a pasa mindennütt jelen volt, és teljesen be van avatva az ügybe.

Ha szavaimnak hiszel, akkor arról is bizonyosá tesznek, hogy e titkos ügyben kivüle más nem igen járhat el; a mostani távozásának káros következménye német részről nem lehet; a szerződésre szabott határidőt szükség esetében 5—6 hónapra is meghosszabbíthatjuk.

Iráni Fürdősz Banán (vagy helyesebben az elején levő / betüből a felette álló egy pont helyett ketőt téve k-t csinálunk és lenne Körnöz Bányán) Rebiül évli hónap 25-dik napján 1036 (Dec. 5. 1626).

L. S.

Felelet,

mely Erdélyország harácsca beérkeztekor iratott.

(Az egész cím, melyet a török kormány akkori időben a keresztény királyoknak adott.)

Krisztusban hívők nagy hercegeinek legdicsebbike, Messiást követők előkelőinek legválogatottabbja, ki az összes kereszténység ügyeit elintézi, a tekintet és uralom uszálya birtokosa, a fény és dicsőség indokjainak bírója Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és magyar király! (Hogy boldog kimeneteli legyen!)

E magas császári névvonásom elérkeztekor tudjad, hogy a követségi úton az időszakok császárszárjainak menedékhelyül szolgáló küszöbömhöz küldött leveledet Keresztes Pál (a törökben: Kerestos Bal) nevű emberedtől megkaptuk, Vezéreink és dicső nagyjaink által lefordítatva, annak tartalmából valamint tebened, úgy Erdélyország lakosaiban is magas portám erántában táplált őszinte indulatoknak és jóakaratu szándéktoknak legfényesebb bizonyosságát vettem. — Küldöd jelenleg az 1035-dik évi tizezer aranyból álló adót, azon ígérettel hogy megfizetésében ezentül is nagy pontossággal fogsz eljárni. Hogy az Uristen áldjon meg te derék fiam! Lám én is szép, nemes magaviseletedben nagyuri egész bizalmomat helyeztem, és Erdélyországot ezt az őseimtől (fény áradjon az emlékezetükre) örökségben hátramaradt birtokomat a németnek zuzmarás szelétől megmentve biztos oltalmam alá vettem.

A nevezett 10,000 arany nagyuri kincstáramba letéteztet, szép szolgálatodat köszönettel elismerjük, őszinte hűséges iparkodásod nagyuri szememben kelő méltánylást talált, és határtalan kegyem jeléül egy egész diszöltönnyel megjándékoztalak. Reménylem, hogy illő tisztelettel felöltvén, portám iránt Erdélyország oltalmában és védelmében régóta tanusított

őszinteségedet folytatva, főképp a 10 ezer arany évenkénti lefizetésében tántoríthatlan buzgóságot fogsz mutatni. — A fönnevezett követed egész ildomossággal megfelelő hivatalának, a miért sok tiszteletben és kitüntetésben részesülve nagyuri engedelmmel visszatért.

Azt is hallottuk, hogy Murteza pasával a budai helytartóval, ezen még boldogult atyám idejében elhíresült szolgálommal szép egyetértésben rendezve az országom javára szolgáló sok ügyeket, most egy üdvös béke létrehozásához fogtatok. Az Uristen áldjon meg, rajta csak derék fiam!! Reménylem, hogy teljesített szép szolgálatodért soknemű tiszteletet aratsz.

Válasz

Rákoczynak azon levelére, melyet az erdélyi hadjárat alatt a fővezérhez intézett.

Rákoczy Görgi! (Allah térítsen tégedet jobb útra.) Ha e levél hozzád érkezik vedd értésül, hogy ördögies iratokat Zsofia nevű helyben kaptuk, és az abban fogalmazott hazugságokat megértettük. Többszörös intéseinkben a fölséges, hatalmas és rettenetes padisahnak haragját okozó vétkes, gonosz lép-teidet eléggé szemedre hánytuk, de te a ravaszság ösvényét csak folytattad, úgy tevén, mintha nem is tudnád, hogy ismernek; persze mindig alattomosan ármányaidnak útát nyitni, és az igazságot adáz kézzel elferdíteni törekedvén. — De most elég; te ismered bünnös voltodat, és minthogy magadat őszinte szolgának nevezed, miért nem iparkodol büneidet megbocsátatni; miért nem jössz urad küszöbéhez, hogy fekete pofádat az irgalom vizével mosva, vétkes fejedet kegyes kezébe letéve, hogy az engedelem paizsa által a barátság sisakját fejedre tegyék? Azt hiszed, hogy ily fondorkodásokkal boldogulsz? A mint szánts úgy aratsz (példabeszéd). Nem üntad meg még az örökös incselkedést, nem szégyenled-e magadat?

Ime most egyrésről a rumeliai és anatóliai földön elnem férő sereget, az összes vezéreket, beglerbegeket, mirmiránokot a szipahi és kapukoli néppel, másrésről a magasztos Khant ellenség törő tatár csapatával ellened indítottuk. Ne hidd, hogy most megint elhárítod a bajt levelezéssel, tudd meg, hogy a milyen a padisahnak a hódolók eránti kegyelme, éppen oly nagy a makaeskodók eránti dühe, és hogy ők sohasem féltek az ellenséggel szembezállni. Egy nagyuri fermant hasztalan álnoksággal nem téríthetni meg, valamint haragjának lobbanó lángját a távolbóli víz-loccsanás ki nem oltja.

Már most magadhoz jöhetsz, rád háromlik a bün, hogy annyi gyermekeket és nőt fogságra huzzolnak, hogy annyi ártatlan embert az igaz hívők lovai ezüst patkói összegázolnak. — Mi Isten nevében meggyünk, te azt leled, a mit kerestél, mert a padisah világrendítő hatalmát megismered. — Az okos előre gondoskodik a következményekről.

A

M A D A R A K R Ó L

különös tekintettel az Erdélyben

honos fajokra.

GR. LÁZÁR KÁLMÁNTÓL.

(A muzeum egyl. tudom. 5. ülésében jul. 31-kén).

A természettannak, fájdalom még ma is vannak ellenei. Némelyek síkra kelnek ellene, mivel elfogult nézetök szerint a természettan előli a költészetet; mások elkeseredett harezot vívnak ellene a vallás felvett vértje alatt; küzdenek; mindegyik rész fél, hogy a való ismerete lerántja k'pzeleti világából, a másik, mivel hatalmáért remeg, hatalmáért, mely nem a realen alapszik, s ezt kifürkészni azon tudomány feladata, melynek lobogóján minden körülmények között változatlanul e jelszó áll: „igazság minden áron.“ E fényes, még évszázunkban is nagyon merész jelszó, már magában elég világosan kitünteti, hogy minő nagyszerű a természettan feladata, elhivatása, de e jelszó ezen tudománynak egyszerűsminél alapköve, mely nélkül fenn nem állhat, a mely által fényes jövője rendithetlentül megalapítatik örökre; a mellyel már magában lefegyverzi ellenének egész táborát.

Ezen lobogó alatt már is óriási vívmányokat tön—oda mutathatunk műveire — a gyárok sokféle gépeire, a vasútakra, melyek mind megannyi életerek hálózák bé a földet, a föllegeken felülemelkedő léggömbre, a telegráfra, a mikroskopra, mely egy nem sejtett világot tárt fel előttünk, a távcsőre, melynek segítségével naponkint új égitesteket fedeznek föl, és mind ezt látva meg kell győződünk affelől, hogy e tudomány már ma is óriási befolyással hat, de egyszermind azon sejtelem támad bennünk, hogy a jövőben a népek életének átalakulását várhatjuk e tantól, mely gyermekezipőit még alig veté le, és már is sejtünk engedi, hogy egykoron minden idők leghatalmasabb reformátora leend.

Ma már uralkodik a tér és idő felett.

Ma már semmit sem árthatnak az ellene szórt anathemák, mint nem ártnak a granitszirtnek a reál lövelt nyilak.

Holnap?

Egy lépést tesz előre — még csak néhány lépés — mert lépései óriásiak — és hatalma által át lesz alakítva az emberiség, miként maga a természet alakítja át naponkint a földtekét.

De ez a holnap?

Fogalmaink szerint még nagyon távol van, talán egy, talán csak is több emberélet hosszúságu idő után leend jelenné. — De lehet-e ez máskint, mikor e tudomány, mely az örökkévaló természet törvényeit fűrészli, roppant munkája mellett minden nyomon még az előítélet és roszakarat által gürdített akadályokat kell hogy levívja útjában. Hanem ez magán a tényen semmit sem változtat, sőt nézetem szerint tevékenységre kell hogy buzdítson minden hivatottat, csak is akkor teljesíthetvén a természettan missióját, ha sokan lesznek, kik közreműködnek és a legkülönbözőbb úton gyűjtött szellemkincseket összehordják; ebben pedig nincs okunk kételkedni. Naponkint látunk elszánt férfiakat, kik az eleikbe ezer alakban álló iszonyokkal merészen szembe szállva nem irtóznak vissza a sarkvidék jéghegyeitől, sem Afrika égető napjától, kik éhség-, betegségektől környezve, elhagyatva az egész világtól, nem dicsvágytól vagy kincsszomjtól vezérelve, csak is a tudományok számára szellemi új hódítványokat teendők, áldozzák életüket. — És az újkor ime hősei, kik a valódi hősiesség ismertető jelét szívükben s tetteikben egyenlően hordják, nem ok nélkül fáradoznak — a világ elfelejtheti neveiket, de akár égető napsugarak vagy éjszaka hidege okozta vesztüket, akár az éhség gyilkolta meg, vagy vadnépek kezei között vértettek el, halálok nyugott lehet; mert azon öntudattal mulnak ki, hogy a legfenségesebb tant segítették czélja felé, melyet el is fog érni.

És mikor czélja el lesz érve, akkor egy új,

fényt árasztó esillaggá fog válni, melynek világánál tisztábban fogunk látni; akkor meg fogunk affélől győződni, hogy a világegyetemben minden egyes tünemény határozott helyét, minden egyes lény feladatát tölti bé. Akkor el lesz osztatva az a sötét árnyék, melyet mult százak éjje még; a mai kor népeire is vet, s a melynek befolyását naponkint tapasztalhatjuk megrögzött előítéletekben, babonákban, melyek megannyi nehéz lánczokkint tartják vissza az emberiséget az előhaladásban. És e hosszú sötét árnyék closzlása annál örvendetesebb leendő, mivel az nem csak a miveletlen látkörét homályosítja el—fájdalom nem—kiterjeszti szárnyait az a miveltekre is. — Én magam ismertem különben mivel férfiakat, kik a lelkek járásában, kopogó szellemben, törpe barátban, tánczoló asztalban, angyaloktól megszállt lényekben hittek, de aztán bezzeg fogalmuk nem volt a természeti erők működése felől, a természet örök törvényéről, a melynek minden alája van vetve a mi volt, van és lesz; a kik úgy a hogy ismerték nemzetek történelmét, de a földet, melynek mindnyájan polgárai vagyunk, nem; sőt nem ösmerik még önmagukat sem, nem ösmerve fejlődését az emberi testnek, melyet kiesnylőleg nemeseb lényök hüvelyének szoktak nevezni.

Azonban ezzel még nincs megoldva feladata. — E tudománynak arra, hogy az emberiséget boldoggá tehesse nyugalmat kell hogy szívünkbe öntsön, mert ő békítő Isten és a világ, természet és szellem között. Épp' ezért nem érheti bé avval, hogy a kénytelenségnek engedve a természet törvényeinek létét elismerjük, de túlfelől a természettől azt kívánjuk, hogy e törvényekkel ellenkezőleg működjek; hanem azt kell kívánnia, hogy a nagy egész mindenség egységét elismerve felfogjuk hivatunkat, és alkalmazkodjunk a természet törvényeihez. Midőn ez el lesz érve, midőn a természet az előítéleteket halomra dönti, kimutatja, hogy azok, kik e tan ellenségei, ellenségei az emberiségnek, mivel készakarva sötétben bolyongni engedék, hogy uralkodhassanak felettök, akkor fogja béfejezett küldetésének diadalát ülni, akkor fognak a népek átalakulva egy új, boldogabb korszakba lépni, és az emberiség megragadandja a természet törvényét — mi ellen addig vívott, hogy azt erkölcsi törvényé emelve feldegitse a legnemesb értelemben vett működés hajnalát.

Készakarva nem terjeszkedem tovább, nem szóllok azon anyagi haszonról, melyet a természetnek kifejtése az egyeseknek és az egész emberiségnek nyújt, hanem bevonva vitorláimat szűkebb térre szoritkozom jól érezve, hogy e tér is mily oriási, mennyi fürkészni valót jelöl még napjainkban is ki: értem a természetnek egyik legérdekeseb, legszükségeseb részét az állattant. De vonjunk még egy pár vitorlát bé, evezzünk még szűkebb öbölbe. — Oh ne féljünk, oriási világ fog itt is bámuló szemünk előtt föltárulni. Szoritkozunk az állattant egyetlen osztályára, szóljunk csak is a madarakról.

Mi—mi tőrés tagadás—kissé hátra maradtunk úgy a természetrajzban, mint általában a természet-tanban. Természetes tehát, hogy annál kevésbé mivelünk egyes ágait és így az ornithológiában is kevésbé emelkedtünk a dilettantismus színlapján felül.

Kitől e téren sokat várhattunk, Zeyk Miklós tanár, korán elhunyt, és így csaknem egyedül maradt Stetter Vilmos mérnök úr, ki e mezőt nálunk merőben parlagon találta, s kinek fáradszatlan szorgalommal összeszerzett gyűjteményének felhasználásával adhatá ki Bielz Albert úr Erdély gerincesseinek faunája czfmű művében a nálunk honos madarak névsorát.

De ezzel meg van-e minden téve teendőinknek ez osztályában?

Ha rá gondolunk Cuviernek arra a mondatára: hogy egyetlen fecsképar életének kifürkészésére alig elegendő egy emberélet, meg leszünk affélől győződve, hogy Stetter úrnak sem sikerülhetett ornithológiánk teljes kimivevése, hogy e téren nálunk még sok fürkészni való van, mely nem egy, de több szakértnő munkásságát igényeli, annál inkább, mivel égaljunk különbözősége miatt madárfaunánk vidékek szerint nagyon különböző, és Erdély azt a tüneményt mutatja fel, hogy hazája éjszak és kelet madarainak, minők a Phalaropus hyperboreus, Colymbus arcticus, Merops apiaster, Pastor boreus sat. Ezen kívül Erdély fekvésénél fogva nevezetes átvonulási pont, miért elkerülhetetlenül szükséges, hogy egy és ugyanazon időben különböző vidékeken történjenek észleletek.

Eddig azonban mint fennebb is említém, Stetter uran kívül nem igen sokan foglalkoztak nálunk komolyan az ornithológiával, és én részemről Csató Jánoson kívül*) mást nem is tudok, kivéven néhány gyűjtőt. — Így tehát természetes, hogy még eddig honi madárfajaink teljes jegyzékét sem bírjuk, és bizton állithatjuk, hogy ha a Mezőség tavai és székelőföld erdei kellőleg ki fognak fürkészve lenni, a mai jegyzék tetemesen fog szaporodni annyira, hogy Erdélyt kellend e tekintetben Europa leggazdagabb országának tekintenünk.

Ornithológiánk ily állása mellett azt hiszem, helyeselni fogja a tisztelt gyülekezet, ha egyelőre eltérve azon szándékomtól, hogy első felolvasásommal im e tárgyat válasszam: „a madarak családi körükben, adalékul az állatok lélektanához“, jelenleg csak is általam kiegészített névsorukat és az ideí tavaszon általam a Maros vonalán átvonulásukról való észleletemet közlöm.

Mielőtt azonban a nálunk honos fajok elészámolásához fognék, nem tehetem, hogy pár szót ne szóljak kedvenceim érdekében.

Honunkban is némely helyeken egész elkésredettséggel folytatnak irtó háborut a madarak ellen, különösen a falusi gazdák; nem rossz indulattal, nem inyenzenésből mint Olaszthonban, hanem attól a megrögzött előítélettől vezérelve, hogy a madarak terményeikben végtelen károkat tesznek. Persze ezáltal csak maguknak ártanak mint Cicero fűsvény földmivessze; de feltudható-e ez nekik, mikor egy Hallei tanár is közelebről kiadott terjedelmes és sok tekintetben figyelemre méltó természetrajzának II. kötete 1-ső lapján szórol szóra ezeket mondja: „Valamint az emlősöket valódi értelemben az ember

*) Földbirtokos Konezán.

haszonhajtó állatainak nevezhetjük, akként nevezhetnők a madarakat mulattató állatoknak: többet játszadoznak mint a mennyi hasznot hajtának, többet mulatoznak mint a mennyit dolgoznak.

Minő képzelet lehet e tudós tanárnak a természet egységéről, miként egyeztetheci össze ezen állítását azon megezáfolthatatlan ténynyel, hogy a nagy mindenségben minden egyes lény egy feladatot kell hogy betöltsen? Avvagy lehet-e szándoka a természetnek az egész láncolatában egy összekötő szemet, egy egész állatosztályt több ezer fajjal csak is azért alkotni, hogy tarka tollazatuk és csicsérgésük az embereket gyönyörködtesse? De én nem akarok jelenben senkivel polemizálni, és csak is azért idézem, egy tudós tanár szavait ismételve, e ferde nézetet, hogy bebizonyíthassam mennyire nem csodálkozhatunk a nép előítéletén, midőn korunkban még egy szakfőú is ekként beszél.

En az idézett nézettel merőben ellenkezőleg azt állítom, hogy állatoknak ez az osztálya, egyike a leghasznosabbaknak az emberre nézve. Csak néhány fajok p. o. a sajátképpen zenérek, pintyek és ezin-kék rendből pusztulnának végképp ki, és a mezei gazdaság oly érzékeny hátralökést szenvedne, melyet kiépílnie nem tudom minő úton sikerülne? Mert azon munkát, melyet az embernek emez igénytelen munkatársai részint táplálkozásuk végett, részint csupa mulatságból végeznek, oly tetemes költséggel és még is oly hiányosan végeznék, hogy végre minden igyekezetének sikerülte felett kétségbe esnék.

A honnan a madarak ciftünnének, néma, kihalt lenne a tájék, fái lombtalanok, elébb viruló gabnavetései elsilányultak, rétei virágtalanok, mintegy leégetett prairie, mintha az egész táj felett egy átkos hatalom uralkodnék, melynek millió meg millió rovarokból álló sergei lepnének el minden fát, minden bokrot, minden virágot, intve az emberiséget ez által, hogy ne akarjon bölcsőbb ienni a természetnél, ne igyekezze megszakítani az általa alakított láncolatot, ne törekedjék keresztezni útait, mert bűnhődni fog.

Ha már csak speculativ szempontból is indulok ki—mit nem örömet teszek— azon esetben is csak azt kell állítanom, hogy az emberiség végtelenül lekötelezettje az állatok imez osztályának, melynek még játéka is hasznunkra szolgál, és a melytől még is mindent megtagadnak, pusztá játékszerré alacsonyítják le, s már a 6—7 éves gyermek eszközön törí fejét, melyeknek segélyével ezeket az emberrel szembe mindig védtelen állatokat pusztíthassa. Sőt azzal sem érve bé, kebellázító kegyetlenséggel szeméit kitolja, hogy gyönyörködjék fájdalmas énekében, melynek minden hangjában az oly nehezen nélkülözhető világosság utáni sovárgás van belőntve; vagy hogy mulasson rajta a mint a szemfényétől megfosztott állat egyenesen fölemelkedik, mindig feljebb, nem merve oldalirányt venni, míg végre kimerülten, reszkette, dobogó szívvél bukik alá a kegyetlen, nevető gyermek lábai elé. De nem csak a pajzánság vezet ily tetre, megteszi azt minden madárarus, mert a megvakított madár éneke melább, érzéssel telibb és elegen vanuak, kik annál jobban fizetik kegyetlenségét.

Bizonynyal minden nemesb szívvél felruházott ember kárhozzatni fog ily eljárást, de vajjon merőben kemény szívűség-e az okozója? Szerintem nem. A madárarusnak eszébe sem ötlük, hogy ő kegyetlenséget követ el; nézete az, mi a nagyközönség között átalánosán el van még napjainkban is terjedve, hogy az állatoknak ninesen lelkek, azaz nem tudnak gondolkozni és őket a természet egyedül azért alkotta, hogy az ember kénye, kedve szerint felhasználja, mint bárminő ködarabot, melyet, ha a szükség úgy kívánja, darabokra tördelünk. Ezen nézet rejlik a fentebb idézett tényekben, és ezt követve jogosultnak érzi magát a természettanban járatlan az állatokkal kénye szerint bánni, mit sem törődve szenvedéseikkel.

Ily eljárás reám szomorítólag hat, én ezt látva nem csak ama szerencsétlen áldozatokat sajnálom, de meggyőz egyszersmind affelől, hogy még sok sötét fátyolt kell széttépnünk míg végre a valódi civilizatio fényes napjába nézhetünk; sok előítéletet kell leküzdenünk, melyek megannyi láthatlan szálak, és még is hálót fonnak körülöttünk, mely az elhaladásban gátol.

Lehet, lesznek olyanok, kik érzélgéssel fognak vádolni, kik azt mondják: „ez az ember jobban elhajítja a sulykot mint a francia Michelet, ki azt állítja, hogy az ember nem lakhatná a földet, ha a madarak nem tették volna számukra lakhatóvá.”

Azonban a ki a fentebb mondottakat komolyan elgondolja,

a ki nem egyoldalú szobatudósok, avvagy a mi még rosszabb, könyvgyártók művei után indul, hanem észleleteit magából a természet nyílt könyvéből meríti, az átlátja, hogy a természet az egyszerűtől (vagy legalább annak nevezettől) a szerkeztett-hez, complicalthoz vezetve fel legfőbb remekéig az emberig, szóval a sejtállattól (Zellenthier), minden renden át a legtökélyesebbig, fokontint és megszakadás nélkül mind tökéletesebb, fejlettebb alakokat állít elő, melyek mind hasonlóbbak egy vagy más tekintetben az emberhez, mondhatnók, emberiebbek. Egy oly láncolatot állított elé, melyben minden osztály egy egy szemet képez, és így annak kiegészítője; szóval, hogy Okennek egy szép és sokat kifejező mondatával éljek: „az állatország a szétदारabol; legtökélyesebb állat az ember.”

Az, a ki ezen meggyőződésre jut, az bizonyosan feloldott engem ama vád alól; mindenenek felett pedig nem fog többé lenézéssel tekinteni egy vagy más állatosztályra; nem fogja azok létezésének szükségességét kétségbe vonni, nem fogja az állatokat potom haszonért pusztítani, még kevésbé pedig kinosni, mert átérti, hogy azok is—kivált a fejlettebb szervezettek, minők a madarak is—értelemmel és érző szívvél vannak felruházva.

Itt valóban csábító alkalom nyílik számomra, hogy képét adjam az állatok, különösen a madarak értelmisége és gyöngédebb érzelmeinek, melyet európai híri szakfőúiak észleleteivel támogathatnak; de hisz a ki nem sajnálja a fáradságot, maga meggyőződhetik naponkint affelől, kísérje csak figyelem-

mel ez állatkákat, nézze csak minő tanulékonyok, némelyike minő háládatos, nézze minő művészetet fejtenek ki fészkek építése körül, miképp búsongnak elvesztett társuk után, miképp védik önfeláldozással fiaikat, és miképp növelik fel a fajokbeli árván maradt fiókákat: mi, mind nem lehet az úgynevezett vakösztrön szüleménye, melynek az állatok minden cselekvését tulajdonítják, s a mi nem egyéb, mint saját tudatlanságunk diplomája.

De térjünk át Michelet imént említett állítására. Én azt legalább részben aláírom. Eszméje nem légből kapott és azt bizonyítja, hogy ellette a természetnek a madarak elrendelésökbeli gondolatját, és ekkint mélyen hatott annak titkába.

Egyetlen futó tekintetet vetve imez állatok életmódjára, azonnal kevésbé fogjuk túlzottnak találni a francia író mondatát. Nézzünk körül erdőn, mezőn és mindenütt ezer meg ezer madarat fogunk látni, melyek mind rovarokkal vagy hasznos növényeket előlő gyom magvával élnek, ha ehhez hozzátesztük még, hogy gyomruk melegségénél fogva mily nagy mennyiségű táplálékra van szükségök, hogy p. o. egyetlen pár czinke (*Parus major*) míg fiait fölneveli 300,000 hernyót pusztít el, melyek képesek volnának 100 gyümölcsfánál többet tenni 2 évre terméketlenné, úgy hiszem mindenki átlátandja, hogy a mezei gazdaságra nézve minő szükségesekek kivált az apró madarak, és megkegyelmez a zeneszereknek és czinkéknek. De ez nem elég. Én részéről alig ismerem oly madárfajt, melyet feltétlenül károsnak nevezhetnénk; ellenben teméntelen sok olyant a melyet üldöznek s pedig épp' olyan szükségesek nem csak a természet háztartásában, hanem a mezei gazdára nézve is, mint akárminő éleltesi szabadalommal kiállított állatfaj. A természet kijelölte mindeniknek munkáját, és valamint azt neki életfeltételvé, úgy az emberiség hasznára tevő. — Így a Zenérek, például csak a sima rovarokkal élnek, s azok túlszaporodásának vetnek gátot; holott a Pintyek és ezek között különösen az annyira üldözött házi és mezei verebek (*Fringilla montana et domestica*) mindenféle hernyót pusztítanak, különösen a gyümölcsláknak oly ártalmas fajokat, minők a *Papilio crataegi*, *Phalaena dispar*, *Phalaena bombyx neustria*, *Tinea pomonella*, *Geometra brumata* s a t. A varjak, kivált a vetési varju kérérlhetlen ellenségei az egereknek és eserebogaraknak, az apróbb baglyok éji lepékkal és számtalan fajú rovarokkal táplálkoznak sőt még az oly sötét kinézésű, erős fegyverzett, vérszomjas ragadozók, eme légbeli kérérlhetlen zsiványok sem szükségfelettiek. Ők is a természet szolgálatában állanak, nekik is ki van jelölve munkakörük. Nálunk kevésé észrevehető a haszon a melyet hajtanak, de sem faj, sem számra nézve nincsenek is nagy mennyiségben. Legtöbb példányban mutatkoznak a Vércse (*Falco tinunculus*) vörhenyeges lábu solyom (*Falco rufipes*), közönséges Ölyv (*Buteo vulgaris*), melyek legnagyobbbrészt egerekkel táplálkoznak, kivált az utolsó, s mégis azt látjuk leggyakrabban, mint tudatlansági jelvényt a falusi gazdák kapuján kifeszítve.

De tekintsünk a forró égövre, hol a dús növényzet közt millió meg millió veszélyes rovar él felfegyverezve a legfinomabb foggal, fűrészszel, fűrővel, hol számtalan mérges Reptiliák leskelődnek a kevésbé gondos útasra, hol az elhaltak testeivel hálállal fenyegetik az élőket. Minő fegyverrel küzdhetnek az ennyi oldalról fenekedő, ennyi alakban fenyegető, ennyi alakban megjelenő néha alig látható ellenség ellen, ha ott a természet nem gondoskodott volna az által, hogy a madarakat alkotó? A fecskék, lappantyuk, legyészek s még sok másnemű madarak folytonos hadat viselnek a rovarok irtózatoss táborai ellen; a kigyászó bapsa, ibisek sat. végtelen számú mérges reptiliákat emésztnek fel napokint; végre ama sötét, fenyegető képű ragadozók teszik a maguk kötelességévé a dögök eltakarítását. „Reggel, midőn a nap már feljött és a kokuspálma levelei félig kinyílnak, ekkor nyitják fel rubinveres szemeiket az ezen fák ágain alvó Urubuk. A korány munkára hívja őket. A tunya Áfrikában száz meg száz falu vár reájok, Amérikában, Délipanamában szorgalmas munkásokként kell hogy az utcákat tisztogassák mielőtt az elhullott testek a nap hevéből rothadásnak indulnának. Csak rövid napokra szünetnek meg munkájokat, és a pestis uralkodnék az egész országon.“ Így szól Michelet a ragadozó madarakról.

Im itt csak néhány fajt és nemet említék meg, azonban úgy hiszem ezek elősorolása is elegendő volt kimutatnom azt, hogy az állatok imez osztálya minő fontos szerepet játszik a természet háztartásában, mennyire lekötöztetettjei az emberek, és minő nagy mértékben érdemlik tőlünk a kiméletet, melyben oly kevésé részesülnek.

De el lesz-e ez a czél érve ily felolvasások által? át fogják-e általánosán az emberek azt látni, hogy minő tévúton jártak, midőn ellenségeiknek tekintik legjobb barátaikat? Nyomban és egyenesen magam is azt hiszem, alig. De közbevetőleg igen is. Az igaz, hogy a kisebb gazda, kinek fejtegetéseink tudomására nem esnek vagy mély behatást nála nem tesznek, szintoly átkodva üldözi a verebeket, czinkéket, varjakat száz meg száz muzeumi felolvasás után is, mert hisz' abból legfőntebb egyes hangok fognak hozzáig és a népig hatolni.

Hanem, ha mindnyájunk javára, jobbléttünk előmozdítására az idevágó és még számtalan más balfogalmakat meg akarjuk semmisíteni, akkor minden erőnk-ből arra kell törekednünk, hogy a természettan, különösen pedig a természetrajz nálunk is népszerűvé legyen, szakférfiaktól kidolgozandó természetani és természetrajzi munkák által. Mikor ez meg lesz, midőn egy jó rajzokkal kiállított, a tudomány színvonalán álló, és minden honi fajainkat kimerítőleg tárgyaló Erdélyi ornithológiát fognak magyar nyelven kiadni és az közkézen forogni, akkor hiszem, hogy a nép meg fog szünni a madarakat üldözni, sőt azokat kimélandi és azon fog törekedni, hogy eme szövetségeseinek minél nagyobb mértékben segítse az elszaporodását, mint külföldön már sok helyt történik különösen a seregélylyel, füstfarku dalárral

(*Sylvia phoenicurus*), vörösbegyű zenérrel (*Sylvia rubecula*) és a czinkék több fájával. De az olyan szakmunka, mely által ezt a czélt el lehetne érni költséges kiállításánál fogva, és mivel igen nagy közönségre legalább egyelőre nem számíthat, kiadóját nem sok anyagi haszonnal kecsegteti. Azonkívül ha nem compilatiókból van összeállítva — és egy ilyet annál kevésbé ohajtunk, mivel tapasztalati tény az, hogy különböző országokban, különböző ugyan azon faj életmódja, sőt még tollazata is — mondom, ha a szerző nem írja össze munkáját másokébol, hanem e honban tett saját észleletei nyomán állítja össze, akkor czélját vagy nem fogja elérni egy maga, vagy pedig csak is oly fáradsággal és költséggel viheti ki, mely végre is kimeríti. — Véleményem szerint azon szakférfiut, ki megirandja Erdély ornithológiáját, ezen Scylla és Charybdisből csakis ez út vezetheti ki, tudniillik, ha mindenki, ki természettannal foglalkozik e szakba eső észleleteit, tapasztalatait közzé teszi. Erre a muzeumi felolvasások bő alkalmat nyújtanak. Legyen az egyes által összegyűjtött anyag sok vagy kevés, szívesen lesz az fogadva, csak legyen az utolsó betűig igaz; mert egyetlen könnyelműség, elegendő ismerethiány, avagy hiúságból elferdített adat oly nehézségeket gördít a vizsgáló elébe, melyet az alig képes helyreigazítani.

Ily szellemben akartam én is eljárni, midőn jelen felolvasásomban a következő adatokkal járulok hozzá, e czélhoz addig is, míg közelebről alkalmat veendek magamnak többet is adni. Most csak is a nálunk honos madárfajok névjegyzékét és az ideai tavaszi átvonulásról gyűjtött jegyzeteimet közlöm.

Bielz Albert úr Erdély gerincezsei faunájában 277 madárfajt számlál fel. Közülök 9 faj házi állat. Osztályok szerint a következők:

Ragadozók (Rapaces)	37 faj,
Küszók (Scansores)	13 "
Verébfélék (Passeres)	109 "
Galambfélék (Columbae)	5 "
Tyúkfélék (Gallinae)	12 "
Gázlók (Grallae)	51 "
Úszók (Palmipedes)	50 "

Én és Csató János úr Konezán ezeken kívül még 15 fajt találtunk, u. m.

Pandion haliaetos, találtam Benzenczenen, Buda Elek Oláh-Bretyén;

Corvus corone, én Benzenczenen;

Sylvia nisoria, Csató Konezán és Szászsebest;

Alauda alpestris, Oláh-Bretyén;

Alauda calandra, Konezán;

Emberiza cirrus, Konezán;

Charadrius morinellus, Csató Konezán, Salzer úr Brassónál;

Charadrius albifrons, Csató Alvinczen;

Tringa schintzii, Csató Oláh-Bretyén és Alvinczen, én Miháczfalván;

Tringa temminkii, Csató Konezán;

Tringa minuta, Csató Alvinczen;

Phalaropus cinereus, Csató a drassai tón;

Larus flavipes, dtto dtto

Anas cana, én Benzenczenen;

Sterna anglica, Csató Konezán.

E szerint Erdélynek 292 madárfajja van, és ezek között egy olyat mutathatunk fel, mely tudtomra még eddig az európai madarak névjegyzékében sehol sincsen felvéve, ez az *Anas cana*, melynek leírását adtam a szebeni természettani társulat Közleményeinek 1859-ki decemberi füzetében. Ha pedig minden nagyobb tava és erdössége Erdélynek ki lesz fűrészelve, bizonyosan tetemesen szaporodni fog ezen jegyzék úgy, hogy Magyarhont és a Dunai fejedelemségeket kivéve, e tekintetben honunkkal egy szomszéd tartomány sem fog versenyezhetni, sőt kiterjedését tekintve Európával szembe is úgy tűnend fel, mint igen gazdag ország, feltaláltatván szük határai között a nagy Európában honos madárfajok kétharmada — lehet még több. Hogy pedig az a véleményem, miszerint faunánk e tekintetben szorgalmas vizsgálatok által gazdagítható, éppen nem alap nélküli egyéni feltevés, azt az a tény is bizonyítja, mely szerint biztostudósításaim vannak affelől, hogy a *Loxia pytiopsittacus* N. Szeben környékén a *Fringilla erythrina* pedig Tölgyesnél eléjön, és ezeket valamint egy pár úszó madarat, melyeknek Mezőségi tavakon való tartózkodásáról értesítve vagyok, csak is azért nem vettem fel jegyzékembe, mivel magam nem láttam s Erdélyben talált példányokat nem bírok.

A mi a madaraknak ez ideai tavaszi átvonulását illeti, azt én a Maros völgyén nevezetesen a volt Hunyadmegyében Benzenczenen és környékén le Szászvárosig és Piskiig észleltem.

Az ideai vonulás egyáltalában nem tartozott a gazdagabbak közé. Az úszó madaraknak és gázlóknak különösen, igen gyéren volt viselve a képe szintűgy fajokra, mint az egyes fajok mennyiségére nézve.

Legerősebb volt a vonulás martius 28. és 29. két zivataros napon. Ekkor a kácsogó réczék (*anas querquedula*) ezer egynéhány százból álló csapatban jelentek meg; továbbá néhány szürke gém (*ardea cinerea*), törpe lilik (*charadrius minor*) és közönséges libuczok (*vanellus cristatus*), azonban rövid pihenés után tovább vonultak, úgy hogy 30-án merőben puszták voltak a tavak, öntések és a Maroson is pár vákogó ruczán (*anas boschas*) kívül semmit sem lehetne látni.

A fenyő rigó (*Turdus pilaris*) csak nem egész télen át tanyázott nálunk, nagyobb csapatokban pedig februarius közepétől kezdve mutatkozott.

Seregély (*Sturnus vulgaris*) egyegy példányban februar végén jelent meg.

Kékes örvöly (*Circus cyaneus*) februar végén hasonlólag, de már pár nappal később jött a hamvas örvöly (*circus cinerascens*).

Vad galamb (*Columba oenas*) februar 26-kán kis csapatokban, pár nappal később már seregesleg a mezőn.

Alauda arvensis (mezei pacsirta), megszólalt márczius 2-kán.

Alauda nemorosa (erdei pacsirta), mutatkozott márczius 6-kán.

Saxicola rubecula (fekete torku sziklár), márczius elején.

Vanellus cristatus (közönséges libucz), márczius 8-kán; ugyan ekkor

- Anas acuta (nyilfarku récze),
- „ penelope (sipos récze),
- „ crecea (apró récze),
- „ querquedula (kácsogó récze).

Márczius közepén:

- Aquila naevia (lármás sas),
- Sylvia rubecula (veresbegyi zenér),
- „ tithys (veresfarku zenér),
- „ phoenicurus (füstfarku zenér),
- Anthus pratensis (réti pipiske);
- Scolopax gallinago (közönséges szalonka),
- Gallinula chloropus (rendes nádú),
- Anas leucophthalmus (fehérszemű rucza),
- „ marilla (hegyi rucza).

Márczius második felében:

- Scolopax rusticola (erdei szalonka) márczius 20.
- „ gallinula (vízi szalonka),
- Motacilla alba (fehér billegény),
- „ flava (sárga billegény),
- Ardea purpurea (bibor gém),
- Ibis falcinellus (magyar botla),
- Numenius phaeopus (kis póling),
- Fulica atra (fekete szárcsa),
- Anser ferus (szürke lúd),
- „ segetum (vetési lúd),
- Anas fuligula (búbos rucza).

Márczius végén:

- Upupa epops (banka),
- Hirundo rustica (füstös fecske) 30-án egyesek,
- Cuculus canorus (hangos kakuk) többek állítása szerint már márczius 30-kán megszólalt, én először április 5-én hallottam.

Április első napjaiban:

- Ciconia alba (fehér gólya),
- Sylvia luscinia (fülemile)
- „ trochilus „
- „ rufa „
- „ atricapilla (barátka zenér),
- Scolopax major (közép lebenke),
- Turdus torquatus (örvös rigó),
- Saxicola oenanthe (hontsziklár),
- Yunx torquilla (nyaktekeres),
- Rallus aquaticus (vízi guvat),
- Gallinula porzana (bukó guvat).

Április közepén:

- Perdix coturnix (fűrj),
- Nycticorax ardeola (éjgém),
- Falco rufipes (vöröslábu solyom),
- Oriolus galbula (sárga aranybegy),
- Carbo pygmaeus (kis kormár),
- Calamodyta arundinacea (nádi zenér),
- Ardea ralloides (hajás kocsag).

Május elején:

- Sterna nigra (fekete halászká),
- „ leucoptera (tollagos halászká),
- Pelecanus onocrotalus et crispus (közönséges és bőbitás gödény. Május 6-kán érkezett egy 15

darabból álló kis csapat, melyek közül 4 darabot Bábólnán, Piskin, Déván és Ilyén lőttek. A Bábólnán elejtett példány Pelecanus crispus:— ez csak szárnyalva volt, és jelenleg gr. Bethlen Olivérnél van Nalácson.

Május végén:

Calamodyta palustris (vízi zenér),

A Falco rufipes nálunk rendszeren minden második évben meg szokott jelenni 2—300-ból álló csapatban és nappal elszéledve a mezőn, legszívesebben tócsás helyeken s nyirkos réteken keresi táplálékát, esténként pedig éles kiáltozások között szeszeregelve ellepi a jegenyefákat. — Jövetelőknek ideje ápril közepe, ápril végén pedig tovább vonulnak; azonban 3 év óta minden évben megjelennek, de mindig kevesen, alig 3—4 pár. Az idén néhány nappal előbb érkeztek mint más éveken szoktak. Apadóban van-e ezen hasznos madárfaj, avagy csak átvonulási útját változtatta? Nem tudom, mivel nálunk nem szoktak fészkelni, és úgy hiszem e kérdésre mind addig nem lehetend felelni, míg vonulásukat az ország különböző részeiben nem fogják észlelni.

A gázlók és úszómadarak száma néhány év óta szembetűnően apad, úgy hogy meggyőződésem szerint alig egy évtíz múlva sok oly faj, mely néhány év előtt közönséges volt, a ritkaságok közé fog tartozni. Ennek oka úgy hiszem kisebb tavaink kiapadásában és a Tisza-szabályozásban rejlik, mert a Maros vonalán költöző úszók és gázlók legnagyobb része a Tisza mentére szokott huzódni fészkelni, különösen Szeged környékire; de a mióta a Tisza szabályozása azon vidékben is végre van hajtva, rendkívül meggyérültek az ottani ezelőtt oly híres madártelepek, mint ezt magamnak is volt alkalmam tapasztalni az idei tavaszon.

Ime tisztelt gyülekezet ezekből áll az, mit a madarak átvonulásáról észlelnem sikerült.

Jól érzem én magam is minő hiányosok, ki nem elégitők jegyzeteim; azonban én a vonulást csak is a Maros mentén kísérhettem figyelommal, holott az úszó madarak nagy része útját a Szamos és Olt mentin szokta venni, a többi költöző madarak pedig a hegyi patakok mentin vonulnak délről nyugotra, és így igen természetesen jegyzékemben leginkább azon fajokat vehettem fel — különösen az apróbb madarak közül — melyek e vidéken le szoktak települni, melyek pedig útjokat más irányban szokták tenni, azokról nem szerezhettem magamnak tudomást. De éppen ez okból legyen szabad felszólítanom minden szakferfiut, hogy ne mulassa el a közelebbi őszi vonulást figyelemmel kísérni és észleleteit közzé tenni, mert csak is ez úton lehet a költözködés pontos átnézetét összeállítani; de másfelől leginkább ez úton egészíthetjük ki a nálunk honos fajok jegyzékét, mi annál kívánatosab volna, mivel mint fenntebb is érintem, az úszó madarak száma nálunk naponkint esőken s lehet pár év alatt egy vagy több faj merőben kimarad.

Az erdélyi bányákból került
VIASZTÁBLÁK ÉS AZ ŐSRÓMAI FOLYÓÍRÁS.

É R T E K E Z É S.

IRTA

Finály Henrik Lajos,

M. Ak. I. t. gymn. tanár és az erd. Muzzeum-egylet titkára.

Kolozsvártt 1860.

Az Erdélyben talált sok római régiség közül tán egy se vonta oly nagy mértékben és oly méltán magára a tudós világ figyelmét, mint azok a viaszos falapokra irt oklevelek, a melyek különböző időben az Abrudbányai és Vöröspataki aranybányákból kerültek napvilágra. Akár régiségtani, akár ősirástani, akár törvénytudományi szempontból tekintve egyaránt érdekes, tanulságos és sok homályt eloszlató őskori emlékeknek kell tekintenünk e táblácskákat, a melyek az anyaföld oltalmazó keblében anynyi évszázon át fenmaradtak, hogy a késő utókor előtt tanúságot tegyenek az ókor kétségkívül legnevezetesebb nemzetének magánjogi és társaséleti viszonyairól. Valóban nem lehet eléggé sajnálnni, hogy e táblák csak ritkán kerültek mindjárt megtalálások után oly emberek birtokába, a kik elég ismerettel és értelmességgel bírtak véghetetlen becsök megismerésére, vagy bár eléggé gondosok voltak, hogy értelmesebb elmék és ügyesebb kezek számára a romlástól és pusztulástól megóvják. Innen van az, hogy az eddig megtalált meglehetősen számu ¹⁾ ilyen oklevelek közül még csak igen kevés van eddigelé ismertetve.

Mind a mellett pedig meg kell jegyezmem, hogy az ily irományok ismertetésére nem levén egyébre szükség, mint szövege elolvasására, korántsem kell azt hinni, hogy erre valami roppant mély tudomány volna szükséges. Nem kell ahhoz egyéb mint jó szem és egy kis combináció, és éppen ezért a puszta elolvasással és hasonmása közlésével érdeket szerez ugyan, a ki teszi, de nagy dícsőséget semmi esetre se. Más azután a megfejtés, a benne található adatok értelmezése és alkalmazása a tudomány gyarapítására. Ennél-

¹⁾ Dr. Érdy János „Erdélyben talált viaszos lapok“ czimű értekezésében (Pest 1856 latinul és magyarul) a 4, 6 és 8 lapokon terjedelmesen eléadja, hol, mikor és hány viaszlapot kaptak az említett bányákban.

fogva az eddig ismertetett ilyen oklevelek csekély száma csak onnan magyarázható, hogy sok ily irományt nem tudom miféle balvélemény és fonák gondolkodás még most is rejtve tart, másokat ügyetlen és avatatlan kezek megrontottak és elpusztítottak, és csak kevés jutott oly helyre, a hol tudományos emberek számára hozzáférhetővé lett, tudniillik muzeumi gyűjteményekbe.

A legelső ily oklevelet ismertette meg 1840-ben Massmann müncheni tanár, miután tulajdonosa néhai Jankovich Miklós ismert régiséggyűjtőnk vele közölte volt. ¹⁾ Massmann a kezébe került triptychum történelmét Jankovich elbeszélése szerint adja elé, és a többek közt azt állítja, hogy se Magyarországon se Bécsben nem tudta elolvasni senki. Ezt azonban Jankovich nem tudom mi okból igaztalanul állította, mert Jerney János tudós hazánkfia a Massmann kiadta oklevél szövegét már 1839-ben, tehát minden esetben Massmann ismertetésének megjelenése előtt, terjesztette volt a Magyar Akadémia eleibe ²⁾; a mint maga mondá nem azért említé ezt fel 1841-ben újra az Akadémia ülésében, hogy magának valami elsőséget akarna vele biztosítani, hanem csupán csak azon álhiedelem eloszlatása végett, mintha hazánkban tudós férfaink közül egy se akadt volna, a ki amaz írásokat el tudta volna olvasni. Massmann fő érdeme különben az, hogy e táblák fejtegetéséből alkalmat vevén magának egy értekezésre az ósrómai folyóirásról, valóságos hangyaszorgalommal gyűjtött össze mindent, a mi erre nézve adatul szolgálhatott és a fennemlített „Libellus aurarius“ című munkájában rajzokkal is világosítva közre bocsátotta mind azt, a mihez juthatott, a miben csak az a kár, hogy rajzai többnyire nem az eredetiekről levén levéve nem igen hitelesek, a mint ez egyik rajzról névszerint bé is bizonyult ³⁾. Egyébaránt alább még vissza fogok térni erre; most csak annyit jegyzek meg, hogy a Massmann kiadta oklevél egy jegyzőkönyvi kivonat, a mely egy temetkezési társulat felbomlását jelenti, és kelt 67-ben Kr. sz. u. vagy is 919-ben R. é. u. E táblát különben a boldogult József főherczeg Nádor egy más költött táblával együtt ⁴⁾ Jankovich Miklóstól 1000 pítón megvásárolta és a magyar nemzeti muzeumnak ajándékozta volt, a hol ma is megvannak.

A Massmanntól ismertetett táblák azonban nem voltak elsők, a melyek az erdélyi bányákból kikerültek, mert már két évvel előbb ástak volt ki kettőt Vöröspatakon, a melyek a k.-fehérvári Batthyány könyvtárban még megvannak, de állítólag olvashatlanok ⁵⁾. Későbbben is találtak ismét Vöröspatakon egy pár táblát, a mely gr. Kemény József által a pesti nemzeti muzeumba jutott, és ugyanazon helyen későbbben ismét hatot, a mely nyom nélkül eltűnt stb. ⁶⁾ Ezek közül azonban még a megmaradottakat se ismertette senki, a mig 1855-ben ismét egy egész csomó ilyen táblát kaptak, a melyekből egynehány Balázsfalvi kanonok és gymnasiumi igazgató Cipariu Timotheus kezeibe jutván, a balázsfalvi gymnasium évkönyveinek borítékján ⁷⁾ kezdette azok szövegét minden további magyarázat nélkül és meglehetősen hibás olvasással közölni.

A közlések sorát megkezdé az 1855-ki füzetben egy fiu eladásáról és megvásárlásáról szóló szerződéssel, a melynek szövege azonban különösen két helytt feltűnőleg hibás. A közlött oklevél kelt 182-ben Kr. sz. u. vagy is 894-ben R. é. u.

Ezt követte 1856-ban Dr. Erdy János egy közleménye, a melyben az 1855-ben talált oklevelekből kettőt ismertet. Az első ismét egy vásárlási szerződés, a melyben egy

¹⁾ Libellus aurarius sive tabulae ceratae et antiquissimae et unicae Romanae cet. quas nunc primus enucleavit, depinxit, edidit Joannes Ferdinandus Massmann. Lipsiae 1840.

²⁾ Tudománytár, új folyam, VI év, 1842. 294 l.

³⁾ Mittheilungen der k. k. Centrankommission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale III. köt. 78 lap.

⁴⁾ L. Jernei észrevételeit Tudománytár 1842 310 és köv. ll.

⁵⁾ Azt hiszem azonban, valamit mégis csak ki lehetne belőle bettzeni.

⁶⁾ L. Erdy fennidézett munkáját.

⁷⁾ Annales gymnasii gr. catholici majoris Blasiensis, pro anno scholastico 1855, 1857, 1858.

hat éves leányka eladásáról és megvásárlásáról van szó, és a melynek szövegét oly hibásan olvasta el, hogy alig lehetett értelmét egészen kivenni. A második egy adóssági vagy kölcsönszerződés, a melynek szövegét azonban a tudós értekező ur nem közölte, hanem ezt mondá róla ¹⁾ „e rövid triptychumot olvassák és magyarázzák meg mások.“ Miután e két oklevél könyomatu hasonmásban is közölve van, eleget is lehetett volna tenni e felszólításnak, azonban tudtomra mind azok, a kik hozzá szoltak csak az első oklevél hibás olvasásának kiigazítására szoritkoztak, a második szövegének megfejtéséről pedig mélyen hallgattak ²⁾. Még alább vissza fogok térni e két oklevélre, most csak azt jegyzem meg, hogy az első, tudniillik a szerződés 139-ben Kr. sz. u. vagy is 891-ben Róma é. u. a második, t. i. a kölcsönlevél 162-ben Kr. sz. u. vagy is 914-ben R. é. u. keltek.

1857-ben kiadá Cipariu a gymnasiumi évkönyv boritéklapján az 1855-ben közlött oklevél tanualírásait, ugyanott meg is igazította a szöveg hibás olvasásait; 1858-ban pedig egy hasonlólag 1855-ben talált triptychumnak egy töredékét, ez utóbbit anynyira hibás olvasással, hogy maga se tudott semmi értelmet belőle kivenni. E töredékről bővebben fogok még alább szólni, minthogy különösen érdekli a tölem ezuttal megfejtendő tárgyat.

1859-ben ismét Dr. Érdy bocsátott közre egy munkát, a melyben ismét egy triptychumnak szövegét és könyomatu hasonmását közli, a melynek tárgya házvásár. Ez újabb közlemény olvasása tökélyesen helyes, csak az értekezés, a melyre magának alkalmat vett belőle a tudós szerző, minden egyébről szól, csak magáról a közlött oklevélről nem. E triptychum is az 1855-ben találtak közé tartozik, és kelt 159-ben Kr. sz. u. vagy 911-ben R. é. u.

E szerint ismertetve és kiadva van eddig összesen 5 ily oklevél tudniillik egy Massmanntól, egy Cipáriutól és 3 Érdytől, még pedig a Cipariu közleménye kivételével könyomatu hasonmással együtt.

Erdélyi Muzeumunk is jutott három ily oklevél birtokába, és ezek ismertetése jelen értekezésem czélja. Mielőtt azonban ahhoz fogok, elébb egynebány észrevételt kell előre bocsátanom.

Az eddig ismertetett oklevelek valamenynyien ugynevezett triptychum-ok, az az három levélből álló fakönyvek, a melyek két külső lapján nem levén irás, rendesen 4 lapja van viaszszal bévonva és beirva. E sajátlagos irlapok ugy vannak készítve, hogy a vékony falapból egy négyszögü mélyedés lévén kivésve, az egész egy magasabb rámatól környezett fekete lapot mutat, a melyre a betűk egy hegyes eszközzel vannak karczolva. Minden ilyen tábla három helytt van meglyuggatva. Az egyik lyuk a magasabb ráma alá esik még pedig a hosszudad négyszög egyik hosszabb oldala közepére, a másik kettő pedig éppen az irás szélén van egymással szembe, de nem a tábla közepén, hanem ugy, hogy a rajtok át húzható egyenes vonal a tábla hosszát két nem egyenlő részre osztja, mintegy oly arányban, hogy a szélesebb rész $\frac{3}{5}$ -e a keskenyebb két ötöde a tábla egész hosszának. Ha a ráma közepén levő elébb említett lyukon egy madzagot húzunk át és ezzel egybekötjük a három táblát, éppen azon módon lesznek a fakönyv lapjai egyesítve, a hogy egyesíteni szokás volt. Képzeljük mármost magunknak, hogy egy tökélyesen ép triptychum volna előttünk, azt ugy kellene olvasás végett magunk elébe vennünk, hogy az egymással szembe álló két lyuk a középső lyuktól jobbra esvén, a könyv sarka felénk legyen fordítva. Ha azután az első lapot kinyitnók, következőt látnánk: A helyén maradt második lapnak felénk fordított része egy mintegy $\frac{3}{4}$ hüvelyknyi széles mélyedéssel van keresztül vágva, a mely mélyebbre lévén kivésve mint a tábla többi része, más viaszvegyitékkel van kitöltve, mint az, a melylyel az irni való lap bé van húzva,

¹⁾ Dr. Érdy fennidézett munkája 20 lap.

²⁾ L. névszerint Dr. J. Kandler. Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale I. Jahrg. p. 260, 261.

és e viaszra egynehány, rendszeren 7 pecsét van lenyomva. Az írólap keskenyebb részén pedig minden pecsét mellett ott áll tulajdonosa neve, rendszeren genitivusban és egy s betűvel utána, pl ily. L. Vasidij Victoris s., a mely s betű azt teszi, hogy signum vagy sigillum. A szélesebb részen felül kezdődik az oklevél szövege és foly át a kifordított első lap belső oldalára, a hol azután bé is végződik.

A viaszpecsétek egy hármasszörfonalat tartanak, a mely keresztül levén húzva az egymással szembe levő két lyukon, a második és harmadik táblát úgy foglalja egybe, hogy a pecsétek vagy a fonal megsértése nélkül egymástól elválasztani nem lehet. Ha a fonalat kivágnók és felemelnók a második lapot, azt látnók, hogy a harmadik lap szélső végén kezdve és a második lap belső oldalára át folyva szóról szóra ismét ugyanaz a szövege az oklevélnek van leírva, a melyet a külső lapokon már egyszer láttunk. E leírás minden triptychumról áll, csak hogy a nagyobb táblákból állóknál a közbülső egyes lyuk helyett két lyuk van a rámba furva, a fakönyv összekötése végett.

Mért volt az oklevél szövege ily módon kétszer leírva, arra felel azon Senatushatározat, a melyet Nero uralkodása alatt az oklevelek hamisítása ellen adtak ki ¹⁾, és a melynek tartalmát fentartotta nekünk Julius Paulus egy híres törvénytudós Severus császár utódai alatt, ily szókkal:

„Amplissimus ordo decrevit eas tabulas, quae publici vel privati contractus scripturam continent, adhibitis testibus ita signari, ut in summa marginis, ad mediam partem perforatae, triplici lino constringantur, atque impositae supra linum cerae signa imprimantur, ut exterioris scripturae fidem interior servet. Aliter tabulae prolatae nihil momenti habent.“ ²⁾ A belső bépecsételt írás tehát arra való volt, hogy a külső írás hitelessége és hamisítatlansága mellett tanuskodjék. Mindazonáltal nem kell abból következtetni, hogy valamenynyi oklevél triptychumra, az az három levelű könyvre volt írva; sőt meg vagyok győződve, hogy voltak csupán egy lapra írt oklevelek is, a melyek tán a törvényes ünnepélyes formáság költségei és hosszadalmassága elkerülésével, oly emberek közt keltek, a kik a nélkül is bizván egymásba, feltették, hogy az íromány törvényszék eleibe nem fog kerülni, és csak azért írták vagy iratták meg, hogy a köztök létrejött alku vagy szerződés feltételei valahol fel legyenek jegyezve. Az ily oklevélpótlók aztán nem is voltak megpecsételve, nem is volt rajta anynyi tanu neve, mint a törvényes formáság megtartása mellett kelt iratokon, és ennél fogva lihetően nem is birhattak törvényszék előtt bizonyító érvényességgel; azért mégis hiszem, hogy sokszor fordultak elé, a mint ma is látjuk, hogy pl. a bélyegilleték megkimélése vagy más terhes törvényes formáság kikérelése céljával, akárhányszor keletkeznek oly hiányos oklevelek, a melyek a törvény előtt nem csak érvénytelenek, hanem még büntetést is hoznak az érdekelt felekre.

Egyébaránt még megjegyzendő, hogy az egy triptychumot alkotó három tábla nem volt külön külön készítve, hanem úgy állították elé, hogy egy vastag darab deszkát háromfelé hasítottak. Ez is úgy látszik azért történt, hogy a három lap tökélyes egybeillősége egy biztosítékkal több legyen a hamisítás ellen.

Enynyi a táblák és fakönyvek külső formájáról. A viaszról, a mely az írásnak alapul szolgált Massmann és utána Érdy is azt írják, hogy az idő és a földalatti üregben körülötte levő anyagok befolyása alatt megfeketedett ³⁾. Már erre első észrevételem az, hogy nem tudom, miféle chemiai oknak volna a sárga vagy fehér viasz megfeketedése tulajdonítható, és van e példa rá, hogy a viasz így megfeketedik; a második pedig az, hogy nem egy ok szól a mellett, hogy ez a viasz már eredetileg is fekete volt,

¹⁾ Sueton. Nero cap. 17. in. Adversus falsarios tunc primum repertum, ne tabulae nisi pertusae, ac ter lino per foramina trajecto, obsignarentur.

²⁾ E sok helyett idézett törvény, a melyet magam is csak mások idézete után irtam le, áll Paul. sentt. receptt. lib. 2, tit. 25, §. 5. Szabadságot vettem magamnak szövegét saját belátásom szerint megjavítani, minthogy a közönséges olvasás szerint fonák értelmet ad.

³⁾ Lib. aur. pag 5 §. 8 fin. — Érdy, de tab. cer. pag. 9. §. 12. med.

még pedig nem más festő anyag mint éppen fekete szurok beléelegyítése következtében. Ezt onnan állítom, mert köztudomásu dolog, hogy valamint ma is vannak fényüzési finom papirosok, úgy a régicknél is használtak a gazdag és fényüző emberek fatáblák helyett elefántesontból készített táblácskákat írásra; e fehér táblácskákat pedig fekete viaszvegyítéssel vonták bé, azért, hogy az íróveszsző karczolásá által a fekete viaszlapon keresztül látszván a tábla fehérsége, az írás könnyebben lehessen olvasható, úgy tűnván elé mint fehér vonás fekete alapon. Már pedig a fenyüfa uj korában hasonlóképpen fehérlő színű levén, igen hihető, hogy erre is fekete viaszvegyítéket használtak hasonló czélből. A feketeséget pedig szurok adta meg, a melynek egyszersmind az volt a czélja, hogy általa a viasz jobban ragadjon a fához, és állás által törékenynyé ne váljék, hanem tartsa meg azt a légyságot, a mely képezzé teszi nem csak arra, hogy kitördelés nélkül kiállhassa az íróveszsző karczolását, hanem még arra is, hogy a hibás vonásokat az íróveszsző lapos végével bé lehessen tapasztani. Az előttem levő táblák egyikén még az is világosan látvén, hogy a viaszvegyítéket megolvasztották és ecsettel kenték a falapra, mert az ecsetvonás szembetünőleg meglátszik. Erdy urat e körülményre már csak az is figyelmeztethette volna, hogy a pecsétekre használt viasz a föle ismertetett triptychumokon nem feketedett meg, holott ugyan azon chemiai befolyásoknak volt kitéve.

Ez előzmények után áttérek mármost az erdélyi Muzeum birtokában levő oklevelek megfejtésére.

Az első, a mely a kezembe jutott Ficker Abrudbányai bányatisztviselő ur által jutott a muzeumba, és hasonlóképpen azon táblák közé tartozik, a melyek 1855-ben a Vöröspataki Szt.-Katalin nevű bányából kerültek. Két táblából áll, és egy triptychumnak töredéke, a melynek harmadik táblája külön szakadván a balázsfalvi gymnasium birtokába jutott, a hol Cipáriu ur megkisérelvén az igen megrongált írás elolvasását, a mit belőle ki tudott betüzni az évkönyv 1858-ki füzetében közreadott. Minthogy azonban a kezébe jutott töredék az oklevél szövegének csak utolsó felét foglalja magában, természetesen nem írásból sok helytt merőben egyebet olvasott ki, mint a mi ott van, természetesen nem tudta kiokoskodni, miféle oklevél töredéke van előtte. E triptychum tábláinak hossza 5 1/2'' szélessége 3 3/4'', egy darabból vannak hasítva, és a Muzeumban levő töredék éppen abból a két utolsó lapból áll, a melyet hajdan egybekötött volt a lepecsételt fonal. Fájdalom ki vannak hullva a pecsétek, eltörölve a tanuk nevei, a pecsétes oldalról általában csaknem egészen le van kopva a viasz, alig látszanak meg rajta egynehány betű nyomai, a melyeket az éles hegyű íróveszsző a viaszon keresztül a fába is belékarczolt. Az ide mellékelt hasonmás, a melyet muzeum-egyleti elnök gróf Mikó Imre ő nmlga bőkezűségéből módomb volt derék fényképkészítőnk Veres Ferencz ur által igen sikerült fényképben előállíttatni, hiven mutatja e külső és a mint látszik gyakori kézfogás által elkoptatott mocskos lap hasonmását, a melyről nagy gonddal enynyit tudék lebetüzni:

✱ ADRAGIN
 TA SORTI. ET EORUM
 ... URAS EX EA . IE ..

 MAS ID UTRUMQ
 .. OBOS RECTE DARI
 ... E ROGAVIT AN ...
 ENNA BATONIS DARI
 FIDE PROMISIT JULIUS
 ALEXANDER QUOS EAE

JUL. MAX
 LUCI
 .. URELI S ...
 VERI ..
 UA . SI
 J .. NICONIS
 ✱ CENTUM ..

 JUL. ALEXANDRI

Ámde szerencsére épségben megmaradt oklevelünk szövege a triptychum azon belső lapjain, a melyek hajdan mint interior scriptura bé voltak pecséttelve, és abból következő szókban olvasám ki:

* CENTUM QUADRAGINTA SORTIS ET EORUM
 USURAS EX EA DIE SING. CENTESIMAS QUANDIU
 ABSTINUERIT ID UTRUMQUE PROBOS RECTE DARI
 F. R. ANDUENNA BATONIS D. F. SUA PROMISIT
 JULIUS ALEXANDER QUOS EAE REDDERE DEBE
 BIT QUA DIE PETIERIT CUM USURIS S. S.
 ID UTRUMQUE SORTI ET USURAS PROBOS REC
 TE DARI FIDE ROGAVIT ANDUENNA S. S.
 DARI FIDE SUA PROMISIT JULIUS
 ALEXANDER.

ACTUM. DEUSARE VII. KAL. JULIAS
 RUSTICO II. ET AQUILINO COS.

Ha ezzel és a kopott lapról lebetűzött szókkal egybekapcsoljuk Cipariu ur közlemé-
 nyét a balázsfalvi gymnasium évkönyvei 1858-ki füzetéből, a mely kiigazítva így hangzik:

REDDERE DEBEBIT QUA DIE PETIERIT
 CUM USURIS S. S.

ID UTRUMQUE SORTI ET USURAS PROBOS
 RECTE DARI FIDE ROGAVIT ANDUENNA

. . . FIDE SUA PROMISIT JULIUS
 ALEXANDER.

ACTUM DEUSARE VII. KAL. JULIAS RUSTI
 CO ET AQUILINO COS.

* CXXXX IN JULIUM ALEXANDRUM.

előttünk van immár triptychumunk egész kettős szövege, és nincs egyéb elveszve, mint
 a pecsétek és a pecsételő tanuk nevei.

Mielőtt azonban e szöveg bővebb értelmezéséhez fogok, a tárgy rokonsága tekin-
 tetéből ide igtatom az Érdy urtól 1856-ban ismertetett és eddig olvasatlanul maradt kis
 triptychum¹⁾ szövegét, úgy a hogy nekem elolvasnom sikerült.

A pecsétes és aláírt lapon ez áll:

* SEXSAGI . . . UA DIE PETIERIT
 PROBOS R . . . DARI FIDE ROGAVIT
 JULIUS ALEX . . DER DARI FIDE
 PRO L. XANDER CARICC . . .
 ET SE Q. S. S. S. MU
 NUM . . RA . . ACCEPIS

DEBEOR AS EX HAC

L. VASIDJ VICTORIS
 NICONIS S.

BATONIS ANNAEJ
 JOVETI S.

TITIUS PRIM
 ITIUS

ALEXANDRI CARICCI I
 PSIUS DEBITORIS.

A belső lapokon pedig ez áll:

* LX Q. D. P. P. R. D. F. ROGAVIT JUL. ALEXANDER DARI F. P.
 ALEXANDER CARI . . . ET SE EOS * LX Q. S. S. S. MUTUIS
 NUMERATIS ACCEPISSE ET DEBERE SE DIXIT
 ET EORUM USURAS EX HAC DIE IN DIES XXXII
 DARI JUL. ALEXANDRO EA QUA P. F. R. JUL. ALEXANDER
 DARI F. P. ALEXANDER CARICCI.
 ID FIDE SUA ESSE JUSSIT TITIUS PRIMITIUS D. S. S. S.
 C. U. P. P. S.

ACT. ALB. MAJORI XIII K. NOVEMBR.
 RUSTICO II ET. AQUILINO CS.

¹⁾ Hasonmását l. Érdy fennidézett munkája végén II, 2, 3, 4.

a mit szerintem így kell olvasni:

Denarios sexaginta qua die petierit probos recte dari fide rogavit Julius Alexander, dari fide promisit Alexander Caricci, et se eos denarios sexaginta qui supra scripti sunt mutuis numeratis accepisse et debere se dixit, et eorum usuras ex hac die in dies triginta duos dari Julio Alexandro ea qua promisit fide rogavit Julius Alexander dari fide promisit Alexander Caricci.

Id fide sua esse jussit Titius Primitius dari sortem supra scriptam cum usuris promissis probe solutis.

Actum Alburno Majori XIII. Kalendas Novembres

Rustico II. et Aquilino Consulibus.

A legelső a mi e két hasontartalmu oklevélben figyelemre méltó az, hogy ugyanazon egy esztendőben keltek, még pedig az előbbeni június 20-kán a második october 20-kán Rusticius és Aquilinus consulsága alatt azaz 162-ben Kr. sz. u. vagy 914-ben R. é. u.

Ha felütjük a római consulok névsorát ez évet következőleg találjuk jelölve:

Imp. Caes. M. Aurelius Antoninus Aug. Pont. Max.
Trib. Pot. XVI.

Imp. Caes. L. Aurelius Verus Augustus Trib. Pot.

Qu. Junius Rusticus.

C. Vettius Aquilinus.

Suf. Q. Flavius Tertullus.

Az ezt megelőző évről ugyan e névsorban ezt olvassuk:

Imp. T. Ael. Caes. Antonin. Aug. Pius P. M. Tr. P. XXIII.

M. Aurelius Caesar Aug. Pii f. Trib. Post. XV.

M. Aelius Aurelius Verus Caesar III.

L. Aelius Aurelius Commodus II.

EODEM ANNO

Imp. Caes. Antoninus Pius Augustus mort. e. ¹⁾

Ebből azt tanuljuk, hogy a mi okleveleink éppen azon évben keltek, a melyben Marcus Aurelius Antoninus, a kinek a későbbi írók a Philosophus melléknevet adták, uralkodni kezdett és fogadott testvérét uralkodótársává nevezvén ki, a souverain hatalmat vele megosztotta és a személyes sérthetlenséget biztosító tribunusi hatalommal ruházta fel. Továbbá látjuk az ez évbéli consulok teljes nevét, és ráismerünk Q. Junius Rusticusban azon szigorú erkölcsű stoicus-ra, a kitől az ifju M. Aurelius a stoicusok tanait tanulta volt, és a kit volt tanítója iránti kegyelemből e fényes tisztségre emelt ²⁾. A másik consulurol a történelem semmi egyebet sem tud, mint éppen csak azt, hogy ez évben consul volt.

Az okleveleinkben előforduló más nevekről való észrevételeimet későbbre halasztván, áttérek most tartalmok jelentőségének vizsgálatára.

Első pillanatra feltűnő, hogy mind két oklevelünk kötelezvény, hogy a bennök a kölcsönzötől követelt és az adóstól elvállalt kötelezettség töke és kamat fizetését illeti, csaknem ugyanazon szókkal is van kifejezve, csakhogy a másodikban két adatot találunk, a melyek az elsőben nincsenek, ugymint a kölcsönösszeg készpénzben történt átvételének elismerése és kezes állítása; ellenben ki van jelölve az elsőben a kamatláb, a melyről meg a másodikban nincsen szó. Ez eltéréseket egyelőre mellőzvé, legelőbb kiemelem a tartalom azon részét, a mely véleményem szerint a kötelezvény lényeges része, és a melyen a római törvény értelmében alapszik az iromány kötelező ereje a törvényszék előtt. Ez kétségkívül a stipulatio formája, a mely a stipulandi correi, az az, az érdekelt felek

¹⁾ Orelli Onom. Tull. Pars III. Fasti Consulares pag. LXXXVII.

²⁾ Jul. Capit. M. Ant. Philos. Cap. III.

mindegyikétől az oklevélbe fel van véve, még pedig a stipulans részéről e szóval rogavit a promissor részéről e szóval promisit, mindkettőnél e melléklettel fide. Ha van itt helye a hozzávetésnek, azt merem állítani, hogy az ily kötelezvényeket megalapító stipulationak következő volt a formája:

A hitelező azt kérde (rogavit):

Promittesne fide tua ✕ centum quadraginta sortis et eorum usuras ex hac die quamdiu abstinueris probos recte dari?

A mire az adós azt feleli:

Promitto id utrumque fide mea! ¹⁾

Hogy ez a módja a stipulatióknak közönséges és szokásos volt, bizonyítja az Érdy közölte kis triptychum, a melyen az író a stipulandi solemnitas formula szavait, mint közönségesen ismerteket, nem tartotta szükségesnek egészen leírni, hanem csak kezdetüket tette oda.

Vizsgáljuk most meg, miféle neme az obligationak az, a melynek bizonyítására keltek az előttünk levő irományok.

A régi római magánjog szerint két neme volt az obligationak, a melyből nem teljesítés esetében törvényszék előtt a perlés azon szigorubb formája foglalt helyet, a melyet a régi törvénytudók e műszóval „condictio certi“ jelöltek, ugymint a verborum obligatio és a literarum obligatio.

Nem akarok itt annak fejtegetésébe bocsátkozni, hogy e két neme az obligationak miben különbözött egymástól, mert ezt meg lehet olvasni a római törvényt fejtegető akár-mely kézi vagy más könyvben; csak annyit említek meg, hogy abban az időben, a melyben a mi okleveleink keltek, a literarum obligatio ama régi neme, a mely a minden római háznál az őskorban megvolt számlakönyv vagy expensorum et acceptorum codex számláin történt elismerésen vagy megterhelésen (acceptilatio és expensilatio) alapult, éppen azért ment volt ki divatból, mivel maga a könyvvitel is kiment volt szokásból, és állott helyébe egy oly neme a literarum obligatio, a mely kéziratban (chirographum vagy syngraphe) alapult. A római törvény azt tartotta, hogy az ily kéziratnak csak akkor van tökélyesen és szigoruan kötelező törvényes érvénye, ha megírását valóságos stipulatio előzte meg. Ez ellen azután törvényes kifogás nem lehetett, hanem az adós, a ki ily stipulatioval egy bizonyos összeg fizetésére kötelezte volt magát, minden ellenvetés és kifogás nélkül köteles volt azt annak idején teljesíteni, és ez alól még az se mentette fel, ha az exceptio non numeratae pecuniae műszóval jelölt azon kifogással élt volna, hogy a kérdéses összeget soha se kapta meg valósággal.

Ennek oka pedig egyszerű és könnyen megérthető. A régi literarum obligatio ugyanis mindig novatioval járt együtt, az az egy régi tartozás újjá változtatásával, a mi az ugynevezett transscriptio útján történt mégpedig, a mint a régi törvénytudók mondták transscriptio a re in personam vel a persona in personam ²⁾. Ha e transscriptio valóságos jelentését vizsgáljuk, a jö ki belőle, hogy a hitelező oda törekedett, hogy bár mi okból vagy alkalomból származott követelését tiszta pénzbeli követeléssé változtassa át. Ez okból oly szerződésre lépett adósával, a melyben ez mellőzvéen minden indokolást egyszerűen és szárazon a meghatározott összeg kifizetésére kötelezte magát, éppen ezáltal bévágván maga előtt minden kifogásnak útját, a melyre a kölcsönszerződésbe felvett akár-mely feltétel is szolgáltathat alkalmat.

Ezt meggondolván világosan látjuk, hogy az előttünk levő irományok valóságos

¹⁾ Vesd ő a stipulatio fenmaradt őskori példáit Plautusnál Pseud. Act. I. sc. 1. v. 115 és u. o. Act. IV. sc. 6. v. 14; Bacch. Act. IV, sc. 8, v. 42.

²⁾ Mind ezekről a dolgokról rövid de mégis igen kimerítő tudomást lehet szerezni egy igen jeles könyvből, a melynek ezime: Joa. Gottl. Heineccii — Antiquitatum Romanarum Jurisprudentiam illustrantium syntagma — ed. Mühlenbruch. Francofurti ad Moenum 1841.

literarum obligatiók, és mint ilyenek nagyon becses példányai a régi rómaiaknál divatozott legszigorubbán kötelező adósságleveleknek.

A mai időben a legszigorubbán kötelező adósságlevél az ugynevezett váltó, és pedig különösen az ugynevezett intézett váltó vagy tratta. Ha az ily tratta formáját vizsgáljuk, azt találjuk rajta, hogy a hitelező felszólítja benne az adóst a fizetésre, az adós pedig elvállalja a fizetés kötelességét egyszerűen és szárazon. A szokott szók e végre a mi váltóinkban imezek:

„fizessen ön enynyi és enynyi forintot“
a mire az adós azt írja alá
„elfogadom.“

Tehát a váltóban sincs szó róla, hogy mért fizessen, mert az a melléklet, a mely a mostani váltókban ki szokta jelölni a tartozás keletkezését e szókkal: értékét készpénzben, vagy értékét áruban, vagy értékét számlában stb. éppen nem lényeges része a váltónak, ezt a váltótörvény sehoh se említi, és hiánya legkevesebbet se von le a váltóból származó szigorú kötelezettségből¹⁾. E kötelezettség pedig egyszerűen az adós elfogadásában rejülő ígéreten alapszik, és annyira kizár minden kifogást, hogy még a hamis váltó elfogadója se menekülhet a fizetés alól²⁾. Ennélfogva látjuk, hogy a váltóban sajátlag nincs más lényeges rész, mint a hitelező felszólítása és az adós ígérete vagyis egy írásba foglalt valóságos stipulatio, a melynek szigorú kötelező ereje onnan származik, hogy az adós nem szólván semmit arról, mért tartozik, egyszerűen és szárazon egy bizonyos összeg fizetésére kötelezi magát³⁾.

Részemről az előttünk levő oklevelek megfejtésével itt állapodom meg és vizsgálódásom legnevezetesebb eredményének azt tartom, hogy az írásba foglalt római literarum obligatio nem egyéb mint valóságos váltó, ha ujabkori műszót öskori tárgyra alkalmaznom szabad; és a mostani váltótól csak abban az egyetien egy körülményben különbözik, hogy hátirat útján nem volt tovább adható. Az olasz kereskedő világ a középkorban tehát nem találta fel a váltót, hanem csak tökéletesítette a giro feltalálása által, lényege megvolt már a régi rómaiaknál is.

Csakugyan az aprólékos egybehasonlítás megmutatja, hogy az előttünk levő oklevelekben megvan a váltónak minden lényeges kelléke, tudniillik 1) a fizetendő összeg pontos kijelölése. 2) a felszólítás a fizetésre e szókkal: recte dari fide rogavit. 3) a hitelező neve. 4) a fizetési határnap kijelölése e szókban: qua die petierit, a mely még ma is előfordul az ugynevezett látra szóló váltókon. 5) az elfogadás e szókban: recte dari fide promisit. 6) az adós neve és 7) az iromány kelte, hely, év, hó és nap kijelölésével e szókban: Actum Deusare XII Kalendas Julius Rustico II. et Aquilino Cos.

Az Érdy kiadta triptychumon még azonkívül megvan a kölcsön készpénzben történt átvételének bévallása e szókban: et se eos ✕ Lx q. s. s. s. mutuis numeratis accepisse et debere se dixit. Ez azonban nem lehetett lényeges része a kötelezvénynek, miután a stipulatió alapult tartozásnál úgy se volt helye az exceptio non numeratae pecuniae kifogásnak⁴⁾.

Nevezetesebb a rajta előforduló fidejussor vagy kezes, a ki, úgy mint ma is a váltókezes, éppen oly terjedelemben és érvénnyel kötelezte magát mint maga az adós⁵⁾.

Áttérek most egy más táblára, a melyet Muzeumunk Diószegi Lajos urtól kapott és a mely még 10 más hasonló táblával együtt 1854 végén a verespataki Hába-Szt.-Si-

¹⁾ L. Finály Váltórendtartás, Kolozsv. 1855 pag. 8.

²⁾ A váltói kötelezettség könyörületlen szigorú igen jellemzően ki van fejezve ez olasz mondásban: Chi accetta paghi, a ki elfogad fizessen, vagy a mint nálunk mondani szokás: adós fizess!

³⁾ Dr. Thöl. Wechselrecht. „Wer gültig verpflichtet ist schlechtweg zur Zahlung einer Summe, der ist auf das strengste verpflichtet“. Geyer Wechselkunde, 3. Aufl. Wien 1852 pag. 129.

⁴⁾ Heinecc. i. h. lib. III. de lit. obl.

⁵⁾ u. o. de fidejussoribus.

mon bányából került. Diószegi ur 9-et Pestre küldött volt a nemzeti muzeumba, ez egyet a mi muzeumunknak tartá meg, még egyet átadott néhai Gedő József urnak, a kinek hagyatékából Nagy Elek ur hasonlólag muzeumunknak adta át. E tábla hasított volta és átluggatása azt mutatja, hogy töredék, de vajjon triptychum töredéke-é, az már más kérdés. Sok okom van ebben kételkedni, névszerint először az, hogy e táblán egy egész szerződést olvasunk úgy leírva, hogy szövege el se foglalja az egész lapot, hanem hagy alól még anynyi tért, hogy két tanu és az egyik szerződő fél aláírása ott foglalhatott helyt, még pedig ferdén vagy is jobban mondva keresztben írva, hihetőleg hogy az üres helyre utóbb ne lehessen még írni. Ebből azt következtetem, hogy ha szintén kétszer volt is e szerződés leírva, a második példány se foglalhatott el több lapot mint egyet, és mi lett volna aztán a triptychum még hátralevő két lapján? Másodszor a szerződés maga egészen más formában van fogalmazva, mint az eddig ismertek, mert éppen a kelte napjával kezd. Meglehet tehát, hogy e táblához még csak egy boríték tartozott, de meglehet az is, hogy semmi se tartozott hozzá, a végén még az is lehetséges, hogy csakugyan triptychumhoz tartozott, de talán csak mint melléklet. Minden bizonyossággal azonban erről csak akkor lehetne valamit mondani, ha valahogyan megkerülnének a többi részei, a mi nem lehetetlen.

A kérdéses tábla hossza $5\frac{1}{2}$ " szélessége $4\frac{1}{4}$ " tehát valamivel nagyobb mint a fennebb említett triptychum. Az írás rajta szabályos vonású és nagyon vékony hegyű esz-közzel karczott, sokkal apróbb is mint a triptychumon. Egyébaránt a tábla sokáig heverhetett sárban, a mi rajta látszik; a vékony viaszhártya sok helytt le van pattanva és oly törékeny hogy a vele való bánás nagy óvatosságot kíván. Az ide mellékelt remek fénykép hű hasonmását adja, és a rajtalevő írás szövege következő:

MACRINO ET CELSO COS. XIII KAL. JUNIAS FLAVIUS SECUNDINUS SCRIPSI ROGATUS A MEM-
MIO ASCLEPI QUIA SE LITERAS SCIRE NEGAVIT IT QUOD DIXIT SE LOCAS.... LOCAVIT
OPERAS SUAS OPERE AURARIO AURELIO ADJUTORI.... C DIE.. IDUS NOVEMBRES
PROXIMAS... PTAGINTA LIBERISQUE..... M PER ..MPORA ACCIPERE
DEBEBIT S. AS OPERAS SANAS VA..NTES DEBEBIT CONDUCTORI S. S.
QUOD SI INVITO CONDUCTORE ... CEDERE AUT C. SSARE VOLUER ARE
DEBEBIT IN DIES SINGULOS S. UNUM ERE OCTUS.... C.....
FLUOR IMPEDIERIT PRO RATA COMPUTARE DEBEB.. CONDUCT TEMPORE
PERACTO MERCEDEM SOLVENDI MORAM FECERIT EAD.....
TENEBITUR EXCEPTIS CESSATIS TRIBUS,
ACTUM IMMENOSO MAJORI.

TITUS BEUSANTUS
QUI ET BRADUA

SOCRATIO SOCRAT-
TIONIS,

MEMMIUS ASCLEPI

Nézetem szerint e hiányos szöveget így lehetne kiegészíteni:

Macrino et Celso Consulibus XIII. Kalendas Junias. Flavius Secundinus scripsi rogatus a Memmio Asclepi, quia se literas scire negavit, id quod dixit se locasse, et locavit operas suas opere aurario Aurelio Adjutori ex hac die ad Idus Novembres proximas * septaginta liberisque. *) Mercedem per tempora accipere debebit. Suas operas sanas valentes praestare debebit conductori supra scripto. Quod si invito conductore recedere aut

*) Laborisque?

cessare voluerit dare debebit in dies singulos numum unum aere octussim Conductori. Quodsi fluor inpedierit pro rata computare debebit Conductor. Si tempore peracto mercedem solvendi moram fecerit eadem in dies pendere tenebitur exceptis cessatis tribus. Actum Immenoso Majori.

Ez az iromány tehát a mint a kezdetén levő indictio mutatja Macrinus és Celsus, vagy teljesebben kiírva a neveket M. Pompejus Macrinus és P. Juventius Celsus consulságában azaz 164-ben Kr. sz. u. vagy 916-ban R. é. u. kelt, és tartalma, ha kiegészítesem talál, világosan értelmezi maga magát, levén egy teljes szerződés, a melyben a két szerződő fél egymás irányában vállalt kötelezettsége elég világosan körül van írva. Miután az irnok maga megmondja, hogy az egyik szerződő nem tud írni, világos, hogy ennek neve az irás alatt nem aláírás, továbbá az irás egyforma volta azt sejteti velem, hogy a két tanu nevét is, azon egy kéz írta a szöveggel. Ha ez' így van, nagyon hajlandó vagyok azt hinni, hogy e tábla nem is maga az eredeti szerződés, hanem tán csak egy másolatja, és az fejtené meg, mért nincs triptychumra és azon mód és forma szerint kiállítva mint az eddig ismert magán oklevelek. De ez természetesen mind csak sejtélem, és menyiben vet hozzá a valósághoz, annak eldöntését mások ítéletére bízom. Valószínűsége mellett szól még az is, hogy a tábla mindkét oldala tele van iszappal, a mely az íráshoz nem férhetett volna, ha más táblával lett volna összekötve.

Még birja muzeumunk M. Káli Nagy Elek ur adományából amaz, ugyanazon helyről került viasztáblát, a mely néhai Gedő József ur birtokában volt. Ez azonban oly borzasztó állapotban van, hogy a legnagyobb erőlködéssel se lehet a rajta levő írásból annyit kiolvasni, a mennyiből bár némileg hozzá lehetne vetni tartalmához. E tábla sokkal kisebb mint a többiek hossza csak 5'' szélessége csak 2³/₄'', sima rájája és háta azt mutatják, hogy hozzá más tábla nem tartozott, e mellett szól az is, hogy csak egy helytt van át furva. A mennyiben a sok helytt lepattant, sok helytt lesurolt viaszhoritékről látható tele volt írva apró tömött írással nyolez sorban, de ennek legnagyobb része merőben el van veszve, és a ketté hasadt tábláról mintegy csak ezt tudám lebetűzni:

PONTIANO ET RUFINO COS. VIII IDUS FEBRUARIAS VALERIUS FIRMUS
 FER..... C...S...D.. VERZONE BEUSANTIS QUOD DI....S..NU....
 BEUSANTIS JURE..... AGRO GRA... QUOD.....
 .. SUOS FEREN.... RETIO DASIU VERZONIS... IN... OS C.....
 R I.. ID..... N.....
 EX VIRO GRA..... IDE..... * VIGINTI . Q.....
 GRO GRA..... BEUSANTIS..... F.....
 FERE..... O MAJORI.....

Az ide mellékelt fényképen látható hasonmás adhat némi fogalmat e tábla állapotjáról, a melyről tehát semmi egyebet se tudhatunk, mint hogy Ser. Octavius Laenas Pontianus és M. Antonius Rufus consulsága alatt, tehát 131-ben Kr. sz. u. vagy 883-ban R. é. u. tehát még Hadrianus uralkodása alatt kelt, formája és a benne előforduló nevek az előbbenihez hasonló szerződést sejtetnek velem.

Kérdezzük mármost hogy kerülhettek e táblák a béomlott bányák üregébe.

Ha számba vesszük a találás körülményeit, látjuk hogy ott a hol e táblák voltak még más tárgyakat is találtak. Volt ott méceses cserép, kalán, láda, asztal, hordó, kád, cseber, pohár. ¹⁾ Ez nagy valószínűséggel oda mutat, hogy egy család minden vagyonát és ezzel együtt értékes irományait is nyugtalan háborus időben oda mentette, és később nem jutott többé hozzá, hogy kihozhassa, vagy azért, mivel a bánya béomlott, vagy

¹⁾ Érdy. Erdélyben talált viaszlapok. Pest 1856. 8. l.

mivel a család elpusztult. Mi egyébaránt csak köszönettel tartozhatunk a gondviselésnek, hogy e kincseket a föld gyomrában fentartotta számunkra.

Még van egynehány észrevételem az eddig megfejtett és kiadott táblákon előforduló sajátnevekre nézve:

E nevek kétfélék: személy és helynevek.

Beszéeljünk előbb a személynevekről:

Római írományokon természet szerint római neveket várunk, és e várakozásunk nem is csalódik, a menyinyiben az eddig ismert táblákon, részint mint az írományokban tárgyalt ügyekben érdekelt felek, részint mint tanúk csakugyan fordulnak elő római nevek. Római név azonban felfogásom szerint csak az, a mely nem tekintve a hangzást magában foglalja a római ember nevének alkatrészeit, tudniillik egy praenomen, a mely a mi keresztnévünknek felel meg és még legalább egy nomen, t. i. a nemzetségnevet. E kettő okvetetlenül szükséges a valódi római név jellemzésére, többnyire hozzájárul még a családnév mint cognomen és egy negyedik melléknév még néha megtoldja mint agnomen. Ily neveket látunk az eddig kiadott táblákon a következőkben:

a) Maszmannál:

LUCIUS VASIDIUS VICTOR.
STERTINIUS RUSTICUS
AELIS LATOR CALDO ¹⁾

b) Cipariunál:

DASIUS BREUCUS
APPIUS PACC. LIVINUS, LEG. XIII. GEM.
ANTONIUS CELER.
JULIUS VIATOR
ULPIUS SECUNDINUS
LUCIUS FIRMUS PRIMITIVUS
MARCUS VIBIUS LONGUS

c) Érdynél:

ANNIUS SUSANDURUS CALES ²⁾
PLANIUS VERZO SONES

LUC. CAIUS EPICADUS MARGINES
JULIUS ALEXANDER
TITIUS PRIMITIUS

ismét

L. VASIDIUS VICTOR kétszer
TITUS FLAVIUS FELIX
MARCUS LUCANUS MELIOR
PUBLIUS LATOR CARPUS
CAJUS AURELIUS PRISCUS.
VETURIUS VALENS

d) a mi tábláinkon

JULIUS ALEXANDER
FLAVIUS SECUNDINUS
AURELIUS ADJUTOR
VALERIUS FIRMUS

és ezeken kívül a táblák keltében előforduló consulpárok nevei.

Megvallom, az elősorolt nevek közt nem egy van, a melynek hangzása éppen nem talál azokkal a valódi ósrómai nevekkel a melyeket a régi remekíróknál olvasunk. Ha azonban meggondoljuk menyinyi különböző és furcsa név létezhetett a római plebs anynyi családjában, a melyből soha egy ember se vergődött történelmi emlékezetességre, és az előttünk álló neveket a velök egyidejű feliratokon előforduló furcsábbnál furcsább nevekkel egybehasonlítjuk, római voltokat nem fogjuk többé kétségbe vonni.

Ezeken a neveken kívül sok név fordul elő tábláinkon, a melynek formája a római név szokott formájától egészen eltér. E nevek egy egyénnéből állanak, a mely mellett egy más egyénnév áll sajátító esetben így: Artemidorus Appollonii, Valerius Niconis, Offas Menofili, Julius Julii, Bellicus Alexandri, Maximus Batonis, Dasius Verzonis, Masor Messidiei, Epicadus Platoris qui et Ang., Alexander Caricci, Bato Annaei, Andueja Batonis, Ingenus Callisti filius és a mi tábláinkon Anduenna Batonis, Titus Beusantis qui et Bradua, Socratio Socratonis, Memmius Aselepi. Az ezek közt előforduló egy Ingenus Callisti filius arra mutat, hogy a sajátító esetben álló név rendszeren az apa neve, és így e nevek-

¹⁾ Nem pedig Geldo, mint M. hibásan olvasá.

²⁾ Így olvasom az 1856-ban kiadott táblák elsején az aláírások 3-ikát, a melynek hibás olvasását nem tudom megkísérletti e Érdy után valaki helyreigazítani.

ben görög neveket ismerünk fel, mert a görögöknél volt szokásban az embereket apjok neveiről megkülönböztetni, minthogy náluk se nemzetség- se családnév nem divatozott.

Van-e szükség Massmann és Érdy eljárása szerint e nevek közt német, gallus, szláv, scytha, bessenyő és ki tudja még mi más féle neveket kutatni, lássák azok, a kiknek a római és görög nevek nem látszanak elég tarkáknak. Nem akarom ugyan tagadni, hogy rómaiakon és görögökön kívül Dáciában laktak más nemzetbeli emberek is, hogy ezek is foglalkozhattak nem csak bányászattal, ezek is köthettek szerződéseket, ezek is adhattak kötelezvényeket stb. stb.; de a ki csak némileg ismeri a római állam történelmét, tudja azt is, hogy a rómaiak semmiféle hódított nemzetre se erőszakolták reá szokásaikat és magánjogi törvényeiket, hogy még a provinciákká szervezett tartományokban is meghagyták a lakosságoknak eredeti és ősi vallásokat és törvényeiket, nem követelvén egyebet tőlök, mint adót és katonát; de még e katonákat se szervezték római módra legióknak, hanem mint auxiliáres vagy socii vettek részt a rómaiak csatáiban. E szerint nem is hihető, hogy a római törvényes formák oly kétségbevonhatlan példányait mutató irományokban más emberek nevei fordultak volna elé, mint vagy római telepesekei vagy római polgárjogot nyert emberekéi, és hogy ez utóbbiak, abban az időben, a melyben a mi tábláink keltek, inkább lehettek görögök mint akármi más nemzetbeli emberek, több mint valószínű.

A mi különösen Érdy ur scytha-bessenyő értekezését illeti, én se dicsőséget se talállok benne a magyar nemzetre nézve, ha bé is tudnók bizonyítani, hogy ősei a rómaiak bányamivelő rabszolgái voltak, se nem látom szükségesnek a magyar nemzet régi és eredeti volta bebizonyítására, holmi levegőből kapott és csalóka hangrokonságra épített sejtelmeket koholni. Elég a magyar nemzetet látni és jellemét, nyelvét megismerni, hogy az ember Tacitussal rá mondhassa: hanc gentem propriam, sinceram et tantum sui similem exsistere.

Tábláinkon helynevek is fordulnak elé névszerint: Karpum, Alburnum majus, Kavieretium, Deusaris, Immenosum, majus, Kanabium (?). Nincs kétség benne, hogy e helységek mind közel voltak egymáshoz Abrud-bánya és Verespatak környékén. Hol? Csak szorgalmas kutatás és utána járás fogja azt kimutatni, ha e régi neveknek csakugyan léteznek még nyomai. Anynyi bizonyos, hogy se a régi geographusoknál, se az itinerariumokban, se a tabula Peutingeriánán, se az Erdélyben eddig talált köiratokon nem fordulnak elé. Neigebauer azt állítja, hogy az Abrudbánya és Verespatak közt levő Buesum nevű falu, ma is latinul Alburnum¹⁾, de vajjon Alburnum majus-e vagy a hihetőleg létezett Alburnum minus, nem tudható. Mi egyelőre nem tehetünk egyebet mint e neveket feljegyezni, és a jövőre bizni a helyek fekvésének feltalálását²⁾.

E római viasztáblák végre még abban a tekintetben is nevezetesek, hogy nem csak bebizonyították egy folyóirás létezését a régi rómaiaknál, hanem e folyóirás formájával is megismertettek. Az eddig ismert táblákon látható betűformák segítségével csakugyan sikerült is már eddig sok oly írást elolvasni, a melyet azelőtt nem tudtak volt megfejteni, de maradt még mindazonáltal sok olvasatlan, a mi nem is csuda, ha meggondoljuk, hogy valamint ma is akad olyan írás, a melyet csak is a londoni postahivatal vak embere tudna kibetűzni, ugy és még inkább lehettek a régi írások közt olyanok. Tegyük még hozzá, hogy a téglákon előforduló iratok többnyire napszámosok karczolásai, a Pompeji falain felfedezett irások pedig alig ha egyebek mint holmi tekergők vagy utczei gyerekek élczes vagy pajkos firkalásai, a kiknek Massmann kedélyes megjegyzése szerint bizonyo-

¹⁾ Neigebauer, Dacien pag. 140.

²⁾ Kagerbauer Antal építő m. barátom közelebről Abrudbánya környékén járván, és felszólításom következtében kérdezősködven e tárgy iránt, azt a hirt hozá, hogy Abrudbánya egy részét az ott lakó Román atyafiak Abruz el-nak nevezik, a közel levő hegyoldalak egyike pedig Karpin neven ismeretes.

san nem jutott eszökbe, hogy majd 1800 esztendő múlva e firkálásaik tudományos kutatások tárgyai lesznek. Mindazonáltal magam is kísérlettem meg egynehánynak a megfejtését, és eredményét ezennel bemutatom:

1) Massmann lib. aur. pag. 54 közölt egy Emsben talált tégláról lemásolt irást, a melyet ő nem tudott elolvasni, oka az volt, mert a másolat nem talált az eredetivel. Később Arneht újra kiadta ¹⁾ hivebb rajzban és ebből Paur Iván ur ki is olvasta e nevet Rogatianus. ²⁾ Mindkét hasonmás rajzát ide mellékeltem 1.) és 2.) szám alatt.

2) Ugyanott pag. 64 látunk két falfirkát Pompejiből, az első, a melynek hasonmása itt ³⁾ számmal van jelölve, az első sor három utolsó és a második sor két első betűjében világosan mutatja e szót *crura*, a mely után következik egy nőnév, tán *Mertiae* vagy *Arsirtiae*, és hihetőleg valami pajkos feliratnak maradványa; a második itt ⁴⁾ szám alatt látható úgy olvasom „O dies lippidus“ hihetőleg népies beszéddel e helyett *lepidus*, és ez valami jókedvű, tán részeg, tekergő firkájának látszik.

3) Az Arnehtől i. h. közölt téglairatok közül Paur ur helyesen fejtette még meg a *Minucius* nevet a mely ott ⁴⁾ számmal van jelölve, de nem helyesen véli, hogy az ott ²⁾ számmal jelölt és itt ⁵⁾ alatt lemásolt irás azt tenné „*Nonus Sept (imius) Mutianus*.“ Nézetem szerint az ott látható vonásokból nem lehet egyebet kiolvasni, mint ezt: „*Nonis Sept (embribus) Antiartus*.“ Mert csalódik Paur ur abban, hogy az ily téglákon csak nevek lehetnének; ugyanis az ugyanott közölt ³⁾ felirat, a mely itt 6-ik világosan így olvasandó: *III Non(as) Junias*. Azt hiszem, hogy a téglavetésre alkalmazott felügyelők, az egy napon készített téglákat egy halomba rakatván, nem csak nevéket, hanem a napot is felkarczolták egy felül tett téglára, a melyen e téglák készültek, hogy a száradás idejére nézve legyen egy kiindulási adat.

4) Még van ugyanott ⁵⁾ szám alatt egy téglafelírás, itt 7-ik, a melynek második sorát így olvasom: *m(iles) leg(ionis) IIX*, az első sorban egy nevet sejtek, de ezt kiolvasnom nem sikerült.

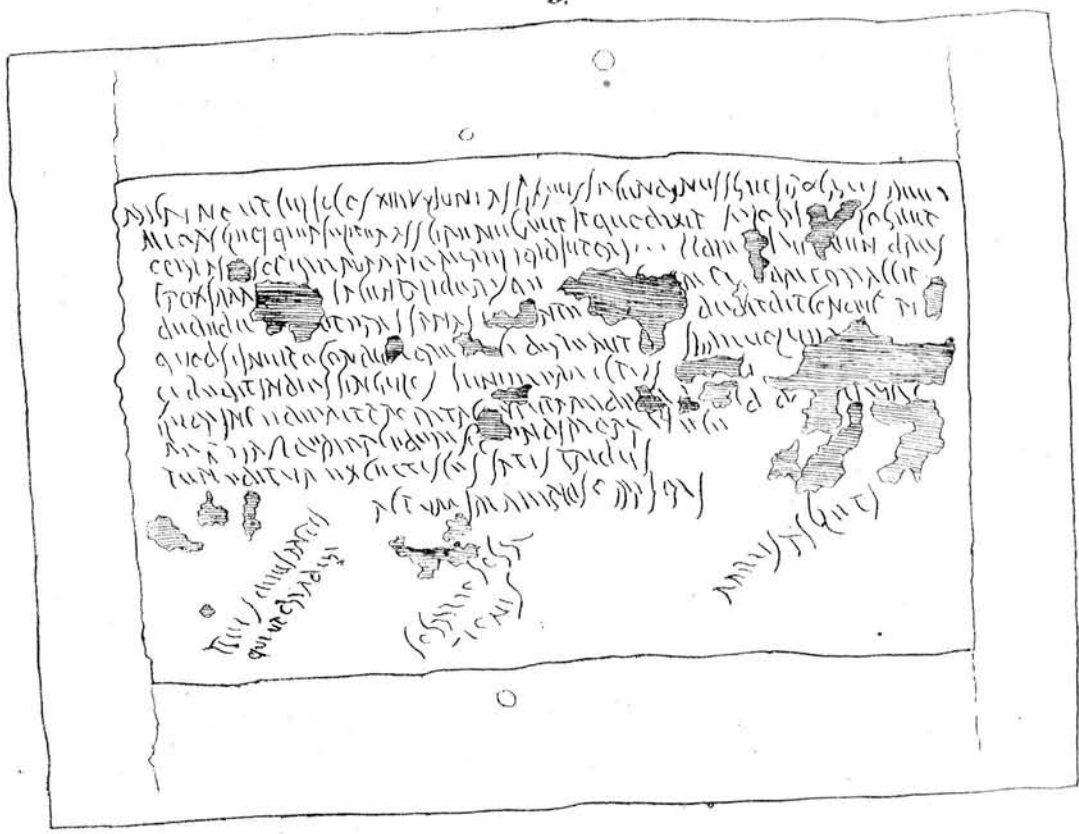
Legyen ennyi elég kitűzött tárgyamról, és legyen szabad még hozzá csatolnom egy pár zárszót.

Csaknem 1700 év folyt le, a mióta a Rómaiak Aurelianus császár alatt ide hagyták Erdélyt. Ez idő alatt népvándorlás, tatárjárás, török bérontások és belháboruk pusztításai az idő vasfoga és a mi mind ennél még sokkal veszedelmesebb az értetlenség otromba vandalizmusa rontott és pusztított és vetélkedett a rómaiak itt léte nyomainak eltörlésében, még se voltak e körülmények együtt működve képesek anynyi idő alatt végképpen szétrombolni azt, a mit az ókor legéletrevalóbb nemzete rövid 170 esztendő alatt állított volt elé. Valóban oly bizonyosága a rómaiak *practicus* állambölcseiségének, hogy minden kétkedést eziránt megszüntet. Ezért nem lehet eléggé ajánlani az új kor ifjabb ivadéka-nak a római történelem, a római régiségek, a római állam- és magánjog alapos tanulmányozását, mert ez a józan politikának, a *practicus* államgazdaságnak és az életrevaló mivélődésnek kiapadhatlan tanforrása. Mivé lehetett volna ama nemzet, ha az isteni gondviselés gyönyörű timokrátiája mellé megengedi neki a képviselői önkormányzat feltalálását! Még ma is állana a ragyogó Capitolium, ma is szabna törvényt a büszke Róma a világnak. Ámde nem tudott kibontakozni a centralisatióból, és az ehhez való ragaszkodás adta elébb zsarnok császárok, későbbben egy csapat korhely és dölyfös *praetorianus* önkényébe a gyönyörű államot, a mely a tespedő centrum saját zsirjában való elrothadása után természetesen össze kellett hogy roskadjon saját terhe alatt, mihelyt a legkisebb külmozgalom megingatá. Nem folytatom tovább, kiki belátása szerint vonja el magának az e képben rejlő nagy és fontos tanulságot.

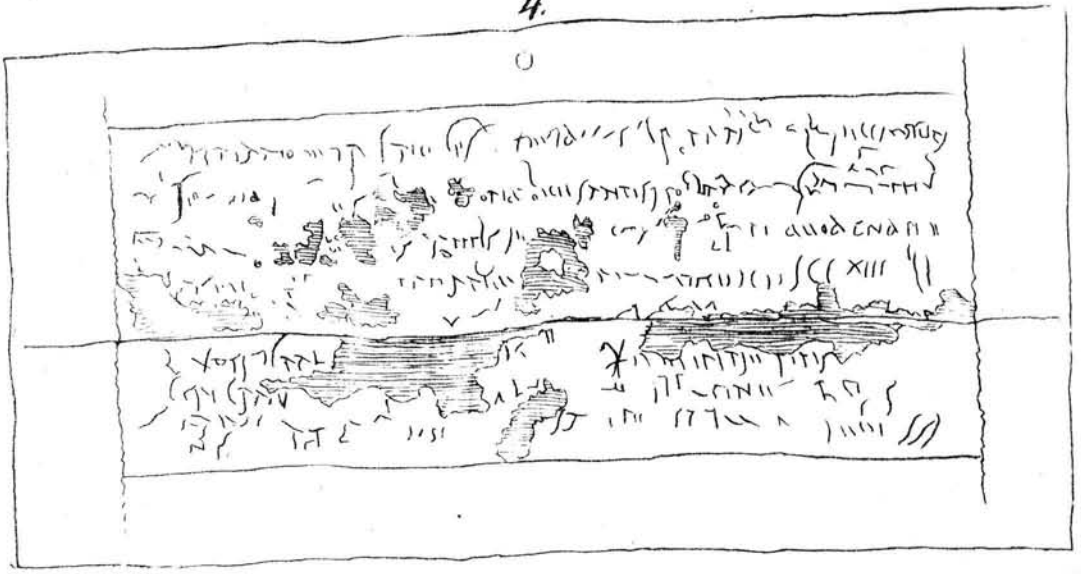
¹⁾ Jahrbuch der k. k. Central-Commission 1. Bd. Tab. IV. 6.

²⁾ „Magyar Sajtó“-ból, Mittheilungen der k. k. Central-Comm. III. Bd. pag. 80.

3

4

E' viasztablák sikeerült fényképei 4 o. e. tőlön megrendelhetők az egyleti l'itkárnál.

1) *רוסתתתתת*

2) *רוסתתתתת*

3) { *רוסתתתת*
רוסתתתת

4) *רוסתתתתת*

7) *רוסתתתתת*
רוסתתתתת

A CSERHALMI ÜTKÖZET 1070-ben

É S

HELYE, KÖRÜLMÉNYEIKKEL.

Őseink 1070-ben győzedelmet vívtak ki fegyvereikkel a Kúnokon. Fényes volt az, sőt egyike a legfényesebbeknek, melyeket magyar hadak ellenségeiken hajdan nyertek. Nemzeti költészetünk meg is hozta számára méltánylása illő áldozatát Vörösmarty által, ki már ifju korában épost irt dicsőítésére¹⁾, de a hazai történetészet mind eddig nem méltatta elég figyelemre. Még az sincs alaposan megvizsgálva s bemutatva, Magyarország területén történt-e ezen diadal vagy Erdélyén, s foglalhat-e helyt az erdélyi történetek sorában vagy sem.

Azonban midőn később-kori történetiróinkat általában mulasztással láttatom vádolni, énmagam nem mulasztom el részökre megjegyezni, mikép mentségökre szolgálhat ez, hogy régi évkönyveink, melyek ezen történetre nézve kútfőül veendő, földirati tekintetben nagyon hiányosak és homályosak. Szerintök a kúnok 1070-ben betörték Magyarországra; ott raboltak, pusztítottak s visszatértökben teljesen megverettek. De homnan jöttek, melyik utvonalon jutottak Magyarországra s hol történt megveretésök: mind ezen s több más körülményekről historiai kútfőink vagy hallgatnak, vagy csak némi ujmutatás gyanánt vehető adatokat nyújtanak, melyeknek nyomán az eseményt színterével együtt kiegészítve rajzolni nem egy nehézséggel járó feladat volt.

Fő történeti kútfőnk ugyanis itt az 1358 körül készített krónika, mely névtelen írója által hazai régibb krónikákból szerkesztetett össze; s mivel egy példánya pergamentre írva s képekkel díszítve a bécsi császári könyvtárban maradt fenn, bécsi képes krónikának neveztetik, de közönségesen Turoczy neve alatt ismeretes, ennek későbbben dolgozott és sajtó útján többször világ elébe bocsátott krónikájába át levén iktatva. S ezen krónika az 1070-ik évi magyar kún ütközet helyének egy hegyet mond, mely a körülötte lakók által Kyrieleisnek neveztetett²⁾.

¹⁾ Vörösmarty saját vallomása szerint 1800-ban december 1-ső napján született. „Cserhalom“ című éposza az 1826-ik évi Aurorában jelent meg először; azt tehát legfennebb 25 éves korában írta. Kazinczy Ferencz levelezése Kisfaludy Károlylyal s ennek körével. Kiadta Kazinczy Gábor. Pest, 1860 40, 210 l.

²⁾ „Est — ascensus gravissimus montis illius, qui ab incolis vocatus Kyrieleis“ Johannis de Thuroczy Chronica Hungarorum II. rész 49 Fej. Schwandtnernél Scriptores Rerum Hungaricarum. Lipsiae, 1746. I. köt. 116. l.

Mást állít az olasz nemzetbeli Bonfini. Ő Hunyady Mátyás és II. Ulászló királyaink pártfogása alatt a kún és magyar nemzeti történeteket irván, azok sorában a magyarok és kúnok közt 1070-ben folyt ütközetet is beszéli; de szerinte annak helye Cserhalom (Cserhalom) nevezetű hely ¹⁾. S felöltö, mikép noha mind ő mind Thuróczy Mátyás király uralkodása alatt és Magyarországra élt; mégis ugyanazon ütközet helyét egyik egy másik másként nevezi, s valamint Thuróczy mit sem látszik vagy akar tudni a Cserhalom nevezetről, éppen úgy nem Bonfini a Kyrieleisről.

Azt sem említi egyik is, magyarországi hegy-é vagy erdélyi e Kyrieleis és Cserhalom; csak a történet folyama mutatja mind két író előadása szerint Erdélyben fekvőnek mind ezt mind amazt ²⁾.

Thuróczy s Bonfinitól egészen eltér Székely István, XVI-ik században „e világ jeles dolgáról“ írt Krónikájában állítván: a kúnok Máramaroson át törtek Magyarországra, s a máramarosi hegyeknél verettek meg ³⁾. Tehát nem Erdélyben, mint Thuróczy s Bonfini állítani láttatnak.

Ily nem csak különbözők hanem ellenkezők is levén régi történetíróink előadásai a magyarok 1070-ben kúnok ellen vitt csatájának csupán helyére vonatkozólag is; újabb időben némelyik történész, s pedig a legjelesbek közül, csak az ütközet felemlítésére szorítkozik, s helyét hallgatással mellőzte, jelölül annak hogy iránta bizonytalanságban volt. Így Palma ⁴⁾, s még Pray is ⁵⁾.

Ők azonban magyarországiak valának; s miután Thuróczy Kyrieleis hegye s Bonfini Cserhalma Erdélyben keresendő: annak holfektét kinyomozni s jelölni inkább erdélyi történetíróink feladata volt volna. S mit tettek e tekintetben magok jelesbjeink? Benkő József szólt az Erdélyben pusztított kúnok legyőztetéséről Salamon király idejében; de a harez helyét szóba sem hozta ⁶⁾. Schuller Károly már határozottan kimondta ugyan, miképp a Thuróczy féle krónikában felemlített Kyrieleis a mai Kerlés; azonban azon meggyőződése helyességének mutogatásába nem bocsátkozott ⁷⁾.

Mind azok után, úgy hiszem: a cserhalmi ütközetnek egy külön czikkelyt szentelni; azt menyire töredékes adatok nyomán lehetséges körülményeivel együtt rajzolni, s egyzersmind magát az ütközet helyét is biztos okoknál és jeleknél fogva meghatározni, s kimutatni nem felesleges törekvés. A XI-ik század Erdély népei életében egyik legnevezetesebb és legfontosabb korszak. Történetei nyomozásával és felderítésével mostanig még is alig foglalkoztunk; mind az mit azokból felmutathatunk, több tekintetben nagy,

¹⁾ „Montem accolae Cher-helem appellant.“ Ant. Bonfinii Historia Pannonica. Coloniae Agrippinae 1690, 144. l. — Hogy a Cherhelem alatt Cserhalom értendő, mutatja a Bonfini által rája vonatkozólag latinul használt „mons,“ hegy=halom.

²⁾ Kézai Simon Erdélybe helyzi ugyan a Kirielleis hegyet, irván: „Istius (Ladislaei regis)-temporibus in Septem Castris in monte, qui Kyrioleis dicitur, Bessi Hungaris infestissimi spoliata Hungaria fugientes conjunguntur, et per eundem Lalisaum regem ac Hungaros taliter superantur, ut necunus exipsis fertur remansisse.“ Simonis de Keza, de originibus et Gestis Hungarorum, Libri duo. Ed. Podradeczky. Budae 1833, 65, 66. l. De ő a Kyrieleis hegyen történt győzedelmet László király uralkodása idejébe tevén, s ez általa itt legyőzötteket besenyőknek állítván, látható: miképp ez esetről az egészről csak zavaros tudomása volt, s annál fogva idézett szavaiból biztos következtetést vonni nem lehet.

³⁾ Székely István magyar krónikája, kivonva világ krónikájából. Lásd: Ujabb Nemzeti könyvtár. III-dik füzet, Pest, 1854. 20. l.

⁴⁾ Car. Franc. Palma, Notitia rerum Hungaricarum. Edit 3-ia Pestino Budae et Cassoviae 1785. I. köt. 356. l.

⁵⁾ Georg Pray, Historia Rerum Hungaricarum Budae 1801 I. köt. 69. l.

⁶⁾ Jos. Benkő, Transilvania. Vindobonae, 1778 I. köt. 150. l.

⁷⁾ „Kyrioleis (bei Bonfin Cherhelem) ist wohl das heutige Kerlés im Dobokaer Comitae, darauf führt auch die urbs Doboka des Thurocz.“ I. K. Schuller, Umriss und kritische Studien zur Geschichte von Siebenbürgen. Hermannstadt 1840. I. füz. 54. l.

becsü adalék hazai históriánkhoz, annál inkább tehát az oly történet, mely akkori őseiket mint ez ország urait, fényben tünteti világ eleibe.

I.

A beütött kúnok dulongási utvonala Erdélyben és Magyarországon. — A magyar had álláspontja Doboka váránál.

Magyarok és kúnok levén jelen értekezésben fő szereplők, mindenek előtt látnunk kell: hol találjuk ezeket azon időben, melyben amazokkal uj hazájokban ellenséges érintkezésbe jöttek.

Midőn a magyarok napkeletről jöve IX-ik század végén Magyarországon és Erdélyben hazát foglaltak magok és utódaik számára: ugyan akkor egy más hasonlóan kelet felől érkezett nép — mely a byzanci történetiroknál pacsinák vagy pacinacita, s a magyaroknál jobbadán besenyő néven emlegettetik — a mostani Bukovina, Bessarabia s Oláhországban települt meg; honnan a vele szomszédos főképp Dunán túl feküdt kelet-római tartományokba gyakran beütéseket tett ¹⁾. Menynyi rablást, rombolást és öldöklést követhetett el ilyenkor, képzelhetővé teszi csak annak említése, hogy 10^{49/50}-ben egy alkalommal nyolcz száz ezer paczinatzita kelt által a Duna jegén zsákmánylásra indulva ki ²⁾. S kelet Európa szerencsétlenségére éppen ezen idő-tájban járultak hozzájuk keletről a kúnok is ³⁾.

A pacinaciták és kúnok rokon nyelvű népek voltak. Sátrak alatt tenyészvén állandó lakhelyet általában nem kedveltek, hanem mint érdekeik kívánták változtatva most egy majd más vidéken tartozkodtak; a XI-ik században jelesen oly közel egymáshoz és anynyirá vegyesen egymással, hogy a pacinacita s kún lakta földterület között határvonalat kijelölni lehetetlen. Zsákmányszerzés levén főtörekvésök: a végett néha együtt, olykor külön, törtek be a szomszéd országokba s úgy tüntek fel ott mint általában retgett ellenségek.

1070-ben a pacinaciták délszakra menve Thraciát és Macedoniát látták ⁴⁾; a kúnok ellenben ugyan azon évben Erdélyt és Magyarországot tüzték ki zsákmánylások színre helyül; s minden e kori körülmény oda mutat, hogy a mai Bukovina felől hazánkba a Besztercze vagy a nagyobb Szamos vize völgyén hatottak be. A Szamos mellékén Dézs felé vonultak, s innen Magyarországra a Meszes hegy felső végénél — az alparét-örmező-zsibói útvonalon, — mentek ki: áttörvén itt az annak oltalmául emelt farekesztéket ⁵⁾. Pusztítás nyomait hagyták magok után kétségen kívül mindenütt hazánk völgyé-

¹⁾ Lásd: Pacinacica ex Scriptoribus Byzantinis. Stritter, Memoriae populorum, olim ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Maeotidem, Caucasum, Mare Caspium et inde magis ad Septemtrionem incolentium, e Scriptoribus Historiae Byzantinae crutae et digestae. Petropoli, 1778. III. köt. 796 és köv. l.

²⁾ Georg. Cedrenus. Ab Immanuele Bekkero suppletus et emendatus. Bonnae, 1839 II. köt. 585. l.

³⁾ Comanica ex Scriptoribus Byzantinis. Stritternél e. h. 959. l.

⁴⁾ Excerpta ex Breviario historico Joannis Seylitzae Curopalatae. Edit. cum Cedreno, e. h. 719. l. — Stritter, e. h. 838. l.

⁵⁾ „Pagani Cuni a superiori parte portae Meses, ruptis indignibus irruerunt in Hungariam.“ Thuróczi, Chronica Hung. II. rész 49 fej. Schwandtnernél e. h. 116. l.

„Pagani Cuni a superiori parte Mezes ruptis indignibus irruerunt in Hungariam.“ Chronicon Budense. Ed. Podbradszky. Budae 1838. 127. l. — Ezek szerint a kúnok nem az ugynevezett Meszes-kapun (per portam Meszes), hanem a Meszes hegy felső része vagy végénél elvonuló uton, mely alatt csak az alparét-örmező-zsibói érthető, törtek be Magyarországra.

ben, hol jártak; de ezek csak előjelei voltak azoknak, mik túl a Meszesen következtek. Beszáguldozták ott a földet, le Biharvárosig és fel csak nem a máramarosi hegyekig, s irtalmatlanul feldúlták név szerint az egész Nyírséget; számtalan sokaságu mind két nembeli népet és állatot ejtve martalékul.

Magyarország királya ez időben Salamon vala, egy 18 éves ifju; de kinek oldala mellett szükség esetében két oly jeles és korosabb herczeg állott, minőt az Árpád család egyszerre ritkán mutatott fel. — Gejza és László, vitéz fiai a vitéz I. Béla királynak, s mind ketten inkább erényeik mint születési joguknál fogva leendő királyok; és Gejza már most az ország harmad részének, melybe Erdély is beszámítandó, herczeg-ura. Udvari eselszövök gyanut keltegetvén ellenök Salamon szívében, ez féltette ugyan fölök koronáját s olykor háborgásban élt velök; jelenben még is békében, javára s dicsőségére mind magának mind országának. Tudomására jutván a kúnok beütése, azonnal lovas hadsereget vett fel és személyesen indult ellenek. Jöttek vele Gejza s László herczegek is; de a kúnok nem valának többé a Nyírségben találhatók. Álkelték volt már a Szamos és Lápos folyók vizein és visszaindultak hazájok felé ¹⁾.

A Lápos és Szamos közti földről, mely a később időkben Kővárvidékének nevezetett területet képezi, természetesen ismét Erdélyen kellett átvonulniok; de mielőtt az ezt attól elválasztó hegyeken át-hatoltak volna, Salamon Erdélyben akart lenni őket megelőzve. Ennél fogva hadát egyenesen Zilah felé huzta; itt a Meszes kapun (a Zilah és Magyar-Egereg közötti úton) átvette, s Doboka váránál megállapodott ²⁾.

A kúnok azonban lassan haladtak. Az utak ó-korszerű állapota, a közbe eső hegyek, rabköteleken huzzott népség, csordáslag hajtott barmok és szokásos szétszáguldozások újabb meg újabb zsákmány után mind késleltették őket, s a magyar csaknem egy

¹⁾ „Pagani Cuni — irruerunt in Hungariam, totamque provinciam Nyr usque ad civitatem Byhor cruditer depraedantes, infinitam multitudinem virorum ac mulierum, caeterorumque animalium secum trahentes per amnem Lopus et fluenta Zamus inopinabiliter transeuntes remeabant.“ Thuróczi II. rész. 49. fej. 116 l. — Has. Chronicum, Budense 127. l.

Azon kúnoknak, kik Magyarországból Erdély felé visszatértökben a Lápos vizén keltek által, a máramarosi hegyek és Nagy Bánya felől kellett jöniök; honnan következik, hogy pusztításaik csaknem ama hegyekig terjedtek ki.

²⁾ „Rex igitur Salamon et dux Gejza cum fratre suo Ladislao collecto exercitu festinantissime accelerauerunt, per portam Meses transeuntes, priusquam Cuni montes transcenderent, in Urbem Debuka.“ Thuróczi, e. h. 116. l. — „festinantissime accelerarunt, et per portam Mezes transeuntes, priusquam Omnimontes et silvas transcenderent, in Urbe Doboka pene per totam septimanam ibi adventum Paganorum expectarunt.“ Chronicum Budense 127. l. — Krónikáink tisztán megkülönböztetik a Meszes kaput, vagy is az Erdélyből Meszes hegyen Zilahra átvivő régi utat attól, mely e hegy felső végénél Erdélyből Zsibóra megyen, s ezen megkülönböztetésnél fogva határozottan állítják, mikép Salamon és a herczegek hadaikkal a Meszes kapun (per portam Meszes) jöttek által Dobokára. Zilahról vagy más helységről nem tesznek ugyan említést, de hogy a Meszes kapui úton a Zilahra menő s onnan régebben egyenesen M. Egeregye átjövő értendő, más adatoknál fogva kétségtelen. Lásd Anonymi Belae regis Notarii de Gestis Hungarorum Liber. Cap. II. Edit. Endlicher, Viennae 1827. 136, 187. l. — Fejér, Codex Diplomaticus Hungariae Budae 1829 II. köt. 170. l. — Katona Historia Critica Regum Hungariae Budae 1782 VII. köt. 860. l. — Fejér, Cod. Dipl. Hung. Budae 1830 V. köt. 3. köt. 94. l. és IX. d. 2. köt. 66. l. —

A magyar Egeregéről Zilahra Bréd felé vezető utvonal újabb korbéli. Átkelvén a Szamoson és Láposon a kúnok, legott azon földterületre jutottak, mely később időkben a most már csak romjaiban látható Kő-várról Kővár vidékének nevezetett, hol öszpontosulásukra a Lápos vizétől Kemese faluig nyuló szép térségen kedvező helyet találhattak. Innen pedig Dézsig valóban néhány hegyen kellett átjöniök, melyek közt nevezetesebbek a néholt még ma is erdős kis-nyíresi és kis-dobokai: ez utóbbi Nagy Ilanda és Sósmező között.

hétig várakoztatták magok után¹⁾. Mind e mellett a király dobokai elfoglalt állomását oda nem hagyta s ez már magában eléggé mutatja, mikép a magyar hadjárat nagy előrelátással megállapított terv szerint intéztetett: teljes felismerésével a körülményeknek, melyek rá eldöntő befolyással lehettek; gondos kiszámításával az eshetőségeknek, mik gátlag közbejöhettek, s illő tekintetbe vételével mind ezeknek mind amazoknak.

A magyar had legközelebbi célja nem lehetett más, mint az ellenséget semmivé tenni s e végett azt a hazából kisiklani nem hagyni. Ily célból pedig Dobokánál alkalmasabb pontot választania s elfoglalva tartania nem lehetett. Az ellenség Dézsnek való jövődjé. Itt az egy folyóvá váló két Szamos völgyeinek két felé ágazásához képest két útirányt vehetett ugyan: egyiket a nagyobb másikat a kisebb Szamos terén; de ha ezen vette, úgy a Dobokánál figyelő s onnan néhány óranegyed alatt is leérkezhető magyar haddal — ennek ohajtása szerint — szembe ment. Ha pedig a nagyobb Szamos völgyét választotta, menekülnie ekép sem lehetett; mert mihelyt erre térte tudomására jutott a magyaroknak, ezek utána indulva Dézs felé is bérhették; a Mezőségen át pedig elébe is kerülhettek: itten az út sokkal rövidebb levén a kanyargó Szamos völgyinél. Ezek mellett a dobokai állomásról minden esetre szemmel tartható volt a zsibói s fedezhető a zilahi útvonal is.

De jelen esetben más nevezetes előnyökkel is bírt Doboka. Erdélynek magyarok által birt földterülete vármegyékre volt osztva a XI-ik században. Mindenik megye középpontját közigazgatási tekintetben egyegy vár képezte. Torda megyét például Torda vára²⁾, Dobokáét Doboka vára³⁾. E várakhoz közel és kün a me-

¹⁾ Thuróczi e. h. 116. l. — A Dézs és Nagy-Bánya közti útvonal 1809 óta kezdett jobb karba hozatni. 1823-ban nagyjórészt már készen volt; mind a mellett az akkor róla tett hivatalos tudósítás szerint lovas terehordó szekérrel jó időben is két nap alatt lehetett ez utat megtenni. „Mit Pferden bespannte Frachtwägen können diese Strasse bei guter Witterung in 2 Tagen zurücklegen.“ Lásd: Ergänzungs-Tabelle zu der Land- und Wasser-Strassenkarte von Siebenbürgen. Erste Abtheilung Landstrassen 4 r. Nagy-Bányaer Salzstrasse fol. — Nem esuda tehát, ha a künök 1070-ben az érintett körülmények között öt hat napig időztek ez úton.

²⁾ Torda váráról már a XI-ik századból oklevéladatot birunk. Gejza ki jelen értekezésben mint herceg szerepel, 1075-ben királylyá koronáztatván: Bars vármegyében a Garan vize mellett lévő szent Benedek-rendi kolostort alapította ugyanazon év folytatában, s annak többi közt azon vám felerészét is oda adományozta, mely neki Erdélyben Torda vár mellett az Aranyos vizén átszállítatni szokót tordai só után járt. „Ultra et sylvam (t. i. Erdélyben) ad castrum, quod avocatur Turda, dedi tributum Salinarum in loco, qui dicitur hungarica Aranyos, latine autem aureus, scilicet medietatem regiae partis.“ Fejér, Cod. Dipl. Hung. Budae, 1829. Tom I. köt. 428—429. I. és II. köt. 67—80. l.

³⁾ A tüzes vas próba által eldöntetni határozott és részint el is döntött perügyekről vitt váradí Jegy-zökönyvben az 1216-ik évről Dobokát illetőleg iratik: „Cum Vaiovoda, Comes de Doboka, pervideret exercitum suum, quidam ex jobagionibus ejusdem castrum, nomine Herebocka, solent. Tunc accesserunt quidam de jobagionibus Sancti Regis videlicet Vanoy et Bocy, et rejecerunt illum de ordine suo dicentes, quod ipse non esset de ordine et gradu jobagionum Sancti Regis, et hoc idem dixerunt Kenerug Hodunogio et Kereu jobagiones. Praenominatus itaque Comes discussus eos per Pristaldo nomine Bocy de villa Boscu, misit Varadinum ad examen ferri candentis, ubi praefati Vanoy et Bocy se recognoscen-tes coram Pristaldo et Theodoro, qui dixit se vice Kenerug Hodunogionis et Kereu jobagionis venisse, coram Capitulo Varadinensi confessi sunt: jam dictum Hereust injuste de ordine jobagionum Sancti Regis (Stephani) expulisse.“ L. Ritus explorandae veritatis, seu Judicium ferri candentis, quo in dirimendis controversiis Gens Hungara olim utebatur. Bélnél Apparatus ad Historiam Hungariae. Posonii 1735, 255. l. — Ki csak némi ismerettel bír is a régi vármegyék és szerkezetéről, látni fogja, hogy itt Doboka vára úgy áll, mint Doboka vármegye közép és főpontja. Az, hogy az idézetben, s fennebb a 16-ik szám alatti jegyzetben krónikáink városnak=Urbsnak mondták, nem teszen tulajdonképpen lényeges különbséget. Ezen várak köre természetesen némi

gyékben nagy terjedelmű földek, falvak, melyeknek birtoklása különböző szolgálat és fizetés fejében különböző nép osztályoknak engedtetett által. A várak körében és közelében lakók fegyverrel szolgáltak birtokaikért, vár katonák voltak s a vár hadi tisztjei közvetlen vezérlete alatt ellenség ellen bármikor és hova kiállani s menni köteleztettek. Mind a várakat mind a hozzájuk tartozott jószágokat királyaink birták mint államfők s jövedelmeik főforrását azok tették míg fennálltak¹⁾.

Salamon király tehát Dobokán saját várában állomásozott, hol hadát könnyen élemezhetette, ott mulatása alatt nem csak a Doboka hanem Kolozs és Szolnok megyékbeli várkatonaságot is magához csatolhatta; sőt e megyék nemességének is közelebb lakott részét harczra szólíthatta s hadsergét általa tetemesen növelhetette, mit tenni kétség kívül elsem is mulasztott; miután ellenségnek hazába béütése esetében, az ellen minden magyar nemes tartozott fegyvert ragadni s csatára kelni²⁾.

E közben kémeit szorgalmasan jártatta, az ellenségről hirt hozandókat, és elvégre jött egy, az abaujvári születésű Fanciska, jelentve annak közelgését. S valóban közelgett is: de Dézsnél a nagyobb Szamos völgyén indult fel; arról fennebb a Sajóéra tért által, honnan úgy látszik, hogy a Besztercze vize völgyén át szándékozott hazánkbeli kimenni. Azonban a Sajó terén — a mai Kerlés közelében — még egy éjszakára megállapodott, s itt utolsó álmát aludta.

A király és herezegek miután az ellenség közeledéséről értesültek, haladék nélkül indultak nyugott hadaikkal Dobokáról; de mielőtt Dézshez jutottak, az elvonult már ott. Siettek tehát nyomain utána, s még az nap éjszakán beérve táborba szálltak közel hozzája.

III.

A cserhalmi ütközet.

A két hadsereg zavargás nélkül töltötte egy más mellett az éjet, de a hasadé hajnal mozgásban találta a magyart. Ez az ellenséget, melyet kersectt, s a pillantatot, melyet várt, jelen lenni látván késedelem nélkül használni kívánta az alkalmat; hanem vezérei, mai napi feladatok fontosságát mélyen érezvén, intézkedéseiket ahhoz képest tették.

A kúnoknak vagy győzniök vagy elhullaniok kellett elleneik fegyvere által, mert legyőzetésök esetében azon országban, melyben magok minden irgalom nélkül pusztítottak s raboltak, annak lakosai irgalmára ön személyök irányában nem számíthattak. Fel kellett tehát rólok tenni, hogy kétségbe esőleg fognak vinni, s a kétségbeesés sokszorozni szokta az erőt és néha csodákat visz véghez. Azonban hadvezéreink ezen eshetőséget sem hagyták ki számításaikból, s magok is elvalának határozódva győzni vagy a csatamezőn dicsően esni el. Ezen készségben osztoztak velök hadosztályaik is, és viradatkor legelőbb annak adák mindnyájan ünnepélyes tanujelét.

városias alakot és szint öltött magára s innen mondták némelyek városoknak, noha valósággal nem voltak azok. Későbbi időkben némól csakugyan azok lettek. — Hodor Károly dobokai nemes birtokos és lakos a korunkbeli Doboka ismertetése közben írja: „Hogy itt hajdan erőség volt légyen. arra mutatnak kettős sánczczal kerített várának némely maradványai, melyet a köz lakosok is várnak neveznek.“ Tovább: — „Vára a birtokosok közt (mert a hol hajdan Salamon királynak magyar vért boszúló népe fegyvert köszörült, mert az a hely porba alázott szántható föld) maig sincs felosztva.“ Doboka vármegye természeti és polgári esmertetése. Kolozsváratt 1837. 616—618. l.

¹⁾ Andreae II. Regis Decretum I. anni 1222. art. 29. — Ejusdem Regis Decretum II. an. 1231. at. 34. Jos. Nic. Kovachich. Sylloge Decretorum comitialium. Pesthini 1818. I. köt. 10. l.

²⁾ Andreae II. Reg. Decret. 1. art. 8. Decret. II. art. 16. Kovachich e. h. 6. l.

Péntek nap volt. A Sajó völgyöble, mely az éjen át táborhely szolgált, megható vallásos szertartás színhelyévé változott által. A papok az egész magyar hadseregnek feladták az oltári szentséget.

Most a vezérek — király és hercegek — rendezték hadosztályaikat s megindultak a kúnok ellen.

Osul kúnvezér mind eddig tétlenségben látszott vesztegleni. Ő nem volt fejedelme a kúnoknak hanem csak hadparancsnok; de szerfelett elbizakodott gögös férfiú, ki az esetet, hogy eddigi útjában a magyar földön megtorlásra nem talált, nem a körülményeknek, melyek közt ellenében elegendő haderőt hirtelen összevonni nem lehetett, hanem a tőle s kúnjaitól való félelemnek tulajdonítván, e pillanatban is midőn a magyarok hadi mozdulatát látta, ezeket megvető hangon szólt övéihez: Menjenek az ifjak azokra a tchetetlen magyarokra, s vijjanak velök egy játékharczot¹⁾. Mert dörétségében azt hitte, nem fog magyar haddal oly könnyedén elbánhatnak, mint mikor egymás közt játékból harcztot üznek. A kún ifjak mentek is parancsszávára, de midőn közlőrl látták a magyar hadakat, rémülés foglalta el őket s rögtön vissza nyargalva, rettentőknek nyilvánították azokat.

Jelentősöknek döbentő hatást kellett tenni a dölyfös Osulra. Ez azonnal megváltozott; s ki csak imént támadó harcztot vélt folytathatni csupán fiataljaival: most sített önmagát és egész sergét védelmi helyzetbe tenni.

A Sajó balpartján hosszu hegyláncz emelkedik, melyet mögötte két szük nyílászakasztván meg egymástól nem meszsze: e nyílások közt és által egy külön hegy alakul lapályos tetővel. Itt most Kerlés nevezetű falu fekszik, de 1070-ben mint látszik cserfás és laktalan volt. S e hegyre vonult Osul a magyarok elöl.

Ezek pedig előnyomulva annak aljában foglaltak helyet, Salamon király hadosztályában minden vitéznek vékony biborzászló lobogván feje felett. A bátrabb kúnok akadályozni akarván a magyarok hegyrefelmenetelét, leszállottak annak Sajó felőli homloka közepéig, s mint mikor sűrű záporosó hull a sötét fellegekből, oly sűrűen lövellték ijaikról nyiláikat a királyi s hercegi hadosztályokra alá; de ezek jelesbjei, daczára az omló nyilzápornak, felrohantak hozzájuk s miután sokat elejtettek közülök, a többiek lovaikat saját kéziijaikkal verve törekedtek visszajutni a tetőre.

Az ifju király eleinte mozduatlanul nézte vitézei viadalát, de korának hevétől aztán elragadtatván dühöngve rohant egyenesen a meredek hegynek, s osztályát itt vezette fel mászva inkább — a krónika megjegyzése szerint — mint menve. A kúnok nyila omlott rája is; de fegyverzete és szerencséje megvédte.

Másképp vezénylett Gejza herceg. Ő lépteit nem a pillanat hirtelen sugallata, hanem higgadt megfontolás után szokta volt tenni, s céljaihoz jutásra sohasem azon útát választotta, mely legrövidebbnek látszott, hanem melyet biztosan oda vezetőnek ismert el. Itt is áttekintvén az emelkedő hegy beláthatott oldalait: annak menedékesebb részén indult fel és támadta meg a kúnokat.

S mig a harc viharában Salamon királynak vakmerész bátorsága, Gejzának magasztalando okossága: az alatt László hercegnek hősi vitézsége lön kitünő. Magas deli természet, bátor sziv párosulva nagy eszélylyel, s a közép kor leventéinél divatos fegyvergyakorlottság csatamezőn is ezrek között megkülönböztették Lászlót; meg ez alkalommal is. A hercegi hadosztályban foglalván helyet a legvitézebb kúnok támadták meg őt; de csak övnesztökre. Legelső özszeütkezésével csapásai alatt négyen lelték közülök halálukat. Az ötödik hozzája közeledni már nem merészelvén, rája lőtt nyilával tetemesen

¹⁾ „Vadant juvenes super inermes Ungaros et cum eis ludī simile bellum committant.“ Thuróczi e. h. 116. l.; Chronicon Budense 128. l.

megsebzette; de ez is életével lakolt miatta: László halálos bárdcsapással torlotta vissza a nyilsebet.

Tetőre jutván a magyar hadak, élőkön király és herceg vezéreikkel: itt körül fogták a kúnokat, és iszonyu csata keletkezett. A távolra szolgáló nyilakat közelben használatos fegyvernemek: lándzsa, kard, csatabárd váltották fel. Mind a két fél egész elkeseredéssel harczolt és a kúnok egymásra hullottak el. Nemzeti szokásuk lévén beretvált fővel járni, már ennél fogva is könnyebben és sűrűbben lehetett azon halálos vágásokat ejteni. S a véres ütközet az ő meggyőzetésök és semmisítésökkel, s magyarok teljes győzedelmével végződött ¹⁾.

Elesett a csatában kétségen kívül Osul kún vezér is, mert megjelenni vagy említeni többé nem látjuk.

Némelyek a kúnok közül szaladással ügyekeztek magokat megmenteni; de mindannyian üldözöt lettek a magyarokban s kevés szabadulhatott meg tőlök.

László herceg személyesen részt vett ezen üldözök sorában is, és egy oly tettet vitt véghez, melyet a hazai krónika méltónak tartott külön feljegyezni s emlékezetben fennhagyni.

Egy szaladó kún lován ülve háta mögött szép magyar leányt vitt. László meglátván e rablást, már csak azért sem hagyhatta megtörténni, mert a rablott személy nemzetbeli s keresztény volt; de egy agyában megvillant gondolat még nagyobb ingert adott megszabadítására.

Ez időszakban más alkalmas egyének hijányában néha olyanokis vétettek fel papi rendbe, kiknek nejük és gyermekök volt, s a házas életet mint papok is folytathatták ²⁾; de ha püspökségre jutottak, nejükkel együtt többé nem élhettek. Ezek szerint léteznek előbbi életszakokból gyermekes római catholicus püspökök is; és László herceg a pogány kún rablotta magyarleányt hirtelen a váradi püspök leányának gondolta lenni.

Ez oknál fogva még inkább ohajtotta megmenteni s utána rohant. Közönségesen ismert csataménje a Szög- (Zug-Barna) sebesen vitte őt; de szint oly sebesen a kún a magác, s ámbár beérte azt, még sem juthatott oly közel hozzája, hogy biztosan elejthette volna a leány sértése nélkül. Egy szerencsés ötlete segített a kényes helyzetben. — Szép hugom! fogd övén a kún s ránts d a földre magaddal ³⁾, kiáltotta mint a kún őt kevéssel megelőzve lóvágatva haladt; s szavai alig hangzottak el: leány és kún földön volt. Lándzsa dőfést irányzott itt a letaszított rablóra; de nem találván, az alkalmat nyert talpra állani, magát védeni s viadal támadt kettőjük közt. A kún bajnokilag védte magát; de a herceg elvégre oly vágást tett rajta, mely izmát metszette s életének véget vetett.

S a rableány, ki azonban nem volt a püspöké, szabad lett ⁴⁾. Szabad minden, ki rab sorsra jutott vala.

¹⁾ Bonfini szerint „Historia Pannonica e. h. 145. l. a foglyok, még mielőtt a magyarok hegytetőre értek volna, fellázadtak, lármát ütöttek s fegyvert ragadván ezeket a felmenetelre biztatták, a kúnokat pedig, hogy a szabadulhatás reményétől is megfoszszák, hátulról megtámadván a magyarok elébe tölték. De ezen esetről régibb krónikáink semmit sem szólnak s az így adva valószínűnek sem látszik. Mert ha tekintetbe nem vétetik is az, hogy a fogoly férfiak alkalmasint nem hagyattak szabadon, s fegyverhez jutniok is legalább egy előre nem könnyen lehetett, már a hegyalakja hihetlenné teszi ez esetet. Mig a magyarok a hegy oldalán harczoltak s fenn a hegy ormán s tetőjén a kúnok: ezeken hátul a foglyok nem is láthatták a magyarokat. Az egész előadásból tehát csak annyit látszik hihetőnek, hogy miután a magyarok tetőre jutva a kúnokat körül fogták s hullatták: itt már a bátrabb, szabadulhatott s fegyvert kaphatott foglyok is segítségökre siettek.

²⁾ Sancti Ladislai regis Decretorum Liber I-mus, 1. és 3. fej.

³⁾ „Soror speciosa, accipe Cunum in cingulo et jacta te in terram.“ Thuróczi e. h. 117. — „et jacta in terram.“ Chronicon Budense 129. l.

⁴⁾ Thuróczi e. h. 117. l. és a Chronicon Budense 129. l. ezen leányról még megjegyzik:

Mi történt az ütközet után Cserhalom és körében, arról krónikáink oly mélyen hallgatnak, mintha azt akarnák általa értésünkre adni, hogy az örömet és hálát, melyet a győzelmesekek és megszabadultak ekkor éreztek s azon érzelmek nyilvánulásait hüven rajzolniok lehetetlen volt. Csak a hadak haza térte s ország közérzületéről tesznek néhány szóval említést. A király — ezek szavaik — és a dicső hercegek megölvén a pogányokat csak nem egyről egyig, és megszabadítván a keresztények mindnyáját: győzelmi pompával és örvendezéssel tértek vissza honjokba. S nagy vigasság lett az egész Magyarországban és hymnusokkal magasztalták az Istent, ki nekik e győzelmet adta ¹⁾.

És — méltán.

Azon dulongás és rablás folytán, melyet a kúnok 1070-ben Erdélyben és Magyarországon huzamosan megtorlatlanul üztek, elvult homályosulva a magyar nemzet harcziasszép hirneve, s a magyar királyi korona ragyogó fénye. Mert mit gondolhattak, mit mondhattak benn a hazában és kívül rajta oly nemzetről, melynek keblében, és oly királyról, kinek uralkodása alatt ily merénylet boszúlatlanul történhetik? De miután a megbántott két hazának egy zászló alatt egyesült fiai koronás királyok és királyi családbeli hercegeik által vezéreltetve Cserhalmon elleneiket nem csak teljesen legyőzték, hanem semmivé is tették; ezen győzelmök fény sugarára egészen szétűzte ama homályt; s a magyar nemzeti hirnév és királyi korona fénye a cserhalmi ütközet után ismét oly szépen tünt fel mint az előtt bármikor.

III.

Az Apa- s Bethlen-fiak vérrokonsága. Árokalja; Kendtelke s Kerlés Bethlen-birtokká át változtatása. A cserhalmi ütközet- és Kerlés-fekhelyének ugyanazonsága.

Há valamely történet elbeszélése alkalmával helyének ismétlése is szükséges: ennek azt rendszerint meg kell előznie; de a cserhalmi ütközet legalább e pillanatban még kivételes esetnek tekinthető. Itt a szintért magából a történet folytatából és körülményeiből kell kiismernünk s megállapítanunk; ezek tehát előre valának bocsátandók, mi meglevén, biztosan léphetni az ütközet hely kimutatásához.

Kerlés, fennebb Kendtelke ²⁾ s még fennebb Árokalja — egymással határos falvak a Sajóvidéken — régen, jelesen nemzeti fejedelmeink időszakában mint a szamosujvári ura-

igen kérte volna László herceget, ne ölje meg a kúnt, hanem bocsássa el; s kérését azzal indokolják, mert tán buja szerelemmel viseltetett az iránt. De ezen indokolás helyességét megczáfolja a leány magaviselete; mert szerelemmel viseltetve a kún iránt, nem rántotta volna oly nagy készséggel lováról le, miután nem kétkedhetett, hogy az által veszedelemnek teszi ki. — Bonfini szerint pedig e. h. 144. l. az ő idejében némelyek a fennebbi krónikásokkal éppen ellenkezőleg azt beszélték, hogy mialatt László a kúnnal viaskodott, a leány csatabárdot ragadva maga vágta azt föbe. Azonban Bonfini a kún megöletését maga is a herezegnek tulajdonítván, innen látható, miképp annak a leány általi vesztét oly kútfő után említette fel, melynek hitelességét maga sem ismerhette el. —

Doboka vármegyének 1748-ik év ótai pecsétjét szent László királynak ime kúnt elejtő s leányt megszabadító jelenete jellemzi főképpen. A pecsét rajzát kiadta Hodor Károly idézett munkájában.

¹⁾ Thuróczi és Chronicon Budense e. h.

²⁾ Kendtelkét most közönségesen Ken=Kémtelkének mondják és írják; de hibásan; mert eredeti helye neve Kend-telek vagy Kendtelke, mint már III-ik — Kún — László királynak 1279-ik évi következő leveléből kitetszik. „Nos Ladislaus, Dei gratia Rex Hungariae, — significamus — quod Laurentias Banus de Zeurino, filius quondam Laurentii Vayvode — a nobis petitiv humiliter supplicando, quod quondam possessionem suam Kendteluk vocatam, olim ad Comitatum de Doboka pertinentem — vendendi facultatem liberam praerberemus.“ Fejér Codex Diplomaticus Hungariae. Budae 1829. V. dar. 2. köt. 547. l.

dalom tartozandóságai fiscus jószágok voltak, s azon neműek, melyeket a fejedelmek ország beleegyezése nélkül örökösen nem idegeníthettek el ¹⁾. A közelebbről elmúlt század körülményei változást idéztek elő rájuk nézve.

II. Apafi Mihály választott erdélyi fejdelem 1713-ban magtalan elhunván, benne az Apafi család fiágra kihalt, s ősi fekvő jószágait a fiscus birtokba vette; de a Bethlen-fiak vérség és osztályosságnál fogva jogot tartottak azokhoz s maguknak követelték; miután pedig békés úton czéljokhoz nem juthattak, a fiscus ellen pert indítottak. Kimeletele nem lehetett kétséges; mert a Bethlenek és Apafiak elvitázhatlanul egy törzsből sarjadztak ki s származtak le. A Bethlen gróf család levéltára kétségenkívül bőven nyújtott adatokat bizonyításul a perfolytában; azonban a törzs közössége itt néhány azóta napfényre hozatott oklevelekből is kiderül. Dénes erdélyi fő- s Péter alvajda 1364-ik évi Nagy Lajos királyunk idejebeli levelcikkben némely Apafiak úgy említetnek mint bethleni nemesek ²⁾. — 1386-ban Bethlen Gergely egy részről, másról pedig Péter és László almakereki nemesek hűszolgálatuk jutalmául új adományozásnál fogva Kis Károly királytól együtt nyerték Encset és Borgót tartozandóságaikkal Doboka vármegyében ³⁾. Zsigmond király 1414-ik évbéli oklevele szerint pedig ezen almakeréki nemesek az Apafiak ⁴⁾. Honnan nyilvános, hogy a Bethlenekkel közös vérségű, s több helyeken ugyanazon jogalapon közös birtokos Apafiak egyszersmind Almakereket is bírták már 1386 előtt. S éppen azt és az említett Encset Alsó- és Felső-Borgót foglalta volt el a fiscus, Ebesfalvával és ennek tartozandóságaival, melyek később jutottak volt az Apafiak birtokába.

Közös vérségi s örökösödési jog alapján tehát mind a törvényes királyi tábla mind a királyi kormányzók Bethleneknek ítélte oda a kihalt Apafiak által fiágon bírt ősi jószágokat. Fiscus részéről feljebb vitetett a per az erdélyi udvari Cancellária, mint legfőbb törvényszék elébe; de az uralkodó felség a felperesek keresete jogosságát önmaga is elismervén: e pert a kétfél közös megegyezésével kívánta elenyésztetni. Ennél fogva köztök a királyi kormányzók közbejárultával 1782-ben következő egyezmény jött létre: Almakerek a hozzája tartozó Fejte praediummal Felsőfejér vármegyében, Alsó- és Felső-Borgó valamint az encsi részjószág Doboka vármegyében általadatnak a Bethlenek birtokába; Ebesfalva pedig és a hozzája tartozók a fiscus rendelkezése alatt hagyatnak, minthogy ezek általa már az ebesfalvi (Erzsébet városi) örményeknek adattak volt; helyettök azonban eszerében a Bethlen fiak kapják: Doboka vármegyében Árokalja, Kendtelke s Kerlés egész falvakat; Belső-Szolnok vármegyében Csicsó, Pojána s Emberfő falvakat hasonlóan egészen; továbbá ezen utolsó megyebeli rettegi és csicsó-ujfalvi jószágrészeket, melyek mind a fiscust illető birtokokhoz tartoztak; elvégre melléjük még az iklandi és gidástói jószágokat. S mind ez valamint a királyi helybenhagyás által, ugy az ország beleegyezésével is megerősített ⁵⁾.

¹⁾ *Approbatae Constitutiones Regni Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum. Ex articulis ab anno 1540 usque 1653 conclusis compilatae. Part. II. tit. 8. art. 1. — Transumptum Tabulare ddto 26 Maji 1840 Authentici Regestri purarum Fiscalitatum Transilvaniae anno 1650. Pag. 13. 14.*

²⁾ Fejér, *Cod. Dipl. Hung. Budae* 1834. IX. d. III. köt. 460. l.

³⁾ Fejér, *Cod. Dipl. Hung. Budae* 1834. X. dar. I. köt. 273. l.

⁴⁾ Fejér, *Cod. Dipl. Hung. Budae* 1843. X. dar. VIII. köt. 551. l.

⁵⁾ Az erdélyi Rendeknek 1790-ik esztendőben karácson havának 11-ik napjára Kolozsvárra hirdettetett és több következtelt napokon tartatott közönséges gyűléseikben lett végezeknek és foglalatosságoknak Jegyzőkönyve. Kolozsvárott 1791 Jor. 197, 476, 531, 589, 607, 610. l. Az erdélyi Nagyfejedelemség 1809-ik esztendőről 1810-ikre által nyújtatott — és Kolozsvár városában folytatva tartatott országos gyűlésének Jegyzőkönyve. Kolozsvár 1811 Jor. 320—322, 619, 621. l.

S ha már a fennebbieket csak futólagosan tekintjük, úgy tetszik minden maga rendjén folyt le; de ha kevésbé mélyebben pillantunk az érdeklött történetek folyamába: lehetetlen az emberi sorsnak itt is mutatkozó csodálatos forgandóságán nem bámulnunk. Im Apafi Mihály — az I-ső, — miután krimi tatár rabságából honába visszatért, ebesfalvi kastélyában magányban élve napjait, bármiről gondolkodott inkább mint fejdelemségre jutásról; s éppen onnan 1661-ben az események véletlen szövődésénél fogva fejdelmi székre vitetett¹⁾; s az alatta eleve ingadozott szék később állapotást nyervén, azt nem csak magának megtartani, hanem maradékinak is biztosítani kívánta, és gyermek fiát mint II-ik Apafit 1681-ben előre fejdelemnek választatta. Daczára atyai ily gondoskodásának saját halála után országa nem fiának hanem azon ausztriai uralkodó háznak jutott uralma alá, melytől ő maga némely pillanatokban még a magyar királyi koronát is elvehetni vélte²⁾; s családi ebesfalvi kastélyába melyből fejdelmi székre emeltetett, azon örmények ültek bé mint birtokosok, kiknek mint Moldovából jövők- és állandó hont keresőknek ő adott vala engedelmet bételepülni e honba.

Árokalja, Kendtelke és Kerlés a gróf Bethlen család örökös tulajdonává válván, az elsőbe s utósóba majd oly két tagja tette át lakását, kik a csinosítást és szépítést birtokaikon szenvedélylyel üzték: Árokaljára Bethlen János gróf 1790 és 1791-ben Udvarhelyszék főkirálybirája, ki 1812-ben elhalván árokaljai kertje fenyőlombjai alatt nyugszik sirjában. Kerlésre a most is élő de aggkorú Bethlen Lajos gróf.

Árokalján 1803-ban az égés 67 házat elhamvasztván, s földes ura, az említett Bethlen János gróf e tüzelemi pusztítást falva érdekében felhasználván: az utcákat egyenes vonalak kijelölésével és megállapításával rendezte; a jobbágytelkeket szabályozta, csinos házakat épített és építtetett s akkép a falunak díszes külső alakot adott.

Ugyan ezen 1803-ik évben vette Bethlen Lajos gróf birtokába Kerlést; s míg annak csak Mezőség felé fekvő részét látta, elszomorította a gondolat, mit miveljen a kietlennek látszott helylyel; de midőn a falut mint földes ura bejárva a hegyormóig jutott, hol a szép Sajó völgy előtte feltárult: elragadtatott örömeben, elébe tükröztvén képzelődése, mivé lehetend idővel átvarázsolni e hegyet és körét³⁾.

A Sajó belparti hegy-lánczot, mint már fennebb mondva van, Kerlésen feljül és alúl egyegy keskeny nyílás szakítja meg, melyeknél fogva közben külön hegy alakul⁴⁾. Ennek fennlapályán és Mezőség felé kanyarulásán fekütt 1803-ban Kerlés, részint szász részint oláh lakosokkal. Gróf Bethlen Lajos, az ifju földes ur egészen megváltoztatta. Az említett hegynyílások közül a felső egy völgygyel találkozik össze bent; s a gróf ide szállította le szász jobbágyait sorban építvén mindnyájának házat. Tőlük nyugatra s elkü-

1) Joan. Bethlen Rerum Transylvanicarum Libri Quatuor. 12. 1663. 246. l.

2) Cserei Mihály Historiája. Pest 1852. 125. 129. l. Az újabb nemzeti könyvtárban.

3) Én—e sorok írója — 1860-ik évi augusztus 19-ik napján voltam Kerlésen gróf Bethlen Lajos urnál. Jártam ugyan máskor is ott, de a tisztelt gróf távollétében. Most éppen az előtti napon kelt volt fel betegségéből, mindazáltal nem csak a szobáiban létező nevezetességeket, hanem kertje hegyen fekvő részének emlékezetesebb pontjait is önmaga mutogatta meg felvilágosításával kísérve. Agg korát, mely vállára lobogó hajszálait egészen megfejtette, s gyengültségét tekintve mindenképpen kértem szobájában maradásra; de hasztalan. Karomba fogódzva velem jött a kertbe, s így együtt lassan lépdelve s meg meg állva beszélte hogyan találta Kerlést, midőn azt részére anyja átadván 1803-ban itt megjelent, s mint tette azóta azzá, ami 1848 előtt volt és ami most.

4) Kőváry László, Erdély földje Ritkaságai. Kolozsvártt 1853, 244 l. Irja: „Cserhalom — lassan emelkedik ki a völgyből, míg végre két magas hegy-csúcsban végződik, melyek egyike László hegyének nevezetik, s régebben még bucsujárással is tiszteltetett.“ — De ezen leírás hibás. Cserhalom nem végződik két hegy-csúcsban, s még kevésbé olyanban, mely László hegyének nevezetnék. László hegye létezik; de azzal semmi összeköttetésben sincs Cserhalom: mert ez a Sajó balpartján fekszik, szent László hegye pedig ezen folyam jobb parti részén; mint alább bővebben fogjuk látni.

lönítve rendezte az oláhok lakhelyeit is, és eképen a hegy fennsíkja, annak Sajó felőli oldala s alatt a tér a folyó mellett udvarteleknek maradt. A tetőn itt ott állott paraszt házak elmozdítottak; gyümölcs- és más féle fák kivágattak. Csak egy fa hagyatott meg emlékezetül és az ágostai hitvallást követő szászok kisszerű temploma, melyek most is fenn vannak.

S kezdődött az építkezés, meg a hegynek és körének fenn és alatt kertté alakítása s változtatása. És a tulajdonos gróf nemes szenvedélye, művelt izlése nagyszerű pénz- és munkaáldozata ¹⁾ évtizedek folytában oly kertet hozott itt létre, mely olasz modorú uri lakkal a főtetőn, 1848 előtt egyike volt a hazai legszebb és leghiresebb kerteknek; s kapcsolatban a Sajó völgygel alkalmasint páratlan e honban. Természet, történelem és mesterség testvériesen egyesülve nyújtották itt a szépet, emlékezetest és nevezetést. S hol a pont Erdélyben, mely együtt ennyit és ilyent nyújtott?

Az 1848 és 1849-ik évi forradalom vandalságot követett el itt is. Rombolt, pusztított. Nagy méltatlanságokat szenvedvén a gróf önmagais távozott innen és évekig nem tért vissza, s szándéka volt keserű emlékezések miatt vissza sem térni. Pár év óta mégis kerlési egykori lakában és kertében él. Ez alatt sok javítást tétetett, s lakhelye jelenben is egyik az erdélyi legérdekesebbek közül.

Házából kertjébe léphetni. Onnan néhány lépéssel a hegyormóhoz, honnan meglepő a kilátás. Sehol sem oly tágas és kies a Sajó völgy mint Kerléssel átellenben. S itt körben az erdőkoszoruzta hegyek, alatt a termékeny rónaság, a kanyarogva hömpölygő Sajó, s partjain innen és túl a falvak együtt oly képet tüntetnek a néző szeme eleibe, melynek szemlélésében nem lehet örömet nem lennie. S hahogy nem csak a természet szépségeiben szeret gyönyörködni, hanem azokban is, melyeket emberi ész és kéz állított elő, s megindul a kertben: ennek részletei látásában ismét újabb meg újabb gyönyörét találhatja fel.

Kell-e mind ezek után mondanom, hogy Kerlés külalakja s felszine most koránt sem az mi Thuróczi és Bonfini idejében, és még kevésbé az, mi 1070-ben volt? Időviszontagságok, emberi kísérletek nyolcz századnak, kiváltképpen pedig a mi századunknak folytában tetemes változásokat idéztek elő rajta; mind azok mellett ez időben is oly jelenségekkel bir, melyek fenn hirdetik, hogy ez az emlékezetes Kirieleis hegy avagy Cserhalom.

Lássuk rendre.

A Magyarországról Kövár vidékén által Erdélyben visszatért kúnok Dézstől fogva a nagyobb szamos völgyén fel folytatták utjokat. Ezt bizonyítja azon körülmény, hogy más irányt véve találkozniok kellett volna a Dobokáról ellenök megindult magyarokkal, mi nem történt. A hegyet, melyen legyőzettek, egyik régi írónk Kyrieleisnek, másik Cserhalomnak nevezi; s az csak ime nevezeteket tekintve is nem lehetett más mint azon hegy, melyen ma Kerlés fekszik: mert e falunak, melyet részint szászok laknak, német neve maiglan Kyrieleison, Kyrieleis ²⁾. Ily nevezetű más hegy pedig Er-

¹⁾ Az 1810-ben elhalt báró Vesselényi Miklós látogatást tőn egykor Kerlésen Bethlen Lajos grófnál. Megjárták fenn a kertet, mely nem állott még egészen készen: „Ha lejáráó út volna, itt meg nézném alatt is.“ szolt egy helyen a báró. De az kijelölve sem vala. Azonban következő éjjel elkészült az egész út, melyen ma is le s feljárnak az oldalon, és más nap le vezette rajta a gróf báró Vesselényit. Ez ön maga is vivén véghez bámulatos dolgokat, szokva volt azokhoz; mindazáltal nem kissé bámult az új kerti út rövid idő alatt létre hozásán.

²⁾ Az 1780-ik évre szolt és báró Bruckenthal Samuel országhormányzónak s királyi kormányzék-nak ajánlott Calendarium mellé csatolva kiadatván az erdélyi városok és falvak magyar, latin, német és oláh névsora is, ebben Doboka vármegyéből emlittetik: Kendtelke (igy). Kerlés germanice Kyrin Eleiszen. Lásd. Calendarium Titulare et Historicum magni principatus Transilvaniae, eidemque adnexarum partium. Pro anno 1780. Cibinii 1780. 8. 91. l. — A szász „Kyrgilesz“-nek mondja. — Az Erdélyt

része a kertnek — egy feldomborulás a sárvári út felől — hol ha ásna, mindenütt embercsontot találnak.

Gróf Bethlen Lajos ismervén kerlési udvara s kertje területe historiai nevezetességét és büszke levén — nem ok nélkül — birtokával: egy gyűjteményt állított volt öszve itt talált oly emlékekből, melyeket mind úgy lehetett tekinteni mint az itt történt ütközet meganynyi maradványait: különböző fegyver darabokat, lópatkókat, zabolákat sat.; de az 1848-ik évi forradalom mindezekről megfosztotta. Láthatók azonban birtokában még most is néhány érdekes nevezetességek: egy sisak, egy pikkelyes pánczél a test felső s alsó része fedezésére készített, és egy vért-ing, melyek századok során át a hegy most kerti homokjában maradván fenn, jelenben egyik szobája falát diszesítik.

A mondottak után ¹⁾, úgy hiszem, nem lehet többé okszerű kétség az iránt, hogy az 1070-ik évben, magyarok és kúnok közt történt ütközet helye azon földterület, melyet most Kerlés falu fekhelye s különösen Bethlen Lajos gróf udvartelke s kertje magába foglal.

Székely István pusztá állítása pedig, mely szerint a kúnok amaz évben Máramaros felől törtek be Magyarországra s az ottani hegyeknél szenvedtek vereséget, annál alaptalanabb, mert ellenkezője a fennebbiekben ki van mutatva.

Egy körülmény igényel még itt említést.

Bonfini, habár nem elég határozottan, okát adja, miért neveztetett az 1070-ik évi csatahely Cserhalomnak. Mert — úgy mond — erdős hely volt. S hogy ott egykor valóban erdei cserfák tenyésztek mindenki meggyőződhetik, ki e tájra tekintve látja, miképp Kerlésen feljül és alól most is cserfák zöldelnek; s tudja azt is, hogy Kerlés határán maga is bir csererdőt.

De honnan e hegynek Kyrieleis nevezete, arról a Thuróczi féle krónika írója nem szól. Később korbeli írók tehát magok törekedtek s kívánták megfejtetni. Némelyik állította: Kerlés fekhelyén már az XI-ik században szerzetes kolostor létezett: de a kúnok hazánkba gyakran beütvén elpusztították, s csak a templom maradt fenn, melyben isteni tiszteletre egy egy pap eljárván s déleesti imájában Kyrie Eleisont énekelvén innen lett az oláh Tyirális és magyar Kerlés nevezet ²⁾.

Mások úgy vélekedtek: sok idővel szent László király elhunytá után, ki a cserhalmi ütközetben mint herceg vett részt, templariusok települtek Cserhalomra. Ott erősséggel ellátott kolostort építettek mely Kyrie Eleison nevet kapván, az később Kerlés-sé változott által ³⁾.

Ezen állítások és vélemények azonban a kritikát nem állják ki. Hol vannak a történelmi adatok, melylyekkel valamely kolostornak léte Kerlésen szent László királyunk halálának előtte vagy utána bém bizonyítható lenne? De ha bévolna is bizonyítva, onnan a Kyrieleis nevezet keletkeztéről előadott magyarázat helyessége még nem következik, s okszerűen nem is következtethetik; mert a Kyrie Eleison ima s ének, a IX-ik század óta hallható volt az anyaszentház minden templomaiban a nélkül hogy azért, hazánkban különösen, valamelyik Kyrieleis nevezetet nyert volna.

Ha tehát Cserhalom Kyrieleis neve csakugyan a Kyrie Eleisonból lett, úgy itt arra valamely különös feltűnő esetnek kellett alkalmat szolgáltatnia. S minő eset lehetett

¹⁾ Van két pont a kendtelki határon Kerléssel általellenben a Sajó jobb partján, melyekről azt tartják, hogy az 1070-ben elhallott kúnok temetvék oda. Egyik pont Kendtelkén alól, másik távol attól a hegy aljában találhatik. Kún sírhalmok-e valósággal, csak ásások által lehetne kideríteni.

²⁾ Hodor Károly, Doboka vármegye. 770, 771. l.

³⁾ „Long-temps après Ladislas, les chevaliers du Temple s'établirent sur la colline des Chênes. Ils y élevèrent un couvent fortifié, qui reçut le nom de Kyrie Eleison, lequel fut changé dans la suite en celui de Kerlés.“ A. de Gerando, La Transylvanie et ses Habitans. Paris 1845 3. köt. 320. l. — Kövály, Erdélyföldre ritkaságai. 244. l.

az? Olyan hihetően, mely valamint Európa más keresztény népeinél hajdan valósággal előfordult: ugy XI-ik századbeli keresztény őseinknél is hasonló körülményeknek közepette feltehető.

Tekintsük a brandenburgi 992-ik évi hadeseményt, melyet az akkor élt merseburgi püspök Ditmar emlékezetben hagyott.

Brandenburgot a Havel mellett szlávok építették, kik oda a népek közép kori vándorlása alkalmával települtek, helyet foglalva az Elba s Odera közt. A német fajbeli népekkel itt hosszas időn át harcban éltek s általok végre legyőzettek; de függetlenségüket azután is néha visszanyerték. A német császárok részint védelmül ellenük midőn függetlenek voltak, részint fékezésökre mikor meghodítottak, határőr grófságokat állítottak fel; s szelidítésökre a keresztényvallást törekedtek közéjük behozni, mívégre püspökségeket alapítottak valamint máshol, ugy Brandenburgban is, már a X-ik század közepe táján. Mind ezzel azonban czéljokat nem érték el. Dietrich éjszaki saxoniai határőr gróf vissza élvén hatalmával, a szlávok 983-ban fellázadtak. Brandenburgban a császári tisztviselők egy részét legyilkolták, a másikat elűzték. A püspök szaladással menekülvén, lakát a templommal együtt lerombolták s magukat függetlenkké tették. Ez esemény után Kizo, saxoniai kitünő vitéz férfi érzé magát sértve az említett határőr gróf által, s elpártolt a szlávokhoz; ezek pedig oly nagy bizodalmat helyeztek benne, hogy a brandenburgi parancsnokságot reája bízták. Innen sok kedvetlenség háromlott Saxoniára, s a németek mindent elkövettek kiengesztelésére. Törekvésök szerencsés lett; Kizo a császár uralma alá tért Brandenburggal együtt. Tettén határtalanul felbőszültek a megcsalott szlávok, közöttök név szerint a harcziás Iutizok, minden hadi erejüket összpontosítva körül vették őt Brandenburgban. Az ifju III. Otto német király (később császár) részéről segítség küldetett számára; de ámbár azt Eckhárd meissenai határőr gróf, a német föld akkori disze, s korának egyik legnagyobb bajnoka vezérellette: hadjárata még sem sikerült egészen; mert a szlávok megrohanván és áttörvén sergét, ennek csak egy része juthatott Brandenburgba, s a másik kéntelenítettett veszteséggel visszatérni. Otto király most ujonan gyűjtött sereggel személyesen sietett az ostromolt brandenburgi őrség segítségére, s érkezése megtette a kívánt hatást. Szláv ellenei elhagyták táborhelyöket s nyílt utat engedtek neki a Brandenburgba vonulásra. S mit művelt most annak őrsége? Ez, mely eddig magát, mint szorosan ostromlott felet szüntelen veszélytől fenyegetve, mostan pedig attól mentve látta: örömeben Kyrie Eleison t énekelve adott hálát Istennek szabadulásért. És mi történt e körben a segítségre jövő s közelgő hadseregben? Itt is meg harsant a Kyrie Eleison; s a szabadítók és ostrom alól felszabadultak Kyrie Eleison t énekelve egyesültek egymással¹⁾.

Ez történt a Havel mellett 992-ben.

S ilyesmi hihetőleg a Sajó mellékén is 1070-ben.

Hihető, hogy azon had, mely a csata napja reggelét alatt a Sajó völgyben vallásos szertartással üdvözelte, annak már diadalkoszoruzta oráját vagy estvéjét is hasonló szertartással ünnepelte. S nem kevésbé hihető, hogy ez ünnepély közben tábori papok ajkáról Kyrie Eleison hangzott, mit a győzedelmesek és megszabadultak öröm- és hála érzelmítől áthatottan egyesülve után énekeltek.

¹⁾ „Interea Rex (Otto III.) in Magathaburg fuit, et cum hoc comperiret, quos ibi tunc habebat, celesiter eo (ad Brandaburg) misit, Ekkihardum marchionem et tres avunculos meos Tritharico comite Palatino et patruo meo. Et hi omnes eo cum suis venientes interrupti sunt ab hostibus, se acriter irrupentibus et una pars ex nostris in urbem (Brandaburg) venit, alia quae remansit, caesis militibus nonnullis rediit. Tunc Rex collectis undique secus sociis illo properat, et hostes nostri magnam vim defensoribus urbis inferentes, cum ultimam legionem vidissent, cito amotis fugerunt castris, Nostris autem in ereptione interius gaudentes Kyrieleison canunt et advenientes unanimiter respondent.“ Ditmari Episcopi Merseburgensis Chronicon. Edit. Joan. Aug. Wagner. Norimbergae 1807. 78. l.

Aztán, Bonfini szerint a cserhalmi győzelemnek mint nyilvános közörömnök évnapján hajdan Istendicsérő hymnusok énekeltettek és imádkozások tartattak ¹⁾. S lehet, hogy a környék közelebbi buzgó lakosai papjaikkal az ily napot mint legillőbb helyen, itt az ütközet terén ünneplették; s mivel ilyenkor a Kyrie Eleison ismét hallatott, az név gyanánt előbb a hegyre, majd a rajta keletkezett falura is — a különböző népfajok különböző idomitásaik szerint — átszállott, feledékenységbe nem hozhatva csakugyan az ős természetszerű Cserhalom nevezetet; minél fogva történet-íróink műveikben tetszésök szerint használhatták egyiket vagy másikat. S innen magyarázhatni meg azt is, miért fordul e hegy Thurócinál Kyrieleis, Bonfininél Cserhalom nevezettel elé.

Azonban akár miképp és mikor kapta hazánk im ez emlékezetes pontja Kyrieleis nevét: az 1070-ik esztendőben Kyrieleis hegyen avagy Cserhalmon történt ütközet helye elvitázhatatlanul a mai Kerlés fekhelye levén, önként következhettek: hogy az ott és körülötte lefolyt esemény Erdély egyetemes historiájában nem csak helyet foglalhat; hanem abból ki sem maradhat: S anynyival kevésbbé mert kimaradtával hazai történelmünk egyik legszebb lapjától lenne megfosztva.

IV.

Szent László király és reája vonatkozó emlék-jelek és maradványok a Sajó vidékén.

Nincs a magyar királyok sorában egyis, kinek tettei jeleit és nyomait Erdélyben anynyi helyen emlegetnék és mutogatnák mint szent Lászlóéit. Jártáról ott is beszélnek, hol alig ha megfordult valaha, s oly cselekvényeket is tulajdonitanak neki, melyek nemzeti történelmünket nem gazdagítják ugyan; de igen népmondáink sorát.

És a sajóvidék, hol ő nem csak bizonyosan járt, hanem kitünőleg szerepelt is, maradt volna érdekeltség nélkül iránta? Itt uralgott volna néma hallgatagság róla? Sőt inkább e vidékiek tekintve személyesen nem csupán az 1070-ik évi hercezet, hanem az 1077-től 1095-ig uralkodott királyt is, és ismerve élete fő erényeit, ezeket mindig emlékezet s tiszteletben tartották.

Rettenthetetlen bátor vitézség és keresztény vallásos kegyesség jellemzették őt főképpen, s mind kettő oly fokozatban, miszerint tettei vizsgálójának néha kétkednie kell: mint vitézt bámulja-e inkább vagy mint keresztényt.

Nem szükség itt ez állítás bém bizonyításául ama tettek elősorolása. Elég említenem: miképp Európa fejdemei s a római anyaszentegyház fejei saját cselekvényeikkel fényes tanúságot tettek róla. Európában László idejében kezdődött a megmérhetetlen következményű korszak, mely magának a szent város és szent sir saracenok kezei közül kiragadását tüzte vala ki czélul; s az oda készülő fejdemek — angol és francia különösen — Magyarországnak Európaszerte ismeretes hősie vitéz királyát szólitották fel 1094-ben fővezérökül. László vállalkozott is örömmel a vezérségre: de hirtelen halála sirba vitte ²⁾. Nem kevésbbé méltánylotta III. Coelestin pápa mint kereszténynek rendkívüli erényeit, s azok tekintetéből 1192-ben szentek sorába iktatta. Miknél fogva ő a XII-ik század végén ugy volt a történetek könyvébe béjegyezve mint hős és mint szent.

Tiszteletére a szentnek egykori birodalmában évenként két nap rendeltetett: junius 17-ike, emlékezetéül sirjából kivétetésének, noha ez 1192-ben februárius 4-ikén történt; másik julius 29-ike, mely nap azután ereklyéi oltár alá helyeztettek ismét nyugalomra ³⁾.

¹⁾ Bonfinij, *Historia Pannonica* 145. l.

²⁾ Thuróczy 59. fej. 134. l.

³⁾ *Calendarium anni MCCCCLXXXIV. in usum Ecclesiae Strigoniensis. Item. Calendarium anni M. D. I. in usum Ecclesiae Strigoniensis. Pray-nál Syntagma Historicum de sigil-*

S mivel ezek Nagy-Váradon az általa boldogságos szüz Máriának tiszteletére állított egyházban őriztettek, önmaga is ott tiszteltetett főképpen.

Tekintetve az említett két ünnepi napot úgy tetszik mintha azoknál fogva hős volta feledékenységre juttatva, ő hajdoni népei emlékezetében inkább csak mint szent élt volna. De ezt hinni tévedés lenne. Azok kik őt mélyebben ismerték, mind két minősége szerint kegyelettel viseltettek iránta, s annak egyiránt tanujeleit is adták. A XIV. XV. és XVI-ik századokban királyaink kivált arany pénzeiknek egyik lapjára szent László király képét nyomatták. S azokon koronás fejét szentek szokott jelvénye — fénykör — sugározza körül ugyan; de egyszersmind jobb kezébe vitézek és hősök kezebeli fegyvere — dárda vagy csatabárd adva ¹⁾.

Nagy-Váradon volt Janus Pannonius, XV-ik században pécsi püspök és egyik legesinosabb költő. Télszak levén magas hó fedte e földet, s távoznia kellett mégis a Duna felé, egyik versezetében búcsút mondott a váradai meleg forrásoknak, a régi classicus írók jeles műveikkel megrakott ottani könyvtárnak, az ugyanott eltemetve nyugvó királyoknak; de szent Lászlót kérte: tegye szerencsésé utját. S hogyan képzelte, mikint rajzolta költésünk szentjét? mint hős vitézt lovan ülve, ragyogó fegyverzettel s jobbában csatabárdot tartva ²⁾.

Imigy fogták fel László király fő jellemvonásait a Sajó vidékén is; és tiszteletére a hős királynak lovag-várat neveztek el nevééről, s a szentnek kápolnát építettek.

A Kerléstől Kendtelke mellett fel Árokaljáig nyuló Sajó balparti hegy láncczal általellenben e folyó jobb partján egy más hegység vonul fel Magyaros nevű falu felső végéig. Itt keskeny nyílás által, melyen patak foly ki, az is megszakittatik, s éppen e megszakadásnál olyan fennsúcsos végződik, mely legmagasabb pont e tájon. Innen Erdély egyik határszélétől másikig, a borgói hegyektől azokig láthatni el, melyek Gyaltól nyugatra emelkednek.

E hegyesúcson — Magyaros mellett — állott hajdon a vár, mely szent László király várának neveztetett s neveztetik jelenben is.

Sánczárka, mely körül vette, most is jól látszik. Belseje erdei fákkal bönöve. Az alapjául szolgáló hegy oldalai három felől meredek. Negyedik felől hosszu s oly keskeny hegyélen juthatni hozzája, melyet néhol egy szekér utvonall egészen befoglal.

A vár fekhelye jelenben — mint mondják gróf Teleki birtok.

A hegynek, melyen a vár volt, neve a környékbeliek közt Szent László hegye. A magyarosiak kiknek határookban fekszik, falujok felé eső oldala felső részét „Hegyeris-nek“ mondják; az alsót Vár-gödrének. Kétségen hívül a fennt volt várról és az itt alant levő nagy gödorről. Ellenben az egész hátulsó hegyoldalt Magyaros lakosai is szent László hegye oldalának nevezik. Ennek felső részét erdő, az alsót szántó

lis Regum et Reginarum Hungariae pluribusque aliis. Budae 1806 142. 143 és 155. 156. l.

¹⁾ Catalogus nummorum Hungariae ac Transilvaniae, Instituti nationalis Széchényiani Pestini 1807. Tom. I. Cum Tab. aeneis 79. 61—151. l.

²⁾ „Ergo vos calidi, valetis fontes.

— — — — —
Ac tu, bibliotheca, jam valetis,
Tot claris veterum referta libris,

— — — — —
Aurati pariter valetis reges.

— — — — —
At tu, qui rutilis Eques sub armis
Dextra belligeram levas securim.

— — — — —
Nostrum rite favens iter secunda.“

Jani Pannonii Poëmata. Trajecti ad Rhenum, 1784 I. köt. 644. 645. l.

földek és kaszálható helyek foglalják el. Az erdő alsó szélében a vár irányában gazdag forrasú kút találhatók. Hűs vize ivásra oly kitünően jó, hogy az egész magyarosi határon nincs hozzája hasonló. Ez szent László kútja nevezet alatt ismeretes közönségesen ¹⁾.

Innen éjszak felé mintegy 70 lépésnyi távolságban szántó föld domborodása látszik. Buzgó hivek régen ott gyülekeztek össze szent László kápolnájában, és körülötte tisztelni, kinék az szentelve volt. A magyarosiak most is emlegetik, mint jártak ide búcsúra a vidékiek papjaikkal és zászlókkal, s elbeszélésök annál inkább érdemel hitelt, mivel olyat foglal magában, mit atyáiktól mint szemtanuktól hallhattak; mert a búcsujárások ide csak a múlt század utolsó felében szüntek meg.

A szentek nagy és ünnepeik még nagyobb száma több tekintetben káros hatása volt. Dologtól elszokást, tunyálkodást és erkölcsromlást eredményezett a népnél. Az uralkodás rendeletek által ügyekezett javítást eszközölni, de sikeresen; Mária Theresia kérése következtül XIV-ik Benedek és XIV-ik Kelemen pápák 1755 és 1771-ben számos szent ünnepét eltörölték ²⁾.

Azokközé tartoztak a szent László király tiszteletére rendelve volt ünnepi napok is.

Ezek folytán kápolnája itt feleslegessé vált, felhagyatott, romlásnak indult; s most keskeny alapfalának maradványa is alig látható néhol barázdák közt ³⁾.

A kápolnában, míg fennállott, egyik oldalán deszkalapra szent László képe függött: azon jelenetet mutatva, midőn ő a kúnt megöli, s a magyar leányt megszabadítja. Hol van most e kép, bizonytalan ⁴⁾.

Ismertetve lévén, mennyire szükséges, a Sajó völgyet két felől szegélyező hegyláncolatok is; hátra van még, magáról e völgyről pár szót tennem.

A Dézs és Beszterce közti nagy országút itt vonul által; s az útas, kit kedv avagy kénytelenség ide hoz, Kerlésnek — a hajdani Cserhalomnak, közelében és Magyaroson át éppen szent László hegye aljában halad el.

Emlékezetes pont mind a kettő — egymástól egy órányi távolságra. — Egyik a két magyar haza fiai dicső vitézségének, másik saját honunk azon fiai kegyeletének rendületlen tanuja, kik csúcsán és oldalán egyik legnagyobb királyunknak vár- és imaház emlékeket szenteltek. S a hazafi, ki érti s érzi mily tündöklő jellem, mi magasztos crény nemzetben vitézség és a nagy s szép tetteket tisztelni kész kegyelet: — itt jártában meg fog emlékezni Cserhalomról és szent László király hegyéről; az ott kivívott diadalról, s itt állott vár- és kápolnáról.

Nagyajtai **Kovács István.**

¹⁾ A magyarosi ember mintegy büszke azon kúttal; s midőn vizét dicsérik, nem mulasztja el még nagyobb dicséretére maga is elmondani, hogy gróf Bethlen János is, kiről Árokajja leírásánál fonnebb szó volt, naponként ebből vitétte saját számára Árokajára az ivó vizet.

²⁾ Katona, *Historia Critica Regum Hungariae Budae* 1809. 39. köt. 518 és 796. l.

³⁾ E kápolnának és szent László várának fekhelyeit én — az ezeket író — 1860-ik évi augusztus 5-ikén vizsgáltam meg; bejárván azon alkalommal többet magammal szent László hegye mind két oldalát, s végig menve a várhoz vezető hegyélen, egy magyarosi ember kalauzálása mellett, kit nekem mint e végre legalkalmasabbat ajánlottak. A szántó föld hol a kápolna volt, 1848 előtt Kandó nemes család birtokához tartozott. Most egy felszabadult jobbágy birtokában van. — Kalauzom — egykor a Magyaroson is birt de Harinában lakott Boeskor nemes özvegnő bírāja- beszélte: földes aszszonya Harinából e század első évtizedeiben, mindíg eljött ide szent László hajdani ünnepein, kit ő is elkísért a hegy aljáig. Itt aszszonya kiszállott kocsijából, gyalog ment fel a Kápolna helyre egyedül, s ott térdre omolva végezte imáit. Csak miután nagyon előregedett, ez előtt mintegy 30 évvel, szünt meg e búcsujárása.

⁴⁾ Magyaroson nem lévén magyar templom a kápolna felhagyatása után a kép az odavaló oláh templomban tartatott. Onnan, mint állítatik, a kerlési oláh templomba vitetett által. Ebben van is szent Lászlónak egy deszkára festett képe, következő felirattal: *S. Ladislai Ungarum Regis et Thaumaturgi 1070. Alább Chyrieleison. Minden esetre újabb korbelt betüvonásokkal. Megnéztem e képet is idei augusztus 19-ikén Kerlésen az ottani templomban; de a szent László hegyi kápolnabelivel nem találtam egyezőnek.*

BÉKES GÁSPÁR

VERSENGÉSE

BÁTHORI ISTVÁNNAL

(1571—1575.)

SZILÁGYI SÁNDOR-tól.

(Felolvasatott decemberben 1860).

Azon államférfiak közt, kik a Zápolya ház reménylhető kihalása esetére Erdély fejedelmi székhéhez jogot formáltak, Báthori István és Békés Gáspár tűntek ki. Származása és személyes tulajdonai az elsőnek szereztek népszerűséget az utóbbi felett, kit csak János Zsigmond kegye tolt előtérbe és a német udvar politikája tartott fen. A kettejük közt keletkezett küzdelem némi részben elvi kérdés, nem csak a nagyravágyás hareza volt. Erdély sorsát azon alapon fejteni, melyre azt Martinuzzi sasszemei fektették, ez volt az alap, melyet Báthori választott.

Ahoz János Zsigmond nem ragaszkodott utolsó éveiben: legalább kísérletet tett a török frigyet új szövetség által pótlani. A Speyerben 1570, aug. 16-án Maximilián és János Zsigmond közt kötött egyezkedés-melyben ez utóbbinak képét Békés viselte, nem csak a birtok állapotot szabályozta s szerezte meg az elismerést Erdély uralkodójának, hanem biztosította is ezt, hogy a császár unokahúgai közül egyet neki ad nőül. S Békés még ez évi dec. 26-dikán utnak indult¹⁾ urának tizenegy nap előtt kelt fölhatalmazványával²⁾.

A római császár, Albert bajor herceg leányát Máriát szánta nőül az erdélyi fejedelemnek,

de későn, mert Mária már Károly főherczeggel a Habsburg-ház steyeri ágának fejével járt jegyben. Maximilián 1570, sept. 3-kán kelt levelében igyekezett ugyan a János Zsigmonddal létre jövőndő frigy előnyeit kimutatni: de a bajor herczeg válaszából kitűnt, hogy ennek aggályai koránt sinesenek ciosztatva. Oly fekete színben látta a fejedelmet „kinek egész teste egy nagy betegség,“ lelke pedig istentagadó eretnekség által van megvakitva, s ennek tartományát, hogy nem szánható rá magát leánya feláldozására¹⁾. De Békés előtt e körülmény 1571, január végeig el lön titkolva. Ekkor a császár egy másik unoka hugát Clevei Sybillát ajánlá Mária helyett; s e reményben lön a Speyeri egyezkedés megerősítve, sőt egy pár ezikkel megtoldva (mart. 10, 1571), hogy ha a fejedelem vagy utódai Erdély birtokában háborítatnának, kárpotlásul Sziléziában Oappelnt és Ratibort nyerjék²⁾.

Mire Békés e szerződéssel elindulhatott volna, fejedelme már meg volt halva. Gyöngélkedő egészsége készteté kieszközölni a szultánnal, hogy halála után a rendek szabad választásukban ne háborgatassanak s 1567-ben sept. 8-án effelett azt is tudatta a rendekkel, hogy vég hagyománya kész, ennek végrehajtóit már kinevezte, kikhez a rendek is ad-

¹⁾ Bethlen Farkas szebeni kiadása II. k. 204. l.

²⁾ Szalay L. toldalékok a magyar nemzet történetéhez Pest, 1859. 228. l.

¹⁾ Hurter Geschichte Koiser Ferdinands und seiner Aeltern. Schafhausen 1850. I. k. 581. l.

²⁾ Bethlen Farkas II. k. 205. l.

tak négy testamentomos urat. Azután is folytonosan gyöngékedett, míg nem 1571. mart. 13-án ¹⁾ meghalt. Erdély most válságos körülmények közé jutott. A tanácsurak függetlenségüket egyaránt féltvén a bécsi és konstanczinápolyi udvartól, míg kellő intézkedéseket tehetnek, elhatározzák fejedelmök halálát titokban tartani. Az egész udvartartás megmaradt a rendes állapotban, sőt olykor János Zsigmond tetemeit is felmutatták ²⁾.

De e titkolódzás hosszan nem tarthatott. April. 1-ére a testamentomos és tanács urak gyűlést hirdettek s itt a rendek elhatározzák: május 17-ére a megyék és székek tíz tíz, a szász székek és városok hat hat egyént küldjenek a főispánokon és királybírákon kívül, Tordán pedig Báthori Kristóf más fél ezer emberrel örködjék az ország nyugalma felett ³⁾.

Ez idő elegendő volt arra, hogy a két trónkövetelő támogathassa ügyét, Békes Bécsben, Báthori István Konstanczinápolyban, s midőn némely csapatmozgalmak arra mutattak, hogy Erdélyt magyar királyi seregek fenyegetik, nem késett ez ellen tiltakozni a budai basa ⁴⁾. A rendek a kitzított időre megjelentek s velök tengernép sereglett özsze. „Soha sem láttak, írja Miles ⁵⁾, egy helyen anynyi embert!“ S ez előadást Hagymási Kristóf egészíti ki: „Cancellarius uram (Csáki Mihály) kulcsal kinyitván koporsóját, az jelen levő sok számu uraknak, népeknek és vitélő seregeknek rendre megmutatott; meg is volt már szegény urunk képe változtatva; fél szeme szinte nyitva, és balkeze nagyon megfeketedett; köntöse veres karmazsin, fekete palásttal betakarva, és az kulcs mellette jobb kezénél. Ezeknek utána a testamentomos urak bezárák a koporsót, a melyet annak utána szemünk láttára Csáki uram lepecsétele, és így azután nagy pompával temettetett el végsőképpen az megholt szegény király fia ⁶⁾.

Hagymási, kire bizta Maximilián „ez országbeli dolgainak pártolását“ nem késett sürgetni korlátnok Csáki Mihálynál, hogy a speyeri egyezkedést terjessze a rendek elébe. Csáki tagadólag válaszolt: „próbálja meg te kegyelmed magadra; végzések dolgát, de vigyázzon te kegyelmed magadra; fejét jól felkösse, mű az mit ez végzésekről, paktumokról tudunk, azt csak mint az megholt kegyelmes urunk cancellariusi tudunk, nem is vagyunk ez országnak cancellariusi; mű soha az országnak arról számot nem adhatunk, nem is adunk soba, az mit megholt kegyelmes urunknak tetszett csele-

kedni, végezni, pactálni, lássa ezt Békes Gáspár ő kegyelme, az ki ezben járt, most is fut, fárad ott künn, de fejedelmi kontyot azért még nem vágunk fejére; hagyja ott az fogát az hol azt fente, vagy fenette. Isten és kegyelmed is látja, hogy fejünköt senkiért se kockáztatjuk, se az ország és hatalmas császár haragját magunkra, nemzetségünkre nem vonhatjuk; római császár ő felségének több bizodalma Békes Gáspár ő kegyelmében mintsem bennünk; ám lássák már most Kegeyemesen, mit mivelnek; itt a konc, elnyeli azt más“ ¹⁾.

Mit a korlátnok mondott, a rendek többségének szava volt. Békes pártja elnémult a kényszerűség előtt. A hazát nagyobb veszély fenyegetheté a porta mint a bécsi udvar résziről, s uralkodóul azt ohajtá a közvélemény, kit születés és személyes érdemek a bécsi udvar kegyeltje fölébe emeltek. Mind a mellett a gyűlés első napján „lön nagy zúdulás, mely késő estig tartott,“ daczára hogy a római császárhoz hajló szászok szólani sem mertek. A nyugalom felett Tordáról Fejérvárra hívott fegyveres erő örködött. A zajnak Csáki megjelene vetett véget, ki a rendek közé lépett, kezében a véghagyományyal s a szultán levelével, mely a szabad választást megengedi. Mind a kettőt felolvasták, de a rendek határozat nélkül oszlottak szét.

Más nap máj. 24-én megtörtént a választás. — „Minden további szó és vita nélkül kikiálták Báthori István uramot, az Somlyait, fő ur öreg nemzetet, vajdának; de Csáki uramot ez nap nem láthattuk. Báthori István uram pedig fonogató szóval megköszöné választását az gyűlésnek, és tüstént oda hagyá az gyűlést az ez országbeli régi szokás szerinti“ ²⁾. S ezután a rendek tanácskozáshoz fogtak, s azok eredményét e hó utolsó napján a fejdelem elibe terjesztvén eloszlottak.

Erdélynek e választás megadta a férfit, kire szüksége volt. Midőn Ferdinándtól az országot visszafoglalák, keményebb megpróbáláson nem ment keresztül. Az utolsó Zápolyának trónját atya érdemei biztosíták: Báthorinak magának kelle azt kivívni. S erre az ő szilárd és elhatározott jelleme, mely a rendet az ország belsejében biztosítá, nem volt elégséges. Nagyobb szüksége volt eszélyre s politikai bölcsességre, melylyel a kormányt a két szomszéd versenytárs közt vezesse. Tekintetbe kelle vennie, hogy a különválás Magyarországtól most a magyarság életkérdése: mert egy háboruban, mely a porta s a német császár közt Erdély elfoglalásáért kiütne, nem volt-e előre látható bukása? Tudnia kelle, hogy Maximilián biztosításai daczára sem fog e választásba nyugodni s anynyival kevésbbé, mert Békesben egy dús tehetségű igazgatóra talált, ki nem késend megküzdeni a fejdelemmel a trónért, melyet igen is hajlandó lesz a császár szuzerainsége alatt kormányozni; pedig ez végre is a nemzeti lét absorbeálására vezetne.

¹⁾ Tamásfalvi László levele. Erd. Tört. Tára I. k. 196. l. — Bethlen Farkas II. 201. egy nappal későbbre teszi.

²⁾ Bethlen Farkas II. 201. V. ö. Miles Siebenbürgens Würgengel 137. l.

³⁾ Erdély Orszg. Tört. Tára. I. 93, 200.

⁴⁾ Szalay L. Verancsics munkái II. k. 212. l.

⁵⁾ Würgengel 137. l.

⁶⁾ Erdély Tört. T. I. 106. l. — Egy a Vereins archívban Schuller által közlött naptári jegyzet a temetés napját május 23-ára teszi.

¹⁾ Hagymási levele. Erd. Tört. Tár. I. k. 109. l.

²⁾ Hagymási levele e. h.

De oly körülmények közt, midőn a budai basa levele s ezzel kapcsolatban más események, például a korlátnok elállása a Maximilian ügyétől, eléggé nyilvánvalóvá tevék, hogy a török nem szenved fegyveres beavatkozást Erdély ügyeibe, nem vélték Prágában tanácsosnak Békest az országra erőszakolni. Pedig e szándék létezett. Békesnek a császár 1571. márt. 29-én készítettett egy Forgács Ferenchez címzett ajánló levelet, melyben ezt felhívja a trónkövetelő terveit teljes igyekezettel elő mozdítani¹⁾. Azonban ez uttal Békes nem ment tovább Bécsnél, s itt várta az események fejlődését. A portánál is kelle magának híveket szerezni s ily czélből máj. 27-én, tehát 3 nappal a Báthori megválasztása után, melyről azonban nem lehetett tudomása, Ambát béget, a renegát Benkner Márkot, felszólítá egy levelében bizonynyal ide czélzó ígéreteinek teljesítésére „te kegyelmed fogja ugyan szíve szerint az dolgot. Kegyelmed tudja, kiknél kell törekedni, kegyelmed forgodjék és törekedjék szorgalmatosan az dologban. Ha az kegyelmes uristen megkönnyöri rajtam és jó végre viszi az dolgot, meglátja kegyelmed, hogy az mint megmondtam, jó atyádfia leszök. En istennek utánna Membet bégre, Musztafa bégre és te kegyelmedre biztam ott az dolgot. Az mit én velem mieltök, magatokkal mieltök atyámfiak²⁾”.

Mire Békes Erdélybe érkezett³⁾, az újan választott Fejedelemlétronjában megvolt erősödve. Hagymásit rögtön megválasztása után magához hivatá és biztosítá hogy a római Császárnak rögtön ír s igazolandja magát. Hagymási meglön nyerve. „Hiszünk is, — írta ez neki —, mert jámbor istenfélő nemzettség⁴⁾”. S Báthori rögtön követet küldött Maxi-

miliánhoz és egy másikat a szultánhoz. A megerősítés mind két oldalról ki lön nyerve, s amannak részére a hűség esküjét is letette.

E bevégzett tények Békesnek épen nem voltak inyére. Boszszúsan zárkozott „fogarasi várába, s Földvári Istvánt a császárhoz küldé: Báthoryt, mondá, csak fegyveres erő kiáltathatá ki, mert neki is nagy pártja s nem kevesebb szavazatja volt. Ezért kéri a császárt hogy mint hajdan Dobó mellé Kendit, őt is a vajda mellé nevezék ki hivatalbeli társnak¹⁾. Kívánata nem teljesült: talán mert annak kivihetetlenységét Prágában is belátták s csak hamar megerkczése után maga Békes is belátta, hogy oly ember mint Báthori versenytársat maga mellett meg nem tőr; vagy talán mert a vajda tudott magának pártfogókat szerezni.

Más útra kelle hát Békesnek térni. Magában a hazában akart pártat teremteni, hihetően hogy ő is, mint Báthori egy bevégzett ténynyel álljon elő. Fogaras meg volt erősítve s úgy hitte hogy e vár erős ostrommal is daczolhat, aztán a székeleyek fölzendülése s más apróbb mozgalmak szándékában csak megerősíték; a hűség esküjét letenni vonakodott, s Csáki a korábbi korlátnok és Hagymási a császári biztos, kikkel ő együtt fűtta a követ, úgy hitték, hogy Huszt várában, melyet a János Zsigmond által nekik hagyományozott öszszeg fejében foglaltak el, s Fogaras vidékében minden esetre jövendő vállalatuknak hatalmas támaszpontja van, mert az első a magyar király birtokaihoz közel esik, az utóbbi helyről pedig könnyű a közlekedés az elégszűletlen székeleyekkel.

Mind-e körülmények Báthori fgyelmét sem kerültek ki, s most előlegesen fűgondját e két helyviszszaszerzésére fordítá. Az 1571. nov. 9-iki országgyűlés rendeli, hogy Huszt ügyében Csáki, Hagymási- és Békesnél kérdést tegyenek; továbbá hogy az elajándékozott vagy eladott fiscalitasok birtokosai beperlendök; s mindenek fölött hogy külvadásokkal senki levelezést ne folytathasson; a ki jövöre a főurak közül az országgyűlésre meg nem jelenik, megbüntetendő²⁾. E végzések, főként Békes személye ellen voltak intézve, de még oly alakban, hogy a megtérés útja ne legyen elzárva előtte.

Békesben erre kevés hajlam mutatkozott. Nem csak az adót tagadta meg Fogaras földjétől, — melyet zászlós uri joggal birt — hanem új alapot is keresett a fejedelemleneni föllépésre. Az általa János Zsigmond nevében Maximiliánnal kötött szerződés erre legalkalmasabbnak látszott. Kérdést tettek hát a császárnál Csákival és Hagymásival: kihirdettségük-é azt a magyarországi gyűlésen, s ha a vajda kívánná, átadják-é neki?

Ugy látszik a császár Békest mint Báthori ellen felhasználható eszközt kéznél akarta tartani, s válasza is olyan volt, hogy se Báthorit ne kény-

¹⁾ Moesáry, Nógrád-vármegye leírása. IV. k. 162. l.

²⁾ Szalay, Adalékok. 235. l.

³⁾ Szükségesnek látok egy kis igazolást ide ígatni. Forgács szerint (Commentarii 637. l.) Békes Gyula-Fehérvárt személyesen igazta pártját. Somogyi (II. k. 103. l.) némileg ezzel egyezően nyilatkozik. Bethlen Farkas szerint (II. 225.) abban a perczben érkezett meg Békes midőn a választás már megtörtént s duzzogva vonult el Fogarasba. Ezek ellenében Hagymási a császár biztosamáj. 24-én világosan írja hogy Békes nem volt Fehérvárt; pedig ő vele ott mulhatatlanul érintkezésbe tette volna magát s maga Békes is épen az napon irt Bécsből Bencknernek. Az ember azt hinné hogy e két adat elegendő az ügyet eldöntöttnek tekinteni. Mind a mellett Kerékgyártó ur próbálja igazolni Forgácsot, azt a Forgácsot, ki általában Erdély irányában s különösen ez ügyben nagy mértékben elfogult volt. Azonban szemtanu s hiteles okmány többet ér elfogult irónál. Aztán az a mire Kerékgyártó ur leginkább építi a Forgács hitelességét, hogy ő személyesen jelen volt a fejedelmválasztáson, megvan czáfolva azon értekezésben, melylyel Horányi Forgács Commentariusát bevezette. Forgács t. i. János Zsigmond udvarából Olaszországba s innen Dalmátiába utazott, honnan Erdélybe a Báthori megválasztása után tért. (Az e iv 10-k lapján). Ebből az is kitűnik hogy Forgács a Maximilián levelét csak idő után kaphatta, de annak rá mint a Báthori korlátnokára nem sok hatása lehetett. Az a mit Istvánffy mond (bécsi 1758-iki kiadás 314. l.) Forgácsról, szintén figyelembe veendő.

⁴⁾ Hagymási levele e. h. 110. l.

¹⁾ Bethlen Farkas II. 226.

²⁾ Gr. Mikó, Tört. Adatok I. 283. s köv. l. közli e gyűlés articulusait.

szertse végletekre, se Békest ne taszítsa annak karjai közé. „A kihirdetésre — hangzott az 1572 jan. 20-án kelt válasz — alkalmasb időt kell keresni. De az egyezkedés maradjon a te — (t. i. Békes) — kezeid közt valamint Huszt vára is.“ Csáki idő közben 1572-ben meghalt ¹⁾ s Békes nevezetes támaszától lön megfosztva. Pedig újabban fenyegette veszély.

Fogaras földjét neki János Zsigmond adományozta. Ez uradalomhoz korábbi birtokosa Mayláth Gábor testvére Margit, a Báthori Endre özvegye s ez időben Iffiu János neje, formált jogot. Báthori Kendi Sándort és Blandrata Györgyöt küldé Békeshez felszólítani, hogy azt az eredeti (30,000 aranyra menő) vétel árban adja ki. Békes a kiadást megtagadta s egyenesen a császár bíraskodására hivatkozott, hogy a vajda ne legyen felperes és bíró is egyszersemind. De a pertárgyalás nem folyhatott sebesen, a bonyolult kérdés természeténél fogva, s Békes Fogaras birtokában maradt; mert még most az ügy ez úton nem volt eldönthető s Báthori sem látta szükségesnek erélylyel lépni fel oly ember ellen, ki a végletekre kényszerítve veszélyessé válhatott ²⁾. A császár is egy újabb (1572. nov. 15-iki) leiratában mérsékletet ajánlott Békesnek. S valóban ez óta Békes az országgyűlésére küldött is képviselőket, talán hogy terveit biztosabban titkolhassa.

Mind a mellett Báthori jól tudta, hogy ez oldalról nyugodt nem lehet. Igyekezett hát a portával való viszonyát teljesen biztos alapra fektetni. Alkalmasabb államférfit a higgadt Kendi Sándornál e célra nem is választhatott volna, ki mint követe Konstanczinápolyban anynyi tapintattal vezette ügyét, menynyi elegendő volt kitudni, hogy a porta nem gátolandja a nyilvános fellépést Békes ellen ³⁾.

Több Báthorinak ez idő szerint nem kellett. Nem volt titok előtte, miként igyekszik Békes magának pártot szerezni, hogy többeket a főurak közül már meg is nyert, bár mások, mint Apafi György után hiábanjárt ⁴⁾, mikép remélte megnyerni a forradalomra hajlandó székelységet János Zsigmond által elvett kiváltságai viszsza ígérésevel, mikép kereste a porta kegyét, hová egy biztos embert útnak is indított, kit azonban útközben elfogtak ⁵⁾;

mikép tette le a hűség esküjét a császárnak s hogyan szorgalmaz ennél engedélyt, hogy birtokai-ban serget toborzhasson. Ugy látszik, előtte nem maradt titokban minő eredményeket ért el az udvarnál Békes állandó követe Földvári István deák, kinél számitóbb és ügyesebb ügynököt nem is találhatott volna, részint hogy a vajda terveit ellensúlyozza, kinek ügynökei Bánffí László és Forgács Pál épen nem ültek Bécsben tétlenül, részint hogy barátjai számára kedvezményeket szerezzen. S így lön, hogy Földvári nem minden guny nélkül irhatá: „A vajda matrimoniumja, mint ez előtt megirtam nagyságodnak postán, soha véghez nem megyen, bizonynyal irom nagyságodnak: mert Somlyón a királyi nemet el nem tarthatja; ezért méltó rajta könyörötni.“

Ugy látszik hogy Báthoritól a bécsi udvart függetlenségi törekvése riasztotta vissza. Földvári ez ellenében urát mint a visszacsatolási kötelekek megszilárdítóját tüntette föl. Innen mind azon adományoknak, melyekkel Békes hiveket toborzott, a korábbi jogállapot nyomán, Bécsben szerzett megerősítést, hol a magyar kancelláriát megnyerte. Egy Bécsből sept. 9-ről Békeshez intézett levele sok oldalú világot vet működésére. Kendi Jánosnak patrimoniuma Vécesel együtt megadatott s az egész a korlátnoknak Liszthinek fizetendő 300 aranyba került. András Péter atyjával együtt, mint kik a székelységben nagy befolyásnak s mások is megnyerendők Vereskő árrából, melyet bizonyos összegért a császár Békesnek ad, hogy ez azon összeget „az ő felsége hűségére kötelezendőknek, kinek kinek az ő mivolta szerint“ ossza szét ¹⁾.

E mellett szerzett nova donatiokat pl. Pekri Gábornak, Radák Lászlónak, Berendi Györgynek, Harinainak s másoknak s ezeket és a statutiót illetőleg írja: „íme ő felsége vajdának erős n megparancsolja Tamás deák által, hogy azokban az ő felsége hiveit meg ne merje semmiképpen háborogatni, és magát csak szolgálai határban tartsa, mert megvayon az neki határozva, menynyre kelljen nyújtózni, és ha ellene tovább is peragálni fog, ő felsége az ő fejedelmi méltóságát megakarja oltalmazni, kit vajda megfog igen üsmerni.“ A fogarasi függő per ügyében szerzett ugyan új adományt Békesnek, — „mely igen szépen vayon a jus regiummal egyetemben, de az appellatióról nem adatik új levél, hanem nagyságod éljen az ő felsége előbbi adott két levelével, kiknek ha helyt nem adna vajda és exequitoria akarna menni, csak az uram az dolog és tanuság róla, hogy nagyságod az exequitiót elő ne bocsássa, mondván: még nincsen az dolog — ugymond — végben, mert az ő felségére való appellatiót elő nem bocsátá vajda, és ha mindazonáltal ő ugyan peragálni akarja, te nagyságod totis viribus és minden módon resistáljon minden engedelem nélkül.“

¹⁾ Archiv des Vereins für Siebenb. Landeskunde II. köt.

²⁾ Bethlen Farkas szerint (II. 259) a császár Ibrányit 1572, küldte Erdélybe az ügy elgizitására, mit Kerékgyártó is (II. 51.) elfogad. Ez tévedés. Földváry 1573 sept. 9. írja (Erd. Tört. Tár. I. 126—7. l. Ibráni Ferenczet ím megengedte ő Felsőge, hogy az jövendő szent Lukács oetavájára bevehessen nagyságodhoz az Fogaras causájára nem akarván ő felsége azt, hogy propter illius absentiam Nagyságod fogyatkozást végyon abban de így hogy az jövendő szent György oetavájára sine omni ulteriori dilati-ne az ő dolgában comparealni tartozék, a mint neki megvayon hagyva, az ország-bíráitól mondatumát szerzek s küldök reá.

³⁾ Bethlen II. 248—273. K. ő. Forgács, Istvánffí, Somogyi s Mikes munkáiban az ez évre szolló helyeket.

⁴⁾ Békes levele a főurhoz. Erd. Tört. Tár. I. 111. l.

⁵⁾ Békes levele a nagyvezérhez. Bethlen II. 365. l.

¹⁾ Enynyre zsugorodtak össze figyelmes olvasás után a vádpontok melyekkel Kerékgyártó ur oly kirívólag igyekezett a Békes aljasságát bizonyítani.

kettőről tudomást szerzett magának s az ügyökök kiadásáért nevezetes özszeget ígért¹⁾.

Békes ügyét a budai basa, a mint látszik, színelg felkarolta. 1574. tavaszán Musztafa bég és Amhát bég—ugyanazok, kikkel 1571-ben és czimboráskodott—megfordultak nála Bécsben s így alkalom lön adva magával a portával is alkudozásba elegyedni²⁾. Biztosul — mint említém — Antalfi Imrét Stambulba küldé 1574 máj. 8-án, egy levéllel a szultánhoz, melyben kéri hogy nehéz rabságából szabadítsa ki, s elő számlálván korábbi szolgálatait megholt ura idejében s gyakori megfordulását a portán, ajánlja újabb szolgálatait, — s egy mássikkal a nagyvezérhez melyben emlegeti hűségét, menti magát, miért kell a német udvarba szöknie, nem levén az út Stambul felé nyitva, a vajda vádjai ellenében, s a hitelenség színét erre akarja kenni, végül kéri hogy biztossának a fontos ügyben melyben kiküldé, adjon hitelt, mert helyzete nem engedi, hogy mindent úgy a mint ohajtaná megírhatna³⁾.

Antalfi ura kérelmét — engedtéssék meg neki az Erdélybe való beütés s adassék neki át ez ország kétszeres felemelt adó mellett — a nagyvezér elébe terjeszté. Báthori ügynökei, Egrud vagy mint Bethlen Farkas nevezi Gruj Péter és Kendi Sándor sikerrel dolgoztak ellene. Mind a mellett annak lényege felett hosszabban tartott az alkudozás. Sok baj származhatnék belőle, az lehetne hogy mind két vajda el állana a portához való hűségtől. Békesbe nem is bízhatnak. S ugyan azért nem adhatják ki a beütési engedélyt írásban. Jöjjen be Békes a portára s ezzel mutassa ki hűségét. De Antalfi ezt lebetlennek állítá⁴⁾.

Ez alatt Szelim szultán meghalt, s III-ik Murád 1574 dec. 21-én elfoglalá a trónt. Báthori sietett ügynökét Kendi Sándort a portára küldeni gazdag ajándékokkal, de ez Antalfinak is tért nyitott küldője mellett sürgetőbben lépni fel. S most Békesnek a portára menetelét még jobban sürgették. Hasonlóan hangzott a válasz is mellyel István deák a budai basától tért vissza: a „fővezér s a budai basa mind ketten azt kívánják, hogy személyesen menjen Konstanczinápolyba s ezzel mutassa ki hűségét.“ A pártvezér belátta a kelepezt, melyet neki ez úton készítnek. Így egyenesen a porta karjai közé vetné magát s annak kegyétől tenné sorsát függővé. Pedig ő emelkedésében a sulyt Maximilián barátságába helyezé. Válasza tagadólag hangzott: az—irá 1575 febr. 14-kén—semmi képpen nem

lehetne, hanemha veszniye akarok. De ha ő nagyságának, — folytatá némi emphasissal, — ugyan az akarhatja, — az fővezér basának — hogy én elveszszek, s a mint vétettem ő nagysága ellen, kiért halált érdemlek: ő nagysága küldjön ide, ölesen itt meg, mert én nekem mindegy, akár egyképen akár másképen; ha ő nagyságának halálomban léssen nagyobb haszna, hogy nem életemben, ám ölesen meg; lássa mind e világ, mint fizeti meg ő nagysága az én hűséges szolgálatomat.“ — S viszont festi hogy a német udvarnál nincs becsülete, hűségéért török a neve, pedig ő azt hiszi, hogy ott létével is a hatalmas császárnak fog használni. S még is Stambulban a vajda vádoskodásaira hallgatnak, habár ez „mind az hatalmas császár ellen practical.“ Ügyét ajánlja a beglerbégnek, kéri hogy fogja pártját a fővezérnél, s higgye el hogy ő egy esztendő alatt többet ad, mint a vajda egész életében¹⁾.

Hosszasz alkudozás után sikerült Antalfinak kedvezőbb feltételeket nyerni: üssön be a maga erején minden német segítség nélkül Erdélybe s vivja ki pártjával ennek trónját. 1575 apr. 23-áról tudósítá Békest: „sürgették (t. i. a portán) Kendit, hogy az adót emelje feljebb. Ilyet magamtól nem tehetek, felelé ez, s engedélyt kért bemegetni Erdélybe. Az alatt míg ő bemeget s a rendek az adó felemelésen tanácskoznak, üssön be nagyságod Erdélybe de kül segítség nélkül; s tudassa azt a nagyvezérrel, mert ez, ha nagyságod ide sem jön s be sem üt, azt fogja hinni, hogy megvan csalva“²⁾.

Békes csak erre várt. Tíz nap e levél kelte után már a beütés módját rendelé el párthiveinél, kik közül a legtöbb a részeken tartozkodott. Nem is kételkedve a sükerben máj. 3-áról 1575 irá Prágából Radák Lászlónak „Im az ur isten előhozta az időt az kit vártunk, kit noha nehéz volt te kegyelmednek várni, de így jobb uram hogy a dolognak jó fundamentuma legyen.“ S itt elmondja, — mikép nyert beütésre engedélyt de oly kikötéssel hogy „itt való segítséggel ez fejedelem birodalmából avagy az ő segítségével ne menynyen; hanem végezzen egy napot titokban hűveivel s arra menjen be és kegyelmetekkel tartván egyet támadjunk rá.“ — „Ez uram, — folytatja a hit és meggyőződés hangján, — summája minden dolognak rövideden, hogy honnan félelmünk volt, az ur Istennek legyen hála, onnan mostan semmi félelmünk nincsen. — Azért uram, császár ő felsége értvén a portáról való választ, ő felségének igen veszedelmesnek tetszik, ha engem innét valami néppel segítene, mert a török azonnal elvélné, hogy ő fel-

¹⁾ Fennebbi levelei, e. h. I. 138. I. Has. Gerlath Tagebuch Szalaynál magyarorsz. tört. IV. köt. 367. l.

²⁾ Békes levele a fővezérhez Bethlen II. 260 „..... si hoc mancipium potentissimi imperatoris nomine Amhát Beek ad me non supervenisset. Rym jelentése Hommer-nél II. 434. l.“ Amhát=Benkner, Musztafa=Neiszer Ádám szász pap.

³⁾ Mindkét levél a Békes elleni sententiában Bethlen II. 258—368. l.

⁴⁾ Antalfi levele Bethlennél II. 289. l. kelet hely s idő nélkül.

¹⁾ E levél kelte Bethlennél 1575 febr. 14. Kemény és Kovácsnál 1574 febr. 15. az elsőt hiszem. Az 1574 máj. 8-án kelt levelet viszi Antalfi a portára, akkor megy Benkner is hozzá, akkor írja hogy eddig nem közlekedhetett a portával (Bethlen II. 366). Mind erről, hogyan emlékezhetett volna 1574 febr. 15-én (L. Kemény és Kovács 138.) s más oly dolgokról, melyek később történtek.

²⁾ Bethlen II. 293.

ségével értelmünk vagyon; hanem ő felségének az tetszik, hogy ti kegyelmek értse egy mást igen titkon, és végezzen kegyelmek egy bizonyos napot és helyt, hová én mehessek ti kegyelmekhez igen titkon, és ti kegyelmek is minden fogyatkozás nélkül az napon lenne mind fejenként ott az helyen. Ő felsége én mellém főhadnagyokat rendelt kik én velem bémennek, de csak harmad magokkal, kik ott velünk egyetemben gondot tudjanak viselni az had dolgaira; kik közül egyik Székely Antal léssen!⁴

Békesnek terve volt a fejedelmet reménytelen megrohánással verni le. Öcse Gábor és Székely Antal korábban bemennek Erdélybe, azokkal menjen Radák a székelyek közé s egyezzék meg Andrásy Péterrel. A kitűzött nap végett értsen jól egyet Csáki Pállal különösen, továbbá Telegdi, Bornemisza, Kendi Gábor, Károlyi László s a többekkel, „de a nagy Istenért vétek ne essék a nap dolgában és hely dolgában“ s a mit batározna azt biztos ember által tudassák vele. De inti Radákot hogy kimélje magát, küldözze Barabási Ferenczet, Váradi Pál deákot, keltsék fel Marosszéket s Aranyosszéket is, de az ő bemenetelének napját titokban tartsák. Lázárt avassák be a titokba, mert ez az udvar népe közül többeket el fog hozni. A német császár mindenben fogja őket titkon segíteni s a porta szándékát megtudhatják a csaszától, ki e levél vivője mellett megy. A vajda nem ügyel a várakra; „csak gyorsan cselekedjék kegyelmek s ő magát nyilván hiszem Váradra szedi ki¹⁾“.

Tizen egy nap mulva újabb levelet küldött Radáknak. „Ő felségének — írja ebben — az tetszik ez dologban: hogy én mindjárt alá menjek innét, és ott alatt Kassa mellett várjam a kegyelmek válaszát ez dolognak hamarabb voltáért; mert így igen késedelmesnek itili ő felsége, hogy én még itt várjam a kegyelmek válaszát. Azért bizott uram, barátom: én menten mégyek alá, és ott várom a kegyelmek válaszát oly helyen hogy senki nem tudja egyéb Ruber uramnál a hol én leszek Kassa mellett.“ — „Im most is ücsémmel—folytatja leebb ugyan azon erős hittel és hévvel mely korábbi levelét jellemzi — egyetemben fejünket oda viszzük ti Kegyelmek közibe, az kegyelmes isten jól adja uram; tudod uram eleitől fogva a mihez mi ketten kezdettünk te kegyelmeddel, mindenkoron jól adta az ur isten. Bizony ingyen nem vélné senki, a kegyelmes isten mire viszi dolgunkat.“

S valóban Kassára ment Békes, hol Rueber parancsnok mint két év előtt segélyezésére rendeletet kapott. Különösen bizott erdélyi pártjában, de a magyar országi főurak közül is számosan csatlakoztak hozzá. Prépostvári Bálint kállai kapitány gyakorlott sereggel, Perényi György özszes kincseivel, Csapó Kristóf, Pongrácz Fridrich a szathmári sereg vezére Lónyai Ferencz, Sulyok István,

Fodoroczki György, Milithi Pál, Kállai János, De-regnyei Pál, ős és gazdag családoknak ivadécai, növelték seregeit.

E mozgalom nem maradhatott titokban. Gruj és Kendi koronkint értesíték a portáról Báthorit Békess-terveiről, melyeket ezek ottan oly sikerrel ellensúlyoztak, hogy Báthorinak a vajdaságban való megerősítését — az évi adónak 5000 arannyal növelése mellett, — kicszközlék. Kendi visszatért; Tinódi, Antalfi segédje, a portán elfogatott: s a mi adat még kellett, azt kiegészíté a Kassáról épen hazatérő Bornemisza Gáspár jelentése az ottani készületekről, s a budai basa tudósítása jun. 30-ról, „hogy az német párt napról napra gyülekezik és szaporodik, kiknek gyüléseiknek bizonyos okát még enynyi ideig is, minékünk bizonynyal meg nem jelönté nagyságod, jöllehet mi más által megértettük, hogy mindön akarátok az volna, hogy Erdélyben beférköznének, mi pedig az mi kegyelmes fejedelmünk parancsolatjához tartván magunkat, mint-hogy az mi kegyelmes fejedelmünknek Erdélyország saját jószága: mi mindön orában a mi birtokunk alatt valokkal, mindön hadi szerszámunkkal készek vagyunk az ő felsége jószágának megoltalmazására“ s inti hogy a segítség kérését ne halogassa, mert ha Erdélyorságnak csak egy kövét is elfoglalják, „jól tudja nagyságod, mint nem veheti azt a mi kegyelmes fejedelmünk jó neven.“²⁾

Báthori, mint e levél mutatja, mely rendeltetése helyére különben is későn érkezhetett, — nem nagyon törekedett a török segély után. Ennek nagy mértékben igénybe vévése által önállóságát látta veszélyeztettnék; talán saját erejében is bizakodott, talán az őt fenyegető veszélyt becsülte kevesebbre. Csak a temesvári basához küldte Daczó Jánost segélykérés végett³⁾. S aztán Békes azon időben már az ország határán belől volt, s Báthori is benn megtette a szükséges intézkedéseket. Mialatt ugyan is amaz Szathmár alá érkezett, a fejedelem kibocsátá hadfelhívását, „mert a haza ellensége a Maximilián seregeivel közleg.“ Ugyan ekkor kincstárnokát Gyerőfi Jánoshoz testvéréhez Kristófhhoz a nagyváradi kapitányhoz küldé⁴⁾, hogy seregeivel minden eshetőségre készen álljon.

Békes ez alatt mind beljebb nyomult. Pártját folytonos adományozásokkal növelte; Gyulafi Lászlót az ország generálisát felszólítá hogy seregeivel haladéktalanul táborába siessen; s utját a Meszosen át¹⁾ Dézsnek vette. E hely, mint a Hagymási Kristóf birtoka, meglőn kimélve. Táborával Kozárvárnál állapodott meg. Innen Szamosujvár s a har-

¹⁾ Kemény és Kovács I. 113—20. Kelethely a levél folytán pontosan; a czim iratban hibás.

¹⁾ Szalay Történelmi adatok 293. l. közli a levél eredetijét.

²⁾ Bethlen II. 288. l. Simigianus II. 105. l.

³⁾ Bethlen II. 296—7. l. Szerinte Gyerőft Hasszán budai basához is küldé, de a budai basa nem Hasszán hanem Musztafa volt. Ez időben Temesvárt volt Hasszán basa (Preger Monographie von Temesvár 53). — Somogyi is (II. 105). csak erről emlékszik, hogy a vajda segélykérés végett megkereste.

⁴⁾ Somogyi. i. h.

madik napon Apabida alá érkezett, s onnan Tordára ment (jun. 28.) hová Csáki Pált s az erdélyi fölkelőket várta.

Ugyan ez nap Báthori is táborba szállt. Hagymási Kristóf, ki korábban a némettel tartott s kít Békes épen ezért most is kimélt, 200 lovassal, Gyulafi az erdélyi sergekkel, a Bánfi testvérek, 200 lovas nemes, az aranyosszéki székelység, Karansebesből és Lugosból 300 lovas, 200 gyalog, s más nap Helwig Augustin ezer szászszal táborába érkeztek. A többi székelység is ígért segítséget, ha Báthori régi kiváltságaikat visszaadja. De a vajda föltétlen meghódolást kívánt s így ezek az ellenfél sorai közé siettek. Kornis Gáspár, a huszti kapitány is Báthorihoz indul, de az ifju Balassa Bálint, az ismert nevű költő, csapatjaira bukkánván, serge el lön szélesztve, maga pedig sebet kapott; holott az ifju Balassát Hagymási Kristóf csapata fogta el s vitte Báthorihoz.

A fejdelem úgy hívé ez erővel is sikerrel nyomulhat elő Gyula-Fehérvárról; de alig érkezett Tüvis alá, midőn hírül vitték kémei, hogy Békes elindult Tordáról és táborát Vásárhely felé vezeti, egyesülendő a székelységgel. A vajda szokása szerint gyorsan határozott: az egyesülést, s ez által Békes erejének növekedését meggátolni volt a feladat, melyet most maga elébe tűzött. S mi alatt a pártitű Nyárádtőig haladt (jul. 5.) hová András Péter dülés és égetés után több mint két ezer székelyvel segítségére érkezett, Báthori Kocsárd s innen Hadrév alá sietett. A várt segítség itt megérkezett táborába: Gyerőfi János a temesvári basa török lovassalval ¹⁾, Gécei János a nagyváradai s környékbeli sereggel, s a havasalföldi vajda 200 fegyveressel.

Most egész erejével a Maros innenső partjára nyomult; támadására Békes, mintha tervéről lett volna értesítve, hasonlóan előnyomult, megelőzendő őt. — A két tábor Radnóth alatt találkozott, oly közel egymáshoz, hogy csak a folyó által voltak elválasztva (jul. 7-én). Apróbb csatározások után, — melyek közt a később fejdelemmé lett Székely Mózes mint Báthori híve tüntette ki magát, — a fejdelem nehéz útegekből lövetni kezdte, minden egyéb eredmény nélkül, mint hogy Békes Radnóthra visszavitte sergeit, mig Báthori Dátosra — félmértföldnyi távolságra — ment. Mert a fejdelem e helyet szemelte ki az átmenetelre, s azt a Békes gondatlansága miatt remény feletti könnyűséggel végre is hajtotta.

Táborát most Báthori hadi rendbe állítá nagy hadvezérhez illő biztos számításal. Útegei parancsnoka a florenczi Cinna Rafael volt, de mivel főgondját ezek elhelyezésére fordítá, maga is igazítá, rendezé ágyút s célzott is olykoron. Ezek mellé válogatva sürűten lovasokat és gyalogokat helyezett,

s mig a széleket szekerek s más cröditvényekkel biztosította, gondja volt, hogy a szárnyak kitünő harezosokból képeztesse. Békes nem várta be a támadást, hanem szinelt hátrálással nyomult visszafelé a Maros mentében, hogy a fejdelem sergét a zsákmány reménye elszakaszsa az útegektől. A csel nem sikerült, mert Báthori a csapatvezéreket eltiltotta a támadástól s az egész egy tömegben haladt előre estefeléig, olykor egy egy lövést intézve az ellenségre nehéz lövegekből.

Másnap jul. 16-án ¹⁾ vasárnapon Báthori támadásra készült, és most Békes vissza vonult a csatára nem alkalmas helyről, ugyancsak a Maros mentében Kerelő-Szent-Pál alá, egy mocsáros és tavas vidékre, mely az ágyuk elrendezésére éppen e miatt alkalmatlan volt. De a pártvezér e helyet annál kedvezőbbnek tekinté, mert egy gát a Maros folyását nagymértékben gyorsítá, s e körülmény és az ott levő malmok alkalmassá tévék őt a vissza vonulásra is, ha a hadi koczka nem fogna neki kedvezni.

S valóban az nem kedvezett. — Báthori Székely Mózes némi lovassággal s testőreivel, a válogatott két darabantokkal, előre küldi támadásra: de a támadást vissza nyomták. Most Gyulafi László intézett erős rohamot az ellenséges tábor közepe ellen s oly szerenésével, hogy azt meg is szalasztotta. Még a két szárny állott, s ezek egyikét a legtekintélyesebb csapatot Békes vezette az özszeesküdittekkal. Báthori személyesen vezette a rohamot ez ellen, s vissza is nyomta. Most a szaladó csapatok a gát felé vették útjokat de a zavar és rendetlenség miatt sokan a mocsárokból veszttek. Az egyetlen még épen álló szárny hogy a visszavonulást fedezze, több ízben megtámadá az üző csapatokat, de mind annyiszor visszanyomtatott. Mert az egész szétvert sereg a Marosgátjának tartott erélyesen üzetve, folytonosan háborgatva s magát is alig védelmezhetve. Sckan a Marosba veszttek, másokat leöltek, elfogtak.

Báthori a csata szinhelyén megkezdte a büntetést. Bartakovics Jánost, Zádorlati Györgyöt, Barcsai Gáspárt, Szakács Miklóst, Darlóczy Jánost ²⁾, Salamon Tamást ³⁾ helyben felakasztatta, s rögtön kihirdeté hogy az elfoglalt zsákmányt mindenki beszolgáltassa. Maga Békes néhány magyar és erdélyi főurral a Nagy-Szamos mellett Bethlen várába és alig félórai pihenés után, folytonosan utazva Szathmárba menekült. Vele voltak Csáki Pál, Bornemisza Boldizsár, Károlyi László, Alárd Ferencz, a két Kendi, a két Radák, András Péter, Apor Miklós, Szentmihályfalvi Péter s mások számosan. De fogságba is sokan estek a főurak közül ⁴⁾.

Tizenöt nappal a diadal után a rendek Ko-

¹⁾ Bethlen II. 308. a budai basát említi, de ez is a fennbivel egy forrásból merített tévedés lehet: Has. a Kulcsár által kiadott Székely krónika 36. l.

¹⁾ Trausch, Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum I. k. 69. l.

²⁾ Bethlen II. 318. l.

³⁾ Kulcsár féle Kronika 36. l.

⁴⁾ Bethlen II. 319. s köv.

iozsvártt összszeültek. Báthori e forradalom történetét főemberei által s írásban bőségesen előadta. A rendek először is hálát adtak Istennek a dolog szerencsés kimenetelért, azután a fejedelemnek köszönték meg, hogy megmaradásukra „ilyen vigyázatot“ tett. „Ezt is megértettük — folytatják a rendek articulusaikban — a te nagyságod írásából és izenetiből, hogy te nagyságod e féle gonosz embereknek és hozzá tartozóknak büntetése felől való deliberatíot és suffragiumot kíván te nagyságod. Megemlékeztvén azért a régi mondásról: hogy heába irattak volna a törvények, ha executionak nem demandáltatnának — ebben is méltónak ítéljük a te nagyságod kívánságát és parancsolatját. Miért hogy pedig szokott természeti és kegyelmessége szerint te nagyságod mint régi, igaz ur nemzet, ilyen nyilván való dologban is törvény processusa szerint akarja ez dologt eligazítani, noha mind az Isten, és mind az dolog más utat és módot és tehetséget is mutatott volna te nagyságodnak eleibe: ez nagyságodnak kegyelmességiért te nagyságodnak hálát adunk, könyörögvén, hogy ezen propositumot tartsa meg te nagyságod végig mind ezben mind egyéb dolgaiban“¹⁾. Alább ugyancsak ez ügyben így nyilatkoznak: „a nagyságod méltó kívánsága és parancsolatja szerint ez dologt előnkbe vévén, az vétkesek ellen törvényt ez generalis gyűlésben nagyságoddal egyetemben mind országul szolgáltatunk, és ellenök publice pronounciáltunk, kiről sententia-levelet is irattunk. Könyörgünk nagyságodnak mint kegyelmes urunknak, hogy az mű sententiánkat mint ilyen nagy dologban, nagyságod helyén hagyja.“

¹⁾ Erdélyorsz. Történeti Tára I. 142. s köv. l. — Természetesen az octavalis terminus s országgyűlés kapcsolatban voltak egymással. Lásd Approbatæ Constitutiones II. r. VII-ik tit. 1 s köv. Art. mely az 1573-iki törvényeken alapul, s a sententia-levelet, a Bethlennél II. 340. l. olvasható szavakat, hola gyűlés tartása módja világosan megvan jelölve.

Ugy kívánta Báthori, hogy mialatt a pártütők perét Zsombori László a közvádló, a tábla fialval az octavalis terminusan ellátja, az ítéletet a rendek szentesítsék. S valóban ur színe változása napján (aug. 6-án) midőn t. i. az országgyűlés bezáratott, Wesselényi Ferencz az ítélő mester könyvek közt olvasá fel a szigorú de a körülmények által parancsolt ítéletet. A pártütők Békesen kezdve mindnyájan, a foglyok és menekültek, nőtan marasztattak, azaz fő- és jószágvesztésre lönek ítélve.

Báthori ez uttal példát akart mutatni s az ítéletet csaknem teljes szigorával hajtá végre. Aug. 8-án harmadnappal az ítélet kimondása után Pókai János, Kabós Farkas, Bogáthi Gáspár, Barcsai Miklós, Csanádi János, Ósi Miklós, Csányi Miklós s még két fő ur Kolozsvártt reggeli 8 óraker lefejeztetett. Ugyanítt 34 székelynek, a mozzalom fejéinek, fülét és orrát vágták le, míg 34-et Szamosfalván akasztottak fel. A többi elítéltek fogságban tartattak még egy ideig.

Báthori később ezeket kibocsátatá, a menekülteknek engedélyt adott a vissza térésre; utóbb mint lengyel király magával Békesel is kibékült, kiből egyik jelesb államférfia lett¹⁾.

¹⁾ Az egykorúak Békesről nagy méltánnyal nyilatkoznak. Bors szerént (Kemény és Kovács) az ártatlan Békes az ő rajta lött kárért és gyalázatért akert boszszút állani. Még több méltánnyal szól Gyulaffi Lestyár. Szerinte „Békes nagy és valóban bajnoki erkölcsökkel ékesült férfitu vala; csudálatos eszű és ékesen szólású, egészen az országlásra termett ember; Petrovich Péter inasa volt, az ő udvarában nevelkedett volt fel, kit is mind holtig szolgált.“ De nem e két higgadt államférfi ítéletére, hanem a tények elfogulatlan bírálatára hivatkozom, midőn Szalaynak adok igazat Kerékgyártó ellenében, hogy e férfitu nem volt silány és középszerű emberke, mint ez utóbbi hiszi s oly kegyetlen és gonosz, minőnek Forgács hirdeti.

A MAGYAR KORONA FELETTI KÜZDELEM

A XVI. SZÁZADBAN,

Jakab Elek-től.

(Olvasta az erdélyi Muzeum-egylet 1861 márt. 23-án rendkívülieg tartott tudományos ülésében.)

A korona és királyi jelvények törvényes bírása és az alkotmány értelmében való megkoronáztatás a magyar királyi méltóság törvényszerűségének fő feltétele levén: a hazai történelem ezt illető részletei kiváló figyelemre méltók. Ilyen, századokra ható következményeinél fogva, ama kettős nagy esemény: hogyan voltak addig s maradtak Budavárának Szolimántól való bevételekor 1541-ben a magyar korona és királyi jelvények Izabella, I. Zápolya János özvegye kezén? s ugyan attól s kiskorú fia, II. János Zsigmond választott királytól mi módon jutottak ismét 1551-ben a Habsburg-ház, s jelesen I. Ferdinánd király kezébe s birtokába? A bevégzett tények állampolitikai elve, elegendő erkölcsi és anyagi erőtől gyámolítva, akkor is, érvényes volt ugyan, mint azelőtt és azután, s ennek nyomán Ferdinánd magyar királyságát magával a két évtizedes tényre lehetett indokolni, mit azóta három század erősített meg: mindazáltal a történetírásnak, a nélkül, hogy bántólag kívánjon illetni ténylegességen gyökerezett oly állapotokat, miknek később magán szerződési vagy közjogi alapok lőnek kölcsönözve, még is meg kell határozni azon viszonyt, melyben azok az ősi és írott alkotmányos jogok s kétoldalú kötések irányában állnak, — ez mellőzhetlen tiszte. A hazai történetek fontos mozzanatainak okaikkal és eredményeikkel együtt, nyomonzásában és kiderítésében főczél a tévedések oszlatása, a bizonyos tudás. A nemzet életébe vágó kérdések körül kifejtett történeti igazságok a hazafiak öntudalmát élesztik és erősítik, a nemzeti szellemet termékenyebbé teszik. Az erre törekvés az emberi léleknek a való után sovárgó természetében van; nem hiu kedvtelés, nem kételytámasztó szörszálhasogatás műve az. A történetnyo-

mozó ez által inkább a tudományok kíván használni s jövőidőknek és emberrajzoknak kezébe vezérfonalat nyújtani, hogysem a már érvényre jutott, sőt — ha t. i. az lehetséges — elévült fogalmakra s jelenkorbeli meggyőződésekre kívánjon izgatónak hatni. Azonban a történetek szükségszerű egybefüggéséből valamint azon tényből, hogy minden tisztába hozott nagy igazság alakítólag hat az életre, származik a történelem azon varázs ereje, hogy a midőn a multak tanúságait a jövőidő eligazodására nyomozzuk, lehetlen egészen kikerülnünk azt, hogy kivált gyöngéd természetű kérdéseknél az eredmények némi hatást a jelenkorra is ne gyakoroljanak. Az értekezésem tárgyává választott kettős esemény kitisztázása körüli nyomozódás a fennérített tekintetekon kívül még azért is érdemes figyelemre, mivel ha áll is az, hogy Ferdinánd a korona visszaszerzésében több diplomatiát sőt olykor erőszakos mint törvényes eszközt használt: azt a fennforgó korszak történeteinek alapos tanulmányozása után még sem lehet elvitatni, hogy Magyarország népei a kettős királyság versengéseitől, valamint az ezekből származott polgárháboru harmadfél évtizedes nyomoraitól csak ezután szabadulhatott meg, s hogy az egymás erejét felcémlesztő két fél királyság helyett, Magyarország mellék tartományaival egy megszthatlan királysággá, Erdély némely magyarországi részekkel külön fejedelemséggé, mindkettő önezélő és háztartásu államá csak ennek következtetésében lehetett.

A korona és királyi jelvények magyar államjogi fontosságát az Árpádok trónjáért századokig küzdött Habsburg-ház jobban ismerte mint Szolimán és Izabella, s legalább is igen ugy, mint Martinuzzi; volt alkalma megtanulni ezt Otto és Venczel, I. Károly, III. Fridrik és I. Miksa, leginkább

pedig I. Zápolya és uralkodó-ház-alapító feje I. Ferdinánd példájából. S ha tán ezek feledve lettek volna is, emlékeztetbe hozták Magyarország államférfiai: az ősz Várdai, Oláh, Nádasdi és Serédi, valamint az Ország-Rendek is, figyelmeztetvén az uralkodó-házat arra, hogy a török által elfoglalt déli részeket, Erdélyt s a koronát, mint az ország egységének jelképét visszaszerezni igyekezzen; de emlékeztetbe hozták ellentörekvéseik által a török Porta, az erdélyieket titkon mindig gyámolító I. Ferencz és II. Henrik francia királyok, s leggyakrabban — bár mindig több-kevesebb önzéssel és ravaszsággal — maga Martinuzi is. Azt a roppant különbséget, mit a magyar nép a koronás és koronázatlan király között lát, s ehhez képest iránta csaknem bálványozó tisztelettel és engedelmességgel, vagy kiesinylő sőt daczoló megvédéssel viseltetik, az ő értékre megmutatta I. Zápolya és Izabella uralkodása is, kik közül az első oldala mellől 1527—1528 nyg rebentette szét az ország legnagyobbait koronája elvesztése, mint a polyvát elszórja a szél; az utolsó pedig éppen a mint maga köré csoportosította volt jóakaróit és ellenségeit, míg a korona nála volt: oly gyorsan szállott alá királynéi magasságából, a mint azt nem Gyulafejevár, hanem Pozsonvára örzé. Mert a magyar királyság fogalma korona nélkül esonka fogalom, minek csak fél valóság felel meg; a koronázatlan király hatalma csak bitorlott tekintély, minek szilárd alapot semmi nem adhat. Ülhet valaki a magyar királyi széken, de valódi királylyá, a magyar nemzet tisztelt és szeretett urává csak a korona bírása s az ahöz kötött alkotmányos föltételek teljesítése utáni megkoronáztatás által lesz.

Természetes volt, hogy Ferdinánd és magyarországi hívei Szent-István koronájának, különösen pedig Erdélynek visszaszerzésére — ámbár nem mindig ugyan azon uton, de a végeztelben mindig teljesen egyetértve — igyekeztek; valamint másfelől Szolimán politikájának sarkpontja is a volt, hogy mindkettő a királyi özvegy és escesemő királyfi kezében maradjon, inkább „fél-sz“ gyanánt a Habsburg-házra nézve, mintsem azért, hogy a korona akár az egyik, akár a másik fejére tételvén, a neki csak háromfelé szakadtan nem félelmes Magyarországot kormányuk alatt egyesítse. Valóban ama kincseknek 1541-ben a Budáról kiszorított királyné kezében hagyása, s később 1550—51 az alig tíz éves János Zsigmondnak okvetlen megkoronáztatása iránt kiadott nagy-urí Fermán, valamint a lengyel királyhoz szintén ez értelemben tett szultáni nyilatkozat, azon tényekkel vetve egybe, a mik és a mint azok e tárgyban idővel előfordultak, e felfogást csaknem megingathatlan történeti való értékére emelik. Eszköz volt — mint többnyire lenni szokott — a hatalmasok kezében a születel cézél az elburkolt valódinak elérésére.

Vessünk csak egy elemző pillantást a cselekvő egyénekre, s az általuk szőtt események mozgató rugóira. Ferdinándnak a korona magáért a koronáért kellett, mint a mely két ország jogszerű bir-

tokezimének viseltéképét; a Portának és Martinuzinak azért, hogy azzal minél több előnyt vívjának ki önrészőkre, s amazt a két ország egyesítése által birtoka s hatalma növelésében akadályozzák. Hát Erdélynek, Izabellának s valódi híveinek mi volt végezteljük? Vesse össze bárki ez egész tíz évi küzdelem irott adatait, tisztán körvonaloza sehol sem látandja. A királynének férje trónján s jogköreben megtartása? Vagy fiának azokra segítése s eként Magyarországnak vagy Erdélynek alatta önállósítása? Valóban szinte lehetlen megmondani. Mert a Porta parancsai s Petrovics rejtve tartott tervei szintoly kevésse tekinthetők Erdély nyilvános akaratának, mint a miket Martinuzi fegyverrel és vesztegetéssel olykor az itt tartott országgyűlésekre erőszakolt. E férfiak a legpéldásabb hűség és önfeláldozás s olykor a legnagyobb erkölesi bátorság és erély mellett is — ugy hozta a viszonyok kényszerűsége — a náluknál sokkal hatalmasabb küzdőfelek akaratlan eszközeivé, gyakran játéklabdáivá lőnek. A mint Szolimánban a szándék ösztintesége: ugy hiányzott Izabella híveinek nagyobb részénél azon mélyebb politikai számítás és következetes kitartásu akaraterő, melynek egyedül fogott volna sikerülni az, hogy a gyermek János Zsigmond, atyja koronáját másodsor, és most az elsőnél sokkal több közjogi következménnyel fejére tegye. Sőt Izabellában sem volt meg azon magas becs-szomj s női jellemérő, mely egy angol Erzsébetet és habsburgi Mária Therezziát lelkesített. Innen az oly rendkívüli következményü dynastiai és népjogi ügynek mindkét részről oly huzó-halasztólag, gyakran ugy meglankadt erélylyel, ritkán elég önfeláldozást tanusítólag védeése, félig elmenés a Gondviselés vagy az események által kijelölt jó uton, s újból visszazárás, a legbiztosb eszközöknek — néha legsikeresebb használatuk után — ismét félredobása, olykor fölemelkedés a valódi hazafi- és államférfiuság kellemelkedésével, máskor ismét aláesülés a magával jöltehetetlenség állapotáig.... Azonban azt még is el kell ismerünk, hogy e tíz éves politikai és erkölesi harc kimenetele iránti kétségcredményezte, hogy a német katonaság a korona és Erdély kézbekeverithetése végett Erdélybe erőszakosan benyomult, ez elszaggatta a Ferdinánd és Szolimán közötti öt évre kötött frigylevetel, hontalanná tette a királyi özvegyet és árvát; mi aztán a Szultánt, a királyné híveit és az országot egyiránt elhatározóbb lépésekre bírta. A döntő esatát Martinnuzival és Ferdinánddal szemben elvesztvén, elvesztették a koronát is; de a hazafiak rokonszenvét s azzal magát Erdélyt nyerték meg: fáradalmuk egy lustrum után, megtermette gyümölesét. Miképpen? Ez értekezés végén érintve lesz.... A küzdőknek egy újabb korszak — a következő évtized történelme fényes elégtétel-adással tartozik.

Előadásom hitelességére nézve meg kell általában jegyezmem, hogy én kútfék gyanánt vagy csak egykoru, vagy a tárgyalás alatti korszakhoz közel időben élő és író, a leirt dolgokkal közvetlenül ismeretes, és így szava-bévehető történet- és em-

lékirókat használtam; későbbi századok íróitól ha műveik kritika nélküli utánírások, semmit, vagy csak egyes okleveleket, a jelesbektől is csak hiteles adatokat s megállapított tényeket vettem át, kijelölve mindannyiszor, valahányszor új kútfőt, adatot, vagy tényelőadást idézek: honnan vettem, sőt a bizonyító és tény-elhatározó helyeket szóról szóra — a szokott idézési jegyeket is feltéve — igtatom be, a miből az olvasó egyszersmind azok hitelességét is megítélheti. Ez általános elv alól csak Bethlen Farkas és Bucholtz történeti műveit veszem ki, kik közül egyik egész századdal, a másik hárommal élt később, mint a mikorra értekezésem tárgya esik. De hogy ennek daczára az ő szavuk Erdély történeteiben nem csak elfogadható, hanem kivált a Bethlené egyenesen döntő, alább indokoltan lesz előadva.

Tárgyam, a felvett korszak és főbb egyéniségek imez általános körrajzát hadd egészítsék ki, adják meg annak kellő alaki arányát és kiszínezését maguk az események.

Kérdésem első ága, a korona I. Zápolya alatti történetének rövid előadását teszi szükségessé.

A mohácsi vész napján — aug. 29. 1526 — a magyar korona és királyi jelvények Perényi egyik koronaőr gondviselése alatt voltak s törvény szerint Visegrádvárában kellett őriztetniük. Azonban Perényi, tán a hazát fenyegető vést látva, tán fejében királysági ábrándokat forgatva, Bécs és Pozson közeléből elszállítván: hol Siklóson, hol Temesvárt tartotta. A midőn I. Zápolyát a tokaji honfi-gyűlés octob. 17-én magyar királynak kikiáltotta, Perényi is ott volt. Ez kezesség volt arra nézve, hogy választottjuk a koronáról rendelkezhetik. Később nov. 9-én az tinnepélyes királyválasztáson Székes-Fejérvárt ismét megjelent, s 10-kén I. Zápolya, az új király meg lön koronázva. Perényi szolgálata jutalmául koronaörré s erdélyi vajdává lett s egyszersmind Sárospatakvárát s városát, melyet a mohácsi ütközetben elesett Palóczy Antaltól tetteleg foglalt volt el, örökösen adományul nyerte. Ferdinánd, neje s családi szerződések jogczímén Zápolyát nem sokára megtámadván, s előbb Budáról, azután egész Magyarországból kiszorítván, mintán pártfeleitől dec. 16. ő is királynak lön választva, Perényi, azon írásbeli biztosításra: „hogy kegyelmet nyer, a korona és Sárospatak kezén marad s erdélyi vajdának kineveződik,“ — a koronát és koronázási jelvényeket Ferdinándnak is kiszolgáltatta, a ki magát Budavárában 1528. nov. 3. nejét 4. meg is koronáztatta, a koronázási jelvényeket ő is, mint Zápolya, Perényinél hagyván. Az alatt, a mig Ferdinánd Zápolyával hadat viselt, Perényi az ország ezen kincseit kemény szekrénybe rejtve, magával szerémségi birtokába, a Pécs és Eszék között levő Siklos várába vitte; azonban midőn 1529 nyarán Szolimán, János segítségére Magyarországra beindult, tartván attól, hogy a szul-

tán csapatai hozzá is elszágulhatnak, azokkal együtt sárospataki várába indult, s Szekszárdhoz nem messze, Kajdácson a Sár vize mellett éji szállásra megtelepedvén, Szerecsen János, Zápolya által kinevezett pécsi püspök 200 lovassal s 500 gyaloggal őt megrohanta, katonáinak egy részét leölte, magát, nejét, gyerekeit és a koronakincseket rejtő szekrényt tartalmával együtt — Istvánffi szerint — Sopronba, Lindvai Bánffi Jánoshoz küldötte; Budai Ferencz Kaproncza vagy Stupenitza várába küldöttnek állítja. Mikor Szolimán Mohácshoz ért, Bánffi a koronát Perényivel együtt elébe vitte, ez őt megfeddvén, urának és királyának kezébe adta, de a koronát — a mint Istvánffi írja — a magyarok nagy megütközésére, Buda ostroma és visszavevése, sőt Bécs elleni hadjárata alatt is magánál tartotta. Azonban Bécs alól 23 napi sikertelen ostrom után 20,000 ember vesztéssel visszaveretvén, tán éppen ennek indokából alá jöttében Budán Jánost fölkereste, a koronát és királyi jelvényeket neki vissza- és kezébe adta, sőt tőle Perényinek is hümbocsánatot kért és nyert. Ezóta ama szent jelvények Budán Zápolya kezében s hivei őrizete alatt állottak ¹⁾.

Enynyit az elsőről.

¹⁾ Wolffgangi de Bethlen etc. Historia de rebus Transylvanicis etc. II. Kiadás, Szeben 1782 I. könyv 70. l. Jászay, A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után, Pest, 1846. 8-adr. 176. l.

Gróf Mikó Imre, Erdély külviválása Magyarországtól, Pest, 1860. 4-dr. 39. l.

Istvánffi, Nicolai, Pannonici Histor. sat. Editio Novissima in folio Viennae MDCCCLVIII. IX. könyv 86. l. XI. k. 104—105. l.

Ezen kútfők, hitelességére nézve a következőket látom szükségesnek megjegyezni, jelesen Bethlen Farkasra nézve. Ő 1630 született s meghalt 1679-ben dec. 30. tehát egy századnál is később írta ugyan idézett művét, de hogy teljes hitelességet érdemel, bizonyítják a következő okok. Először ő, korában általános ismeretes nagy tudományu férfi volt, I. Apafinak hosszasan volt tanácsosa, s 1675—78-ig Bethlen János helyett pótlo, 1678—79-ig rendes cancellar; tehát mint ilyen, a fejedelmi őszesz levéltár rendelkezése alatt állott. Hogy ő élt az alkalommal, bizonyítja az, hogy oly okleveleket, békekötéseket, szerződésekét közlő művében, melyeket eddigelő egy történetírónknál sem látunk, ilyenek: a váradi békekötés, a spirai szerződés, Ferdinánd, Izabella és Martinuzzi számos eredeti levelei sat. Már akár ő fedezte fel ezeket, akár más egykoruak elvesztett műveiből vette át, a fentartás érdeme az övé; azok az ő írói talentuma és művei hitelessége felől egyiránt tanubizonytságot tesznek. Másodszor, maga írja történeteiben, hogy az előtte élt Szamosközy írott történeteiből azt, a mi czéljára tartozott, felhasználta. „Ex Historia — így szól ő maga — per Stephanum Szamosközium conscripta, quidquid ad praesentem hanc nostram Historiam necessarium videbatur, summa fidelitate depromimus.“ (Bethlen Farkas, Tört. VI. köt. XV. könyv 465. l.) Az is bizonyos, hogy Brutus Mihály kiadatlan történetit is használta, mert maga több helyen felhoz belőle egyes részleteket. Így p. o. a koronának Felvinczen Castaldó által erőszakos elvételét (Bethlen Farkas tört. I. köt. 490. l.) Már pedig mind Brutus, mind Szamosközy egykoru, kitűnő tudós, lelkiismeretes író volt, egészen illetékes arra, hogy szavaikat meghallgassuk. Brutus 1525 született. Florencz történetének igen szabadelvű megírásáért Olaszországból szám-

hez adja még a szepesi herczegség czimét; de a mig Ferdinánd Szepes várát (Olvasóim tudni fogják, hogy ez a Zápolyák ősi birtoka volt, innen neveztetvén szepesi grófoknak; s éppen e volt azon Achilles-sark, melyen utoljára is a Ferdinánd és II. Zápolya János (Zsigmond) közötti trónviszály kérdése megfordult, mert Ferdinánd ezt zálogosította volt el leghatalmasb párthívének, Thurzó Eleknek) a királyné birtokába nem adja, addig ő se léphessen Magyarország birtokába¹⁾. A szerződés kihirdetése mindkét fél által alkalmasnak tetsző időre lön halasztva²⁾. Azonban e szerződést egyik országrész törvényhozása sem hagyta helyben, sőt az aláírás után nem sokára mind a két király tetteleg felbontotta; e felett a kihirdetés is soha nem foganatosítván, természetes, hogy ily hiányos szerződést a királyné és kormánya törvényerővel bírónak nem tekintett, alkotmányos uton keltnék s kötelezőnek nem tarthattott. Ez alapon kezdette meg Ferdinánd Izabella ellenébeni fegyveres keresetét.

Legelső alkudozó volt 1540. october táján gr. Salm Miklós, Várdai, Perényi, Thurzó Elek és Révai Ferenczel s több magyar főurakkal együtt, a kik Pels Lenárd főhadvezérrel tekintélyes hadsereg élén jöttek Buda alá, hogy a királynét a váradi szerződés teljesítésére kérjék fel. Ezek azonban az alkudozást a támadással october 20-án egyszerre kezdvén meg: Izabella által elutasítottak s ostromló seregök visszaveretett. „Nekik nem kell — úgy mondának — oly alkudozó fél, mely egyik kezében olajágot a másikban fegyvert mutogat.“³⁾ A második kísérletet gróf Gorka Endre poznáni várnagy és felső lengyelországi kapitány és Cyar-nahorzky (mások szerint Kvarkovszky)⁴⁾. Endre prépost, lengyel közbenjárók, Roggendorf főhadvezér katonai támogatása alatt, tették. A követek erőlyesen sürgették a békét, Izabella is hajlandó volt rá, minek következtében bizonyos föltételeket kívántak megállapítani, melyek szerint: „Izabella Magyarországot — e kifejezés alatt értetnek az Erdélyhez tartozott tiszai részek — a koronával együtt Ferdinándnak azonnal, ez Izabella fiának atyai örökségét két év alatt adta volna vissza; addig pedig mindkettőnek tisztességes lakás adatott volna Magyarországon; jelesen elsőben ígérték Budát vagy Kassát, de úgy, hogy királyi őrizet alatt legyenek; azután Pozson várát és városát — Bornemisza előadása szerint Nagy-Szombatot és 25,000 forintot; Verantz szerint 15,000 magyar arany forintot⁵⁾.

(1541) Söt 1541 mártius 22-én a pozsoni országgyűlési RR. is küldöttek át e tárgyban Martinuzihoz (ad quemdam Reverendissimum) követeket s bizonyos egyezkedési pontokat¹⁾ Azonban a javasolt föltételek, részint: „mint a királynéra nézve megalázók, s őt kevéssel több és erősebb jogu egyezkedő társának csaknem foglyává tevők, részint pedig azért, mivel azokban Magyarország szabadságaira és alkotmányára nézve semmi biztosítás nem volt, továbbá, mivel — Verantz szerint — az alkudozás utósó stadiumában pénzigéret nem is tétetett²⁾, de végre, mivel az is tudva volt, hogy Ferdinánd a Zápolya-birtokok nagy részét Thurzó Eleknek és Révai Ferencznek zálogosította el, kiknél azok hatalmukért, pénzükhöz tett szolgálataikért anyuyira ben voltak, hogy nem lehetett remény, azoktól azon jószágok visszszavehetése vagy visszavenni akarása iránt“ — Martinuzi, Petrovics s Izabella más tanácsosai által elfogadhatóknak nem találvtván, az alkudozásnak kívánt sikere most sem lett. A királyné újból megkísérlette ugyan a lengyel követekkel és a budai polgársággal egyetértve Bornemisza Gergely által a Roggendorffal való kiegyezkedést. Készült is erről egy iromány, melyben a fővezér ígérte: „hogy a király minden Budán levőknek megkegyelmez, kik Ferdinánd ellen fegyvert nem fognak, Magyarország régi szabadságait megtartja, a magyar várakba és jövedelmekre német tisztartót nem tesz, a királynénak és fiának megadja János király minden birtokát, s a melyeket zálogba tett, kiszabadítja³⁾; de foganatonélkül: Martinuziék az elsöket a várból kiutasították, az utósót felségsértőnek nyilatkoztatták.“⁴⁾ A Bebek Imrével való egyezkedési kísérletet mellözöm, mivel Izabella azon megbízottjának eljárását érvénytelenítette azon nyilvános kijelentése által, hogy az megbízatása körén tulesapongva járt el⁵⁾.

Meghiusulván a békés kiegyezkedési kísérlet, fegyverre került a dolog. Izabella hivei hőiesen védtek a várat és királynéjokat mind addig, mig a török segítség 1541. augustus végén megérkezvén, Ferdinánd seregét egyesített erővel szétverték s a várat felszabadították. De ebben sem az ország-nak, sem a királynénak és hiveinek nem lön öröme. Szolimán ugyan is részint Ferdinánd elleni boszujától gyulasztatván, részint Izabellának tanácsosaivali meghasonlását, sőt magának az országnak az oligarchák nagyravágyása s párttusái miatt elgyengülését látván, eltökélette magában, hogy Budavárát magának tartsa meg. E szándékát ki-mélettél, de határozottan s oly hozzáadással adatta

¹⁾ Bethlen, II. k. 246—247. II.

²⁾ Bethlen, II. k. 260. I.

³⁾ Podhradszky J., Eredeti két magyar krónika, Pest, 1833 8-dr. 31, 43, 75. II. Ennek hitelessége mellett maga az eredetiség elegendőleg szól.

⁴⁾ Hatvani Mihály, Történeti Zsebkönyv. Rajzok a magyar történelemből Pest, 1859. 8-dr. 213 I.

⁵⁾ Podhradszky, sat. 34—35. II.

¹⁾ Martini Georg. Kovachich, Sequiciens. Supplementum ad Vestigia Comitior. apud Hungar. sat. Budae, 1801. III. köt. 165—166. II. Ennek is tárgya s kútfői természetete szól önmagáért.

²⁾ Kovachich, Scriptor Minor II. k. 138—139. II.

³⁾ Podhradszky sat. 46. I.

⁴⁾ Podhradszky, sat. 36, 39—40. 73—74. II. Verantz, Scriptor. Minor. II. köt. 138—139. II.

⁵⁾ Hatvani, Zsebkönyve sat. 230. I. Bucholtz után.

tudára Izabellának, hogy nem volt más mit tennie, mint hogy abban egyszerűen megegyezzek. Így lön, hogy ő 1541. sept. 5-én fiával, a koronával és tanácsosaival együtt Budavárát egy csauz és 150 török lovas kíséretében elhagyta, s néhány napig a pesti mezőkön sátor alatt mulatás után Lippára távozott¹⁾, hogy Erdélyt és a magyarországi részeket a Tiszáig, mint számára kijelölt országrészt birtokába vegye, Petrovicsnak adatván Lippa és Temesvár vidéke hadi főparancsnoksága, — szandzsaksága — Martinuzinak a gyámügyi és helytartósági hatáskör és méltóság²⁾.

Azonban csak Lippáig ment el, s azon kedveszönetlen hírt hallván Erdélyből, hogy odamenetele a Ferdinánd által hitegetett szászok részéről ellenállásra fogna találni: az egész telet ott töltötte — a mint „Severinus Bonerus a Balitza“ nevű hívéhez írt leveléből látszik — leverő körülmények közt. „Kedvesen vette — írja szeptember végén vagy október elején, kelési nap nélküli levelében a királyné — hogy nyomorúságában és betegségében szolgálja által őt meglátogatattán, s tudatja, hogy gyakran betegeskedik; a mi pedig egyéb állapotját illeti: néhai férje nászajándékából semmi egyebet nem bír, mint Szolnok és Lippa várát, melyeknek oly kevés a jövedelme, hogy a körös-körül lakó nemeseknek kell költség dolgában rajta segíteni, ugy anynyira, hogy szinte koldulni kénytelen; minden pénzét és kincseit a töröknek kellett hagynia, csak hogy kezökből fiával együtt szabaduljon; Csicsót és Küküllővárat Péter vajdának kell viszszaadnia — követői itt vannak, várják feleletét; Déva várából egy fillért sem kap, Tokajt, Regéczet és Thállját a római király tartja kezén, Debreczent Török Bálint. A török császár — írja tovább — a mint halom (ez adat szerint még ekkor oklevél nem volt kezében) a fiamnak Erdélyt szánta, annak szandzsakságával akarja inkább megterhelni, mint megfiztetni. Én és fiam a töröktől legnagyobb ajándékul azt kaptuk, hogy élve bocsátott el. October 18-án országgyűlése lesz minden nemeseknek, mind a kik Ferdinándnak, mind a kik nekem engedelmességek; a mit ott határoznak az országról és felölem, tudósítani foglak; nagyon kétkedem, hogy ezek az emberek, kik ekkora nyomorúságba és szükségbe vittek tanácsukkal, most is jó indulattal legyenek hozzám³⁾. Sürgesd tehát — így zárja be levelét —

1) Gr. Kemény, Adparatus Epist. I. köt. 267—268. II. Egy szemtanu eredeti levele. Összevetendő: Kovachich, Scriptor Minor. I. 26. lapjával. Verantz Antal (Kovachich Scriptor Minor II. köt. 138. l.) ezen kivonulást szeptember 18-kára teszi, de lihetően téved; megfoghatatlan ugyan is, hogy miután Szolimán a várát átvette, Izabellának és híveinek a szultáni megerősítést, a hivatalokat és ajándékait ki szogatta, még őket 18-káig ott hagyta volna. Vagy tán Verantz a pesti mezőkről távozást jelölte meg s ptember 18-kával?

Hatvani Mihály is sept. 5-kére teszi ez eseményt Tört. Zsebkönyve 244. l.

2) Ugyan a fentebb szemtanu ugyan ott.

3) Malvezzi Jánosnak Esztergomból ez idő tájtát Révai

ügyemet atyám, Zsigmond lengyel királynál, hogy kiszabadulván a bajból, valahára már kívánt békében maradásom lehessen.“¹⁾ Valóban nem királynéhoz illő helyzet! De az államok időnkénti bal szerencsését — melyben nem egyszer egészen jobb jövőnek csirái rejlenek, smelyen mint megpróbáltatáson át saját nemesbűlésök s nagyobb mértékű polgári jóllét felé viszi a Gondviselés a népeket — a főnek szintugy el kell viselni tudni, mint a tagoknak. A hol a kettőnek egy érdeke s egymásközött s a jó ügy diadala iránt bizalom van, ott előbbutóbb jóvá tehetők a bajok; óriási sebeket azonban egyszerre begyógyítani nem lehet.....

Kétségkívül legsúlyosabb volt Izabellára nézve Szolimán általi megcsalásának keserű emlékezete. Még nem mult volt egy éve, hogy ez Verböczi István cancellár és Eszéki János pécsi püspök mint portai követek által azt izente Koustánczinápolyból octob. 17-ről a János király által végrendeletileg beállított öt személyű kormányzó-testület tagjainak: „hogy János király fiát atyja magyarországi és erdélyi birtokaiban annak egész hatalomkörével meghagyja“²⁾; s a rá következő évben még is az ország nagy részével együtt a fővárost is elvette. Ily körülmények közt esoda-e, ha Izabella, Martinuzi és más hívei tanácsából Ferdinánd e végre kinevezett biztosával Serédi Gáspár felső-magyarországi főhadvezérrel új alkudozásokba bocsátkozván, kijelenté: „hogy ő az általa bírt részeket a váradi szerződés értelmében kész bizonyos föltételek alatt Ferdinánd kezére bocsátani.“ Ferdinánd — írja Bucholtz — ama föltételek egy részét az egész Magyarország bírása előtt teljesíthetlenné mondá; azonban előlegesen is a hűségére térőknek bünbocsánatot s jóságait, hivatalaik, javadalmaik kezökben és birtokukban hagyását ígérte, kijelentvén, hogy ő is minden tisztesség föltételekre rá áll, Izabellának fiával együtt feje-

Ferenchez írott levele szerint a királynéval Lippán voltak: Martinuzi, Petrovics, Bathyháni Orbán, Martonfi Péter (gr. Kemény Adparatus Epistol II. köt. 272. l.) Hogy a királyné e kifakadásának oka inkább helyzetében, az alkotmányos igazgatás természetében — mely az uralkodónak az ország dolgaiban tanácsosai nélküli intézkedésre jogot nem enged — s végre saját eléggé meg nem edződött jellemében keresendő, sőt hogy ily vád, kivált egy Petrovicsot és Bathyhánit nem illehet, az olvasó ez értekezés folytatában átlátandja.

1) Gr. Kemény, Adpar. Epist. I. k. 249—250. l. l.

Reussner Miklós „Török levelek gyűjteménye“ című művéből, Frankfurt. 1549 4-edr 3. l. E levél homlokán a gr. Kemény gyűjteményében 1540 van írva, de hogy e helyett 1541 teendő, bizonyos azért, mert 1540. sept. végén Izabella Budán volt, s a várát már october elején Fels tábornok ostromolta.

2) Christiani Schesaei, Ruinae Pannonicae, Scriptorum Rer. Transcarum I. kötet, 13. lapján Eder jegyzései közt látható a követek levele egész kiterjedésben. Schesaeus 1558-ban, tehát a korona feletti vita bevégeződése után 7 évvel kolozsvári dékán volt, Dávid Ferencnek és Békes Gáspárnak kedvelt embere, tudományos férfi és író, az udvar dolgaikat tudója; érintett művét elsőben MDLXXI. adták ki Wittenbergben, meghalt 1585.

Pray, Epist. Procer. II. köt. 87. l.

delmi lakhelyet ad, s két év alatt a további részleteket elintézi; mi ha nem lenne végrehajtva, Károly császár és Zsigmond lengyel király legyen köztük az ítélőbíró ¹⁾. Ezen előleges írásbeli szöváltás alapján Martinuzi váradai püspöknek és helytartónak, Petrovics lugosi és temesi bánnak, és Statilius János erdélyi püspöknek 1541-ben dec. 18-án ²⁾ Lippán szerződés-kötésre utasítás és felhatalmazás adatván, ugyanazon hó 29-én Gyalu-várában a királyné által már alá volt írva egy oly tartalmu szerződés előzménye, mely a feleket az 1538-ki nagy-váradai békekötés végrehajtására kötelezte ³⁾.

(1542.) Erről Ferdinánd 1542 januar. 15. a prágai királyi várban költ levelében így értesítette az új-zolyomi magyar országgyűlést: „Tudatni kívánja ő felsége — írja Bucholtz — az egybegyűlt megyék nemeseivel, hogy György barát, Petrovics és Statilius részéről követek voltak nála, kik amazok hűségét és engedelmességét ajánlották; a király alkudozott is immár velök s hajlandó őket kegyelmébe venni, ha megtérnek s helyes és tisztességes föltételekkel megelégesznek“ ⁴⁾.

Azonban ez alkudozás csak később, mindkét fél követei által 1542-ben mártiusban folytatott értekezlet után vált formaszertü békeelőzménynyé, az arról készült szerződést Ferdinánd 1542 ápr. 23. Insbruckban, Izabella julius 26. Gyula-Fejérváron aláírván. Ennek értelmében: „Az I. Zápolyával 1538 között váradai békekötés teljesítésül Ferdinánd kötelezte magát, hogy Izabella fiának azonnal átadja Szepesvárat az ahoz tartozó városokkal, várakkal, falukkal, jövedelmekkel, szóval: minden tartozmányával; s míg a végleges egyezés meglesz, Izabellának fizet évenként 12,000 magyar forintot; ez átadja az ő és bivei kezében levő minden magyarországi és erdélyi városokat és a koronát, de úgy, hogy előbb neki Szepesvár visszaadassék; két év alatt pedig fiával atyai öröksége, vele nászajándéka iránt külső bírák közbenjárása nélkül véglegesen megegyezik; mi ha nem sikerülne, az ügyet Károly császár és Zsigmond király igazítsák el s azon mindenik fél nyu-

godjék meg“ ¹⁾. Ez alkalommal — írja Bucholtz — Izabella írásban ismerte el s kötelezte magát arra, „hogy ha ő és fia magtalanul halnak el, Szepesváranak a koronára ismét vissza kell szállni. Martinuzi atya pedig április 23-án két rendbeli királyi oklevelet alkudt ki maga és társai számára, melyeket Ferdinánd octob. 1. írt alá. Ez utóbbiban biztosítás volt adva arra nézve: „hogy ő a János király halála után vitt kincstári kiadásokról azon tekintetből, hogy az illető okmányok Buda bevételkor elégték, számadásra ne szoríthatassék,“ — a második: „hogy se ő, se azok, a kik vele együtt Buda ostromakor 1540—41-ben vagy az előtt 1537. Kassának Szécsi Lenárdtól való bevételésekor magukat tán compromittálták, senki által feleletre ne vonathassanak.“ ²⁾ Voltak még Martinuzinak királyi gyámoltjai érdekében is némely követelései, hogy t. i. „Kassa maradjon továbbra is az azt most bíró királynénál, vagy pedig érte a János király halála óta fenntartásért kártérítés adassék, Ferdinánd ígéretei megtartására nézve a brandenburgi választó-fejedelem álljon jót, Izabella tartási dija növeltessék, lakhelyül egynél több várat kapjon s azok közt Kézsmárkot“ ³⁾. Sőt Serédy írásban is biztosította őket, hogy Göncz és Telki-bánya városokért, melyek első János királyéi voltak, két évig, részint az erdélyi püspöki jövedelmekből, részint az odavaló hűszadokból, 12,000 forintot kapnak; mindazáltal ezek valamint a kölcsönösen megállapított más föltételek is különböző okok miatt nem teljesítetvén: e körülmény arra adott okot, hogy a királyné és Martinuzi is az alapszerződés teljesítésétől egyiránt elidegentüljenek. „Midőn Serédi — írja Bucholtz — időmulva Martinuzit az 1542-ki szerződés teljesítésére felszólította, ez olyformán válaszolt, mintha arról soha semmit sem is tudott volna; a királynénál is megjelenvén a végre, hogy őt a szerződés értelmében Szepesbe kísérje, ez Gyaluból Erzsébet-nap utáni hétfőn — április 27 — költ levelében azt válaszolta: „Ő szívesen elindulna ugyan, de a moldvai vajda most is az országban dül, s ha megtudná, hogy Serédi hadai az országba jöttek, nem csak a havasalföldi vajdát, de a törököt is az országba behívná; neki várni kell, míg amaz kimegy. Egyébiránt — tevé után — minek-előtte elindulhatna, Szepesvárat is emberei által birtokába kell vennie“ ⁴⁾.

Hogy Izabellának ezen szerződés nem volt kívánatos, s teljesítésére nem igen hajlott, bizonyítja azon oklevél is, melynél fogva Ferdinánd Serédi Gáspárnak az Izabellával való alkudozások végett Erdélybe tett több rendbeli utazásai, s különösen

¹⁾ J. B. Bucholtz, Geschichte der Regierung Ferdinánd des Ersten aus gedruckten und ungedruckten Quellen herausgegeben von J. B. Bucholtz, Wien sat. V. köt. 172. l.

Bucholtz ezen történeti műve 1832—1838-ban jelent meg, de a mint előszavában mondja s maga a könyv is mutatja, előtte sok kinyomatlan adat, jelesen a bécsi udvari és álladalmi levéltár adatai fiktárva voltak, s ő azokat valóban használta, számos addig ismeretlen oklevelet s más hiteles adatot most először hozván napfényre. Ezért előadása — ama megjegyzés mellett, hogy ő a kezdeményezőnek mindig mindenben Martinuzit tartja s Ferdinánd politikáját a lehetőségig védi — kiváló figyelemre méltó.

²⁾ Katona, Historia Critic. XXI. köt. austriai ház, I. köt. I. rész 187. l.

³⁾ Bucholtz, V. köt. 172. l.

⁴⁾ Kovachich, Supplem. ad vestig. Comitior, Budae, 1801 III. köt. 182. l.

Bucholtz a fennebbi helyen.

¹⁾ Katona, Histor. Crit. Regni Hung. Claud. MDCCXCIX. austriai ház XXI. köt. I. rész. 185—190. l. Dogiel, Codex Dipl. Polon. I. köt. 148 lapja után. Erinti Bucholtz is, V. köt. 172—173. ll.

²⁾ Bucholtz, V. köt. 173. l.

Lásd ide vonatkozólag Történelmi Tár, I. köt. 260. l.

³⁾ Bucholtz, V. k. 173. l.

⁴⁾ Bucholtz, V. k. 174. l.

egyszer, midőn öt 600 lovassal Szepesbe akarta kísérsni, saját zsebéből tett költségei megtérítéséül 25,000 ftot ígért, s ez és még egyebek kárpótlásául 1548 sept. 12-én költ adománylevelében Debreczen városát 56,000 magyar forintban neki adományozta¹⁾. Más alkalommal Serédi Tokajból november 26. 1542-ben irt levelében Izabellát és az országot adott szavukra emlékeztetvén, feleletül azt adták, „hogy ők magukat Ferdinánd szavához tartják, a ki a királynét és fiát azzal biztatta, hogy egész Erdélyt birtokukban hagyandja, a mi még sem történt meg.“ Erre Bucholtz azt jegyzi meg, „hogy ez 1540—41-ben Buda ostromlásakor volt, s oly föltételhez volt kötve, mely szerént a királyné azért Budát left volna köteles cserébe adni, de a mit ő felsége sem tett“²⁾. Serédinek ezen felvilágosításaira Izabella és Martinuzi új kifogással feleltek, s a szerződés végrehajtását napról napra halasztották; miről ez dec. 28. Ferdinándhoz irt levelében úgy nyilatkozott: „hogy e huzás-halogatás kivált a lengyel király és Bona királyné sugallatából származik, a ki hibáztatja Izabellát, hogy oly kevéssel megelégedett“³⁾; egy másik, dec. 29-kén költ levelében pedig azt írja: „félek, hogy Erdélyben a barát akar egyedüli ur lenni“⁴⁾, mivel Báthorit, kit felséged, mellé társvajdának rendelt, nem fogadta el“⁵⁾, később ismét jan 11. és márt. 7. 1543-ban a magyarországi helytartó és királyi tanács irta Ferdinándnak: „hogy Martinuzi a Báthorival küldött német katonák ellen kifogást tett, a népek ellenszenvét vetvén tette indokául; a várakat sem adja át; közvélemény Erdélyben — azt írják — hogy ő maga mellett senkit sem tűr, a ki nem egyedül tőle, de egyszersmind a királytól is függ,“⁶⁾ s a mi mindezt legiukább bizonyítja, az, hogy ő az ország kormányzását a maga, nem Ferdinánd nevében folytatja“⁷⁾. És így a korena és Erdély iránti egyezkedés másodszor is meghiusult.

(1543.) Ferdinánd ezt érzékenyen vette, mert tudta, hogy abban főtenyező Martinuzi. Hogy tehát érzületét jobban megtudhassa, őt biztatásaira emlékeztetve, 1543-ik év utolsó felében a török elleni hadjáratban segítségül hívta. Martinuzi átlátta e lépés czélját, s a legjobb reményekkel biztatván, Szent-Mihály-nap előtti esütörtökön — sept. 27 — Váradról azt válaszolta: „hogy gyűjti sergeit, előre küldi élelmi szekereit, néhány száz fegyverest el is indított a Tisza felé, s kéri Ferdinándot, előre készítessen hidat, nehogy ennek nem léte sergeit feltartóztassa“; később pedig Sz. Mihály-nap után

10 nappal — october 10 — már azt írta: „a török császár baza ment ugyan, de Rusztán basa alatt nagy szamu serget hagyott a Rákos terén, mely arra van rendeltetve, hogy a Partiumra, vagy a felső Tiszavidékre, vagy Erdélyre menjen; ő tehát ez esetre készül, s az országban maradván, az ellenséget igyekszik viszsztatani, hogy Isten segítségével végre megmentődjék, s ő és az erdélyiek ő felségének kitelhetőleg szolgálhassanak“¹⁾. Később ismét szemrebányásokat kapott Ferdinándtól s már most az erdélyiekkel mentette magát. „E nép — ugymond — hűtlen és újításra sovárgó, mely régóta azon jártatja eszt, hogy Magyarország uralmának lerázásával magát oly tartományná szervezze, minő a két Oláhország“²⁾. Martinuzi két alakuságára jellemző vonást szolgáltat e levéllel szemben azon tény, hogy akkor már Erdélyben a márt. 29-én 1542 tartott tordai országgyűlésen az ő közreműködésével alaptörvénykint ki volt mondva³⁾; sőt magát Ferdinándot is okul veté a kötött szerződés teljesedése-be nem mehetéséért. „Szomorító — így szól a király tanácsosaihoz irt levelében — hogy a kinek ő egész Magyarországot átadta, a kinek, az ő elholt ura, I. János király fiának jogai-ból, sokak, s kivált a lengyel király és királyné méltó bosszankodására oly sokat lealkudt, ő felsége ily nagy nyeresényekért három várat a királyné-ly nak átengedni vonakodott.“ „Igy van a dolog a királynéval is — írják ugyanazon tanácsosok — az is panaszol és sir, szóval ígéri a szerződés megtartását, tetteleg mindannyiszor megtagadja“⁴⁾.

Most a király Izabellának irt, s sajnálkozván határozata megváltoztatásán, kérte őt: „mondaná meg egyenesen, mit szándékszik tenni, mit várhat tőle?“ Egyuttal 1543. dec. 13. Bornemisza Pált, a veszprémi püspököt küldötte Erdélybe az 1542-ben kötött szerződés végrehajtására.

(1544.) Ez legelőbb a királynéval beszélt; azután jan. 4. 1544. Báthori Endréhez ment, ki szolgálatát ajánlotta; azután Váradra Martinuzihoz, kivel 8-n találkozott, s több megyék nemessége előtt előadván Ferdinánd ajánlatait, azok, valamint Martinuzi is rajta megnyugodtak s segélyöket a kivitelre megígérték. Erre Bornemisza Martinuzit Ferdinánd nevében jan. 9. Magyarország kinstárnóknak nevezte ki, mit az január 12 tartott értekezletök alkalmával megköszömvén, tanácsolta: „hogy se Báthori, se más Erdély kormányzásába ne avatkozzék, míg a királyné az országból ki nem megy, ez pedig ne menjen ki, míg a királyi hadak elegendő számban benn ninesenek; mert Péter vajda majd megírja a Portának, s az bizonyosan elfoglalja az országot anynyival inkább, mivel a közlelbi tordai országgyűlésen már franciaia közbenjárás utján sürgették az erdélyiek a szultán segítségé-

1) Gr. Kemény József, Appendix Diplomatarii X. kötet, 1548-ik évhez.
 2) Bucholtz, V. k. 175. l.
 Gr. Mikó Imre, Erdély különválása Magyarországtól, Pest, 1860 4-dr. 73. l.
 3) Bucholtz, V. k. 175—176. l.
 4) Bucholtz, V. k. 176. l.
 5) Bucholtz, V. k. 176. l. vesd össze 205. l.
 6) Bucholtz, V. k. 205. l.
 7) Bucholtz, V. k. 176. l.

1) Bucholtz, V. k. 204. l.
 2) Bucholtz, V. k. 204. l.
 3) Gróf Mikó, Erdély különválása Magyarországtól 78. l.
 4) Bucholtz, V. k. 205. l.

gét. Félő, hogy ha Erdély nem Izabella nevében kormányoztatik, éppen abba esünk bele, a mit el kellene kerülnünk. Hogy pedig a szerződés teljesedjék, szükséges a királyné részére Szepesen kívül még más tartózkodási helyről is gondoskodni, valamint arról is, hogy évi jövedelme 3—4000 ftal növekedjék. Ha aztán a királyné és ifju herceg el lesznek helyezve, ő szive szerint fog Ferdinánd szolgálatára lenni. Az erdélyiek — mondja tovább — engedetlenek: egyik egyet, másik mást ohajt; János király meg akarta őket szelidíteni, de művét a halál félbeszakasztotta.“¹⁾ Ezután Bornemisza ismét a királynéhoz tért vissza, jan. 21. érkezett Gyaluba, 22-én kihallgatáson volt a fejedelmi kastélyban, egy lengyel követ, Petrovics és többek jelenlétében előadta küldetése czélját, a királyné hivatalos nyilatkozatában, Kendi Ferencz és Mikola László előtt kijelentette: „hogy a dolog oly fontos, hogy csak összes tanácsosainak jelenlétében adhat választ.“ Egyébiránt — írja Bucholtz, a Bornemisza hivatalos jelentéseiből vett adatok alapján — östve a királyné a lengyel követ és saját titkára előtt kijelentette: „hogy ő szándékát soha még nem változtatta, tanácsosai nem engedték, hogy Serédivel kimenjen, s neki azok akarátja szerint kell cselekedni; most is hajlandó Szepesbe kimeni, csak hogy azon kívül még egy más helyet is kapjon, hol pestis, vagy más csapások eseteiben lakhassék; az erdélyi püspökséget Serédin kívül — kit a nép nem szeret — annak adja, a kinek akarják; Temesvárt Petrovics visszaengedi, ha neki Szepes közelében adnak illendő birtokot; továbbá kívánta, hogy titkáranak adják meg az aradi prépostságot, s az erdélyieket biztosítsák, hogy megfogják védelmezni“²⁾. A királyné után Bornemisza Petrovicsal és Kendi Ferenczcel egyezett meg, amannak Temesvárért Zsidóvárat és Csáklyát, Bece- és Beckerekért más jószágokat, Kendinek pedig rangjához illő hivatalt igérvén. Egy későbbi, szintugy Váradon tartott értekezlet alkalmával ajánlotta Martinuzi Bornemiszának még azt is: „hogy Ferdinánd valamelyik fiát küldje le Erdélybe s adjon utasítást és költséget egy 20,000 főnyi magyar seregnek a Tisza vidékén felállítására; továbbá kérte, hogy Ferdinánd az országba küldjön pénzt s a budai és más basáknak ajándékot, mert az ország 3 for. adójából a török adót kell kifizetniök; ezen kívül a királynénak is adjanak tartásdíjt, hogy ne kelljen éhségig menő szükségét szenvednie; kémek tartására is bizonyos összeg lenne utalványozandó; azt is beszélte — írja Bornemisza — hogy a Perényi, Pekri és Dobo-ékkal való bánás az ország nagy részét Ferdinándtól ugy elidegenítette, hogy kész lenne tőle elpartolni, csak lenne kihez³⁾; végre ajánlotta, hogy az országgyűlés által elrendelt pozsoni törvényszékek tartását másokra kellene halasztani, mert mostanában a ros

hazafiakat sem lehet nélkülözni. Egyébiránt — így végződik jelentése — nézetem az, hogy Martinuzi a király után első akar lenni.“¹⁾ Bornemisza febr. 8 érkezett vissza Bécsbe. Megemlítendőnek látom még Serédi azon véleményét is, mely szerint ő ajánlotta: „hogy Szepesvár helyett — a miről a király nem rendelkezhetik — adják a királynénak a bazini grófok birtokát, Petrovicsnak Rinyó várát²⁾, Erdélybe a szerződés végrehajtására azonnal küldődjék 3,000 gyalog és 400 nehéz lovas“³⁾. Mig Bornemisza és Serédi Izabellával és Martinuzival szemben ily udvariasan beszélgettek, addig a szebenieknek megparancsolták: „hogy ezek rendelkezeteire Ferdinánd helybenhagyása nélkül többé adót ne fizessenek, kapuikat — mint a királyné hívei kívánják — éjen nyitva ne tartsák sat.“⁴⁾ E lépésre pedig Ferdinándot a Martinuzi iránti boszúindulat és az I. Ferencz francia király s Károly császár között kötött cresp-y-i békeség egyformán bátorította.

(1545.) Martinuzi sokkal finomabb politikai érzékű diplomata volt, hogysem ezt s ez által a közte és Ferdinánd közötti helyzetnek naponként megváltozáshoz közelítését át ne látta volna; mihez képest ő is hasonló eszközöket alkalmazott. Mig Ferdinánd és Izabella között az alkudozások Erdély, a Részek és korona felett folytak, addig ő az országot tényleg háborítatlanul kormányozta s evvel járó nagy jövedelmeit békességesen élvezte. Az alkudozást Izabella részéről mint gyám legnagyobb részben ő vivén: szóval mindig megigérte, a mit amazok kívántak, tetteleg azonban ugy fonta saját politikája fonalát, a mint azt a körülmények engedték s saját politikai számításai kívánták. Egyik fél nem volt őszintébb, mint óvatos és bizalmatlankodó a másik. Nevezetes adatot nyujt ehhez egyfelől Martinuzinak, követe Horváth Gáspár által Ferdinándhoz, Prágába ápr. 29-ről 1544-en valamint Serédinek 1545-ben ugyan Ferdinándhoz a worms-i országgyűlésre írott levele. Az első így ír a királyhoz: „Kérem felségedet a Jézus Krisztus nevére, fordítsa felséged szemeit végre mi ránk szorongott állapotban levőkre, és adjon nekünk kétségbeesésünk közt tanácsot és segélyt, hogy legalább ezen ország megmaradott része — miből a kereszténységre nagy jótétemény háromolhatik — felséged segélyével, felséged hatalma alá menjen“⁵⁾. Az utósó így tudósítja Ferdinándot Martinuzi felől: „A barát — írja többek között — hatalmát immár az Erdélylyel határos felső megyékre is kiterjesztette, magát Magyarország és Erdély közbirójának (Iudex Generalis Regni Hungariae et Transsilva-

¹⁾ Bucholtz, V. k. 206. I.

²⁾ Bucholtz, V. k. 206—207. II.

³⁾ Bucholtz, V. k. 208. I.

¹⁾ Bucholtz, V. k. 208. I.

²⁾ Richnó, Richnava ma tót falu Szepesmegyében.

³⁾ Bucholtz, V. k. 208. I.

⁴⁾ Bucholtz, V. k. 209.

⁵⁾ Bucholtz, V. k. 210. I.

Stella is előadja ezt Schwandtnernél, Scriptor. Rer. Hungar. Vindobonae MDCCXLVI. ikrét, I. köt. 621. lap, Spirából testvéreikhez május 10-én írt levelében.

gyűlésen 1547-ben — írja Pray — Erdélynek Ferdinánd alá bocsátása iránti alkudozását nyíltan elkezdte; követeknek adott utasításában ily hely fordul elő: Gyakran könyörgött ő alázatossága, hogy a király ő felsége Erdély megtartásáról gondoskodjék; teljes igyekezettel dolgozott azon, hogy azt ő felségének egészen adja át. Kéri tehát, hogy egyéb dolgai közt a királyné ő felsége és fia állapotjáról gondoskodjék, hogy mindkét felségnek illendő állapotja lévén, az egész országot uralma alá bocsássák, a mi a királyné kéréséből nyilvánban meglátszik¹⁾. Előttém a királyné ezen levele ismeretlen, de tartalmát gyanítatja a követeknek adott s Bucholtz által közzé tett utasítás, melyben a következő helyek fordulnak elő: „A követek figyelmeztessék király ő felségét, hogy a kedvező pillanatot ne szalaszssa el, Magyarországot a töröktől mentse meg; ezzel becsületös béke lehetlen. Ezzel magának halhatatlan hirt-nevet, a szomszéd országoknak erős védbástyát állítand. Magyarország ha egy urnak engedelmeskedik, oly ritka arany- és ezüstforrás, hogy Mátyás királynak, ki oly sok és költséges hadat viselt, anynyi egyházat és dómot épített s felékesített gazdagon, nagy részt Erdély nyújtotta a legbővebb segélyforrásokat. Ez országot magas és járhatlan havasok környezik, útszorosainál és völgyeiben kevés erővel védelmezhető; de ha egyszer el van foglalva, bajos ismét visszavenni. Mi mindnyájon égünk a szabadságért, és semmi pártraszakadás ki nem oltathja azt lelkünkben. De ha ily általános egyértelműség nem lehet Isten akaratán kívül: hogy kétkedhetnénk azon égi atyában, a ki maga mutatja nekünk ezen felségedhez intézett kérésünkben az údv útát? De mivel hűség és becsületesség egyiránt tiltják, hogy királyunk özvegyétől és árvájától elszakadjunk, esedezünk a királyné és RR-ek nevében: tegyen felséged a létező szerződés értelmében oly intézkedést, hogy ő felsége áldhassa, mi pedig az iránta való hűségtől feloldatván, felséged iránti önkéntes hűségünket Magyarország megszabadításában nagy és jeles szolgálatokkal mutathassuk meg“²⁾. Ferdinánd 1548 febr. 13. Augsburgból mind a magyarországi RR. mind Martinuzi és Izabella leveleire egyformán válaszolt; lényege a volt: hogy „a pacta conventa“kat meg kell tartani, s hogy ő ez ügyet a törökkel kötött békét kockáztató módon intéztetni nem akarja³⁾; azonban Martinuzit vagy követeit az ágostai országgyűlésre meghívta, hol e dologra nézve Károly császár köz-

benjárásával könnyebbnek véli a megállapodást. Martinuzi Kolozsvárt jun. 5-én költ levelében követküldés iránt ígéretet tett, de az alatt a politikai helyzet változván, nem teljesítette. És így az alkudozás ismét függőben maradt¹⁾.

(1548.) Az utósó két év alatt nem egy dolog történt, a mi egyfelől Martinuzit — eddigi, mindkét felé egyensúlyt tartó politikájának elhagyásával — határozottabb cselekvésre, másfelől Ferdinándot célja elérése végett több határozottsággal föllépésre bírta. „A királyok atyja“ a 81 éves Zsigmond lengyel király, Izabella atyja ápril. 1. 1547-ben meghalt, rendelt gyászt viselvé érte egész Erdély²⁾. Meghalt — a midőn 15-ik gyereket szülte — jan. 27-én Anna is, Ferdinánd hitvese, II. Lajos testvére, a magyar királyi vérből való utolsó hercegaszszony³⁾. E két körülmény Ferdinánd kezét sokban sokkal szabadabbá tette. Meghalt végre 1549-ben Várdai Pál, esztergomi érsek is⁴⁾, kinek állomására Martinuzinak igénye volt; Verantz Antal gyula-fejérvári prépost és a királyné titkoka s Martinuzi titkos nagyravágásának egyik ellenszülője, bele unván a hosszu sikertelen harcba, Erdélyből Mária-Magdolna-napján 1549. — jul. 28 — Ferdinánd oltalma alatt Bécsbe távozott⁵⁾; Battlyáni Orbánt az ellene viselt irigység és gyűlölködés kifárasztotta, Kendi Ferencz megfélemlét, Bábai (Kiss) Péter megöriült⁶⁾; Magyarország az 1542 és 44-iki szerződések nem teljesítése következtében a mig Erdélynek visszacsatolását az 1542-ki 25. és 1546-ki pozsoni I. törvényezikkekben erélyesen sürgette: addig a Martinuzi által elfoglalt megyék fegyverrel visszaszerezését törvényben rendelte el. Jelesen 1546-ban az 55. törvényezikkekben Sáros, Ugoesa, Zemplén és Ungvár-megyék visszafoglalását s a kassaiak kicsapongásainak megszüntetését; azután 1548-ban a Martinuzi által elfoglalt Heves, Aba-Ujvár, Sáros, Zemplén és Ung megyének újból való visszafoglalását, az 58. t. cikkben az ugyancsak Martinuzi által Varnó, Szepsi, Jaszow és Thorna helységekben állított 30-dok eltörlését, — 59-en pedig az ő Felsége hívei, — Izabella és Martinuzi hatalmában levő — birtokainak visszaszerezését végezte; sőt azon 1542-ben hozott 1 és 37. 1543-ki (uj-zolyomi) 4. 1546-ki 4. és 24. törvényezikkek-nél fogva, melyek részint a János király által ado-

ez: Legatio Reginae, Varadiensis, et Nobilium trans Tisiscum et in Transilvania sat. Brüsseli levéltár. Hatvani, Tört. Zsebkönyv 322—325. l. Ezen követségi előterjesztésre való felelet ugyan Hatvaninál ily cím alatt olvasható: Responsum per S. Mattem R. datum Smmae Reginae Izabellae, Fratri Georgio et Nobilibus, qui trans Tisiscum et in Transilv. Poconii, 29-a nov. 1548. Brüsseli levéltár. Hatvani Tört. Zsebk. 325. l.

¹⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 160—161. ll.

²⁾ Bucholtz, VII. köt. 242. l.

³⁾ Bucholtz, VII. k. 242—243. ll.

¹⁾ Bucholtz, VII. k. 242. l.

²⁾ Mathias Miles, Siebentürgischer Würngengel, Hermannstadt sat. 1670. 4-dr. 41. l.

³⁾ Michaelis Sigleri, (Seivertnél, Siegler) Chronologiae Ker. Hungar. Transicar. et vicinar. Provinciar. 70. l. Bélnél: Adparatus ad Historiam Hungariae sat. Posenii MDCCXXV. Sigler Báthori István kedvelt embere, kinek ajánlotta kronikai jegyzéseit, melyeket — ajánló levele szerint — 1572. irt.

⁴⁾ Pray, Annales Regni Hung. V. 426. l. Horányi, Memoria Hungaror. II. köt. 248. l.

⁵⁾ Kovachich, Scriptor Minor II. k. 391. l.

⁶⁾ Katona, XXI. 2-ik rész 1038—1039. ll. Verantz leveléből, mely 1550-ben kél ugyan, de korábbi évek eseményeit tárgyalja.

mányozott birtokoknak korábbi tulajdonosaik részére visszabocsátását, részint a Ferdinánd engedelmével épített (ugynevezett rabló) várak lerontását a király kötelességévé tették: az Izabella uralma alatt álló számos várak visszafoglalását az ország főkapitányai által tettleg megkezdette; a mint ez Sir Philipp Holy Augsburgból 1548-ban jun. 13. Sommerset herceghez írt leveléből kitészik, melyben a nevezett angol követ írja: „hogy a római király — Ferdinánd — készülteket tesz némely erdélyi várak ellen, melyek most János király fia birtokában vannak, ki nagyon fiatal s alkalmasint a törökhöz fog folyamadni¹⁾; végre pedig az előkelőbb honfiak, különösen Petrovics, Patócsi Ferencz és Csáki Mihály Martinuzinak az ország kincseivel való önző sáfárlkodását, minden hatalomnak a maga kezébe központosítását²⁾, a királyné és királyfi nélkülözéseit és megaláztatását látván, a gyám kincstárnokot az 1544-ben aug. 1-én hozott törvényezikkek alapján³⁾ számadásra szorítani határozták, egyszersmind a kincstárnokságnak több próbált hűségű férfira bizását sürgetvén és végeztén⁴⁾. Erre Martinuzi úgy nyilatkozott, hogy ő csak a felserdülő királyfinak köteles és kész számolni, s nem tűri el, hogy attól, a kit soha meg nem bántott, elmozdítván, rendre utasítsák; a királynénak és királynak eddigelő semmiben hiánya nem volt; az igazi fejedelem ők voltak mindig, most is ők — az övé csak a munka, gond és baj⁵⁾. Erre a királyné panaszkodott a szultánnal, az

parancsolt Martinuzinak, hogy királyi aszszonya iránt legyen engedelmességgel, különben fegyverrel fogja kényszeríteni. Martinuzi hajlandóságot színtelt s ígérte, hogy mihelyt irományait rendbe hozza, számot fog adni.

Egyfelől a fennebbi körülmények, melyen megbántódott gőgje¹⁾ s a töröktől való tartása²⁾, másfelől az iránti meggyőződés, hogy ő Szolimánnal nyíltan téren és fegyvererővel nem mérkőzhetik, Ferdinándnak pedig fennebb idézett kötése miatt nyíltan fellépni nem lehet, s hogy a magyarországi RR. imént érintett végzéseit őt éppen azzal hozhatják kellemetlen összeütközésbe, a kiből a már ismert előzmények után egyedül lehet Erdély, a királyné és fia, sőt az ő maga megmentésének is némi reménye, mindezek Martinuzit és Ferdinándot a titkos szövetkezés útjára viték³⁾. Martinuzi látta, hogy hatalmát oly korlátlanul mint eddig nem bírhatja, s hogy abban valaki vele osztozzék, büszkesége nem engedte; továbbá ő a maga és Izabella nevében a nagyváradi szerződés óta, nem anynyiban a végzél őszinte akarása indokából, mint fenyegető veszélyek elhárítása végett már háromszor ereszkedett alkuba sőt lépett szerződésre Ferdinánddal; szavukat egyszerűen is máskor is minden óvatosság, minden bűvös ajtó daczára anynyira lekötötték, hogy az egészen visszalépés részokről erkölcsi lebetetlenség volt; más felől az éles-elmű férfi a török hatalmát s megsértői irányában boszszuló természetét éppen oly jól ismerte, mint honfiainak függetlenségi hajlamát, mivel arányban még csak a Ferdinánd ellemni idegenségük állott. Ezekhez még azon ígéret emlékezte is járulván, melyekkel Martinuzit Ferdinánd az e tárgyban való legelső alkudozás alkalmától fogva folyvást kecségtette, hogy neki megkegyelmez, tisztében megfogja s gyámoltjairól is királyilag gondoskodik, megérlelték benne azon gondolatot, hogy Erdélynek legalább szerződésileg Ferdinánd alá adásával Magyarország régi egységét helyreállítani, s ez által az országot a kereszténységnek visszahódítani még egyszer tegyen kísérletet.

E célját legelsőben (1547) Fráter Ágoston Rómába küldött szerzetes által, tehát a pápa útján akarta Ferdinánddal tudatni; de a követ elfogatása miatt meghiusult, — az után 1548 elején Wese János lundeni érsek, később ismét a pápa útján, de célhoz egyik út sem vitte. Utoljára egyenesen Ferdinándhoz folyamodott. Ez a dolgot titkos tanácsa elé terjesztette, mely — egy-kettőnek a törökkel való béke tekintetéből — ellentmondásán kívül, helyeselte, s kivételét szükségesnek, az alkalmat el nem halasztandónak nyilatkoztatta. A király e pereztől fogva óvatossággal ugyan, de érellyesen látott a dolog kivételéhez. Mint fennebb érin-

¹⁾ Harley, MSS. 523. Fol. 22, a britt Muzeumban, — Lásd: Magyar Tudós-Társaság Évkönyvei 1837. III. köt. I. szakasz. 67. l.

²⁾ Erős színekkel festi ezt Verantz, egy, 1550. sept. 13-án Csákihoz írt levelében, melyben kéri: hagyja félben a Martinuzival való harszot, nehogy áldozatul essék ő, s vele a haza. „Avagy nem a volt-é — így szól — mindig tanácsom, nem azon igyekeztem, nem azt beszéltem-e, hogy a királyné kezéből a hatalom ki ne csikartassék? hogy az ország minden joga, minden közhatalom ne központosítsák egynek kezébe? A püspök legyen csak püspök; az ország hivatali méltóságai oszoljanak fel a legfőbb rangú hazafiak között; legyen azokból a kormányzó tanács, mely az interregnum ideje elteléséig igazgasson. Veszedelmes lesz, ha a barát nagyravágásának tovább is új meg új táplálékot adunk. De mind ez hiában való volt. Nem hittek szavainak addig, míg a közveszedelem igazvoltukat be nem bizonyította.“ Katona, Histor. Critic. XXI. köt. 2-ik rész 1070—1071. ll.

³⁾ Ezen törvény-czikknek rövid kronatban így hangzanak: 1. és 10. „Martinuzi, kincstárnoknak, s mint ilyen, minden rendek főtelőbirájának (in omnium Ordinum Supremum Judicem) nevezetük ki, úgy, hogy kormányzásáról és az ország jövedelmeiről az országgyűlésnek minden évben számot adni tartozik, s ha a királyné és RR. végzéseinek ellenszegül, hivatalát veszítse el. 13. Azt, hogy ő ezekre kész, s ha a királyné és RR. hivatalából elmozdítani akarják, annak engedelmes lesz, esküvel ígérje meg.“ Gr. Kemény Codex. Artic. Transicor I. köt. 65—68. ll. E törvény annak is megmagyarázza okát: miért sürgette Martinuzi 1544 Ferdinándot a Jézus Krisztus nevében Erdélynek birtokába vételére?

⁴⁾ Istvánffy, XVI. könyv. 181. l.

⁵⁾ Bethlen, I. köt. III. könyv. 425. l.

Vesd egybe Istvánffy XVI. könyve 181. lapjával.

¹⁾ Bethlen, I. köt. III. könyv. 423. l.

²⁾ Bethlen, I. k. IV. könyv. 468. l.

³⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 176. 244. ll.

Bucholtz, VII. köt. 243. l.

Forgács, Commentar. 5. l.

tém, számos törvény volt hozva a magyarországi országgyűléseken, melyek a rabló-várak elfoglalását s birtokosaiknak üldözöbe vételét rendelték. Ilyen volt Murány-vára Balassa Menyhárt kezében. Ferdinánd annak elfoglalására küldötte gr. Salm Miklóst. Balassa Martinuzihoz Erdélybe menekült. Ferdinánd ezt ürügyül vevén, Peregi Albert éles eszű férfit s meghitt emberét, ki 1544-ben pécsi prépost s most kamarai igazgató volt, 1548 utó-felében beküldötte, hogy Martinuzitól Balassát, bizonyos, köztök feunálló fegyvernyuzvási kötés értelmében kérje ki, a hiveitől közelebből elfoglalt birtokok visszaadását követelje, s ugyan akkor a barátot részére megnyerni, némi fényesb jövő ígéréstével igyekezzék¹⁾. Miket ígért Peregi? krónikáink nem jegyezték föl. Az egykorúak közül ez egész egyezkedési kísérletről csak Istvánfi ir anynyit, hogy Martinuzi nem volt idegen attól, hogy Erdély és Kassa a koronával együtt Ferdinándnak visszaadassék, ha az özvegynek és árvának más fejedelemség, és atyai örökségek megadatik,²⁾ Balassa kiszolgáltatása azonban különféle okokból meghiusult.

Tehát körülbelül azt kívánta gyámoltjai részére, a mit Horvát Gáspár által 1544-ben, később a pozsoni országgyűlésen 1547. és 1548-án; arról ellenben, a mit neki ígértek, Istvánfi nem szól, de ezt gyaníthatjuk az 1542-ki szerződésből, mi alább majd tárgyalva lesz.

Azenban ez csak kezdete volt a dolognak, öntájékozása ugyszólván a feleknek az iránt, melyeknek mi a szándéka? Formaszerű egység Ferdinánd ezen biztosának hirtelen halála miatt nem lön kövte. Később özsz felé ismét fölelevenítődött az ügy. Bethlen szerint Martinuzi a Tisza vidékén táborozó gr. Salmhoz irt levelet, melyben tudtára adta, hogy Erdélyt illetőleg vele némi közlendője lenne, a mi őt és Ferdinándot egyiránt érdekelné; czélszerű lenne tehát, ha neki vele beszélhetésre szabadság adatnék. Salm a levelet Ferdinándhoz küldötte³⁾ kitől nov. 20-án azon választ kapta, hogy: „ő e dolgot soha könnyen nem vette, most sem veszi, hajlandó az egyezésre, csak hogy a királyné arra, a mi lehetséges és illő, álljon rá“⁴⁾, s részéről egyttal ki is nevezte egyezkedő biztosnak gróf Salm Miklós pozsoni főispánt, Báthori Endre tárnok-mestert Magyarország egyik főkapitányát, s Nádasdi Tamás országbíró, rájok bizván az egyezkedési hely kijelölését, azon meghagyással, hogy óvatosan vigyék, nehogy Szolimán alkalmat vegyen belőle a béke megszegéseért panaszt emelni⁵⁾.

(1549.) Salm 1549. febr. 2. küldvén el biz-

tos társainak a király hozzájuk intézett leveleit, őket magához hívta meg, hogy Martinuzit értesíttesse a leendő alkudozás helyéről és napjáról — mi a már nagyon is közel levő Mátyás apostol napja — mártius 3-ka, egyszersmind kijelentette, hogy csak magára ez ügyet nem igazítandja¹⁾. Martinuzi és emberei Váradon pontosan megjelentek; nem úgy a Ferdinánd biztosai. Báthori megbetegedett, s Salm Nádasdit kérte fel, hogy vele az egyezkedés végett Martinuzihoz menjen. De Nádasdi a királytól várt egyenes parancsot, és így mind két fél biztosai alkalmas időben nem gyűlvén öszsze, az értekezlet elmaradt. Gyanítható ez onnan, hogy egyfelől Kendi Ferencz, Martinuzi titkára, azon évi virágvasárnapja utáni másod napon — ápril 16 — azt írta Nádasdynak: „hogy miután a kincstárnok több előkelőkkel a magyar király biztosait Váradon szinte két hónapig hiában várta, dolgai miatt Erdélybe kelletvén mennie, ha vele találkozni kívánnak, helytől Déézt vagy Szamos-ujvárt jelöli ki“²⁾; másfelől maga Martinuzi is tudósította őt ápril 18-án Kolozs-Monostoron költ levelében: „hogy gr. Salm febr. 15 irt levele szerint a Balassával való sürgető bajok miatt Erdélybe nem jöhetvén: maga helyett őt — t. i. Nádasdyt, az azalatt meggyógyult Báthorit és Bornemiszát jelölte ki; mivel pedig ő Erdélyből a már kihirdetett országgyűlés miatt ki nem mehet, kérte, hogy menjenek Báthorba, s aztán Déézszen vagy Szamos-ujváron találkozzanak“³⁾. A király biztosai nem látták jónak, „hogy Erdélybe menjenek, hol a kincstárnok lengyelekkel és törökökkel levén körül véve, de országgyűlés is fogván tartatni, az ügyre nézve káros következtől kellett tartaniok; jelentették tehát, hogy jobbnak látják, hogy — a mint a király előbb is akarta — Nyir-Báthorban vagy Károlyban legyen találkozásuk“⁴⁾. Istvánfi szerint a király Kassát ohajtotta volna, mint a mely hely a Tiszán tul van, de oda meg éppen ez okból Martinuzi nem ment; és így közakarattal Nyir-Báthor lön kijelölve⁵⁾.

Ugy is lett. Az egyezkedésre kinevezett biztosok úti költségét a király a pozsoni kamarából 1549. május 19. utalványozta, s jul. 27. költ levelében, melyben a találkozás napjául aug. 1. említetik, azon kamara tanácsosainak azt is kötelességgé tette, hogy Martinuzihoz, gr. Salmhoz és a többi biztosokhoz szóló leveleit gyorsan küldjék el, kinevezvén az eddigiek mellé még Sbardellati Ágoston váci püspököt, Sibrik Györgyöt és Istvánfi Pál királyi tanácsost, ki egyszersmind a helykijelölés fölötti alkudozás ügyét is vitte⁶⁾. E találkozás azonban csak sept. 8. és pedig — a mint mindenik fél kívánta — Nyir-Báthorban lön meg⁷⁾.

¹⁾ Bethlen, I. köt. III. könyv 430.—433. ll.

²⁾ Nicolai Istvánfi Pannonii Histor. Ed'tio Novissima in Folio, Viennae MDCCLVIII. XVI. könyv 179. l.

³⁾ Bethlen, I. köt. IV. könyv 433. l.

⁴⁾ Bucholtz, VII. köt. 243. l.

⁵⁾ Bucholtz, VII. köt. 243. l.

Öszszetevve Pray, Epistol. Procer. II. köt. 175—176 lapjaival.

¹⁾ Pray, Epistol. Procer. II. köt. 175—176. ll.

²⁾ Pray, Epistol. Procer. II. köt. 181—182. ll.

³⁾ Pray, Epistol. Procer. II. köt. 183—184. ll.

⁴⁾ Pray, Epistol. Procer. II. köt. 185—186. ll.

⁵⁾ Istvánfi, XVI. könyv. 179. l.

⁶⁾ Istvánfi, XVI. könyv. 180. l.

Pray, Epistol. Procer. II. köt. 191—192. l.

⁷⁾ Francisci Forgacsi, Rerum Hungaricarum Commen-

„A titkos alkuban — írja az egykoru s Ferdinándhoz szító Forgács — csak gróf Salm és Martinuzi vett részt, más nem volt jelen; lényege ez: Martinuzi átadja egész Magyarországot Ferdinándnak; ez viszont Jánosnak visszaadja összes apai örökségét, a mi királyhoz illő volt; Izabellának fejedelmi nászajándékát megadja, valamint Martinuzinak a váradi püspökséghez az erdélyi kormányzóságot, s a pápától bíbornoki süveget szerez, — a szerződési pontokra mindketten megesküdtek“¹⁾. Istvánfi részben módosítja, más részben kiegészíti Forgács előadását. „A király — írja ő — ígérte, hogy az ifju királyfinak átadja az oppelni hercegséget illő jövedelemmel, továbbá atyja örökségét, mely csaknem fejedelminek mondható; sőt ígérte, hogy őt fiává fogadja, s mikor nősülni való lesz, Johanna leányát hozzá adja; a kincstárnokot esztergomi érseké teszi, s a pápától számára bíbornokságot eszközöl. Mindezekről a király nemesak oklevelet ad, de azt esküvel is megerősíti. A kincstárnok viszont ígérte, hogy a királynét az ország és korona visszaadására s a szerződés aláírására bírja; de e végre kívánja hadsereg és fegyver kézügyben tartását, hogy ha önként tenni nem akarná, kényszeríteni lehessen“²⁾. Bethlen Farkas is így adja elő ezt, de szerinte — Bucholtztal ellenkezőleg — a kezdeményezést mindenben mindig Ferdinánd tette. Előadását azért látom szükségesnek érinteni, mivel abban Martinuzi indokai is befoglalvák. „Engem — ugymond — nem a nekem tett ígéretek bírnak rá ez ajánlatok elfogadására, hanem mivel látom, hogy sem a királyné, sem árvája nem alkalmas az ország igazgatására, hogy ők és az ország a törökök különféle boszantásainak lesznek kitéve. Szolimánt eddig is csak külföldi háborui s az ő éj-napi fáradozásai tartóztatták vissza Erdély elfoglalásától, ki által — mihelyt legelső alkalommal ellenök haragra gerjed — nemcsak az ő, de a királyné és fia élete is veszélyez-

ve lehet. Ő tehát a királyt mindenképpen igyekezik visszalépésre bírni; de mivel úgy véli, hogy nem könnyen egyezik bele, s lesznek, a kik részint azért, hogy kedvét keressék, részint mivel sokat remélnek attól, ha eddigi állapotában marad, nem főgnak késni e szándéknak ellene dolgozni: ez okból szükségesnek látja, hogy a király hadsereget küldjön Erdélybe, hogy az ellentartók is a királyi felség akaratjának elfogadására kényszerítenek“¹⁾. „Tinódi Sebestyén egykoru író, s az országnagyok udvarában jártas férfi, a ki e korszak történetét éppen Kassán, tehát a hol a királyné 1551—52-ben lakott, versben írta meg és adta ki az arra következett évben, és akitől — Katona sejtelve szerint — Istvánfi is vette adatait, azt írja e szerződésről, hogy Nyir-Báthorban egy klastromban“²⁾ történt.

„Ha — ugymond — (értvén Martinuzit) országot bocsátja királynak, Ő (a király) atyja jószágát János király fiának Eppen megbocsátná, megadná — — — — —

— — — — —
Királyné aszszonyának jegyruháját megadja,
Barátnak váradi püspökséget adja,
Esztergomi Érsekséget is vele adja — — —
Mind ketten hitet adtak vala,“ (t. i. Salm és Martinuzi³⁾).

Ámbár mind ezek titkon történtek, s a más fél évvel később létesült szerződésnek csak előzményeit, ugyszólván magvát képezték, mindazáltal gyorsan köztudomásra jutottak, s a szultán, királyné és hivei boszankodását Martinuzi ellenében felköltötték. Hogy egy igénytelen egyházi férfi, haladó királya bizalmával, melytől övéinek s egy országnak sorsa függött, így visszaéljen, maga a legnagyobb fényvel és bővséggel s egy királynak szinte egész hatalomkörét bitorolva, gyámoltjai ellenben mellőztetve, nélkülözve, fejedelmi rangjoknak ugyszólván csak árnyékára szorítva, gyakran kölcsönzéstől éljenek,⁴⁾ az ország pedig két oldalú kötések s ősi alap-törvényei ellenére idegenek közötti adás-vevés tárgyává legyen: e tény éppen a milyen botrányos, oly kibívó s királynéra és nemzetre nézve lealázó volt. A királyné tehát a dolgot követve, Szaláncai János által a szultánnak tudtára adta s pártfogásáért folyamodván, egyszersmind Lengyelországba anyjának is irt s kijelentette, hogy ő Erdélyből eltávozni ohajt. Bona királyné hozzá küldötte Zebridow kujávoi püspököt egy más

tarii, Posonii et Cassoviae 1788. 5. l. Forgács szület. 1510. előbb egrí karonok és úr, 1556—1566-ig váradi püspök. Ez évben, a tordai országgyűlés a püspökséget törvény által eltörölve, javait a fiskus számára lefoglalván, Forgács M. országra távozott s I. Ferdinándtól kerte a győri püspökséget, de nem nyerhétvén el, elhagyta hazáját s Olaszországban kerestett menhelyet. Ott ismerkedett meg Brutussal, Benettával s más tudósokkal. Ez utóbbit II. János Zsigmonddal kibékíteni akarván, Tubero történeti művét 1570-ben tüle Báthorinak ajánlólag Erdélybe akarta küldeni, de Forgács mindaddig nem ment el, míg a király haláláról nem értesült. Ekkor 1571 egyenesen Báthorhoz vitte azt, kinek kezét megnyervén, ez őt cancellárrá tette s magas hivatalt 1576-ig, egészen haláláig vitte. Ő ajánlotta Brutust Báthorinak. A mint életrője gyamitja, történeti művét 1566-ban kezdte írni, kezdvén 1540-en s folytatván 1572-ig. Jegyzéseit Brutus használta. Báthori István itt ott javított bennök, valamint testvére Forgács Simon is. Ez adatok kufői hitelességét eléggé megalapítják.

Lásd: Forgács Commentar. az előszót, Horányit és Bod Péter Athenaszát.

¹⁾ Forgács. 6. l.

²⁾ Istvánfi, XVI. könyv. 179—180. ll.

¹⁾ Bethlen, I. köt. IV. könyv 434—435. l. Istvánfi, XVI. k. 180. l.

²⁾ E klastromot Báthori István, erdélyi vajda a kenyérmezei hős, azon csata zsákmányából a győzelem emlékére 1484 körül építtette.

³⁾ Katona, Historia Critica Reg. Hungar. Stirpis Austr. Claudiop. 1794. XXI. köt. II-ik rész 926—927. ll. Tinódi Sebestyénnek a Bathyáni-könyvtárban levő kéziratát után.

⁴⁾ Pray, Epistolae Procer. III. köt. 394. l. Bethlen, I. k. III. könyv 423—424. ll. Forgács, Commentar. 4. l. Katona, (Tinódi után) XXI. köt. 2-ik rész 850. Lásd Csáki, ezt bizonyító levelét is ugyanott 1037. l. Gr. Kemény, Adparatus Epistol. (Ms.) I. köt. 242—250. ll. s még számtalan más írók és adatok szerint.

lengyel férfival, kik Petrovicsot is segítségül vevén, szándékától elállásra bírják, sorsával és tanácsosival kibékítenék¹⁾. Meg is történt. Azonban a dologon csak színleg lön segítve, valóságban nem: Martinuzi karja nehezedett rá most is éppen úgy mint eddig. A királyné gyűlölt gyámja zsarnokságától szabadulandó, Petrovics és Patócsi Ferencz s Lozsoncei Antal alsó-magyarországi főurnak tanácsa következtében Lippára akart leköltözni,²⁾ sorsának jobbra fordultát a török Porta ki-kért közbenjárásával eszközözlendő, mit Martinuzi megtudván, levél által tudatta vele, hogy ha az országból kimegy, jogát kockáztatja, ő többé vissza nem bocsátja³⁾. Ezután Szebenbe akart vonulni, hogy ott várja be a Porta válaszát; de Martinuzi nem látta jónak, hogy a királyné ily erős és gazdag város birtokában legyen; miért is a szászokhoz kemény tiltó parancsolatot küldött, mire ezek tudtára adták, hogy nekik őt Martinuzi parancsából bebocsátni nem szabad⁴⁾.

Martinuzi ez alatt folyvást Váradon tilt, s Ferdinánd biztosaival titkos alkudozását folytatta. De Ferdinánd kezét még folyvást kötvartotta a törökkel kötött öt éves frigy, és az, hogy egy előfordulható háboru esetére Károly császár segítségéről magát cleve biztosítani kívánta. Martinuzira nézve e húzás-balogatás veszélyes volt mostis, s mégveszélyesebbé válhatott ezután. Hogy tehat ő e rá sziklaként nehezülő tehertől menekülhessen s a Portától is rá következhető veszélynek elejét vehesse, Erdélybe jött, s Maros-Vásárhelyt dec. 21. országgyűlést tartván, mindent megkísértett, hogy a székelységet a királyné ellen ingerelhesse, azt nemcsak az országgyűlésen a RR-ek előtt, de egyházi szöszékből is nyíltan vádolván s a hazafiakat ellene — mint a ki a törököt az országra hívná — fegyverfogásra birni igyekezhén. „Szép jutalmát veszik a magyarok — mondá — királyné iránti hűségöknek, kinek érdekeit szabadságuk, javaik s életök kockáztatásával oly buzgón védik: hazájokat eladja a barbároknak s azon bűnösöknek, kiknek kezében és befolyása alatt áll, és a kik ő ellene, kinek főtrekvése volt, hogy a népek nyugalmát, békéjét és biztonságát előmozdítsa, oly méltatlanul dühöngnek. Mi más lesz a magyarok sorsa, mint az, hogy a nép a barbárok fogságába hurezoltassék, a magyar nemesség fejei vérök kiontása után — legyenek ellenségek vagy barátok — lánczokra fűzve a Feketetenger végső partjának lakosai közé vitessenek, hogy ott éhség miatt, szenny között, a börtönök büszhődt legében végezzék életüket?! Nincs a török előtt gyűlöletesebb faj a földön, mint a magyar nemesség, melyet őseinek fénye és dicsősége környez. Ily zsarnokságot

más nem viselhet el, mint a kinek testén kívül egyebe semmije sines“¹⁾. E gyűlést megelőzőleg ölette meg Martinuzi mások rettentése végett titkon a legelőkelőbb erdélyi nemzetségek egyikeknek két jeles tagját, Martonfi Endrét és Bálintot, mint a királyné hű embereit²⁾. Így lön hogy a részint ajándékokkal lekötelezett, részint megfélemlített RR. meghatározta a 13 t. cikkben: „A mint a fényes Porta az erdélyi RR. megegyezésével az ország kormányozását és a királyfi nevelését ennek előtte való időkben rá mint Helytartóra bizta: ugy a RR. őt most is abban megtartják, s a ki ellene felkél, vagy őt háborgatni meri, a három nemzet, fej- és jóságvesztés terhe alatt az ilyen ellen felkelni tartozik, s a ki nem teszi, hűtlenség büntetésébe esik;“ a 6. t. cikkben végeztette: „hogy a jövő kolozsvári országgyűlés elébe hívassek meg (ez akkor többnyire fővesztést szokott maga után vonni) Csáki Mihály, hűnyadi esperest és gyula-fejérvári kánonok, a királyné titkoka és hive azért, hogy az országban bizonyos híreket terjesztett, (értetik az, hogy a kormányzónak Salmmal való titkos szerződését nyilvánosságra hozta) és Horváth Mihály, a ki a királyné részére fegyveres serget toborzott;“ a 33. t. cikkben: „kinevezék a budai basához és szegedi szandzsákhöz Kemény Lászlót és Torony Mártont, a kik kijelentsék, hogy a mit nekik Erdélyből, a királyné követétől izentek (12 t. cikk), az nem a RR-ek akarattól történt.“ Továbbá végezték: „hogy (16 t. cz.) az ország védelmére 6,000 ember mindig ugy készen álljon, hogy a Helytartó parancsolatjára minden perczen felkelhessen³⁾.“ Istvánffi azt írja, hogy Martinuzi e gyűlésből gazdag ajándékokat küldött a Portára, s különböző okokkal mentegette magát az országgal, s hibáit, melyekkel vádoltatott, mindenképpen jóvá tétetni igyekezett⁴⁾. És ezzel ismét kiment Váradra.

(1550.) Azonban a királyné sem mulatta el ügye védelmére itthon is lépéseket tenni. Kolozsvárra 1550. febr. 2-kára országgyűlést hirdetett, ott a Martinuzi titkos ármánykodásait a RR. előtt felfödözte, s ámbár azok kevés számuk miatt (9. t. cikk) a királyné és a fia állapotjáról nem végezettek, azonban egy teljes gyűlésnek Sz.-György napján — ápril 27. — tartását (11 t. cikk) meghatározták, valamint meg azt is, hogy Martinuzi cselszövényei iránt a Portát ország nevében a királyné és Petrovics újból értesítsék, követek voltak Szalánczi János és Osteza (?) János⁵⁾. Midőn a királyné tudósításai Konstanczinápolyba megérkeztek, a szultán a francia követtől már minden-

¹⁾ Katona, XXI köt. 2-ik rész 851—852. ll.

²⁾ Istvánffi, XVI. könyv. 181. l.

Forgács, Commentar. 4. l.

³⁾ Bethlen, I. köt. IV. könyv. 453. l.

⁴⁾ Bethlen, I. köt. IV. könyv. 453—454. ll.

Forgács, Commentar. 5. l.

¹⁾ Bethlen, I. k. IV. könyv. 456—457. ll.

²⁾ Bethlen, I. köt. IV. könyv. 455. l.

Istvánffi, XVI. k. 182. l.

Forgács, Commentar. 6. l.

³⁾ Gróf Kemény, Codex. Articul. Transsilv. I. köt. 100 —111. ll.

⁴⁾ Istvánffi, XVI. könyv. 182. l.

⁵⁾ Istvánffi, XVI. k. 182. l.

Pray, Epist. Procer. II. köt. 204. l.

ről értesülve volt. Irtoztató volt haragja. Tüstént parancslevelet írt május 10-én 1550-ben Mahmud csauztól a RR-nek, a nemességnek, székelységnek és százságnak, melyben kijelentette: „hogy ő Budát csak a királyfi fölnevekedéseig tartotta meg kezénél, de el van határozva azt neki, mihelyt felnő, vissza adni¹⁾; írja, hogy ő az ifju Jánosnak főgyámtyja, Erdélyt, Temesvárt és az alsó magyarországi részeket neki engedte, az atyjától rendelt gyámokat tisztókben megerősítette; de most — a mint érte — György barát Ferdinánddal titkos ezimboraságba elegyedett, gyámoltját elárulta, hitét és vallását megszegte, őt országából kiküszöbölni akarja; ennélfogva rendeli, hogy ezentul neki senki ne engedelmeskedjék, hanem ellene fegyvert fogjanak, s őt élve lánczon vagy halva a Portára bevigyük; ezentul pedig uroknak a királynét és fiát ismerjék, a kinek Mahmud csauztól zászlót is küldött, mely alá az egész országot újból feleskessék, s a kik alája nem mennek, megbüntessék; tudtára adatván az országnak egyszersmind az is, hogy a szultán ezen parancsa végrehajtására anynyi serget ad, a mennyi szükséges lesz, s mind a dél-magyarországi basákat, mind a moldovai és havas-alföldi vajdákat értesítette, hogy ha a királyné ez iránt őket megtalálja, azonnal segítségére menjenek; végre nagyobb bizonyásgul Martinuzi követeit is kezébe küldötte a királynénak, hogy azokkal tetszése szerint bánják.“ E nagy-ur parancsot én Pray²⁾ után közlém, jelesen Báthori Endrének Egerből sept. 31-én Nádasdihoz írt leveléből; kelése napját — tudtom szerint — egyik akkori történelírónk sem jelölte meg; azonban hogy annál sokkal korábban s körülbelül az általam későbbi adatok nyomán kijelölt napon kellett iratnia, bizonyítja Veráutznak ugyan Nádasdihoz jun. 25. e tárgyban írt levele, melyben a Konstanczinápolyban járt erdélyi követeknek visszaérkezését mint újdonságot beszéli el³⁾, sőt bizonyítja maga a Báthori levele is, mely ama parancs kelése után septemberig történt események egész sorát érinti.

Izabella erre szívet vön, a török követet megajándékozva küldötte vissza, s hogy maga és fia ügyét Martinuzi ellenében fegyvererővel is kivívja — hiveinek tanácsára — elhatározta. Azonnal írt Petrovicsnak, s őt haderejével együtt Fejérvár alá táborba hívta; Patócsi és Lozsonezi Antal is oda

gyűjtötték seregüket. Első dolguk volt Alvinczet és Branyieskát — Martinuzi kastélyait — kezükre keríteni; az elsőt Handray György várnagy védelem nélkül oda engedte Petrovics embereinek; az utósót szintugy a Petrovics, Csanád ellen nyomuló serei vették be.¹⁾ A mint ezt Martinuzi megértette, Varkocs Tamást Váradról Csanádnak segítségül küldvén, míg ez egész Temesvárig pusztítva nyomult elő, maga Erdélybe sietett, s M.-Vásárhelyt a többnyire pártján álló székelyekkel megerősítvén magát, Szászsebest és Medgyest elfoglalta, mindkettőbe őrséget tett, jelesen az elsőbe Bank Pál hívét, s őszszegyűjtvén — a kiket lehetett — az ország Rendeiből, köztékintély alatt, Szolimánhoz követeket küldött, kik a Portát hamis beszédekkel altassák s rokonszenvét részére megnyerjék.²⁾ Miután Medgyes mellett az ekemezei téren hosszason tanyázott, alá felé Fejérvárnak nyomult s a fiával és tanácsosaival együtt ben levő királynét ostromló sergével körülvette. Ez megfélemlét, s Szalánczi Jánost másodmagával segítségért a budai basához s a moldvai és havasalföldi vajdákhöz küldötte. Felebb érintve volt, hogy Martinuzi is írt volt Izabellával egyidejűleg mind a szultánnak, mind pedig jun. 5-én Fejérvár alatti táborából Nádasdinak: amannál mentegette magát, s hogy ez miképpen felelt — már láttuk, Nádasdit pedig kérte: „hogy késedelem nélkül nyomuljon előre Erdélybe; itt — ugymond — minden elő van készítve, sergeik egy részét Almásnál hagyván, a másikkal igyekezzenek Dévát az Erdélybe be igyekvő Petrovicsnál hamarabb elfoglalni, hogy őt könnyebben feltartóztathassák³⁾; másfelől pedig egy, kizárólag hiveiből álló fegyveres gyűlésből követeket küldött a királynéhez, hogy kérjék meg: „ténne le a fegyvert, adja át Fejérvárat s lépjen vele békességre; továbbá fiát bocsássa az ő és Petrovics nevelése alá, hogy jókor szoktassák a kormányzáshoz, ők készek neki esküt tenni⁴⁾.“ A királyné kijelentette: „hogy fiát idegen gondviselésre nem bizza, különben is — még igen ifju arra, hogy közdolgozokkal foglalkodjék; azonban a Martinuzival való kibéküléstől — ha őszinte tudta lenni — nem idegen.“ Martinuzi ezzel megbántottnak érezte magát, tudván, hogy e vonakodás oka a már hír szerint az utban levő török segítségben vetett bizalom. Ő tehát a várat körülvevén, keményen lötette s a királynét ijesztéssel és fenyegetésekkel kívánta rábírní, hogy azt egy hét alatt feltétel nélkül megadja. Ez szilárdon állott. Követci haza érkeztek a budai basától s kedvező választ hoztak. A Martinuzi táborában levő székelyek is — részint mivel az idő már ősz felé járt s a hosszás idővesztegetés miatt zugolódni

¹⁾ Szolimán levelének ezen pontját Istvánfi is bizonyítja, azt mondván Tört. XIV. könyve 150 lapján, hogy ő látta egy arany- és égszínkék betűkkel, arabul írt hitlevelét, melyben Istenre, Mahumedre, fejére és fegyverére esküdt, hogy mihelyt az ifju János felnövend, neki Budát visszaadja.

Vesd össze Pray, Epist. Procer. II. köt. 207. l.
Magyar Akadémia, Történelmi Tár I. köt. 240. l.

²⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 208. l.
Katoná, Timódi után XXI. köt. 2-ik rész 1052. l.
Istvánfi, XVI. k. 181—182. ll.
Bethlen, I. köt. IV. könyv 446. l.

³⁾ Pray, Epist. Procer. II. k. 204. l.

¹⁾ Istvánfi, XVI. k. 182. l.
Bethlen, I. köt. 448. l.
Pray, Epist. Procer II. k. 209. l.

²⁾ Forgács, 8. l.

³⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 201. l.

⁴⁾ Bethlen, I. köt. 460—464. ll.
Forgács, Commentar 10. l.

kezdettek, részint mivel az a hír terjedt el, hogy a moldovaiak és havasalföldiek a székelyföldre be akarnak törni, hazájokba vissza menni készültek. E körülmények Martinuzit engedékenységre bírták. Most csak azt kérte a királynétől, hogy legyen neki szabad bántatlanul elébe járulni s vele beszélni. „A királyné föltétlenül néhány napi fegyverszünetet kötött ki, és azt, hogy Martinuzi bocsássa el sergeit s a királyfinak idegen gondviselés alá adását többé ne sürgesse.“ Martinuzi bele egyezett, töredelmesen kért bocsánatot a történetekért, sergeit elosztatta, Medgyesről és Szászsebesből őrségét kivonta, s a királynétől csak annyit kért, hogy a szultánt és budai basát kibékülésökről értesitse. Ez újból elküldötte Szalánczi Jánost tudatni a szultánnal: „Martinuzi mimódon békült ki vele, azonban figyelmeztette, hogy amaz álnok szavainak ne higgyen, s engedelmet kért, hogy hivatalából őt le nem tette — nem oly könnyű dolog az!“ Sept. 5-én pedig már azt írta, „hogy dolgai jól állnak: a szászok és nemesség nagy része s a székelyek közül is némelyek vele és fiával tartnak“¹⁾. Verántz, Zsombori Mihály nevű, e tájt Egerben megfordult előkelő erdélyi hazafi szava után szintén megerősíti a királyné ezen előadását. „Egész Erdély két felé oszlik — mondá azon szemtanu — Küküllővár, Medgyes, Kolozsvár, Déézs, s mind az a mit a Nagy-Szamos fog körül, a baráté, a többi mind Izabellát ismeri el s uralja, Almás is a királynéé, Horváth Ferencz van benne“²⁾.

Martinuzi sem késett e kiengesztelődést becses ajándékok s a hátralék adó kíséretében a szultánnak tudtára adni, s míg Ferdinánddal folyvást alkudozott, addig magát a vele tartó országos RR. nevében írt levél által igazolni igyekezett. De tervét a véletlen meghiúsította. Ugyan is alig végződék bé a királyné és Martinuzi közötti békeértekezlet, midőn Lippa felől a budai basa, Brassó felől a moldovai, Verestoronny felől a havasalföldi Ilyés vajda testvére István segítségül Erdélybe jöttek. A királyné követeket küldött eléjük, kik az ország közállapotán történt változás iránt felvilágosítsák; de nem hogy meghallgatták volna, sőt csaknem ellenségképpen nyomultak beljebb. A panaszkok a királynéig hatván, ez segélyért Martinuzihoz folyamodott, a ki előbb vonakodólag mondá: „a mint behozta, vigye is ki, ő úgy is sergeit már haza bocsátotta;“ később azonban más gondolatra tért, s a véres kardot széthordoztatván, hirtelen új fegyveres erőt gyűjtött, s a budai basának Ferbát által vezetett előcsapata elébe Török Jánost, Brassó felé Kendeffi Jánost, István elébe a vitéz Kendi Jánost küldötte, kik közül az első ellenfelét Déván egy hajnalban, a másik a vele szemben álló csapatokat a Verestoronnyal levő utszorosokban véletlenül meglepven, szét- és visszaverve, csak a moldovaiaknak volt idejük a székelyföld egy részé-

ben gyújtogatva és rabolva sietőleg visszahuzódni¹⁾. A szultánt ez új haragra gerjesztette s Jánus bég által sept. 8-ról írt levelében válaszolván mind a királyné, mind a Martinuzi mentegetődző leveleire, ez utósót helytartói hivatalából azonnal letétetni, az ország kormányzását és kincstárnokságát Petrovicsra ruháztatni, kivételére pedig a budai basát megerősített sergeivel Erdélybe rendelte²⁾.

E hirre Martinuzi megbosszankodott, s a királynéval kötött fegyverszünet ellenére hirtelen gyűjthetett hadnépét azonnal ismét Fejérvár közelébe vonta. Verántz Nádasdihoz octob. 12-én Egerből írt levelében egyebek közt azt írja Martinuziról: „hogy ő e napon Somlyai Báthori Endrét és Horváth Györgyöt gr. Salmhoz küldötte s részint a fenyegedett Várad és a Petrovics ráczai által megátadott Csanád, részint maga számára is segítséget kért azon okból, mert bizonyosan tudja, hogy a budai basa a Rákos mezejéről, valamint más szomszédos török- és oláhországi basák is elindultak már az ostrom alatt levő királyné fölmentésére“³⁾. De gr. Salm késett a segély-küldéssel, mert Ferdinánd be akarta várni, hogy a békét a Porta szegje meg. Batthyáni Ferencznek Nádasdihoz octob. 24-én írt levele világos bizonyítéka ennek: „Látom — ugymond — hogy Erdély e két lator — Martinuzi és Petrovics — miatt vész el. Ha ő Felsője bizonyynal tudná, hogy a török Petrovics mellett felkél, nem lenne hibáztatható, ha Martinuzinak ő is segítségére lenne“⁴⁾. Ez alatt Petrovics csapatai Csanádot bevették, a budai basa Lippa felé valóban elindult, s egyelőre Beese és Beeskerek elfoglalását vették célba, melyet Petrovics a kívánt segélyért a basának ígért, s a miről Salm Nádasdit octob. 24-én értesítette⁵⁾.

Igy tehát a béke a Porta részéről megszegtvén, a háboru oka meg volt; de Ferdinánd nem látta elegendőnek, s még folyvást a várakozás politikája mellett maradt. Nem így Martinuzi, ő a Porta fermánja s közeledő segítségének híre által szokatlanul megdöbbenvén, Fejérvár ostromát félben hagyta, s Enyedre vonult vissza, honnan oct. 23-ról írt levelében értesítette Nádasdit, hivatkozólag Báthori Endrétől tett korábbi üzeneteire: „hogy az ország a legnagyobb veszélyben van; ő — Nádasdi — tudja mi Erdély; ha tehát az kell nekik, siessenek, idején gondoskodjanak róla, nehogy a törökök kezébe jusson s a kereszténységtől elszakasztassék“⁶⁾. A segítség még sem jött. Martinuzi még hátrább vonult s Tordán ütött táborn. Innen Sz.-Simon és Judás napja utáni negyednapon — novemb. 2 — már azt írta Báthori Endre magyarországi kapitánynak, hogy az ellenség mindenfelől Erdélyben van, ha akarja segíteni, ideje; ha pedig

¹⁾ Bucholtz, VII. köt. 246. l.

²⁾ Katona, XXI. 2-ik rész 1091—92. ll.

¹⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 226—227. ll.

²⁾ Bucholtz, VII. k. 247. l.

³⁾ Verántz, Praynál, Epist. Procer. II. köt. 213—216. ll.

⁴⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 218. l.

⁵⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 219. l.

⁶⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 217. l.

teszi a siker. Én gr. Salmnak nyilvánítottam volt, a mit a királyfira nézve szükségesnek láttam, hogy t. i. annak atyai öröksége visszaadassék; a mit minthogy ő lehetlennek mondott, kérem felségedet, immár valahára határozza el: mit lesz a helyett a király fiával teendő? A királyné ügye — mi a jegyajándék megtérítésében áll — amugy is csak másodfontosságú kérdés. Hogy én ezt Felségedtől sürgetve kérjem, sok ok teszi szükségessé, miknek öszszesége az, hogy az által Istennek, Felségednek és a közhazának is szolgálhatnék! A bajok naponként anynyira közelednek felénk, hogy ha idejében ellenök nem állunk, lehetlen lesz megmaradnunk. Minő veszélyben forgottam az elmúlt nyáron is, mily bajjal szabadultam ki ellenségeim kezéből, megirtam volt felségednek; s ámbár most is kész vagyok tenni mind azt, a mit a keresztyén vallás, felséged iránti hűségem s a haza boldogsága kíván, kérnem kell még is felségedet: ne bizzon rám oly terhet, mi alatt öszszeroskadok, kegyét elvesztem, s az országnak és hazámnak sem szolgálhatok, — tegyen rám olyat, mit elviselhetek. Utoljára kérem, parancsolja meg felséged Báthorinak s többi kapitányainak, hogy ha mi véletlen történik, a mire én elégtelen leszek, megkeresésemre, segítségemre legyenek¹⁾. Nagy fontosságú még a Báthori és Teufel Erasmus királyi biztosok ugyan e napi jelentése. „Ők — így szólnak — Martinuzival egy Diószeg nevű félen-való helységbe febr. 3-án estefelé megérkeztek. Martinuzi mindjárt kezdetben előterjesztette, hogy Erdély megvédésére sem ő, sem Izabella, sem más — mint a király ő felsége — nem elégséges; erre pedig — ugymond — három szükséges 1.) hogy miután apai örökségével nem lehet, ő felsége, ígérete szerint, a János király fiát mindenek előtt valami más tisztességes uton elégítse ki, s a királyné jegydijáról gondoskodjék, 2.) hogy kész és fölfegyverzett hadserege legyen, 3.) hogy Erdélyt késedelem nélkül és a török előtt foglalja el, várait azok megérkeztéig erősítse meg. Haszna belőle a lesz — jegyzék meg — hogy megnyeri Erdélyt, Kassát s az általuk most birt részeket; a váradi püspököt és más kittinőbb férfiakat, kik most János király fiához hűséggel vannak, esküjöttől, a koronát pedig, mely oly nagy fontosságú, kezeikből megszabadítja s birtokába keríti. A királyné kielégítése pedig Solymos, Lippa, Küküllővár, Boldogkő birtokokat és a kassai 30-dót adja kezébe. Azonban a legnagyobb gyorsaságot ajánlja, és azt, hogy a királyfi kielégítése esetében legyen mód, melylyel az országot megerősíteni s az ellenség ereje ellen fegyverrel védni lehessen. A mire midőn mi — írják a biztosok — azt feleltük, hogy ő felsége mind háromra nézve intézkedni fog, mihelyt Bécsbe vissza jő, a mi alkalmasint mártius 1-én lesz: Martinuzi úgy nyilatkozott, „hogy ily nagy fontosságú ügyet anynyira halasztani

nem lehet, mivel ez esetben az, az egész ország kárára, Szent-György napon túl haladna. De ő követeket sem küldhetne oda. Mihez képest ő felségének kell teljes hatalmu biztosokat küldeni, kikkel a dolgot végképpen és azonnal elintézni lehessen; mivel ő ugyan tudja bizonyosan, hogy a királyné mint maga is uralkodásra vágyó, a míg él, a királyfi megkoronázásának utjában áll, de még is tanácsosabb, hogy mielőtt újabb zavarok támadnának, ha lehetséges, a leendő biztosoknak legyen teljes felhatalmaztatásuk az ügynek bevégzésére. Egyébiránt — jegyzik meg utoljára — ők Martinuziban biznának, kivált ha a királyfi iránt ő felsége immár valahára határozna. Ez esetben hiszik, hogy a megkezdett dolognak jó kimenetele lesz. A küldendő katonaságot illetőleg Martinuzi úgy látná jónak, hogy abból 500 legyen nehéz vasas az oláhok és törökök rettentésére, a magyar seregék mellé pedig spanyol gyalogság szükséges²⁾. Még csak a Nádasdi levelét említem meg, melyet febr. 5-én szintén ezen ügyben írt Ferdinándhoz, sürgetve kérvén őt: „hogy Erdély felől lehető gyorsan határozzon, mivel Magyarországot csak is innen lehet vissza foglalni, s a mit most egy forinttal meg tehet, holnap ezerrel éri be; ha késik, Erdélylyel együtt a Tiszai-részek is kiesnek kezéből³⁾.”

A míg Ferdinánd így késlekedett, a szultán — írja Verántz Nádasdihoz mártius 8. mint Oláhtól, a magyarországi cancellártól hallott hírt — Petrovics unszolására követeket küldött Izabellához, sürgette, „hogy Jánost koronáztassa meg, s a magyarokban jövőjük iránt a legszebb reményeket költötte. Petrovics és a királyné már a koronázási országgyűlést ki is hirdette volt Fejérvárra, de Martinuzi Petrovics birtokaira hadat küldvén, az védelmökre a gyűlésből eltávozni kényszerült. Dea Szolimán által küldött esászári biztosok — Ali és Mahmut esauzok, nem akartak elmenni addig, míg a koronázás végrehajtva nem lesz, s annak ellenzői ki nem tudódnak⁴⁾. Ez előadást Báthori is megerősíti. „A koronázásnak — írja ő Nádasdinak Báthorból mártius 18-ról — Fejérváron kellett volna megesni, de az Martinuzi miatt meghiusulván, a királyné azután Enyedre hirdetett újabb gyűlést Judica vasárnapra — márt. 15. — s Martinuzinak meghagyta, hogy fegyvertelenül jelenjék meg, a három nemzetnek pedig, hogy ezer-ezer fegyveressel. Azonban Martinuzinak több ezered-magával fegyverben való véletlen megjelenése a RR-kezt megfélemlítvén, az ismét elmaradt⁵⁾. Martinuzi a koro-

¹⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 229—232. II.

¹⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 233—238. II.

²⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 239—240. II.

³⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 243. I.

⁴⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 245. I.

názni akaró RR-ek Fejérvárról egy ügyes cselloggással, a török csauzokot ajándékkal s az adónak beküldése ígéréttel távolította el. Egyébiránt — mondá a csauzoknak — az ifju herceg még nem teljes kora s ha megkoronáztatnék is, érvénytelen lenne.

A mit Ferdinándnál Martinuzi esenkedése, biztosainak terjedelmes fölterjesztése, sőt az általa különösen kedvelt Nádasdi nyomatékos szava sem volt képes kieszközölni, hogy t. i. Erdély ügyében tetteleg lépjen fel, azt kieszközölte a szultánnak azon határozottan nyilvánított sőt végrehajthatni is megkísérelt szándéka, hogy az ifju Jánost minden áron megfogja koronáztatni. Ennek tulajdonítandó, hogy Ferdinánd mártius 30-án költ királyi levelében Nádasdi Tamás fogarasi örökös főispánt és országbíró, Báthori Endre szathmár-és szabolesmegyei örökös főispánt, magyarországi hadvezéreket, ugy neuburgi és guttenbergi b. Herberstein tanácsosait teljes hatalommal ruházta fel arra nézve: „hogy Erdélynek és a hozzá tartozó részeknek az ő birodalmába bocsátása végett Izabellával és fiával, Martinuzi György váradi püspökkel és kincstárnokkal, főispán Petrovics Péterrel, ugy az ország KK. és RR-vel vagy azok biztosaival a király nevében teljhatalommal egyezkedhesenek, a királyné jegydiája, fiának atyai öröksége, Martinuzi, Petrovics és mások lehető követeléseiről bizonyos megállapodást eszközölvén, azt szerkeszték írásba, s róla oly hiteles és végérvényes oklevelet készítsenek, mintha azt maga a király készítette volna. A király megígérte, hogy a miket biztosai végeznek, erőseknek, megállóknak és változhatlanoknak fogja elismerni“¹⁾ E fölhatalmazáshoz mellékelve volt egy ugyan az napon költ utasítás is, mely az alkudozás részleteire nézve szabja ki a biztosok teendőjét. Ennek előzményében iratik, hogy Martinuzi jelentette volt ugyan nem rég: „hogy Erdélynek a király kezébe menése békés uton is lehetséges, mivel a királyné és tanácsosai erre hajlandók; azonban e gondolatja később — ugyan Martinuzi tudósítása szerint — a szultán követeitől kapott izenetek óta megváltozván, ámbár ő felsége Martinuzit bár miképpen segitni kész, még is inkább szeretné, ha czélját békés uton érhetné el; mire nézve biztosainak ajánlja, hogy mivel a királyné Martinuzitól elidegenedett, s azt hiszi, hogy e dolog egyenesen az ő és fia roszára volna elintézve, szinleljék azt, mintha minden a Martinuzi tudtán kívül történnék, s küldjenek követet egyenesen hozzá; orvosát — Blandrátát — pedig és több tanácsosait ajándékokkal, ígéréttel s más alkalmas okokkal és eszközökkel eszélyesen igyekezzenek megnyerni a szerint, a mint azt jönnek és helyesnek látandják; járjanak egyszersmind végére: ha vajjon a királyné, Martinuzi és Petrovics, Károly császárnak e tárgyban Martinuzi kezén át hozzájok intézett levelét vették-e vagy nem? Ha

nem, tudják meg, mit mivel azokkal? Mondják meg Martinuzinak azt is, hogy Károly, Ferdinándnak mindennemű atyafiságos segélyét ígérte. Ha mindezek hajlandókká teszik őket a békés szövetkezésre, egyezzenek; ha pedig igyekezettök meg hiúsul s nem eszközölhetik, hogy Erdély a KK. és RR. közmegegyezésével beháboru és vérontás nélkül a török kezéből kiragadtassék, akkor igyekezzenek azt kivinni, hogy a királyné a mostani állásában maradjon, sértetlen hagyatván Martinuzi tekintélye, az az: hogy a királyné hívei török segélyt be ne hívjanak, a királyné a töröknek várat és erősséget át ne adjon; mert ha a királyné így marad, alkalmasabban végre lehet hajtani köze és a kir. biztosok közt az elkezdett alkudozásokat. Arra pedig kiváltképpen való gondjok legyen, hogy a János király fia megkoronázását, mit a török a királyné kijátzására vett czélba, Martinuzi segítségével által minden módon megakadályozzák, nehogy a királyné azon czélból, hogy mostani állásában maradjon, egy vagy más uton, ezen koronázást végrehajtsa. Ha egyikre sem áll rá a királyné, a biztosok Martinuzival együtt ezen országnak az ellenség kezéből kivételére találjanak valami módot, s azt a királynak jelentsék föl. Ha pedig egyezni kész, kezdjék meg azt a Martinuzi tanácsa nyomán. Az ő személyét illetőleg biztosítsák őt mind azokról, a miket a király nekikorábbi levelében megígért. Erre nézve nem is szükséges újabb egyezkedés. Annak felette a király azt akarja, hogy ha Erdély kezére megy, azt Martinuzi Báthorival mint vajdák igazgassák, a kincstárt egyedül Martinuzi kezelvén. A király fiát illetőleg mondják meg, hogy a király őt az atyjával kötött szerződés — értetik a nagy-váradi — értelmében az azutáni sok változás miatt atyai javaira nézve ki nem elégitheti, de átengedi életének hűbéri jogezimen hercegi czimmal a Siléziában levő sangani, naumburgi és pribusi hercegségeket¹⁾, melyek 12—15000 ft. évi jövedelmet adnak, a fogyatkozást — ha lenne — pótolni fogván²⁾. A királyné kívánságát tudják meg Martinuzitól, mivel a férjével való váradi szerződésben jegydiája 100,000 magyar forintra van téve; Martinuzi ellenben egy alkalommal ugy nyilatkozott,

¹⁾ Sangan, Priebus és Naumburg akkortáiban városok voltak Siléziában; egymáshoz közel s valamennyien Brandenburg közelében feküdtek. Silézia a régibb földrajzi könyvek szerint hajdon felső és alsóra oszlott; a kettő 17 kis fejedelemségből és hat szabad uradalomból állott, főváros volt Breslau. Az első közt ezek nem fordultak elő; a másodranguak közt vannak Sangan és Ratibor.

²⁾ Az olvasó tájékozásaul megjegyzem, hogy I. Zápolya Jánosnak 40 erősített vára volt Istvánfi XVI. könyve 183. l. szerint. Ezekét lön ajánlva fiának ez érintett három kis darab hercegség.

¹⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 246—250. II.

hogy a királyné 140,000 mforintot kíván. Erre nézve igyekezzenek minél kevesebb összegben megegyezni. Ha pedig úgy veszik észre, hogy 140,000 ftot vagy nagyobb összeget követel, és ezenkívül másféle biztosítása s netalán zálogkövetelése is — értetnek az inscriptionális javak — volna, akkor első kívánságába egyezzenek bele s igérjenek róla biztosító levelet és öt száztolti kamatot. Ha nem lenne kedve Lengyelországba haza menni, a király kész neki és fiának Siléziában a münsterbergi vagy frankensteini hercegségeket ¹⁾ lakhelyül 40,000 ftban ideiglenesen átengedni és zálogba adni — inscribálni — s a többi összeget, a menyinyben t. i. megegyeznének, kifizetni. Ha az egész összeget kívánná, kérjék két három év alatt addigi kamatozás mellett kifizethetését. Ha erre sem áll rá, felének kifizetését igérjék meg, s a másikkal néhány évig kamatra a királynál hagyását eszközöljék. Ez esetben a váradi püspököt kérdezzék meg: nem lehetne-e — a mint ő ez iránt némi reményt nyújtott is — ezen összeget Erdélyből valahonnan összeszerezni? Az iránt is adhatnak a királynénak reményt, hogy ha kedve lesz férjhez menni, a király munkás lesz abban, hogy valamely fejedelemből mehesse; az pedig éppen meglegedésére lesz, ha fiát udvarába veheti, ott állásához és rangjához képest tarthatja s gondoskodhatik arról, hogy fejedelemből illő erényekben neveltessék; vagy kész öt valamely neki adandó hercegség kormányzásával ruházni fel, s hozzá oly kegyes, jóakaró és valódi atya lesz, hogy neki dícséretére, királyi atyjának dícsőségére legyen. Petrovicsnak — ha kedvezőbb föltételek alatt nem alkudhatnak vele — igérjék meg, hogy haláláig minden most birt jóságai kezén hagyatnak, ha ő és tisztei s várnagyai megesküsznek a Ferdinánd hítségére, és arra, hogy halála után mind ezeket a király kezére adják, addig is pedig maga a temesi főispán a koronát, mely állítólag az ő örízete alatt van, Ferdinándnak azonnal átadja. Ha pedig ezzel sem lesz meglegedve, s Erdélyben maradni nem akarna, ez esetben a biztosok vele ereszkedjenek alkuba s igérjenek neki Magyarországon valamely a király birtokában vagy adományozása alatt levő várat. S ha mind ez szerencsés véget ért, egyet-értve Martinuzival írják meg, hogy a szerződés végrehajtására, mely napra, hová, mennyi számú fegyveres erő küldessék? Addig is pedig a már előre a Tisza mellé rendelt 3,000 könnyű lovas- és 1,000 gyaloggal ez ügyben rendelkezhetnek. Nagyobb bátorság okáért a császár megjegyeztetni kívánta, hogy a római szent birodalombeli RR. a töröknek Erdély ellen támadása esetére köz adót róttak ki, melyet aug. 1-én fognak fizetni. A király hiszi — mondatik azon utasításban — hogy az erdélyi KK. és RR. is min-

dent elkövetnek önvédelmök ez ügyében. A király a biztosoknak könnyebb öntájékozásuk végett átadta a János királylyal (1538) és Izabellával (1542) kötött szerződés egy-egy példányát ¹⁾, valamint az utósónak azután nyilvánított obajtásait, s a részéről azokra tett feleleteket. Hogy ha pedig az erdélyi RR. a védelem módjáról fognak kérdezősködni — így szól tovább az utasítás — feleljék a biztosok, hogy a király nemcsak magyarországi, de római szent birodalmi minden oróval, sőt más európai hatalmak segélyével is oltalmazandja Erdélyt; egyuttal pedig tőlük is tudják meg: mily erővel lennének képesek a közös cél eléréséhez járulni? Mennyi kellene a végvárak megerősítésére? Mennyi béke és háboru esetére? E végre ők maguk mennyit lennének hajlandók adózni? Mennyi ágyu, lópor s egyéb hadiszer kellene? Végre, igérjék meg s szükség esetében adjanak biztosítást arról, hogy a király, a királyné, Martinuzi és Petrovics, úgy más fő urak tisztviselőinek és szolgálóinak bünbocsánatot ad, s őket kegyelmébe és szolgálátába fogadandja, sőt a bünbocsánatot minden megtérőre kiterjeszti. A RR-eket pedig nyugtasák meg a felől, hogy az ország kiváltságait, szabadságait és törvényeit megtartandja, védi és oltalmazza, sőt külön hitlevéllel is megerősíti. Mindezt pedig a lehető gyorsasággal hajtsák végre ²⁾.

Megjegyzem, hogy az ország szabadságának megerősítését a király Castaldohoz később július 20-án irt levelében is ígérte ³⁾. Én — mellékesen szólván, e hitlevelet sehol nem láttam, felőle nem olvastam, pedig érdemes lenne megismernünk. Egyuttal pedig a Martinuzi segítségére rendelt hadsereg fővezéréül az elhalt gr. Salm helyébe, Castaldó cassanoi határgróft nevezte ki, a Károly olaszországi és áfrikai hadjárataiban sokat próbált vezért, Thuanus egykoru író szerint „ravasz“ ⁴⁾, Péchy Gáspár erdélyi főrangu ur Nádasdi nádorhoz 1553-án irt levele szerint — „istentelen embert, kinél a föld gonoszabbat nem tart s a kit minden sorsu és állapotu emberek átkoznak“ ⁵⁾, alája rendelvén Nádasdit, Báthorit és Lozsoncezi Istvánt. Az összes segéd sereg a következő erőkből állott: a) 2000 spanyol veterán katonából, kik részint harcziás hírókért, részint a Károly császár érdekeltsége nyilvános bizonyításul rendeltettek ide, b) egy ezred német tyroli-

¹⁾ Münsterberg és Frankenstein szomszédos városok Morva határai felé, Oppelnhez nem messze.

¹⁾ Vajha az osztrák történészek e két szerződést valamint az azok alapján alkotott s alább — Müller kiadása után általam is közlendő — 1551-ik szerződést is kritikai hitelességgel közölnék! Az elsőt Bethlen Farkas, az utósót Katona és Müller kiadták ugyan, de a kettő megnevezése s az eredetiség elegendő bizonyítása nélkül. A magyar történelem több kérdése ez által sok világosságot nyerne.

²⁾ Pray, Annales Reg. Hungar. Vindobonae, 1770. i. v. köt. 430—436. l. A budai kir. kamara levéltárából.

³⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 273. l.

⁴⁾ Jac. Aug. Thuanus, Historiarum sui temporis Opera. Francofurti apud Petrum Koppium Fol. évnélkül X. könyv 173. l. Thuanus műve 1502-től 1584-ig terjed.

⁵⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 360—361. l.

siból ¹⁾ a két gróf Arco vezérlete alatt, (Pray egy Aldana Bernáldot, Sigler és Schesaeus egy Brandis Endrét is nevez meg) ²⁾, c) 500 lovasból Oppersdorf alatt, d) egy ezred lovas Sileziaiból Zierotin Károly alatt, e) nagy számu — Bethlen szerint 7,000 főre menő magyar nemességből ³⁾. Castaldo Bécsből Egerbe május 1-én, innen Erdély felé jun. 25. indult el ⁴⁾; utasítása ápril 27-én költ s abban a következő lényeges pontok foglaltatnak: „Ferdinánd, püspök Martinuzi megtalálására bele egyezett abba, hogy Erdélyt mint Magyarország egyik kitiünő tagját kezére és hatalmába vegye; bizottságot küldött (Nádasdit, Báthorit és Herbersteint) Izabellához, hogy annak beleegyezését kieszközljék; mi ha nem is történik meg, ő felsége hozzájárulását ígérte ahoz, hogy azon terv sikeresítésére nézve egyelőre a Tiszán tuli sergei segítségül hívathassanak; s miután az ország hűséget esküdt, Castaldo az egész beligazgatást adja át Martinuzinak és Báthorinak ⁵⁾.” Az egyezkedés még alig kezdődött el, Petrovics már értesítette a szultánt elébb márt. 16. Mahmut csauz által, ki az erdélyi állapotok kinyomozására volt küldve, azután Musztafa bég által Krisztus menybe menetele napján, — május 7. — Első jelentésében írja Temesvárról: „hogy György barát Ferdinánd zsoldosait az országba hívta, hogy a szultán híveit felkonezolja, néhány erősséget elvegyenek, az országot pedig, melyet a szultán János király fiának adott, elpusztítsák; Lugast és a Szepeességet ellene lázasztották, hogy ő onnan a királynét ne gyámolíthassa. Egyébiránt — jegyzi meg — a királyné parancsából mint bizonyost írhatja, hogy a barátát a szultántól az országot végképpen elakarja venni és a németnek adni ⁶⁾.” De a Petrovics vádleveléhez mellékelve volt a királyné azon kérése is — írja Malvezzi János osztrák követ Drinápolyból 1551. ápr. 8-ról — „engedje meg a szultán, hogy a Beese iránt támadt egyenetlenséget pénz fizetéssel enyésztesse el, s fiát Zsigmondot Erdélyország királyának koronáztassa meg végre, hogy Mayláth testét vitethesse Erdélybe. Ugyan ekkor — írja Malvezzi — a barát külön követe által Erdélynek 30,000 arany évi adó fizetés mellett neki átengedését kérte, s ígérte, hogy valahányszor a szultán Ferdinánd ellen hadat visel, segítséggel leend; de Rusztán basa 40,000 aranyat kért ⁷⁾.” Későbbi levelében pedig így irt Petrovics: „Közelebről követem által — írja Musztafa bég-

nek — mindenről értesitettem volt szultán ő felségét; most az azután történeteket írom meg. Ferdinánd király — így szól a levél — Nádasdit egy más némettel (Herberstein), kik most a tokaji révénél vannak, a királynéhoz küldötte, hogy birják rá: egyezzek bele azon végzésekre és szerződésbe, melyet a kincstárnok gr. Salm Miklóssal kötött; ha bele egyezik, őt és fiát az országból kiviszik s az országot Ferdinándnak átadják; ha nem, azon német haza menvén, Ferdinándnak elmondja a dolgot, s akkor Nádasdi, Báthori és Martinuzi a Báthorban, Meszesen és Debreczenben levő hadsergekkel ellene jönnek, a mely várban őket megtalálják, azt ostrommal beveszik s mindenestől letartóztatják; azután pedig folyamodnak a szultánhoz, hogy adja neki Erdélyországot. Martinuzi most azzal a hitegetéssel kívánja részére venni az országot, hogy azt állítja, hogy a szultán neki adta Erdélyt, hogy Károly császár sergeivel majd segítségére jő s Maximiliánt Ferdinánd fiát megkoronázdja. Károly császárnak pedig — így végződik a levél — irt Martinuzi, őt sergeinek gyors beküldésére kérte fel, mely levele eredetileg a királyné kezében van ¹⁾.

Ugy látszik, hogy a biztosok kelletén tul késnek, mivel Martinuzi Tordáról május 17-ről, a hol — a mint írta — saját híveivel már 8-tól fogva országgyűlést tartott, sürgetőleg kéri Nádasdit, Herbersteint és Báthorit — kikről felteszi, hogy a király akarataról rég értesültek, — hogy spanyol és magyar sergeikkel azonnal siessenek; továbbá írja, hogy Balassa Menyhárdt Kendi Jánosnak — Martinuzi hívének — hunyadmegyei várát elfoglalta s javait feldulta; nincs reménye, hogy már most a dolgot békésen igazítani lehessen; ennél fogva a hozzá ily ezélből utasított követeket visszautasítandóknak látta ²⁾.

A zavar az országban azon tetőpontra hágott, midőn a véletlen egy jól választott lépésre, az egymással bármely hosszason és változó szerenésével küzdött pártok egyikének vagy másikának szokta csaknem percz müve gyanánt nyujtani a diadalt. Izabella szintugy mint Martinuzi künn mindent előre készítettek volt immár a végre, hogy a nyílt harc kezdődvén, benn nyertesek legyenek. Még volt egy eszköz megkísérletlenül, a melylyel hogy Izabella eddig nem élt, Martinuzi erejét, jobban mondva erőszakosságát valamint az ország szakgatottságát és erőtlenségét egyiránt mutatja, az t. i. hogy a vita-ügy a nemzet által alkotmányos uton döntessék el. Izabella ez eszköz felhasználását is jónak látta. Országgyűlést hirdetett tehát Szentre, hol az egész dolgot a Porta kívánsága szerint fiának megkoronáztatása által vágja ketté. Azonban Martinuzi az odamenéstől eltiltotta a ha-

¹⁾ Sigler, sat. 71. l.

²⁾ Schesaeus, Ruinae Pannonicae. etc. 76—79. ll.
Sigler a fennebbi helyen.

³⁾ Bethlen, Történetei I. kötet 483. l.

⁴⁾ Bethlen, Tört. I. köt. 483. l.

⁵⁾ Ort elius, Chronologia oder Historische Beschreibung sat. durch Hyeronimum Ortelium Angustanum, Nürnberg, Bey Johann Siebmacher MDCIII. 77. l.

⁶⁾ Bucholtz, VII. köt. 252. l.

⁷⁾ Bucholtz, VII. köt. 257. l.

⁸⁾ Bucholtz, VII. köt. 257. l.

¹⁾ Pray, Epistol. Procer. II. köt. 252—254. ll.

²⁾ Pray, Epistol. Procer. II. köt. 255—256. ll.

zafiakat, hivatkozván gyámsági s tényleges kormányzósági jogára, melyhez van kötve az országgyűlés egybehívásának s megtartásának joga¹⁾, Izabella a szultánra, saját és fia veszélyeztetett jogára, s a hazafiak közvéleményére.

1551. mártius 15-kére fegyveres országgyűlésre voltak egybe hívva Erdély RR. Enyeden, mind három nemzet ezer-ezer fegyverest levén köteles kiállítani: ott voltak a magyarok, a székelyek és szászok s a királyné tanácsosai. Martinuzi is meg volt hívva, de oly feltétellel, hogy fegyveres erőt magával ne hozzon²⁾; czélj volt: Martinuzit tisztától megfosztani, s az ifju János Zsigmondot megkoronázni. A kitűzött idő eljött, sokan voltak jelen mind három nemzetből. A királyné is személyesen jelent meg az országgyűlésen; előadta siralmas helyzetét, vádolta György barátot, hogy ő meg nem emlékezően királyi férje sok jótéteményeire, az országot, a királynét és fiát a németnek akarja kezére játszani, s végre magát és kis fiát addig is, míg a szultántól segítség jőne, az ország védelmébe ajánlotta. „Oly bizonyos — mondta többek közt — mint az, hogy Isten az égben van, hogy Martinuzi Erdélyt és engemet fiammal együtt a németnek adott el. Ebredjetelek fel azért immár valaha halálos álmatokból, s azon gyalázatot, mely rátok vár, mossátok le annak vérével, a ki az országot — holott maga nem is tagja — másra szállítani mindenképpen igyekszik.“ A gyűlés — írja Bethlen Farkas — megindult a királyné panaszán, könyvek hullottak a szemekből, a közfájdalom és részvét megható jelekben nyilatkozott, s Martinuzi hívei közül is sokak — bűneit látva — a királyné részére álltak. Így a szászsebesi vár-parancsnok Bank Pál, Kendi Antal, a szászok sat. A gyűlés a barátot egyértelműleg, szinte egy szívvel és szájjal haza ellenségének nyilvánította, hivatalából letették s tudtára adták, hogy maradjon Váradon, Erdélybe többé ne jöjjön, s ha erővel bejő, erővel fognak ellene állani³⁾. Martinuzi értesülvén a történetekről, hirtelen serget gyűjtött, s Körözbányán át Zarándmegye felől véletlenül Enyeden termett. Az országgyűlés még

együtt volt, ő megjelent, eleinte szépszerével akarta a RR-eket más gondolatra birni; kérte, hogy ellene hozott végzéseket vonják vissza, ő engedelmes lesz a királyné iránt; az ország bajban van, igyekezzenek közakarattal megmenteni, mi ha meg van, a királyné és Martinuzi közötti ügyet majd elintézhetni. Látván, hogy czélját el nem éri, egyfelől ijesztéshez és vesztegetéshez nyult, s részére csábitván fényes ígéretekkel és ajándékokkal a székelyek és városok követéinek nagyobb részét, az országgyűlést meghasonlásba hozta; másfelől pedig a királynét vádolta be, mint a ki a kettőjük közötti korábbi béke és kiegyezkedés föltételeit megszegte s kívánta, hogy követői és az ellene hozott végzés főindítói, jelesen Csáki Mihály, a királyné titkára, Balassa Menyhárt, Kendi Antal és Bábai vagy Kiss Péter (németek szerint Kis Ambrus, ki örültségi állapotából ismét kigyógyult) tanácsurak, mint a viszálykodások magvának bűntői, halállal büntetessenek. Így sikerült neki az, hogy „ámbár — a mint Forgács írja — a legjobb s legnemesb férfiak a királyné részén állottak,“ tartván a m.-vásárhelyi országgyűlés eseményeitől, mintsem a barát önkényének s a nyers tömeg akaratának hódoljanak, az országgyűlésről királyné és követői eltávoztak, ez utóbbiak nagyobbára hazájokba, a királyné pedig tanácsosaival együtt Fejérvárra, hogy mindnyájoknak személye s az országnak Martinuzi árulása ellenébeni biztosítása iránt módokról gondoskodjanak¹⁾. Ez oka, hogy a márt. 15-ki enyedi országgyűlés végzése között a János Zsigmond megkoronáztatásáról, Martinuzi hivatalból elmozdításáról semmi emlékezet nincsen. Az 1. cikkben érintve van ugyan, hogy a királyné ott volt, a maga és fia sorsáról való intézkedést sürgette, s később fontos okokból eltávozott; de világosan semmi kifejezve nincs, sőt Martinuzi a gyűlésnek hihetően vége felé a közvégzéseknek egészen más irányt adott. A 2. cikkben ugyan is kimondatta, hogy nem levén ezen gyűlésen jelen a főbb urak, a magyarországi Részekbeli testvérek, ily, az ország boldogságát tárgyozó közdologról pedig csak teljes gyűlésben lehetvén végzést hozni: a királyné és fia méltósága feletti határozás a következő Sz.-Györgynap után 15-töd napra — május 10 — halasztatik el, gyűlés-helyül a királyné fogván Tordát vagy M.-Vásárhelyt — tetszése szerint — választhatni. Az 5. cikkben Petrovicsot a törökökkel való fenyegetéstől tartózkodásra s a vele és az országgal való kibékülésre inteti; a 3. cikkben a török Portának járó évi adó beküldését megrendeltette²⁾. — Ez alatt azonban a királyné népszerűsége s hadi ereje növekedését látván, titkon Ferdinándot a kívánt segítség siettetésére ismé-

¹⁾ Martinuzi ezen hatalombitorlását bizonyítja Verantz Antalnak egy 1550-ben sept. 30. irt levele, melyben írja, hogy ő a királyné meghívó leveleit elfogatta, s helyettök azt iratta szét az országra: „Az ő és ország ellensége benn van a hazában, ez Csáki. Ez tanácsolja a királynét roszra. Most is országgyűlést akar tartatni, mely nem lesz jobb az eddigieknél. Ő — mond — nem ismer el Erdélyben magán kívül más kormányzót. Parancsolja tehát, hogy fő- vagyon- s hivatalvesztés büntetése terhe alatt a királyné hirdette országgyűlésre menni senki ne merjen, meghívó-levelének magánál helyet ne adjon, parancsának ne engedelmeskedjék; hanem valakik a haza boldogságát és szabadságát szeretik, felfegyverkezve hozzája Tordára siessenek. Kato- na, XXI. köt. 2-ik darab 1091. l.

²⁾ Pray, Epist. Procer. II. k. 245. l.

³⁾ Istvánffi, XVI. k. 182. l.

Bethlen, I. k. 476—480. l.

Forgács, Commentar. 14. l.

Tinódi, Kat. nánál XXII. köt. 24—25. l.

¹⁾ Bethlen, I. k. 481—482. ll.

Istvánffi, XVI. k. 182. l.

Forgács, 14—15. ll.

²⁾ Gr. Kcmény, Codex. Articular. Transsilvaniae, I. köt. 120—124. ll.

tehát az alább közlendő szerződés fogalmazása, mely anynyira eltér mind a biztosoknak adott utasítástól, mind egykoru hazai írónk: Istvánfi, Forgács, Tinódi, valamint a külföldi Natalis, Thuanus, Ortelius és a később élt de adatait egykoruak munkáiból merítő Bethlen és Grondszy előadásaitól; minek okát én abban vélem rejleni, hogy a felek hihetően mást beszéltek addig, míg a királynét az egyezkedésre bírták, és mást tettek papírra akkor, mikor az országot Ferdinánd sargei már elfoglalták volt. „Azonban a királyné ugy akarja — írja Martinuzi Szászsebesből jun. 27-ről — hogy ő — a kormányzó — előbb beszéljen a királyi biztosokkal, azután majd maga is hozzájuk küldi biztosait, s hogy Nádasdi és Castaldo is hozzá előbb követeiket küldjék el, azért véli szükségesnek, hogy így gondolkozásának megtudása után — szelidebbnek látszván most mint eddig — könyebben lehet végezniök.“¹⁾ Mig ezek így folynak, a királyné, követét — Raguzai Antalt — a szultánhoz küldötte, s elpanaszolván levelében mily szorongatott helyzetben van, hathatósan kérte segítségét. Martinuzi is szintén követséggel járult a szultánhoz, csak hogy sokkal gyakorlatiábban, mert ő megígérte, „hogy az enyedi gyűlésen általa megszavaztatott portai adót mihamarább beküldi; továbbá az országban levő zavarért a felelősséget ellenfeleire hárintotta, Petrovicsot és Balassát az ország esendének fegyveres erővel felzavarásával, a királynét nyugtalan természetűséggel vádolván be, s magát mint az ország és királyné javának őszinte akaróját s amazok igazságtalan gyűlölségének tárgyát, álnok de oly sikerült ravaszsággal állítván elő, hogy a szultán a királynét eleinte a Martinuzival való kibékülésre intette, ellenkező esetben fegyveres erő ráküldésével fenyegetvén.“²⁾ Később a dolog valódi állásáról felvilágosodott, s a szintén hasonló szellemben működő Malvezinek nyíltan kijelentette, hogy a György barát, Petrovicsról mondott szavának nem hisz, Petrovicsot hünek ismeri s nem csak maga tette meg ellenintézkedéseit, de Zsigmond lengyel királyt is hasonlóra serkentette. „Tudja meg felséged — így irt hozzá jun. utósi levelében — tudomásomra van, hogy a német hadak felséged tartományán — a Szepességen — át János király fia birodalmába nyomulnak s népének sok alkalmatlanságot szereznek. Én — ugymond — azon országot János király fiának adtam, ők engem uroknak ismernek, adót fizetnek, én nem engedem, hogy ezt tőle seki elfoglalja. Felsőgedet is kérem, hogy testvérnénjének segítségére legyen, mert mindennap hallszik ama hír, hogy Ferdinánd a baráttal egyetértve hadsergével Izabella és fia ellen akar menni, őket elnyomni s birtokaikat Ferdinánd fiának adni; pedig az ifju János csak kiskorusága miatt nem koronáztatott meg, de mihelyt felsérdül s e méltóságra alkalmas lesz — ámbár ő most is

király — Isten kegyelméből meg fog koronáztatni. Felkéri tehát, lássa át a német eselszövényét, s vele ezen czél meghiusítására nézve ezen tul értsen egyet.“¹⁾ Az erdélyiekhez is szintén ezt írta Julius elejéről, csak bővebben s egyéb részletekkel is világosítva, a mit közlendőnek látok azért, hogy tünjék ki, mily színben adta elő Martinuzi a portánál az általa behívott németek megjelenését: „Megértettem követeiteltől — ugymond a szultán — hogy a midőn Martinuzi a z adót be akarta küldeni, Petrovics fegyveresen támadta meg az országot, Balassa pedig a császári adónak egy részét elvette, a miért is nektek ellenök felkelni, s a királyné Szászsebesre távozván, Fejérvárt elfoglalnatok kellett. Ekkor Ferdinánd a zavart használandó, sergeinek egy részét országtokra küldötte, de ti azon vagytok, hogy kikergessétek őket. Irjátok továbbá, hogy a királynéval kibékültetek, ő ezen zavar okait maga mellől eltávolította, s György barát két hét mulva az adót követeiteltől beküldendi. Mindezeket tudásul veszem; de tudotokra adom, hogy Erdély az én országom és a János király fiáé, a ki nekem hiv szolgám, és a kit én el nem hagyok. Megparancsoltam Györgynek, hogy sergeit gyűjtse egybe, s az országot a németektől tisztítsa meg, s a kik ebben ellent tartnak, fejöket portámra küldje. Ha pedig a barát és mások ellenkezének, ti Főrendek és Kapitányok, az országot megoltalmaztátok, s ha tán a németek bementek, kikergessétek. György barát szolgája nekem kérdéseimre azt felelte, hogy a németek országtokba sem be nem mentek, sem be nem mennek; de én a budai basától, Petrovicstól és más fő embereimtől ugy értettem, hogy benn vannak. Ezért a szomszéd tartományokbeli basáimat és sergeimet ellenök el is indítottam, a tatár chámnak, moldovai és havas-alföldi vajdákknak parancsoltam, s ha az országban esend nem lesz, ha a németek kárt tesznek, s Ali csauz az adót be nem hozza, azonnal mind Erdélyre bocsátom őket. Ti azért erdélyiek, János király fia mellett hivek maradjatok, a németeknek erősen ellene álljatok, s azokat, a kik velök tartnak, megbüntessétek. Kik portámhoz hivek lesztek s háborgatóitokat kezembe adjátok — ugy nőitek és gyerekeitek is — bántatlanul maradtok mind végig.“²⁾

A királynéval hivatalos alkudozás s a feltételek megállapításának megkezdése nyolcz napig haladt,³⁾ a mig Castaldo Enyeden várakozott. Ez alatt Martinuzi többször kérte a királynét, maga vitette el neki Fejérvárról ékszerait és a királyi jelvényeket, térdre borult előtte, sirt, engedelmet kért; majd ismét Ferdinánd sargei közeledésével fenyegette s kérte, hogy méltányos feltételeire álljon rá, végre rábirta. Az előzményekre nézve meglön az egyesség. Erre jun. 28. Martinuzi és Izabella

¹⁾ Pray, Epistolae Procer. II. köt. 262. 1.
²⁾ Bucholtz, VII. köt. 259. 1.

¹⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 265. 1.
²⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 266—270. II.
³⁾ Bucholtz, VII. k. 254.

sán mulatna, a török részéről valami veszély érné az országot, Ferdinánd köteles lesz gondoskodni, hogy János Ooppelnt, anyja Münsterberget vagy Frankensteint megkapják. 11.) Ezen szerződési levél Kassán mulatásuk ideje alatt hitelesítve kiadatik. 12.) Ámbár a királyné fia sorsára nézve a király által meg van nyugtatva, mindazáltal azt, mint szintén a magát is újabban annak jó tetszésére bizza¹⁾. E szerződés kelési idejéről és helyéről alább lesz szó; itt csak annyit kívánok megjegyezni, hogy előttem szinte megfoghatatlan: hogy történhetett az, hogy abban a szerződő királynéről — a mit valamenynyi egykoru történetíró és krónika említ — egy szó kötelezés sincs, hanem az a legutolsó pontban egészen a király jótetszésére van bízva. Azon különbségre s illetőleg módosításokra nézve, a melyek ezen szöveg és a Praynál levő áltaiam idézett utasítás között vannak, különbözők a nézetek. Némely krónika-írók azt mondja, hogy mindazokat Izabella Szászsebesen léte alatt titkos tanácsosai, Martinuzival és Ferdinánd biztosi- val egyetértőleg tették; mások, hogy az az országgyűlés közbenjáró fellépésének következménye lenne; mások ismét, hogy az enyedi táborból ez alakban lettek volna a királynénak leküldve Szászsebesre. Azonban ez a dolog lényegén nem változtat. A fő tény maga — „az ország iránti egyezkedés s a korona átadása“ világosan áll, — miképpen történte még ezután s újabban napfényre jövő adatok nyomán lesz kitisztázandó, minthogy Tinódi, Forgács, Istvánffi és Brutus — mind egykoru írók közül azt tisztán és részletesen egyik sem határozta meg..... Mikor Martinuzi a megállapított szöveget felolvasta, — írja Bethlen — a királyné könyekre és sirásra fakadt s monda: „Én elfogadom ugyan, de a jó és nagy Isten és minden égieket hívom bizony- ságul, hogy egy, fiamra nézve ily káros egyezésre kénytelen és erőszakolva léptem; a barátoknak pedig nem kell vala oly szövetségre lépni, mely engem idegen tartományba számúz. De bizom, hogy a halhatatlan Isten, a ki a hálátlan emberek megbüntetése felett éberen örködik, ezen irtoztató sentségtörésnek is megboszulója és büntetője lesz, s éjjel nappal szüntelen imádkozom, hogy példásan büntesse meg azt, a ki mind e rosszaknak okozója.“²⁾ Istvánffi szintén így beszéli el e tényt³⁾, azonban ő adatait — mint Katona megjegyzi — nagyobbára Tinóditól kölcsönözte⁴⁾. Előttem anynyi bizonyos- nak látszik, hogy a szerződés szövege Szászsebesen lön megállapítva. E nézetet támogatja egyebek-

közt azon, a királyné által előlegesen kiadni kívánt írásbeli biztosítás is, melyet az Szaláncezi János, kedvelt és hű portai követe, ugy Csáki Mihály, Petrovics Péter, Patócsi Ferencz és Kis Péter hivei s titkos tanácsosai részére kért, s a melyet Castaldo, Nádasdi és Báthori a szerződés aláírása előtt három nappal Ferdinánd nevében meg is adtak; kél az Szászsebesen 1551-én július 16-án¹⁾.

¹⁾ Érdekes voltáért szükségesnek látom a kolozsmonostori Konvent levéltárában levő eredetiből egész terjedelmében közleni: „Nos Joannes Baptista Castaldus Marchio de Cassano, Serenissimi Principis et Domini Domini Maximiliani, Regis Bohemiae in bellicis rebus Locumtenens, Capitaneus Generalis; Thomas de Nádasd, Liber Dominus Terrae Fogaras, Comes Cottus Castri Ferrei, Iudex Curiae, et Andreas de Bathor, Comes Cottuum Zatlunár et Zabolch, Tavernicorum Regalium Magister — Capitanei Supremi et Commissarii Sacrae Regiae Majestatis Romanorum ac Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae etc. etc. Recognoscimus per praesentes litteras nostras, quod nos universos et singulos Egregios, Nobiles, Providos ac alterius cujuscunque status et conditionis homines, servitores videlicet Serenissimae Dominae Izabellae, Dei Gratia Reginae Hungariae, Dalmatiae et Croatiae etc. de gratia Majestatis Regiae Domini Nostri Clementissimi, certos et securos reddere, ac non solum de oblivione omnium injuriarum, sed etiam de certa possessione bonorum et jurium suorum possessionariorum, de quibus per motus istius temporis mutuanque inter se discordiam per varias occupationes turbati essent, eis spem certam et firmam dare volentes, omnes et singulos illos quicunque et cujuscunque status existant, signanter vero Egregium Joannem Szaláncezy assecurandum duximus et certificandum, eisdemque nomine et in persona ipsius Regiae Majestatis vigore pleni Mandati nobis dati et concessi, fide nostra christiana promittentes, omnes excessus eorum ad haec usque tempora tam contra Majestatem Regiam, quam contra quoslibet quomodocunque et quibuscunque de causis quocunque tempore patratos et commissos, Majestatem Regiam eis condonasse, eosque in gratiam et protectionem suam Regiam recepisse, ut pro ejusmodi delictis, et excessibus eorum nec Majestas Regia, nec alius quispiam deinceps eos nec jure, nec aliter qualitercunque acquirere et eos in personis rebusque et bonis ac juribus eorum possessionariis impedire, turbare, damnificare, quin potius occupata et adempta, omni occasione semota, reddere et eis permittere, reddique et remitti facere, quicunque tales esse deberent, ne aliquando his omnibus vindictam Majestas Regia directe vel indirecte, aut quovis alio modo sumere valeant atque possint. Ino certificamus et assecuramus promittimusque, et Majestatem ipsam Regiam ad praemissa omnia firmiter et inviolabiliter absque omni dolo et fraude observare, vigore dicti pleni Mandati obligamus. Harum nostrarum vigore et testimonio litterarum. Ex Zászsebes decima sexta die mensis julii, Anno Domini Mille- simo Quingentesimo Quinquagesimo Primo.

ANDREAS BATHORI, [L. S.] THOMAS NÁDASDI, [L. S.]
JOANNES BAPTISTA CASTALDUS, [L. S.]

¹⁾ Epistolae Imperator. et Regum Hungariae Ferdin. Primi et Maximil. Secundi sat. quas ex Autographis edidit Jacob. Ferdin. de Miller, Pestini 1808 8-dr. 349—357, 11.

²⁾ Bethlen, I. k. 488—489. l.

³⁾ Istvánffi, XVI. k. 183. l.

⁴⁾ Katona, Histor. Crit. sat. XXII. Stürpis Austr. III. 40. l.

A nevezetes oklevél hátán ez olvasható: Has litteras coram Conventu Kolozsmonostoriensi exhibuit et transsumi curavit in Festo Beati Pauli Apostoli 1551. Michael Csáki Archidiaconus Hunyadiensis, Canonicus Ecclesiae Albensis Transsilvaniae et Secretarius Serenissimae Reginalis Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. E hiteles áti-

Meg kell említenem az egykoru Thuanus, francia történetíró előadását is, melynek részletei — merítette bár az Izabellával egybekötöttségben levő francia udvar levéltárából, vagy kortársainak értesítéseiből—avagy csak azért is figyelemre méltók, mivel ama szerződés több pontjai éppen ugy léptek életbe, a mint ő előadta. „Castaldo — írja Thuanus — Szászsebesen a királynénál az ország tanácsülésében György és a többi főrendek előtt előadta odamenetele okát, mely abban állott hogy tanácskozzanak azon föltételekről, melyeket már az előtt férjének János királynak tettek volt: A királyné t. i. fia nevében mondjon le Erdélyről Ferdinánd részére, s kárpótlásul nyerje Oppelnt és Ratibort, Zsigmond szoros szövetség okáért vegye nőül Ferdinánd, Johanna nevű leányát 100,000 arany nászajándékkal, atyja és anyja által fölvett minden kölesönök enyészzenek el, Ferdinánd fizessen Izabellának 50,000 aranyot, s míg a föltételeknek eleget tesz, Izabella Kassát bírja zálogban, s lakják őt a királyné fiával együtt. Ebbe a királyné előbb beleegyezett, de később megbánta.“¹⁾ Szintígy adja elő e szerződést gróf Natalis is, csak hogy ő Castaldo indokait is elősorolja. „A király ígérte — ugymond — Izabella fiának Johanna nevű leányát 100,000 forinttal (nummus — nincs kifejezve arany forint vagy másféle?) továbbá, hogy felvett adósságait, s a mivel neki e felett köteles, fizeti. György barátnak a volt a nézete — írja tovább — hogy a míg Ferdinánd a kötés minden pontjait nem teljesíti, s a királynéknak a 25,000 arany forintot, a királynénak a 150,000 forintot meg nem fizeti, addig Münsterberg, Ratibor és Kassa maradjanak zálogban az ő kezökön. De a királyné nem kötötte magát oly szigorun e föltételekhez. Ezután a barát — írja a gróf, és ezt egy történetírónknál sem látjuk — a maga ügyére ment át; kérte, hogy neki a vajdai méltóság adassék meg a János királytól bírt fizetéssel t. i. évenkénti 15,000 forinttal. (Itt is csak „nummus“ van írva, határozatlanul.) továbbá az eddig is bírt kincstárnokság (Quaestura) a szokott 4,000 forint fizetéssel, és hogy neki béke és háboru idején az ország és maga őrizetére legyen szabad a Ferdinánd költségén 1,500 lovas tartatnia. A tordai sóakna mint eddig, ezután is legyen kezében, — miket mind megnyert. Időközben az esztergomi érsek meghalván, e tiszt is neki lön adva, mely után 50,000 arany for. jövedelem járt..... Ezután a királyné gyűlést hirdetett Kolozsvárra maga átment Szászsebesbe, követvén őt az ország szinte minden fő RR-ei, s ő maga Castaldo és Martinuzi között lovan menvén annak végrehajtására a mit végeztek,“ — mivel — a mint az olvasó emlékezhetik — a korona és jelvények már Fejérvár ostroma

óta Szászsebesen voltak Bank Pál felügyelete alatt, a szerződés aláírása pedig történt Gyula-Fejérvárat. „Itt a királyi jelvények átadása szóba hozott, s a királyné azokat Castaldonak kezébe adta azon nyilatkozattal, hogy az jog szerint azt illeti, a kié az ország. A mibe a kis herczeg (puer regius) nem akarván beleegyezni, az anya azzal nyugtatta meg, hogy a bölcsnek a balszerenese előtt meg kell bajolni, s makaesség által nem jó egyszerre mindent kockáztatni.... Sőt még többeket mondott, mikén aztán megnyugodt, s a koronát és királyi pálcát átengedte. Ezután a királyné Kolozsvárra ment az országgyűlésre.“¹⁾ Thuanusnak — a kitől alkalmasint vette adatait gr. Natalis is, vagy megfordítva — jólétesültségét bizonyítja a később Izabella által a szerződés teljesítése végett Ferdinándhoz küldött Loboczký Mátyás előterjesztésére adott császári válasz, a melyet kivonatban szintígy közlendőnek látok, s a mely világosan bizonyítja, hogy vagy a Miller által közölt szerződés hiános, vagy tán azon kívül, az Izabella nászajándékát biztosító pótlékszerződés is létezett. A Loboczký- féle, kelési idő nélküli válasz „1-ső pontja szerint a királynét Kassáról Oppelnbe a nyitrai püspök és Perényi Ferencz kísérte el. 2) Ferdinánd megköszönte, hogy ámbár voltak, kik őt unszolták, hogy Kassát ott ne hagyja, még is hitt a császárnak s eltávozott. 3) Értesülvén, hogy a királyné az oppelni várat oly rossz állapotban találta, hogy abban nem volt hová fejét lehajtsa, lakásul azonnal ajánlotta Frankenstein és Münsterberget. 4) Arról is értesülvén, hogy jövedelme alig mégy 7000 ftra, azt Ratibor jövedelméből (mely iránt a tulajdonossal foly az alkudozás) 25,000 m. ftra kész kiegészíteni. Az 5) pont mutatja, hogy a királynénak a Martinuzi kincseihez is igénye volt. 6) Sürgette Izabella a Váradon levő kincseket is, s Ferdinánd ígérte, hogy a férjéről maradtak iránt, ha kijelöltetnek, kész alkuba ereszkedni. 7) Elismeri, hogy Izabella neki 50,000 aranyat kölcsönözött. (Értve van a nászajándoka iránti egyezés.) A most ajánlott újabb 50,000 forintot illetőleg, jelenleg nincs kezében oly jószág, melyet a királynénak zálogba adhatna, a 9-ik pontban a Kassán és erdélyi várakban maradt ágyukért kárpótlást ígért. — a 11) szerint Munkács Petrovicsnak valóban átadott; a 13) mutatja, hogy Izabellát Oppelnben adófizetőjévé akarta tenni s közterhek viselésére szorítani, a miért is ez keservesen panaszkodt. 14) Ígérte volt, hogy Csákiról gondoskodni fog, de nem volt üres állomás számára. 15) Az oppelni lakosság hűségi esküt tenni nem akarván, midőn a királyné azért panaszkodt, Ferdinánd részéről azt felelték, hogy hűségre senkit nem kényszeríthetni. 16) A királyné kérte, hogy Oppelnt adja a fiának hűbérbe, de Ferdinánd azt napról napra halasztotta, — a 17) pontb. 750 frt. adósságát, mit Martinuzi az ő nevére vett fel bizonyos „Weres“ nevű hitelezőtől, meg-

rat is (Transsumptum) meg van ugyan azon levéltárban a rendezetlen irományok között.

Gr. Kemény, Appendix Diplomatarii Transsilvanici X. köt 1537—1560. ad Annum 1551.

¹⁾ Thuanus, sat. X. k. 173. l.

¹⁾ Natalis, sat. IV. k. 82. l.

fizettetni rendelte.“¹⁾ E pontok mindenike egy-egy sugárt vet az 1551-ki szerződésre, s a Ferdinánd és Izabella közötti viszonyra.

Megesvén e szerint a felek közt az egyesség, hátra volt annak alkotmányos úton való szentesítése, mit csak országgyűlés tehetett. Hogy ezt Ferdinánd lényeges dolognak tartotta, kitetszik Castaldoboz július 20-án irt leveléből. „Tudni fogod te — így ír — már most Martinuzit arra is rá bírni, hogy a mint mindketten ohajtottuk s igen-igen szükségesnek tartottuk, ő az ország KK. és RR-eit is oda irányozza, segítse és hajlítsa, hogy hazájuk, nőik, gyermekeik megmentése végett egész erejükkel mellénk álljanak..... Nagyon szükséges az is, hogy a városok, mezővárosok és minden helyek kezünkbe és hatalmunkba kerüljenek, s azután azonnal országgyűlés tartassék, s ott te és a váradi püspök terjeszszétek elő, hogy minket az Izabellával és méltóságos fiával való egyezkedésre és kibékülésre csupán atyai indulatunk vezetett, s azt Isten segítségével úgy végeztük be, hogy ily nemes keresztyén tartományt a magyar korona mellett megtarthassunk s lakósit ősi szabadságukban megvédelmezzük. S mivel töled és biztosaidtól megértettük, hogy az ország RR. ezen mi szándékunkat háladatosán s örvendő szívvvel vették s hűségöket és engedelmességöket ígérték: mi kegyelmesen indítatva éreztük magunkat, hogy Izabellát és fiát, úgy az országot, a mi alattvalóinkat pártfogásunk alá vegyük s törvényeikben és ősi alkotmányukban megoltalmazzuk“²⁾. Ez országgyűlés Kolozsvárt volt: mikor? mely napon? összes kronikairóink közül egy sem hagyta fenn. Fessler — nem tudom minő kütfő után — július 18-kára teszi³⁾ Tán az egykoru Sigler után, a ki a királynénak az országgyűléstől elbucuszását, és az országnak Ferdinánd kezébe adását e napra teszi⁴⁾. Ugy de akkor a szerződés aláírása hogy történhetett Gyula-Fejérvárral jul. 19-én? Vagy a Miller közölte okmány keltében van hiba — az valamely más napon, máshoi, tán éppen Kolozsvárt kelvén? Vagy elhalasztatott az országgyűlés; mert az ellenkezik a dolog természetével, hogy a királyné jul. 18. Kolozsvárt tarison országgyűlést, adja át a koronát s 19-én írja alá a szerződést Fejérvárral. Egyeztetni e két adatot csak úgy lehet, ha az oklevél aláírást s koronaátadást Fejérvárt történetnek állítjuk, mi ellen ismét számtalan ok szól, a mint alább ki lesz fejtve. Ha Miller adata áll, akkor Fessler tévedésben van. Ha pedig azt az esetet tesszük fel, hogy Fessler jul. 18-kára az országgyűlés kihirdetése napját tette, de az egy-két nappal később lön kezdve, midőn a királyné Fejérvárról felment, a kételyt ekkor sem oszlattuk

el, mert Tinódi, Thuanus s több egykoru író azt írja, hogy a királyné várakozott a RR-re s nem megfordítva. Thuanus aug. 30-kára (ad III. Kalend. VII-br.) teszi¹⁾ de hibásan, mert Martinuzi egy aug. 7-én Kolozsvárról Ferdinándhoz irt levelében nyilván állítja: „hogy a királyné a hazafiakat a hozzá való hűség alól immár fölmentette, a várakat, várakat sat. átadta, szekerei utra készen vannak“ sat.²⁾ Kétséget sem szenved, hogy ezeket mind a szerződés aláírása, mind annak az ország és korona átadás által való teljesedésbe vétele megelőzte. Az ezen országgyűlésen hozott, s valahonnan eredetiben előkerülő törvényezik e kérdésben elutasítva — kronikairóink, történéseink nem. Ez időről eddigelő ismeretes erdélyi törvénygyűjtemeinkben csak jul. 26-ról vannak egyszerű másolatban fennlevő törvényeinek, melyek Kolozsvárt Castaldo alatt hoztak, és a melyeknek legelső czikke így kezdődik: Ismét... (Item) E csonka kezdet s a cikkek további tartalma egyiránt mutatja, hogy azok a jul. 20-ki királyi leirat értelmében lőnek hozva s folytatását képezik tán korábban Fejérvárral, tán itt és éppen ez alkalommal s ez alkalomra hozott de elveszett, kihagyott, vagy szándékosan megcsontított több más végzéseknél, melyek az átadás napját nem határozzák ugyan meg, de a szerződésnek teljesedésbe mentés s Erdélynek Ferdinánd uralma alá menését elég világosan bizonyítják. Az első (I.) cikkben ugyan is ki van mondva: „hogy Erdélyt s különösen a várakat és városokat Ferdinánd király birtokába veszi.“ Tehát e törvényezik szerint az átvétel jul. 26-án történt, nem jul. 18-án a mint Sigler írja. Továbbá „az adófizetést (2. cikk) a népnek szegénysége tekintetéből a RR. elhalasztatni kérték, köz felkelést határoztak, (3. cikk). I. János király hűtlenségi vétek czimén tett adományait (10. cikk) megsemmisítették.“ Ez is mutatja, hogy Izabella és fia a kormányt már akkor átadták volt. „A német katonaságnak Szebent és Brassót (13. cikk), a spanyoloknak Segesvárt és Medgyest, a vasas németeknek Kolozsvárt (15. cikk), a könnyű lovasoknak Maros-Vásárhelyt (16. cikk) jelölték ki“³⁾.

E rövid kitérés után menjünk vissza történetünk elhagyott fonalára. Martinuzi és Castaldo a Ferdinándtól vett utasítást minden pontjaiban teljesíteni kívánván, arra bírták a királynét, hogy az — a szerződést immár mindkét fél aláírván — legalább a koronát és koronázási jelvényeket adja át. Azon században élt kronikairóink közül Székely István, a Chronicon Fuchsio — Lupino — Oltardinum írói, Sigler, Schesaeus, a Székelyek kronikája, (Kulesár István kiadása, Pest 1805. 14. l.) valamint az ugyanazon és a következő század elején élt történetírók közül is, Jovius, Thuanus, Istvánffi, Somo-

¹⁾ Gr. Kemény, Erdély Történetei eredeti levelekben I. k. 9—20. ll.

²⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 270—275. ll.

³⁾ Fessler, VI k. 712. l.

⁴⁾ Sigleri, Chronol. Rer. Hung. Belnél Dec. I. 71. l.

¹⁾ Thuanus, X. könyv 173. l.

²⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 276—277. l.

³⁾ Gr. Kemény, Codex. Articular. Diaet. Transsilv. I. köt. 129—131. ll.

gyi Ambrus nem határozták meg az átadás helyét; Szamosközi Pentadeseinek ez időszakot tárgyzó könyve elveszett, Brutusé nincs közre bocsátva; Ostermayer krónikájából éppen ez évről följegyzések vannak kiszakadva; ¹⁾ Listi és utána Zsámbóki Fejérvárat történtek állítják; de hibásan. Listi azt írja magáról Bonfinius-hoz írt oldaljegyzéseiben ²⁾ s utána mondja alább idézendő függelékeiben Zsámbóki és Seivert is, ³⁾ hogy ő akkor még ifju — a királyné titkára volt s mint ilyen, mindenben részt vett. Ez azonban, sok okoknál fogva nem hihető. Először is, állításukat sem Zsámbóki, sem Seivert egyenes adatokkal nem bizonyítják. Az első Bécsben nyolcz évvel később írta jegyzeteit, melyek csak compilatiók; különben is Zs. a történetírásban csak dilettans, s hihető, hogy Listi vezette félre; az ulósónak mint két századdal később élőknek csak oklevéllel lehet valamely tény mellett elhatározólag felszólalni, a mit nem tett, hanem Haner előadását egyszerűen elősorolta, s egyszersmind Listi, Ferdinánd alatti életéhez és haláláról némi adatokat szolgáltatott. Azután, lehet-e az, hogy egy mindenben részt vevő egyén (omnibus his praesens interfui) neve se oklevelekben, se országgyűlésen, se a szerződések alkalmával, még csak krónikáiróinknál is soha elő ne forduljon? Továbbá, Horányi szerint, Listi ez időben alig volt 8 éves. ⁴⁾ Ily zsenge korban pedig még tudalmunk nem oly erős, hogy ennyire bonyolult dolog felől eldöntő bizonyosságot tehesünk. Az sincs kimutatva, hogy a Bonfiniusra tett s az ő nevét viselő oldaljegyzéseket valóban Listi írta-e? Végre pedig, hogy a királyné titkára 1549. aug. 19-ig Verantz Antal volt, bizonyítja Petrovich maga, ⁵⁾ a mikor Verantz Ferdinándhoz menvén át, helyébe Csáki Mihály, hunyadmegyei esperest és fejérvári kánonok lett ⁶⁾. De leghitelesebben bizonyítja Csáki titoknokságát a Ferdinánd biztosai által Iza-

bella hiveinek 1551-én jul. 16-án adott s általam, fennebb már ismertetett szabad oltalom-levelének egykoru hátirata. „Has litteras coram Conventu Kolosmonostoriensi exhibuit et transsummi curavit in Festo Beati Jacobi Apostoli 1551. Michael Csáki Archidiaconus Hunyadiensis, Canonicus Ecclesiae Albensis Transsilvaniae, Secretarius Serenissimae Majestatis Reginalis Hungariae etc.“ (Zsámbóki János ¹⁾ Jovius ²⁾ és Somogyi Ambrus ³⁾ azt is írják, jelesen az első érintett jegyzéseiben, a másik saját kora történeteiben, de az első és utolsó okétségg kívül Listi és Jovius után, hogy Martinuzi az általa örözt koronát alattvalói hódolata jelétül (indicio amicae clientelae) Bécsbe küldötte. De hogy ez nem áll, avagy csak onnét is bizonyos, hogy a koronát — a mint fennebb Ferdinánd utasításában láttuk — Petrovics örizte, nem Martinuzi, hogy az — a mint szintén azt is láttuk — Fejérvár bevételekor Szászsebesre lön átküldve, s 1552-en márt. 25-én Ferdinánd király maga bizonyítja, hogy azon nap lön neki Pozsonban kezéhez szolgáltatva, a mint alább ez is bővebben belesz bizonyítva. Forgács, Bethlen, s illetőleg. Brutus és Szamosközi, Tinódi Sebestyén és Bucholtznál Veit Goilel — a négy első erdélyi egykoru, a fejedelmek körében élt, a közleveltárakban jártas, tehát egészen illetékes író, az utolsó is szintugy egykoru bécsi krónikáiról, ki följegyzéseit az esemény után — melyekben részt vett — két évvel adta ki, Felvinczre, Istvánffi ⁴⁾ és gr. Natalis ⁵⁾ Szászsebesre, Listi, Zsámbóki és Jovius Gyula-Fejérvárra teszik a magán átadást, mi aztán —

¹⁾ Appendix ad Bonfinium 813. l.

²⁾ Pauli Jovii sat. Historia sui temporis, Basileae MDLXVII. I. köt. 5. l.

³⁾ Ambrosii Simigiani etc. Histor. Rer. Hungar. et Transilvar. etc. Cibinii MDCCCXXX. 51. l.

E sokak által kufföknek használt írók e tekintetbeni előadásait nem tartom hiteleseknek. Nem az elsőét. Zsámbóki ugyan is született 1531. Nagy-Szombatban: orvos, régiségbuvár, tudománykedvelő, II. Miksa és II. Rndolf kedvelt udvari tanácsosa és történetírója volt, meghalt 1584; tehát kétségg kívül egykoru, a ki tudhatta a dolgokat, de művei azt mutatják, hogy nem volt ösztöne azokat alaposan tudni. Gyűjtő, compiláló talentum volt, nem író: arégi kéziratokat kiadni s evvel magának nevet, nem pedig a tudományirányában érdemet kívánt szerezni. Ezt mondja valamennyi elfogulatlan életírója. Adatait tehát ó.atosan lehet és kell elfogadni (Megolvasandó erről: Davidis Zwittingeri, Nob. Hung. Specimen Hungariae Litteratae ezimű könyve 322—330. ll.)

Jovius, hasonlóképpen vigyázva használandó; eléggé mutatja ezt azon sok és lényeges vétség, melyeket Buda vára 1541-ki bevétele leírásában elkövetett s Werantz oly élesen utasított rendre (Kovachich Script. Minor. II. köt. 114—140. ll.)

Somogyi Ambrus, történelmi műve az 1490-től 1605-ig terjedő korszakot foglalja magában. Írta 1604. negyven éves korában, tehát félszázaddal az általam tárgyalt korona feletti küzdelem után; maga megvallja, hogy saját tudásából csak 1571-en tul történeteket írta, az azelőttieket Zsámbóki és Joviustól vette. Azt hiszem, ezzel mindketten eleget mondottunk.

⁴⁾ Istvánffi, XVI. k. 183. l.

⁵⁾ Com. Natalis, IV. k. 82. l.

¹⁾ Gr. Kemény, Deutsche Fundgruben I. köt. 45. l.

²⁾ Kovachich, Scriptor. Minor. I. köt. 338. l.

³⁾ Johann Seiverts, Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften. Pressburg 1785 8-dn 277. l.

⁴⁾ Horányi, Memoria Hungarorum, Viennae 1776. II. köt. 496. l.

Katona, Histor. Critica, sat. XXII. köt. 41. l.

⁵⁾ Kovachich, Script. Minor. II. k. 391. l.

⁶⁾ Schesaeus, Ruinae Pannonicae I. könyv 56. l. Chakius alter erat Michael praeclarus in aula — (Izabella udvarát érte).

Ille vir aethereo servatus Numine, tandem
Regalis custos fit, et anxia cura sigilli
Huic sola secreta datur cognoscere Regis,
Et graphico tacitae mysteria condere Chartae.
Istvánffi, XVI. k. 183. l. szerint Csáki Epistolarum Magister.

Forgács, Commentar 6.l. szerint: Csakius scriptorum Praefectus.

Miles, Würgengel sat. 43. l. szerint: Königin Hoffmeister und Secretarius.

Bucholtz is állítja VII. köt. 257. l.

Lásd fennebb a marosvásárhelyi (1549-ki) országgyűlés 6. t. czikkét is sat. sat.

a mint Katona gyanítja¹⁾ a kolozsvári országgyűlésen ünnepélyesen megerősített. Az első előadásának veleje ez: „A királyné — írja Forgács — fiával együtt, György barát a német generálisokkal szabott időre Felvinczre mentek. „A koronát — mondta a királyné — és a királyi jelvényeket, akaratotok szerint, enkezeimből nektek, magyar főrendeknek adom át. Adja Isten, hogy jó órában legyen! Nekem, kit férjem kegyence és szolgálja álnoksággal győzött meg, vigasztalásomra van, hogy ámbár hosszas háborút viselni alkalman és eröm lenne, a ti javatokért és békétekért azokat — anynyi véres háborúokát — magam s gyermekeim szerencsésének hátrátételével kezeitekbe adhatom. Istent s embereket hívok biznyságul, hogy tőlem semmi rosznak és békétlenségnek oka nem származik — és ez nagy lelki vigasztalásomra van, — de Istenemre mondom, borzad a lelkem, mert előre látom, minő veszélyek és nyomorok várokoznak rátok. Téged hivlak segítségül legjobb, leghatalmasabb Isten, árvák gyámja, bűnösök büntetője! hogy a szövetség és fegyvernyugvás, a béke és emberi s isteni törvények megszegőit örök büntetéssel illesd. Bizom benned, hogy te, a ki az igazakat el nem hagyod, engem s gyermekemet meg fogsz tartani²⁾.” Bethlen azt írja: „A midőn a királyné Kolozsvárra az országgyűlésre elindult, Felvinczen, Székely Pálnak egy malom mellett levő köfialal kerített házában meghált, katonái részint Kolozsvár felé, részint az ország más pontjain a várakban voltak elhelyezve; Martinuzi tehát Castalddal, Nádasdival és Kendi Ferenczettel egyetértve, spanyol katonasággal házáat körül vették, s a koronát a királyné kezéből erőszakkal kiesikarván, a királyi biztosoknak adták át. Mely dolgot e században is — (A szövegből nem tűnik ki: vajjon Bethlen a maga, vagy Brutus és Szamosközi korát érti?) Felvincz lakói közül sokan emlegetnek³⁾. Ez adat hitelességünk oklevéli és helyfekvési viszonyok alapján bebizonyítását még ezután kell valakinek megtenni. Tinódi, a ki ezen év történetét 1553-ban tüzetesen s önállóan, éppen Kassán írta meg, a hol 1551—52-en a királyné is egyideig tartózkodott, így hagyta emlékezetben e dolgot:

„Az baráttal (a királyné) szömbbe ugy együtt beszéle,

Barát ez országból az Aszszont kibeszéllé;

Sietséggel Sehesbe felrakottalá,

Az Maroson által Felvinczre szállatá,

Ott Aszszon kezéből koronát kisugá —

Kit magyar uraknak Aszszon kezekbe adá.⁴⁾

Veit Goilel⁵⁾ pedig így említi ez eseményt: Más nap

(a Szászsebesben történt megállapodás után), hogy az éji szállásra megérkeztek, (Alig bihető, hogy Szászsebesről egy nap csak Fejérvárra mentek volna! Vagy tán a német író a földirati viszonyokra nem volt ügyelettel?) a szerződési okmány elkészítetett, mindenik félnek egy eredeti példány adatott, s a királyné maga kezeivel adta át Castaldonak a koronát és más jelvényeket s olasz nyelven (in wälscher Sprache¹⁾) így beszélt: „Mután isteni végzésből történik az, hogy nekem és fiamnak az országot és erősségeinket másnak kell átengednünk, és hogy ezen királyi ékes-ségeknak, melyeket nekünk urunk és atyánk hagyott, el kell vétetniök: mi azt neked Castaldo ezennel önként (?) átadjuk anynyival inkább, mivel azok egy keresztyén királynak, a mi kedves atyánknak adatnak kezébe²⁾.” Ez előadásban csak az a feltűnő, hogy az, az okmányok kiállítását és kieserését is az éji megszállás helyére teszi, (a mi Miller szerint Fejérvárt volt) s az átadást félig kényszerűnek, félig önkéntesnek állítja. Egyébiránt a helynevekben, mint idegen, könnyen tévedhetett; az önkéntes átadást pedig, mint Ferdinándhoz szító író, csupán íranta való rokonszenvből is állithatja. Istvánfi és Natalis bihetőleg a szerződésre vonatkozó előzményeket teszik Szászsebesre, Listi és Zsámbóki a megkésztült szerződés aláírását Fejérvárra, mert a két tény valóban ama két helyen történt — ezeket zavarják össze a tettleges átadással. Mert azt fel nem lehet tenni, hogy Izabella magától távol, a Martinuzi batalmában álló Fejérvárban tartotta volna az alkudozás ideje alatt a koronát és királyi jelvényeket, hanemha az aláírás és magán átadás tényét az idézett tanu-biznyságok ellenére, Listi állítása alapján, Fejérvárt történetnek elfogadjuk, a hová a királyné és királyi biztosok Szászsebesből mentek át. Megemlítem még Thuanus és Ortelius előadásait is, a kik szintén állítják, hogy külön volt a korona és jelvények magán és ünnepélyes átadása; az első szerint egy a várostól nyolcz romai mértföldre (VIII. ab urbe milliaribus) levő helyen egy zárdában,³⁾ a hova — Ortelius szerint — van ment a királyné, jobbán Martinuzi, bajlán Castaldo és sok urak⁴⁾. De hogy ez alatt Kolozsvárt értik, a hol ez időtájatt a királyné mulatott, vagy Fejérvárt, a mely székhelye volt: meghatározni nem lehet, mert Kolozsvártól a monostori apátság aligha van III-romai mérföldre, — ha pedig

di titkára, a Martinuzi haláláról naplót írt. Végén ez áll: Actum Hermannstadt, den 20-ten december Anno 1551. Brüsseli levéltár. Hatvani, Zsebk. 334—335. ll. A Goilel előadása tehát szemtanui biznyságtétel.

¹⁾ Wälsch, heisst nicht gerade Italiänisch, sondern hat Anfangs Lateinisch und in der Folge auch Französisch und Italiänisch, und endlich überhaupt den Deutschen Fremd bedeutet.

Adelungs Wörterbuch.

²⁾ Bucholtz, VI. k. 255.

³⁾ Thuanus, X. k. 174. l.

⁴⁾ Ortelius, 79. l.

¹⁾ Katona, Histor. Critic. XXII. köt. 41. l.

²⁾ Forgács, 16—17. ll.

³⁾ Bethlen, I. k. 490. l.

⁴⁾ Katona, Histor. Critic. XXII. k. 36—47. ll. a Batthyáni könyvtár kézírata után.

⁵⁾ Veit Goilel, Hatvani szerint (Goilel Vida) Castaldo ha-

a város alatt (urbs) a királyné székhelyét értik, akkor az ettől VIII. római mértföldre eső zárdának (Coenobium) valahol Fejérvár közelében, tán Szászsebesen kellett volna lenni. Miért is ez előadást elfogadhatónak nem látom. A magán átadást Forgács, Tinódi, Istvánffi, Sigler, Brutus, Ortelius, Thuanus, Schesaeus, Goilel Vida, Natalis, tehát tíz egykoru bizonyság állítása szerint, helyben hagyta az országgyűlés Kolozsvártt¹⁾ — minő körülmények befolyása következtében, hátrább ki lesz fejtve. Thuanus és Natalis egészen a Martinuzi politikája szellemében formulázva adják elé Izabella beszédét, a törököt hatalmasabbnak mint hűnek, Izabellát és fiát az ország megvédésére elégtelennek mondják, végre állítják, hogy a királyné fiának is a sors intézkedésén való megnyugvást ajánlotta. „Mint hogy sem neked — ez volt vizsgáló szava — sem nekem nem jutott az a szerenese, hogy törvényeknél fogva és nemzetjogiilag téged illető apai országod birtokába léphess, a sors mostohaságait, melyeket sem min erönken, sem emberi segély által jóvá nem tehattünk, hordozzuk nyugodt lélekkel, s szorongatott állapotunkban azt válaszszuk, a mi ha kevésbbé hasznos is, de neked és a keresztyénségnek inkább jóvá lesz“ Folytatólag szöve: „Imetehát Castaldo! e jelvényeket kezeidbe adom, hogy azokat minél hamarabb bátorságos úton Ferdinándnak küld meg. A te hited s a kinek nevében Erdélybe jöttél, annak hitele kívánja, hogy a szabott föltételek késedelem és csalárdság nélkül teljesíttessenek. — Átadván a jelvényeket, az országgyűlésre mentek...., 2)“ Gr. Natalis pedig ide vonatkozólag is nevezetes ismeretlen részleteket tartott fenn. „Ezután — érti a szászsebesi kiegyezkedést — a királyné Kolozsvárra ment, s ott a még egybegyűlve nem volt Ország-Rendeket megvárta, hogy őket megerősítse s Ferdinánd iránti hitletételre és a török elleni fegyver-fogásra bírja. A RR-k megérkezvén, részint meggyőződésből, részint félelem által rá bíratva, mind azt, a mi történt, helyben hagyták, megesküdték, hogy Ferdinándot királyokká fogadják el s hitőket megtartják. Azok között, kik az esküt letették, legelsőek voltak a szászok, azután a székelyek, de ezek oly feltétellel, hogy minden kiváltságai megerősíttessenek; 3) végre mivel az országot fenyegette a törökökkel való háboru, törvény által meg lön rendelve — (értendők a jul. 26 ki országgyűlési végzések) hogy mindenki készüljön a hadba, mihelyt arra jel adatik 4)“

Ezen adatok szerint kétségtelennek vélem azon tényt, hogy a korona először és magánlag Felvinczen jutott Castaldo és Martinuzi kezébe: katonai, tényleges erőszak útján — a mint Bethlen

határozottan, fontos támogató körülmények említésével s köztudomásra hivatkozólag, sőt Forgács és Tinódi is sejtetőleg állítják — vagy pedig félig kényszerülve, félig önkéntesen, a mint a német kronikairól, Natalis és többen vélik, — e kérdés elhatározhatására bővebb bizonyítékok napfényre jövést látom szükségesnek. Az ünnepélyes átadás, vagy is annak törvényesítése azonban — Listi és az ő véleményét követők állításával ellenkezőleg — kétségtelenül Kolozsvártt, és pedig nem a monostori templomban, mint a Székelyek kronikája¹⁾ tisztán, s Thuanus tapogatózólag²⁾ írják, hanem a piaczi nagy templomban lön végrehajtva. Ezt Bethlen³⁾ Istvánffi⁴⁾ és Tinódi⁵⁾ határozottan mondják: „az aláirt szerződésre isteni tisztelet után mindkét fél megesküdt, országgyűlésen és a nagy templomban (in aede majori).“ Hogy ez nem jelenthette a Monostoron levőt, elég annak romjai arányát és helyfekvését szemügyre venni. Ez előadást erősíti meg Tinódi is e szövegben:

„Kolozsvárba Aszszonynyal ök (a koronával menő biztosok) beszállának.

— — — — —
Az erdélyi urak gyűltek a templomba,

— — — — —
Semmi végzés lön a királyfi javába

— — — — —
Barát el-felvitte Aszszonyt Monostorba,
Minden birodalmát adá király markába“⁶⁾

Forgács, 7) Comes Natalis, történetei idézett helyén, ugy a következő században élt Miles⁸⁾, Grondzky⁹⁾ és Schmeitzel¹⁰⁾ nem jelölik ki az átadás országgyűlés általi törvényesítésének helyét, de mindanégyen bizonyítják annak Kolozsvártt történtét s az erkölesi kényszerítés tényét. Miles így ír e felől az idézett helyen: Wie Izabella nun gesehen, dass sie ganz verrathen, und so viel fremdes Volk ins Land überkommen, hat sich in die glatte Wort Castaldi, und ihres abgesagten Feindes Georgiis (Welchen sie für übriger Feindseligkeit fast nicht für ihren Augen konnte sehen, derowegen lieber aus ihrem Königreich, als mit ihm in einem Lande weiter zu leben beehrte) nun ergeben müssen, dero-

1) Kulcsár, sat. 14. l.

2) Thuanus, Histor. X. k. 174. l.

3) Bethlen, I. köt. 490. l.

4) Istvánffi, XVI. k. 183. l.

5) Tinódi, lásd alább Katonánál.

Bucholtz is azt állítja VII. köt. 255. ll. Bár ő nem rég írta művét, véleményét megemlítem, mivel ő a bécsi es. kir. udvari levéltárból vette adatainak nevezetes részét.

6) Katona, XXII. k. 36—38. ll.

7) Commentar. 17. l.

8) Würgengel sat. 44. l.

9) Samuelis Grondzky de Grondi, Nobilis Poloni Epitome praecipuar. Rer. ab infelicí clade Mohacsiana seu ab Anno 1526 usque A. 1663 in Ung. et Transsil. gestar. Gr. Kemény, Collectio Minor. MSS. Historior. 4-dr. I. köt. 31—32. l.

10) Sciagraphia, seu Collegium Historicum Transilvaniae gr. Kemény, Coll. Minor. MSS. Histor. VII. köt. 304. l.

1) Thuanus, X. k. 173—174. ll.

Ortelius, I. Rész 79. l. s a többi is az illető helyeken, — mindeniket idézni fölöslegesnek látom.

2) Thuanus, X. k. 173. l.

3) Nem ismerek e korból semmi ily oklevelet.

4) Comes Natalis, IV. k. 82. l.

wegen hat sie einen Landtag nach Klausenburg berufen, als da sich beurlaubte.“ Grondzky pedig így ír: „Regina.... Claudiopoli.... Conditiones, ad quas subscribendas adacta est, sacramento confirmat.“ Az eddigelő felhozott adatok és ténysorozat után — úgy vélem — fölösleges újból idéznem Tinódi, Bethlen és mások ide vonatkozó bizonyágtételeit.

Az erkölcsi nyomás e folytonossága mellett, e tárgyiránti őszszes nyomozásaimban három adatot találtam három különböző időből arra, hogy e sokat hányódott, sorstól és emberektől egyiránt üldözött királyi hölgy hajlandó lett volna a maga és fia jogát önként átruházni. Az első volt Budavára ostromlásakor 1540—41-ben, — tehát ostromállapot körülmények között, s atyja békeköveinek Martinuzi és Petrovics által a budai várból kiutasítása következtében ¹⁾. A második 1542-en midőn a július 26-án költ szerződést aláírta, de a melyet később sem ő, sem György barát nem kívánt teljesíteni ²⁾. Harmadik volt 1543 végén midőn Ferdinánd Bornemisza Pált Erdélybe küldötte, hogy személyesen győződjék meg mind Martinuzi, mind a királyné indulatjáról. Izabella nyilvánosan azt válaszolta 1544. jan. 21 én, hogy ő ily fontos dologban tanácsosai nélkül nem tud határozni. Estve azonban külön levén, magához hívatta őt, s lengyel titkára jelenlétében kijelentette, hogy szándékát soha meg nem változtatta, — tanácsosai: György, Petrovics és mások nem engedték, hogy Serédivel kimenjen! Neki — úgy mond azok tetszése szerint kell élni ez országban, a legnagyobb szükség és nélkülözés között — éppen oly fogoly itt, mint volt Budán. Kéri tehát a királyt, jó kíséret alatt vitesse ki fiával együtt az országból, mielőtt valami zavar lesz a török császár megérkezése miatt. Követői — obajtaná — legyenek: Báthori Endre, Drágfi Gáspár, velők lehet Serédi is. ³⁾ E szándék kivitelét megátolta Martinuzi ármánykodása, gyámolítva a királyné, rákövetkezett megbánása, valamint a törökkel kötött öt éves béke által ⁴⁾. Azonban látni való, hogy a szabad akarat önkéntessége itt sem volt meg, s ez elhatározása is a szükség és elkeseredettségek erkölcsi nyomása alatt született. Végre a készség hajlamát látják az 1551-ki szerződésben Thuanus, Natalis, Goilel Vida. De hogy ezt a Martinuzi és Castaldótól Izabella irányában használt eszközök tudása mellett állítani nem lehet, úgy vélem, nincs szükség bizonyítni. Ezek szerint Izabellának és fiának Erdélytől és a koronától erőszakkal megfosztatása s Ferdinándnak a különben tán jogszerű birtokhoz jogtalan uton jutása — da-

ezára az országgyűlés fegyvereshatalom befolyása alatti belegegyezésének — constatirozott történelmi ténynek mondható.

A szerződés pontjának megállapítása, kik által és hol módosítása körülményeit, úgy az átadás napjának és ünnepélyeinek részleteit dologkimerítően és egybefüggőleg egyik krónikairónk sem írván le, s egyébként is lényegét és formaságokat illetőleg előadásukban nevezetes hiányok és eltérések levén: a kuffók bármily gondos őszszevetése után is nehéz annak így vagy úgy történetét kritikai hitelességgel megállapítani. Pray és Katona, Engel és Fessler, s legújabbán Kővári tették ezt, de inkább magok és mások okokodása minsem elégséges adatok nyomán: következőleg mindenk előadásában még sok a kipótolni sőt megigazítani való. Feljebb már említettem Fessler előadását, a ki jul. 18 kára teszi azon országgyűlést, a melyen — Engel előadása szerint — a RR. a már megállapított föltételeket oda módosították: „hogy Sagun, Neuburg és Pribus helyett Oppelnt adják a királynak, hogy Johannát jegyezzék el Jánosnak, s ha finaradéka lesz, az örökölje, ha nem lesz, szálljon vissza a koronára, — az özvegy pedig kapjon illő tartást, s e felett december 24-ig 1551. nászajándékát kapja meg, addig pedig maradjon Kasán, s kapjon hónapoként 2000 aranyot; ha pedig ez alatt a törökök Erdélyt elfoglalnák, a királyné és fia ez esetben is elégtessenek ki“ ¹⁾. Bár ha e ténysorozatot eddig közlött egykoru kútfőinkben sehol nem láttam, sőt Tinódi éppen azt állítja a kolozsvári országgyűlésről, hogy azon semmi végzés nem lön a királyfi javára, ²⁾ s bár Engel maga sem nevezte meg kútfőjét: mindazáltal előadását alaposnak kell hinnem azért, mivel az a jul. 19. Fejérvártt aláírt s Müller által közlött oklevéllel csaknem egészben egyezik. Hogy törvénygyűjteményeinkben a módosításoknak nyoma nincs, oka lehet, hogy az illető országgyűlési végzés után valamely hazai rendezetlen, talán a bécsi udvari titkos levéltárban lappang, vagy az idő megemésztette, végre pedig talán éppen Martinuzinak és a négy évvel később 1556. Ferdinánd uralmát Erdélyben megtörő RR-nek érdekében állott annak elfeledtetése. Különbben is gyanum van az iránt, hogy Martinuzi azt, a mi az ő kormánypolitikájával nem egyezett, vagy a mi az Izabella által az ő akaratja ellenére tartott országgyűlésen hozatott, beczikkelyezetteti ritkán vagy csak módosítva engedte meg. Anynyi bizonyos, hogy e módosítás — ha Engel állítása áll — vagy a kolozsvári, vagy — Ostermayer szerint — a szászsebesi országgyűlésen történt ³⁾. Országos volt-e ez vagy a királynéval tartó főrendeké, vagy csak fejedelmi titkos tanácsgyűlésé? meghatározva sehol nincs. E kérdés kitisztázására nézve is az ország-

¹⁾ Podhradezky József, Eredeti két magyar krónika sat. Pest, 1838. 34—40. l.

²⁾ Bucholtz, V. k. 172—175. ll.

³⁾ Bucholtz, V. köt. 206—207. l.

⁴⁾ Bucholtz, VII. k. 240. l.

¹⁾ Engel, Geschichte des Ungarischen Reichs IV. k. 113. l.

²⁾ Katona, XXII. 36—38. ll.

³⁾ Gr. Kemény, Deutsche Fundgruben I. köt. 45. l.

gyűlési eredeti t. czikkek — ha ugyan léteznek — előkerülésére kell várakoznunk. Vajha Fessler és Engel is forrásaik megnevezésével közölték volna e nevezetes részleteket, hogy ne kellene ily homályban tapogatódnunk! Ugylátszik, gr. Kemény József is vagy nem ismerte a Miller közleményét, vagy annak teljes hitelessége iránt kételkedett, különben nem ígattta volna 1551-re szóó Adversariába e kérdést: „Van-e arról Publicum Instrumentum, hogy Izabella Erdélyt Ferdinándnak átadta, hogy vele pacificált? Nem tudatik. Vesp őszsze az 1552-ik évi pozsoni törvényezikkel ¹⁾.”

En ez értekezésben fellebbent, de a legjobb szándék és igyekezet után is eléggé ki nem tisztázhatott egyéb kérdéseknek tovább fejtését és tisztázását ez uttal függőben hagyván, s avatottabbak felvilágosító figyelmzettetésére tanulni kész szívvvel várakozván: megkísértem egybe állítani magát a korona-átadás tényét. A mint Fessler írja, Margit nap utáni szombatira — szerinte jul. 18-kára ²⁾ — volt egybehiva Izabella és Martinuzi által azon országgyűlés, melynek teendője volt, hogy a köztök és Ferdinánd biztosai közt kötött szerződést az ország is helyben hagyja s törvényesítse. Az ország RR. magyarok, székelyek és szászok immár feles számmal Kolozsvárt voltak, de a városba és környékére voltak elhelyeztetve Castaldo sergei is. A RR. gyűlésében a szerződés felolvastatván, a királyné Ba'assa Menyhárdt, Kendi Antal, Kis Ambrus és Csáki Mihály kedvelt híveinek és tanácsadóinak bántatlanságára nézve újból teljes biztosítást kötött ki s Castalddal és Nádasdival erre nézve szavukat adatván: szép szók, ígéretek és vesztegetés által bírták arra a RR-ket, hogy a kötött szerződéseket helyben hagyják, Tinódi így írja le ez eseményt:

„Az erdélyi urak gyűltek a templomba — Orgonák zugának nagy visszavonásba, Semmi végzés sem lön a királyfi javába: Sok pénz, sok ajándék őket elhajtotta, Barát szép szavával mind mellé kapcsolta ³⁾.”

Az erre következett vasárnapra tüzetett ki a szerződésnek eskü általi megerősítése, főbb pontjainak végrehajtása s jelesen a korona, várak és ország kormányának Ferdinánd részére átadása. A tény nagyszemélyisége a piaci nagy templomot téve annak története helyévé. Ünnepi díszben ragyogott Zsigmond király tisztos egy-

háza belseje. Az ország KK. és RR-ei ide voltak felgyűlve. Az orgona szakgatva szólott. ¹⁾ A királyné és Ferdinánd biztosai megjelentek: a fő oltártól jobbra Izabella, a szép özvegy s 11 éves szőke fűrtü fia, a kis János Zsigmond, közel hozzájuk Martinuzi, a gyám kormányzó és a királyné tanácsosai; balfelől Castaldo, Ferdinánd fő biztos és fő hadvezére, mellette Nádasdy Tamás, Magyarország kedvelt országbirája; Báthori Endre és Lozsoncei István, a három első, királyi biztos, s valamennyien a magyarországi tiszai hadsereg parancsnokai; továbbá ott voltak egyfelől az ország RR. másfelől a két gróf Arco, Aldana Bernáld, Oppersdorff, Zierotin, szóval: a német tábornokok és vezérek, s nagyszámu kíváncsi közönség. Isteni tisztelet után oltár elébe lépén egyfelől a királyné és fia Martinuzival, másfelől Castaldo, Nádasdi és Báthori, mindkét fél esküt tön le a kötött szerződés megtartására, az elsőök önmaguk, az utolsók Ferdinánd király nevében, annak kieszközlését is esküvel ígérvén, hogy Johanna nevű legkisebb leányát a felnövendett János Zsigmondnak nőül adja, minek bizonyosságára Castaldo a kis fiúnak a RR. előtt jobb kezét adta, őt megölelte s atyailag megcsókolta; mire a sokaság öröme oly hangosan nyilvánult, hogy annak hangjai az ország nevében köszönetet nyilvánító hivatalos beszédek alatt is hallhatók voltak ²⁾. Istváffi is említi a sokaság örömujjongását, sőt azt adja hozzá, hogy a közé dobzó és trombita-harsogás is vegyült ³⁾. Ellenkezőt írnak azonban Tinódi, Forgács, Bethlen, Grondzky; jelesen az első azt állítja, hogy ez öröm csak a Martinuzi öröme volt:

— — — „Király kis leányát neki (Zsigmondnak) kötelezték — — —

Baptista, Nádasdi leányért eskünek — — — —
Rajta a Frater György lön ott nagy vigságba,

Hogy király leányát törvényházasságba kötelezte volna királyfi hasznára ⁴⁾. Azóban ha megállhat is, hogy az ország RR-einek egy része osztakozott az örömben, az csak hamar egy része söt sirásra változott. Midőn ugyan is az eskünek vége lön: a korona, királyi páleza, arany alma, melyről egy arany kereszt függött le, a királyi palást, saru, stola, öv, egy tört és egy aranyba foglalt más kristály, egy arany láncz, drága kövekkel ékes mellény, s egy aranynyal és gyönggyel átszött szövötdarab — szóval a koronázáshoz tartozó minden készületek ⁵⁾ egy

¹⁾ Gr. Kemény, Adversaria Historica I. köt. ad Annum 1551. lap-szám nélkül. Kézirat.

²⁾ Torma Károly, szorgalmas régiségbúvárunk, a kinek én ez értekezésben előforduló chronologiai nap-kiszámításokat köszönöm, s köszönetemet ezennel nyilván kifejezem, Margit nap utáni vasárnapot 1551-ben jul. 26-kára teszi. Ha ez áll, akkor Fessler tévedésben volt, midőn Margit nap utáni szombatot, jul. 18-kára teszi, de egyszerűsind az én gyanításom hitelesbb lesz, hogy t. i. az oklevél aláírása Fejérvártt, jul. 19-én, de az ország átadása csak 26-án ment véghez.

³⁾ Katona, sat. XXII. köt. 38. l.
Schesaeus verses krónikája 76—79. ll.

¹⁾ Lásd Tinódi iménti leírását: Orgonák zugának nagy visszavonásban.

²⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 276—277. ll.
Martinuzi aug. 7-ki levele Ferdinándhoz.

³⁾ Istváffi, XVI. könyv. 183. l.

⁴⁾ Katona, XXII. köt. 38. ll.

⁵⁾ Pray, Annales Reg. Hungar. V. k. 456. l. Kollár kézirataiból.

Thuanus, X. könyv. 174. l.

Comes Natalis, IV. k. 82. l.

az oltár mellé vitt kemény készületű ládából (Az olvasó emlékezni fog, hogy a ládát Perényi készítette, midőn azokat Visegrád várából elvitte) kivitetvén, a főoltárra feléitetett, a királyné először fiához fájdalmas zokogás között bús érzései miatt el-elfojtódva így szólott: „Ne neheztelj rám fiam, hogy e jelvényeket, melyekkel megkoronáztatva egykor ez országot általad kormányoztatni reméltem, átadom Ferdinándnak, a legjobb királynak, a ki maga is nem kevés reményt hagyott fenn az iránt, hogy azokat számodra megőrizvén, egykor ismét visszaadandja.“ Ezután nagy számban körül álló Ország-RR-ilek így szólott: „Imé m.-országi férfiak — Nádasdihoz és Báthorihoz fordulva — a ti jelenlétetekben átadom a koronát és királyi pálczát, Magyarország királyi jelvényeit, Ferdinándnak küldés végett. Isten adja, hogy az átadás nektek, az országnak és az egész keresztységnek javára és boldogságára legyen. De az én lelkem azt sejti — svajha csalódnék jóslatában! — hogy ti azokkal a ti nemzetetek- és véretek-ből valót soha többé meg nem koronáztok. Jól tudom, hogy ez az én magam és fiam kárára van, de nekem tennem kell azt, a mit mások akarnak; mindazáltal nagy a reménységem arra nézve, hogy ide hátrább fiamra is jobb sors várakozik, s bár most lakhelyét változtatva máshová kell költöznie — mint a haza reményére növekedett — ha Isten úgy akarja, s ti is igyekeznél fogtok, régi állását s fényét visszanyerendi.“¹⁾ És erre oly jelenet következett, a mit leírni nem lehet: a királynéval és fiával az egész gyülekezet könyekre fakadt, a harezok edzett fiai sem tartóztathatták meg magukat a könyezéstől. Festőileg írja le ezt Tinódi naiv verselő modorában:

„Csoda nagy siralma lön királyné Aszszonnak,
Lefüggesztett feje az király fiának,
Sok könyhulátása minden udvarának —
Sirás, nagy sohajtás lön az Erdélyor-
szágnak“²⁾.

Ezután a királyné alattvalóit a hozzá való hűségi eskü alól fölmentette³⁾ az uralkodást Ferdinándnak átadta, kinek biztosa az ország RR-eit azonnal a Ferdinánd hűségére eskette: legelőbb Martinuzi esküvén meg, kit követtek a szászok, ezeket —

leginkább az Ödönfi László indítására — a székeleyk, és végre a ráczok¹⁾. Irt Izabella Déva, Soly mos, Lippa, Becse, Beeskerek s több várai és városai parancsnokainak is, meghagyván, hogy a gondviselésükre bizott helyeket Ferdinándnak adják át; Petrovicsnak pedig nem csak ő, de a Ferdinánd biztosa is irtak s személyesen küldék hozzá Temesvárra Lozsonczai Istvánt, azon kérelemmel, hogy a köztek és Izabella között kötött szerződést ismerje el, Temesvárt és mellék tartományait — Lugost, Káránsebest, Lippát adja át, s érettek cserébe fogadja el Munkács várát, mit az 1551-en jul. 20-án Tövisen költ s alább látható hiteles iró-mány szerint²⁾ főként azon okból fogadott el, hogy a királynét és fiát, mint szemének világát el-leneik földözése s netalán gonosz szándoka ellen meg-védhesse, s őket számkivetésükbe elkisérhesse. Azon-ban a szultánt mindezekről körülményesen értesít-te, s az ő parancsnoksága alatt levő váraknak a németek kezébe adását azzal indokolta, hogy hatalmukban levén a királyné és fia, tartott tőle, hogy vonakodása által életüket kockáztatja. Míg a Petrovicshoz ment küldöttség eredményéről hír jött, Martinuzi Izabellát betegeskedő fiával együtt a kolozs-monostori Apátságba vitte fel, s ott min-den kényelemben részesítette, — egyedül a királyné személyében látván Castaldo kezeséget arra néz-ve, hogy Petrovics engedni fog. Ez alatt Ferdinánd-tól is levél érkezett Izabellához, melyben: „megkö-szönte, hogy a koronát és az ország kormányát neki átadta, s hogy megígérte, hogy Petrovicsot is hasonlóra birni igyekezik. Ő is igéri, hogy mi-helyt Erdélyt és Temesvárt kezeibe kapta, s az erdélyiek neki hitet tettek

¹⁾ Thuanus, X k. 174. l.

²⁾ Érdekesnek látom ez okmányt Szirmay: „Szathmár vármegye ismertetése“ című könyvéből, az iró sajtósá-gos fordítása szerint szóról szóra közöl i: „Mi keresz-telő János Castald, cassanai Márkéz, legfényesebb feje-delemnek s unak Maximiliánnak, eschországi királynak hadi helytartója s fővezére, Nádasdi Tamás, Fogaras földnek szabad ura, Vasvármegyének főispánja, ország főbirája, Báthori András Szathmár és Zabolcs vármegyék főispánja, kir. főtárnokmester, főkapitányai és biztosaí a Római, Magyar-, Cseh-, Dalmát- és Horváthországi felség-nek, — valjuk ezen levelünkben, hogy mivel tekintetes és nagyságos Petrovich Péter ur temesi gróf és Magyar-ország alsó részeinek főkapitánya anyanyiszor ellent ál-lott és magát sokféleképpen forgatta a legfényesebb ki-rálynének és az ő fiának alkujában, hogy azoknak dolgaiban és végzésében nehézségeket eszentul ne találjon, azon legfényesebb aszszony-nak keresztényeni reá állásával eltökéltettük, hogy említett grófnak ellenkezése semmi gátlást nem tehetvén, mind azok, a miket azon legfényesebb aszszony-nak a Hitrésze (Dös) és az oppuliai Herczegség eránt, mely az ő fiának által adatik, elvégeztünk, eszentul megtartassanak s megmásolhatatlanok le-gyenek. Melynek bizonyosságára altuk pecsétünkkel s kezünk aláírásával megerősített levelünket. Költ Theow-wis mezővárosban 20-ik juliusban 1551. esztendőben.“ (Szathmár vármegye fekvése, történetei és pölgári esme-rete Irta és kiadta Szirmai Antal sat. I. rész Budán, 1809. 101—102. ll.)

Bethlen, I. köt. 491. l.

Bucholtz, V. k. 255. l.

Forgács.

Tinódi. sat.

¹⁾ Istvánfi, XVI. könyv. 184. l.

Bethlen, I. köt. 491—492. ll.

²⁾ Katona, XXII. k. 38. l.

³⁾ Pray, Epist. Procer. II. köt. 276. l.

Kulcsár István: Székelyek krónikája, jelesen az 1551-re tett följegyzése 14. l.

le, nem csak az őt illető föltételeket teljesíti, hanem atyai indulata bővebb bizonyosságul kisebb leányát Johannát az ifjú János Zsigmondnak nevére fogja adni¹⁾. Gróf Natalis így hagyta ezt emlékezetben: „Ferdinánd saját biztosainak minden tétét helyben hagyta, a mint azt neki Castaldo felterjesztette; arra is szabadságot adott, hogy procuratio úján János és Johanna között a házasságot hajtsák végre a mely rokonulás mindenek nagy öröme meg is történt²⁾. Nem sokára hire jött, hogy Petrovics Temesvárt Lozsonezicnak átadta.... Castaldonak nem volt több oka a királyné elmenetelét késleltetni; ezélja egészen el volt érve. Csak az országgyűlésnek kellett még az adóról és közjövödelemről intézkedni, a mi meg is történt azon jul. 26-án költ törvényezikkek által, melyeket fennebb már érintettem. Sőt a politika és országbéke érdekei már most a királyné elutazását tették szükségessé. Martinuzi ezis anynyira tudta siettetni, hogy aug. 7 ről tudósította Ferdinándot, hogy a királyné e hónap 16 ig bizonyosan el fog távozni. Mely napon lön az elutazás? ismert hazai krónikákban nincs följegyezve; Ortelius szerint kevés híveinek kíséretében, Balassa és Patócsi 400 lovasból álló sereg fedezete alatt september 9-én³⁾ indult ki Kolozsvárról: vele volt Martinuzi és Csáki; Castaldo is elkísérte két mérföldig, Martinuzi Zilahig, a hol megölelvén és megcsókolván, könyvek között vált el tőlük; a többi egész Kassáig ment vele, de ott csak az öreg Petrovics, és a királyné titoknoka, Csáki maradt vele, a többi vissza jött. Castaldo, Nádasdi és a tárnok Báthori, a koronát és jelvényeket Ruszkai Dobó Domokos, Eesedi Báthori Endre és Bedeghi Nyári Lőrincztől Tokajba küldötték, hol azokat Dobó Domokos 1552-elejéig magánál őrizte. Ekkor Ferdinánd Sforcia Pallavicini határgrófot s haditanácsost és Serédi György kassai kapitányt küldötte azok után, kik Pozsonba — egyenesen Ferdinándhoz vitték s kezébe adták át, a mint azt martius 25-ről költ megnyugtató írása bizonyítja⁴⁾.

Ez lön a királyné, fia és a korona sorsa. Ha a magyar királyság közjogával szemben nem igazolható az, hogy a közország koronáját annak egy részének ura nem törvényenél fogva tartsa kezén: szintoly közjogellenes s Izabellával és János Zsigmondal mint elismert souverain fejedelemmel szemben államjogsértés: e visszaszerzést a tulajdonos nemzet kikérdezése nélkül, törvény rendeletén kívül fegyvererővel hajtaní végre..... Martinuzi — a mint Beth-

len, Istvánffi, Tinódi, Thuanus, Ortelius és Comes Natalis írja — Erdély kormányán maradt tovább is vajdai czimmel, s Thuanus szerint 15,000 arany, Natalis és Ortelius szerint ugyan anynyi arany forint (Pferd, nummus) fizetéssel, melyet neki, — a mint Ortelius állítja — még I. János király nyugdíj gyanánt biztosított volt¹⁾; ő maradt Erdély kincstárnoka 4000 arany — vagy Comes Natalis szerint — ugyananynyi forint fizetéssel s a thordai sóbányák hasznóbérével²⁾; továbbá III. Julius pápa october 12-én 1551-en egy rendkívüli bibornoki tanácsban esztergomi érsekké nevezte, mely hivat. l-hoz 50,000 for. évi jövedelem van kötve, mit Ortelius 150,000 aranyra tesz³⁾, e felett bibornokká nevezte, s nagyobb kitüntetés kedviért elengedte neki a veres fővegért Rómába menést, s úgy intézkedett, hogy az számára elküldessék, sőt megengedte, hogy saját papi rendje fejér öltönye helyett bársony szinü talárt viseljen⁴⁾. Így lön egy sötétben hosszú ide folytán előkészített politikai bün egyszerre a legfényesebben megjutalmaztatva! Martinuzi vajdai helytartó és kincstárnok maradt, érsekséget és bibornokságot, roppant kincset és befolyást s világhírű nevet nyert — egy királyi nemzetség megsemmisítésének, egy ország függetlenségének árán! Ferdinánd 1552-ben Pozsonban országgyűlést tartott, melyre Martinuzi is egy, hozzá 1551-en dec. 12-én intézett királyi meghívó levélben mint bibornok, váradi püspök, vajdai helyettes, az erdélyi részekben kincstartó és székelyek ispánja volt meghiva,⁵⁾ valamint ugyan azon jelen voltak a magyar megyék részéről Kendi Ferencz, a székelyektől Kemény János, a szászok részéről Birkner Endre székbiró. A mártius 26-án költ I. törvény cikkben megelégedve terjesztette a király a RR ek elé: „mily sok költséggel s mekkora erőfeszítéssel igyekezett Magyarországot megmenteni, s hogy végre Erdélyt⁶⁾ Isten kegyelméből az ország többi részeivel kezeibe vette és az egész országot egyesítette; mire (1. §.) az ország KK. és RR. elismerték a felség irántok való kegyes és atyai indulatját s érette a legnagyobb hálát adták; egyzsersmind pedig ígérték, hogy (2. §.) ezen hozzájuk — híveihez való sok és nagy jótéteményeiért a Mindenható Istenhez, a királyi felség és fejedelmi magzatai boldogságáért és bántatlanságáért szüntelen könyörögni fognak (3. §.), végre magukat, ele-

1) Bethlen I. köt. 494—495. II.

Thuanus, X. k. 174. I.

2) Comes Natalis, IV. k. 83. I.

3) Ortelius, sat. 80. I. Azenban ez hihetőleg augustus helyett áll; mivel fennebb már láttuk, hogy a királyné augustus első napjaiban egészen készen s csaknem indulófélben volt.

4) Pray, Annal. Reg. Hung. V. k. 456. I.

Kováchich, Supplem. ad Vestig. Comitior. III. köt. 214—215. II.

1) Ortelius, sat. 78. I.

2) Thuanus, Histor. X. k. 174. I.

3) Ortelius, 79. I.

4) Thuanus, X. k. 174. I.

Fessler, VI. k. 726—727. II.

Ciaconius „Vitae Pontificum“ czimü műve III. köt. 761. I. után.

5) Kováchich, Vestig. Comitior. 684—685. II.

6) Csudálatos, hogy a korona kezébe jutását Ferdinánd nem cikkelyeztette, holott azt — a mint látók — éppen e törvény szentesítése előtti napon kapta meg küldöttil.

töket és javaikat ő felsége s utódai szolgálatára kész szívvvel és örök időkre felajánlták.“

Azonban a népek sorsát a Gondviselés intézi. Martinuzit a szerződés aláírása után négy hónap múlva dec. 17. 1551. alvinczi kastélyában — éppen Ferdinánd újjmutatására ¹⁾ orgyilkos halállal kivégezték, ²⁾ s nem egészen öt év múlva — 1556 — Petrovics következetes hűsége s politikai

eszélye a nemzet akaratával egyesülve Ferdinánd helytartóit a fegyverjogon s áruházzal megszerzett Erdélyből kiszorította, s a kis ország első alkotmányos fejedelmévé szüntegy fegyverjogon és török segítséggel, de a nemzetek szabad választása hozzájárultával Magyarország özvegy királynéja Izabella és kiskorú fia, János Zsigmond, magyarországi választott király lett.

¹⁾ Pray, Annal. V. 450. l.
Istvánffi, XVII. k. 194. l.
Bucholtz, Urkund. 589.

²⁾ Goilel naplója szerint Martinuzi halt testét 70 napi szabad légen kün hagyás után febr. 25. 1552. agyul. tejevári Szent-Mihály nevet viselő egyházban temették el; sirkő-

vére e volt írva: Omnibus moriendum est. Ama napló külső borítéklapján ez olvasható:

Confossus jacet hic Monachus, qui prodidit orbem,
Pupillum et Viduam, seque Deumque et Patriam.
Brüsseli levéltár.

(Hatvani, Történ. Zsebkönyv 439—441. ll.)

AQUILA PENNATA és AQUILA MINUTA. ¹⁾

Eléadta gr. LÁZÁR KÁLMÁN

az 1861. febr. 13. dikai tud. ülésben.

Az Aquila pennata egyike legérdekeseb madarainknak.

Tartozkodási helye nagyon elterjedt, de mindenütt nagyon ritka. Európában leginkább Magyarhont tarthatni hazájának és így kiválólág sajátunknak mondhatva kettős oknak van érdekekkel viseltetni iránta. Sőt ez oknál fogva kötelessége hazai ornithologainknak figyelemmel kísérni nehogy előbb utóbb idegen ember ismertessen meg tüzetes természetrajzával.

Tudomásom szerint ezen ritka madarat Rüppell Dongolában találta, Schlegel a Kafferek földjéről kapta, Brehm Alfréd Egyiptomban, az öreg Brehm egyet Szakszoniából, 1830-ba egyet Bécs környékén löttek, Frankhonban Temminck lelt egyet. Riocour (ap. Temm. m. d'ornith. III. p. 24) szerint Aranjuetzben magas fákon fészkel; ebben azonban Schlegel (Sussemilhl Vögel Europas lap. 58) kékedik azon okból, mivel e madár inkább keleti mint nyugati Európában honos, s hogy a kédségre oka volt bizonyítja Brehm L. Ch. hozzám intézett levele, melyben tudatja velem, hogy fia Alfred Madrid környékén egy pár fiatal törpe sasot talált s ma is életben tart, melyek kissébbek levén a pennata és minutánál, ezen felül melükön sötétebbek mint az általom talált s leirt A. pennata; ettől külön fajnak tartja és A. pygmaeanak nevezte el.

Az Aquila pennata majdnem elfelejtődött volna ha Temminck nem írja újra le (m. d'ornithologie). Utóbb Cuvier említi (Regne an. II. p. 33) de leírását mint látszik régi kitömött példány után

készítette nagyon hiányosan, sőt hibásan azt állítván, hogy ujjai kékesek; holott szép ezírom sárgák.

Legtüzetesebb és jobb ismertetésit adja Brehm L. (Lehrbuch der V. Europas I. p. 20) egyszersmint idézett művében az Európai törpe sasokat két fajra osztja u. m. Aquila pennata és A. minuta. Állítását egy birtokába levő A. minuta példány után a következőkre alapítja: az A. minuta az A. pennatától különbözik:

1-sőr ¹⁾ esőre alkotása által, mint a mely az Astur palumbariuséhoz hasonlít; ellenben az A. pennata esőre valódi sasesőr.

2 or tollazata színezete által. Az egészen kávébarna, holott a hason idejű A. pennata alteste világos rozsdasárga.

Végül megjegyzi hogy körmei nagyon hosszúk és leblei egyenesen elmetsett farka végeig érnek.

Dr. Brehm e tárgyban kimerítőbben de hasonló értelemben értekezett évekket későbbben a Dr. Cabanis szerkesztette Ornithologiai lapban (Journal für Ornithologie 1853 III. tüzet).

Gr. Wodziecky védi, Naumannia ezimű szaklapban, Brehm állítását s annak igazolásául 3 általa Galliezián lött példány leírását adja, de csak hamar az után egy hatalmas flankenbewegungot csinálva visszavonja szavát s a két fajt együvé esajtja. Félre esapásának azt az okát adja, hogy gallieziai erdeiben 7-8 (?) pár A. pennatát találván fészkelve alkalma lön e madarat alaposan észlelni (?) nemesak, hanem 2 o'y példányt lött, melyek ugyan tökéletesen hasonlítanak az A. minuta

¹⁾ Tollas sas, törpe sas. Én e nevezetek helyett ezeket ajánlanám; Aquila Temminckii és Aquila Brehmii. L. K.

¹⁾ Brehm L. Lehrbuch I. p. 21.

leírásához, de fehér vállfoltaik vannak s tojásaik is szintolyanok minők az A. pennataéi t. i. zöldes fehérek, csak hogy ezeknél nagyobbak, a miből aztán azt a következtetést vonja hogy a két faj egy!!

Ujabb ornithologok, legközelebről Fritsch (Voegel Europas Prag 1858 füzet I. lap 14.) könyvedén megnyugodva gr. Wodzicky állításán egy fájja olvasztják össze az A. pennatát és A. minutát.

Én, birtokába levén magam is egy pár kinőtt A. pennatának, továbbá muzeumokban látva az A. minutát, melyet hibásan tartanak „fiatal koru him tollas sasnak,” kétségbe jöttem az ujabb ornithologok állítása felől, mégpedig a következő okoknál fogva:

A fiatal A. pennatának keresztelt példányok és rajzok egy hajszálíg hasonlítottak a Brehm által leirt A. minutához.

Aztán ugy tetszett nekem hogy gr. Wodzicky kissé dilettans módra járt el észleletével, és így őt addig követnem lehetlen vala míg állítását kritika alá nem vontam, amíg az nézetem szerint a rostálást nem állotta ki. Ő ugyan is azt mondja:

azért vonja vissza előbbi állítását mivel az általa lőtt két példánynak melyek az A. minutához hasonlítanak, fehér válltollai vannak és mivel tojásai, habár nagyobbak (!) de hasonló szintűek mint az A. pennataéi.

De hiszen Brehm (Lehrbuch p. 21.) éppen azt mondja, hogy az A. minutának megvannak a fehér válltollai, sőt erre sulyt fektetve ezt ismerető jelként említi ¹⁾, a mi pedig a tojások színezetét illeti, ez nem határoz, mivel az egymással rokon fajok tojásainak színezete igen gyakran oly anynyira hasonlít egymáshoz, hogy csak is nagyságuk és alakjuk határoz (hogy többet ne említek p. o. a Fringilla Spinus és Fringilla carduelis); e szcrint tehát az a körülmény, hogy a gr. Wodzicky találta tojások nagyobbak mint rendesen szoktak lenni az A. pennata tojásai, nem hogy Brehm ellen sőt éppen mellette bizonyít.

Kételyeimet eloszlatni és ez ornithologiai pert eldönteni ohajtván mindent elkövettem mi töllem kitelt, hogy az Aquila pennata fészket fölleve a valót kifürkészem; de bárba sejtettem, hogy lakhelyem környékében fészkelnek, még is csak a véletlennek köszönhetem, hogy igyekezetem nem maradt süker nélkül. Már már csüggedtem, midőn egy iparos, a ki szenvedélyes madarász és számomra gyakran szokott tojást gyűjteni, a felől tudósít, hogy a szászvárosi erdőben két Héjafiókát lelt.

Pár nappal később Julius 16. 1860 átrándultam megtakintásuk végett és nagy örömemre azon-

nal reáismertem a vélt Héjákban az Aquila pennata fiokáira.

Egy him és egy nőstény volt, mint későbbre meggyőződtem felőle.

Akkor fölül csokoládé barnák, alul élénk rozsdavörösek voltak (minő a fiatal Circus pallidus) csak egyes, alig kivethető rövid szárvonalokkal. A fehér válltollak merőben hiányzottak, szivárványuk sötét barna volt.

Julius utolsó napjaiba már kezdett mutatkozni a fehér váll folt és egy-egy barna karcz itt-ott mellőken.

Augustus elején majdnem egészen kivoltak növe. Gégéjökön, mellőken már sürűbben, mutatkoztak a tollszár vonalak, de még is jóval gyéribben mint a véneknél szokott lenni, noha azoknál sem jelentkeznek nagyon sürűten; altestük rozsdavörös színe sokat halványult, ¹⁾ hasonlólag szivárványuk. Fehér válltollaik meglehetősen kinőttek.

A még egy évet be nem töltött nőstény homloka, fejteteje és nyakszirte élénk rozsdabarna keskeny sötét barna szárvonalakkal, köpenye sötétbarna szép lilaszin zománczczal, farkfedő tollai fehéresfakó szegélyűek, farka sötétbarna, alig kivethető még sötétebb kereszt sávolyokkal, melle halvány rozsdasárga sötétbarna szárvonalakkal, hasa kevésbé világosabb rozsdasárga és csak is gyéren tarkázva barna szárvonalokkal (Schafstriche); szivárványa szürkés barna, csőrének töve kékesszürke, végénél fekete, szárnyai belül fehérek egyes fekete csöppekkel, evezőtollai kívül feketék, belül szürkék sötétebb kereszt sávolyokkal csikolva. Vállfoltja fehér.

a hason idejű him feje, nyakszirte sötétebb barna mint a nőstényé, melle és hasa fehéres sárga, a tollszárvonalok testén gyéren mutatkoznak, kivéve a mell két oldalán levő halvány barna tollakból álló 1½ hüvelynyi foltot, melynek minden tollszára sötét barna.

Én az általam itt emondottakat összehasonlítva az újabb ornithologok állításával, tekintetbe véve azt, hogy egyikök sem látta a félröpű Aquila pennatát, egyikök sem nevelte fel, végre hogy az idén is Julius 16. és Julius 20-án két fiókat kaptam, melyek a tavalyiakhoz mindenben hasonlítván azt bizonyítják hogy varietások nem lehettek:— mondom mindezt részrehajlatlan szigoru kritika szemüvegén át tekintve azt a meggyőződésemet kell ki nyilatkoztatnom, hogy Brehmnek igaza van és Európában a törpe sasoknak két faja létez u. m. Aquila pennata és A. minuta ²⁾.

¹⁾ Gr. Wodzicky midőn Dr. Brehm állítását védte főkéletesen megegyezik az A. minutának Brehm általi leírásában, azzal a különbséggel hogy eltagadja tőle afehér válltollakat. De vajjon a gróf által lőtt ama példány nem volt-e éppen vedlésben vagy nem volt azon évi kinőtt fióka melynél alig létez egy pár fehér válltoll? L. K.

²⁾ Holott gr. Wodzicky és Fritsch állításaik szerint legalább a fiatal himnek éppen még sötétülni kellett volna, s hasonlólag a nősténynek is: miut Fritsch szerint V. tábla 3-ik rajz a kinőtt nőstény sötétebb a himnél. L. K.

²⁾ Brehm leveléből kiindulva éppen nem tartom lehetlennék hogy az általa A. pygmaeanak nevezett is külön faj. — E tárgyba Brehmnel megkezdett levelezésemet annak idejében közzé teendem.

Mielőtt azonban jelen czikkemet befejezném szükségesnek tartom még közleni Brehmnek egy július 9-ről 1861 hozzám intézett levele kivonatát, úgy szintén az Aquila pennatáról tett észleleteimet.

Brehmnel közölvén nézetemet és észleleteimet a többek közt e tárgyra vonatkozólag ezeket írja:

„Önnek az Aquila pennata és minuta faj különbsége kifürkészése körül tett buvárlata döntő, mi által nekem igen nagy örömet szerzett és a tudománynak szolgálatot tett Remélem ön nem leend annak ellene hogy azt közzé is tegyem ön előtt egy európai Ornitholog sem tudta, hogy minő tollazata van a fiatal Aquila pennatának sat.

Tehát az Ornithologia eme kitünő bajnoka is nézetemet helyesli s az által véleményét megerősítettnek hive ez ornithologiai pert befejezettnek tekintti.

Most még csak néhány szót e ritka sas életmódjáról, szokásairól és bonczatani észleleteimről.

Miként alkalmam volt tapasztalni, szálas eszere-erdők szélein szokott 3—4 párból álló kis társaságokban fészkelni. Eddig még sehol le nem irt fészket közel az erdőszélekhez 30—60 láb magasba rakja ujjnyi vastagságu galyakból s belül

falevéllal béleli ki nagyon szegényesen. A fészek 3 láb átmérőü. 1½ láb magas, lapos és oly tömötten van rakva, hogy a szél át nem járja.

Tojásait — melyeket számi ásom szerint május közepén tojik — nem ösmerem.

Nagyon előrevigyázó s ha észre veszi hogy ember van közel fészkéhez, egész félnapokig nem közeledik imehez, hanem szép csavar körökben ropant magasba emelkedve kereng felette, hallatva néha éles füttyhez hasonló kiáltását; néha mintegy függve lebeg egy ponton a légben, mint a vércse solyom (Falco Tinnunculus) szokott.

Legkedvesebb táplálékát apró madarak képezik, de egér maradványokat is leltek fészkenél.

Bonczatani észleleteim a következők:

Kaponyája lapos, oldalbordája 8 pár van, mellecsontja keskeny, hosszudad és szélesebb végénél tömpe háromszöget képez, nyelve váludad, sima, tövénél sok a mirigy; gégeje lágy, keskeny porczytrükből áll; szive nagy, májának jobb lapja még egyszor akkora mint a bal, epéje rendkivül nagy, hosszudad tojásidomu; hasnyálmirigye keskeny, hosszudad és osztatlan; bele 2 láb 3 hüv. hosszú, alig észrevehető 2½ vonalanyi vakbelelkel.

A TUDOMÁNYOS ÜLÉSEK JEGYZŐKÖNYVE.

Az erd. muzeum-egylet igazg. választmánya tudományos ülése

Pénteken nov. 23-kán 1860.

1.) Olvasott Finály Henrik egyleti titkár egy értekezést a muzeum birtokában levő viaszos római fatáblákról.

Idő hiánya miatt félbeszakasztva folytatatni fog közelebbi alkalommal.

2.) Olvasott Kéméndi Váradi Ádám tagtárs egy feliratról, a mely a dévai ev. ref. templomon létezik, és állítólag szt. István korából való.

Követi Torma Károly tagtárs észrevétele illetőleg helyreigazítása, a mely az időhatározás hibás voltát bizonyítja, de az olvasás iránt fenmaradó kételyeket nem képes eloszlatni.

3.) Olvassa Szabó Károly egyleti könyvtárnok n. ajtai Kovács István tagtárs béküldött értekezését a cserhalmi titkőzetről

kivonatosan végig olvastatott.

4.) Indítványra határozatlik, hogy a tudományos főlvasásokról vitessék oly jegyzőkönyv, a mely kimutatja ki, mikor és miről olvasott vagy értekezett.

Az erd. muzeum-egylet igazg. választmánya tudományos ülése

Szombaton dec. 15-kén 1860.

5.) Finály Henrik egyleti titkár bévégzi a római viasztáblákról és folyóírásról szóló értekezéseinek olvasását.

6.) Szabó Károly egyleti könyvtárnok olvassa Szilágyi Sándor ily című értekezését: „Adalék egy erdélyi Codex Diplomaticus-hoz.”

7.) Gyulai Pál tanár bemutatja és beadja a Sz.-Udvarhelyi ev. ref. tanoda könyvtárában létező régi magyar nyomtatványok és kéziratok sorjegyzékét, a melyet amaz intézet könyvtárnoka Felméri Lajos készített könyvtárunk bibliographiai gyűjtemény számára.

Köszönettel fogadtatik és átadatik a könyvtárnoknak.

8.) A titkár jelentést tevén Szilágy-Somlyón újabban talált régi pénzekről, indítványt tesz, hogy a választmány tenne valami lépést, a melylyel az ily régiségek hazánkból kiczepelésének elejét lehetne venni.

Az eziránti intézkedés a választmányi rendes ülésre halasztatik.

Az erd. muzeum-egylet igazg. választmánya tudományos ülése

Szombaton dec. 29-kén 1860.

9.) Finály Henrik ismerteti egy szorosan a tárgyhoz ragaszkodó értekezésben a kolozsvári öt-ös-czéh szabályait 1473-ból és az akkori tanács német erősítő levelét egész szövegben rövid megjegyzésekkel.

10.) A titkár bemutatja egynehiny régi magyar oklevél másolatját, a melyet Seiwert Gusztáv szorgalmatos gyűjtő részint a szász nemzet levéltárákból lemásolt és béküldött. Ez irományok következők:

a) 1565-ből egy leirata II. Jánosnak, a melyben inti a vásárbrákat, hogy a vásárjáró kereskedő embereket ne zsarolják, a szebeni szász vargák czéhládájából.

b) 1610. Sonyor János veszprémi vajda utlevelet ad szigligeti lakó Vizi Jánosnak, hogy török-rabsághól szabadulván váltságdíját koldulhassa ez országban. — Mellette ugyan azon rab számára egy utlevél Adam szathmári vajda és gyalog hadnagytól ugyanazon évből; a szász nemzet levéltárából.

c) 1609-ből egy nyílt megbízó levele Bátor Gábor fejedelemnek egy Turi János nevű küldöttje számára, a szászokhoz intézve, 1610-ből ugyanazon fejedelem egy kötelezvénye és egy nyugtája és ugyanez évből egy supplicatioja a szebeni polgárságnak a fejedelemhez a katonák garázdasága ellen — a mely fel is olvastatott; 1611-ből egy utlevele Szepesi Nagy Gergely szebeni kapitánytól

Veres Jánosné szebeni notáriusné számára, mind a négy oklevél ugyanonnan.

d) 1651-ből egy szerződés a brassai szabók és posztócsinálók cézhei közt a posztó árak megszabása tárgyában.

e) 1671—75-ből egy számadás a verestoronyi harminczad 1 évi jövedelméről és a fejedelmi konyhára szállított fűszerek- valamint más költségekről.

f) 1689-ből a verestoronyi harminczad jövedelmének aprólékos kimutatása.

11.) Bémutatja a titkár Erdélynek Bielz Albert urtól kidolgozott ethnographiai térképét, a mely ritkább vagy sürűbb árnyékolás által kimutatja a különböző nemzetiségek százalékos sűrűségét az ország kerületeiben.

Ezek után az ülés eloszlott.

1861

Első tudományos ülés

Szerdán januárius 9-kén.

Gróf Mikó Imre önmaga elnöklése alatt.

1.) A múlt tudományos ülésről szerkesztett jegyzőkönyv felolvasása után Brassai Sámuel muzeumi igazgató felolvassa Hauchard József parajdi bányanagy értekezését a sóbányáknál elhanyagolt sóhulladék (géra) hasznosításáról szikszógyártás utján.

Maga az értekezés semmi újat se hozván, mindazonáltal alkalmat nyújtott, hogy tárgya felett élénk és érdekes értekezlet fejlődött ki, a melynek folytában sok érdekes adat hozódott fel néhai Debreczeni Márton ebbeli főrekrvéseiről és ezek sikerelensége okairól. Végre abból a tekintetből, hogy mégis Debreczeni Márton volt az, a ki leginkább közel járt a sóból való szikszókészítés leggyakorlatibb módjához, megbízatik a muzeumigazgató, igyekezék a néhaiak e tárgyra vonatkozó hátrahagyott írásbeli jegyzeteit megszerezni, hogy e becses iratokat a tudomány és vegytani múltan érdekében hozzáférhetővé lehessen tenni.

2.) Szabó Károly egyl. könyvtárnok szóbeli előadásban ismerteti az egyleti könyvtár XVI-dik századbéli egynéhány becses nyomtatványát u. m. 1) Calendárium magyar nyelven. Székely Estván. Hely és év nélkül, 8-r. 15 levél. Értekező szerint egyetlen ismeretes példány és nem későbbi mint 1538-ból való. 2) Catechismus Minor. Azaz a keresztényi tudomanevű revidendeváló sumaya. Colosuarba nyomtatott Heltai Gáspár és György Hoffgreff által 1550. Farnetszvényes kiadás, a kolosvári nyomdának egyik legvényes kiadása, eddig ismeretlen volt. 3) Az tizparancsolatnak, ah hit ágozatinak, am parancsolatnak, és ah hit pecsetinec röviden való magarázata, Mat'as Devai. Hely és év nélkül, kis 4-r 59 levél. Egyetlen teljes példány.

Értekező véleménye szerint nem tehetni 1535 előttre. — 4) A reszezségne ec es tobzodásnak veszedelmes voltárol való Dialogus. Heltai Gáspár Colosvari plebanos által szerzetet. Colosuarba 152. 14 levél híjával esonka példány, egyik legnagyobb könyvészeti ritkaság.

Az igen érdekes előadást feszült figyelemmel hallgatta a gyűlés.

Ezután a gyűlés eloszlott.

Második tudományos ülés.

Szerdán februárius 13-án 1861.

Gróf Lázár Miklós Elnöklése alatt.

3.) Gróf Lázár Kálmán értekezik az „aquila pennata” és „aquila minuta” nevű sasfajokról, saját tapasztalatából és észleletiből hozván fel bizonyító okokat azon állítása mellett, hogy az említett két név csakugyan különböző két fajt jelent, nem pedig ugyanazon egyet, mint némely ornitholog állítja.

Az igen érdekes értekezés figyelemmel és köztetszéssel fogadtatott.

4.) Szabó Samu marosvásárhe'yi tanár ismerteti a vegytan újabb elméleti nézeteit. Röviden érintvén Lavoisier felfedezései után Berzeliusztól megállított electrochemiai elméletet, a melyre a stoichiometriai képletek alkotása is alapítva van; kiemeli azután, hogy e képletek elégteleneknek mutatkoztak, mihielyt a vegytan szerves anyagokkal kezdett nagyobb mértékben foglalkozni, különösen az ugynevezett metamer anyagokra nézve, a melyekben a vegybontás tökélyesen ugyanazokat az alkotrészeket és egyforma mennyiségben találja, holott az anyagok mégis különböző természetűek; és végre áttér a Gerhardt felállította újabb elméletre, a mely a jellegeket (typus) állítja fel alapul a vegytani alakulások megismertetésére és megkülönböztetésére, az ugynevezett egység elméletét. Értekező kiemelvén ez újabb elmélet elfogadása óta a vegytanban nyert eredményeket, különösen azt a körülményt, hogy ennek alapján sikerült szerves anyagokat mesterséges úton előállítani, a miben különösen Berthelot tüntette ki magát, ez új elmélet felállításában nevezetesen és tényleges előhaladást lát, és új korszak kezdetét a vegytanban, a melynyiben csaknem függetlenül teszi a vegyész az szerves anyagok vizsgálatában az ugynevezett életerő tekintetbe vételétől.

Brassai figyelemmel az értekezőt, hogy az új elmélet még igen sok tekintetben megtámadható, kimutatván, mennyire erőszakolt némely állítása, a mely éppen nem alkalmazható abban az általánosságban, a melyben fel van állítva. Különösen figyelemmel azon lényeges különbségre, a mely természetű szerves anyagok és gyártott szerves testek közt létezik.

Nagy Péter azon szempontból szólal fel az új elmélet általánosítása ellen, a menyinyiben éppen ez elmélet vezet az újabb vegytant a materialismus felé.

Takács János anynyiban védi az elméletet, a menyinyiben a tudomány fejlődésére és haladására nagyon hasznos lehet, még akkor is, ha nem is állhatna meg utoljára az előhaladott tudomány kritikájával szemben.

Értekező mind ezekre megjegyzi, hogy az új elmélet éppen nem követel magának csálhatatlanságot, de ő mégis nagy eredményeket remél bár csak azon véleményharczából is, a mely a régi elmélethez ragaszkodók és az új elmélet védői közt foly, és a tudomány előhaladására nézve gyümölcstelen nem lehet.

Az igen érdekes és meglehetősen élénk vitakozás a közönség figyelmét a hosszú időn át is folyvást lekötve tartá.

5.) Gyulai Pál helyettes jegyző felszólítására az újjáalakítandó szakosztályokhoz bejegyeztek magokat:

A) A történelmi szakosztályhoz: Hincz György, Jakab Elek, Haluágyi Sándor, Kövári László, Gyulai Pál, Nagy Péter, B. Apor Károly, Mikó Sándor, Sáni László, Török Ferencz, Fekete Mihály, Dózsa Daniel, Buzogány Áron, Kriza János, Matusik János, Horváth Pius, gr. Bánffy Béla, Gyergyai Ferencz, Salamon József, Hegedüs János, Gáman Zsigmond. B) A természettudományi szakosztályhoz: Takács János, Szabó Samuel, Indali Péter, Kócsi Károly, gr. Lázár Kálmán, gr. Eszterházy Kálmán, Dr. Szabó József.

Ezek után az ülés eloszlott.

Nagy-Ajtai Kovács István tagtárs értekezését a cserhalmi csatáról az évkönyvben kiadandónak véli, Szilágyi Sándor tagtárs értekezése inánt pedig határozott javaslatát még a szerzővel váltandó egy levél eredményétől függeszti fel.

Szolgál tudásul és a kiadandó munka kézirata átadatik a muzeum h. igazgatójának, mint az évkönyv szerkesztőjének.

8.) Jakab Elek tagtárs olvas egy történelmi tárgyu értekezést, a melyben az eredeti kútfők és oklevelek alapos és lekiismeretes felhasználása után tüzetesen fejtegeti és eládjja azokat az eseményeket, alkudozásokat és politikai fondorkolásokat, a melyek által a magyar s.t. korona I. Ferdinánd császár kezébe jutott. Az eredeti oklevelek újból átvizsgálása képessé tevő a szerzőt, hogy történelmírőink e tárgyról eddig felállított nézeteit és eládot elbeszéléseit nem egy helyt kiegészithesse és megigazithassa, a mit minden fitogtatás nélkül az a'apos meggyőződés szerény hangján teszen, és noha van oly pont is, a melyre nézve a tökélyes bizonyosságot nyújtó oklevelek hiánya miatt, még határozott véleményt nem mer felállítani, munkája mégis sok új és érdekes adatot mu'at fel hazánk történelméből ama viszontagságos korszakban. A tárgy bőségehez képest meglehetősen tömöttségre összehuzott előadás, mind a mellett, hogy a szerző csak kivonatlag adá elé, és meglehetősen sietett, mégis tökélyesen bétölté a felolvasásra szánt időt.

A hosszasság daczára a hallgatóság szakadatlan érdekeltséggel és figyelemmel hallgatta végig a felolvasást, a melynek végén tetszését élénken nyilvánítá.

Ez után az ülés eloszlott.

Harmadik tudományos ülés.

Szerdán márt. 13-kán 1861.

Gróf Mikó Imre ő nmlga elnöksége alatt.

6.) Berde Áron olvassa értekezését, a mely a tapasztalatból merített és gondosan egybeállított meteorologiai adatok alapján fejtegeti hazánk esőviszonyait és ezek befolyását a föld termékenységre és a mezei gazdaság kezelésére.

A népszertien tartott és érdekesen össze állított felolvasást a különben meglehetősen csekély számmal megjelent hallgatóság figyelemmel hallgatá végig.

Ez után a gyűlés eloszlott.

Negyedik tudományos ülés.

Szombaton márczius 23-kán 1861.

Gróf Mikó Imre ő nmlga elnöksége alatt.

7.) Olvastatik a történelmi szakosztály véleményadása, a melyben mint bíráló bizottság M.

Ötödik tudományos ülés.

Szerdán aprilis 10-én 1861.

Gróf Lázár Miklós elnöklete alatt.

9.) Muzeumi helyettes igazgató Brassai Samuel népszerű előadása az Ozonról. Kiindulván az éleny feltalálása történelmi elbeszéléséből és felfejtven azután az éleny lényegesebb tulajdonságait, ártér Schönbein azon észrevételére, a melyből következtet, hogy a némely anyagok lassan elégeése által hatásaiban módosult élenyt új névvel tisztelték meg az okoskodó vegytanárok, a mely új név éppen az Ozon. Előadó folytonos kísérleti mutaványokkal világosítván előadását mindenképpen azt látszott bizonyítani akarni, hogy az a mit Ozonnak neveznek, nem valami eddig ismeretlen új anyag vagy elem, hanem egyszerűen csak hatásosabb éleny.

A rendkívül számosan egybegyűlt hallgatóság nagy tetszéssel fogadá a már magában is érdekes és a Kócsi Károly tanár segítségével bémutatott kísérletek által még érdekesebbé vált előadást.

Ez után az ülés eloszlott.

